

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԻՐԻԱՆ
ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՄԳԱՍԾ ՊԱՅԶԱՐՈՒՄ

9/62/
295

629

Հովհաննէսյան Ն. Հ.

Մարգարյան Հ. Ս.

Արժան անվանում թյան համար.
Ե. 1975. գ. 1 ո. 62 կ.

Վ 2 12/11 75

Վ 51 3/12 76

Վ 46 8/11 81

171 7/11 83

11 87

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Н. О. ОГАНЕСЯН, А. С. САРКИСЯН

СИРИЯ В БОРЬБЕ
ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

(1917—1946 гг.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1975

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԻՎԵԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

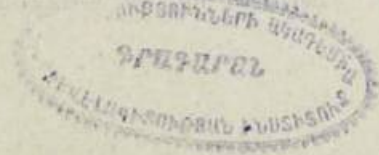
Քոնք

Ե. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հ. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՍԻՐԻԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

(1917—1946 թթ.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1975

Հ $\frac{0164}{703(02)-75}$ 25-72

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1975. :

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Սիրիայի՝ արաբական այդ հինավուրց երկրի նորագույն պատմությունը դեպքերով ու իրադարձություններով ամենահարուստ և ամենահետաքրքիր ժամանակաշրջաններից մեկն է: Կես դարից մի փոքր ավելի ընդգրկող ժամանակամիջոցում Սիրիայում տեղի ունեցան կարևոր փոփոխական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխություններ, որի հետևանքով նոր էջ բացվեց արաբական աշխարհի այդ աչքի ընկնող պետության պատմության մեջ: 1917 թվականից՝ Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունից հետո, որը նոր դարագուլիս բացեց համաշխարհային պատմության մեջ, Սիրիայում պատմական դեպքերը զարգանում են զարմանալի արագությամբ և սիրիական ժողովուրդը արագորեն մի իրավիճակից անցնում է մի այլ իրավիճակի, միշտ ձգտելով անկախության և իր սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման: Եվ իրոք, ազատագրում օսմանյան բռնատիրական լծից, ֆրանսիական մանդատի հաստատում, պայքար այդ մանդատի վերացման համար, Սիրիական անկախ հանրապետության ստեղծում և բազմաթիվ այլ կարևոր իրադարձություններ, որոնք տեղի ունեցան ընդամենը վերջին հիսուն տարում: Մասնավորապես հարցեր են, որոնք գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և արժանի են ամենալուրջ ուշադրության: Ուստի ուսումնասիրել Սիրիայի նորագույն պատմությունը, նշանակում է առաջին հերթին լուսաբանել վերոհիշյալ հարցերը:

Սիրիան արաբական աշխարհի անբաժան մասն է և բավական մեծ է նրա ֆազական կշիռը համընդհանուր արաբական պրոբլեմների լուծման մեջ: Ձի կարելի հասնել արաբական որևէ կարևոր խնդրի լուծման առանց հաշվի առնելու Սիրիայի դիրքը և ֆազականությունը: Արաբական երկրների փոխադարձ կապվածությունն առաջին հերթին արտահայտվում է այն բանում, որ

արաբական երկրներից որևէ մեկում հատկապես եգիպտոսի Արաբական Հանրապետությունում, Իրաֆում և Սիրիայում տեղի ունեցող կարևոր ֆաղափական կամ տնտեսական փոփոխությունն անխուսափելիորեն այս կամ այն չափով անդրադառնում է մյուս երկրների վրա: Այդ իմաստով անգնահատելի է այն ազդեցությունը, որ Սիրիան թողեց արաբական մյուս երկրների վրա իր անկախության նվաճման փաստով:

Սիրիան առաջինն արաբական երկրների շարքում նեղեց գաղութատիրության շղթան և նվաճեց իր ֆաղափական անկախությունը: Սիրիական օրինակը պայքարի ոգեկոչեց արաբական մյուս երկրների ժողովուրդներին և բռնկվեց շղթայական մի ռեակցիա, որը, վերջիվերջո մահացու հարված հասցրեց գաղութատիրությանը Արաբական Արևելքում: Պատմական նշանակություն ունեցող այդ գործում Սիրիայի խաղացած դերն անուրանալի է և արժանացել է համընդհանուր նաևաչման: Հետևաբար, Սիրիայի նորագույն պատմության ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա պատասխանել ոչ միայն այն հարցին, թե ինչպիսի ուղիով է ընթացել Սիրիայի զարգացումը, այլ նաև կօգնի հասկանալու, թե ինչպես գաղութատիրությունը պարտություն կրեց Արաբական Արևելքում և Ֆրանսիան ու Անգլիան զրկվեցին իրենց տիրապետություններից:

Սիրիան բազմազգ պետություն է, որտեղ արաբների հետ կողմ-կողմի ապրում են ֆրդեր, հայեր, շեքեզներ, ասորիներ և այլ ազգային փոքրամասնություններ: Նրանք այս կամ այն չափով մասնակցում են Սիրիայի ֆաղափական և տնտեսական կյանքին և նպաստում նրա առաջընթացին: Հատկապես նշանակալի է հայերի դերը սիրիական հասարակական-ֆաղափական կյանքում: Ինչպես նշել է Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր ֆարատաղար Խալեդ Բեֆդաշը «Արաբական ազգային որևէ հարցի լուծում, որը հաշվի չի առնում Սիրիայի և Լիբանանի հայ ժողովրդի շահերը, անխուսափելիորեն դատապարտված է ձախողման»: Ուստի Սիրիայի նորագույն պատմությունը պետք է իր մեջ ներառնի և արտացոլի նաև ոչ արաբ ժողովուրդների կյանքը, նրանց տնտեսական ու հասարակական-ֆաղափական գործունեությունը: Հակառակ պարագային Սիրիայի պատմությունը կլինի թերի և ոչ ամբողջական:

Սիրիան մեր հարևանն է, և հայ-սիրիական ֆաղափական, տնտեսական և գիտա-մշակութային կապերն ունեն բազմադարյան պատմություն: Սիրիայի հայ գաղութը ոչ միայն ակտիվորեն մասնակցում է Սիրիայի հասարակական-ֆա-

դա՛մական կյանքին, այլև զգալի դեր է խաղում հայ-արաբական բազմաբնույթ կապերի զարգացման և ամրապնդման գործում: Չնայած այդ հանգամանքին հրապարակի վրա մինչև այժմ հայերս չունենե՛մ որևէ ուսումնասիրություն, նվիրված Սիրիայի ժամանակակից պատմությանը: Սույն աշխատությունն առաջին փորձն է այդ ուղղությամբ: Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է 1917 թվականից՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից և Օսմանյան կայսրության փլուզումից, մինչև 1946 թվականը:

Ձեռնամուխ լինելով սույն աշխատության շարադրմանը՝ հեղինակները ցանկացել են լուսաբանել այնպիսի հարցեր, ինչպես ֆրանսիական մանդատի հաստատումը, Սիրիան մանդատի տարիներին, ֆրանսիական իմպերիալիստական լծի թոթափումը և Սիրիական անկախ հանրապետության ստեղծումը: Մեծ տեղ է հատկացված ազգային-ազատագրական պայքարին, տարբեր դասակարգերի և բազմազան կուսակցությունների տեղի ու դերի լուսաբանմանն այդ պայքարում և Սիրիայի տնտեսական ու բազմազան կյանքում: Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, աշխատավոր մասսաների դրության և ազգային փոփոխմանը և այլնների դերի լուսաբանման հարցերին նույնպես պատշաճ ուշադրություն է դարձվել: Թե որքանով է հեղինակներին հաջողվել հասնել իրենց առջև դրված պրոբլեմների լուծմանը, բողոքում ենք դատելու անաչառ ընթերցողին:

Աշխատությունը շարադրված է արաբական, հայկական, ռուսական, արևմտաեվրոպական և ամերիկյան բազմաթիվ ու բազմատեսակ աղբյուրների՝ պաշտոնական փաստաթղթերի, արխիվային նյութերի, ուսումնասիրությունների և մամուլի հիման վրա:

Աշխատությունը գրել են պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ն. Հ. Հովհաննիսյանը (Երկու խոսք, Ներածություն, I գլուխ, II գլխի «Մանդատային իշխանության մարմինները և նրանց իրավասության շրջանակները» բաժինը, III գլուխ և Վերջարան), պատմական գիտությունների քեկնածու Հ. Ս. Սարգսյանը (II գլուխ):

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Սիրիայի պատմությունն իր ակունքներով գնում է դարերի խորքը: Պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված նյութական մշակութի նմուշներն անվիճելիորեն վկայում են, որ մարդիկ Սիրիայում բնակություն են հաստատել դեռևս վաղ պալեոլիթի շրջանում, որոնք արդեն մ. թ. ա. IV հազարամյակում ապրում էին տոհմատիրական կարգի պայմաններում: Հետագայում բնակչության մի մասը անցնում է նստակյաց կյանքի և զբաղվում հողագործությամբ: Տոհմատիրական կարգերն աստիճանաբար քայքայվում են և մ. թ. ա. III հազարամյակում սկսում են ձևավորվել ստրկատիրական հարաբերությունները: Նրանց հիմքի վրա Սիրիայի տարբեր մասերում առաջանում են ստրկատիրական մի շարք պետություններ՝ ամորիթների, քանանի, արամեացիների և այլն¹: Դրանք թեև փոքրիկ պետություններ էին, սակայն զգալի հետք թողեցին Սիրիայի պատմական նկարագրի վրա:

Սիրիան իր պատմության տարբեր շրջաններում միշտ էլ գրավել է օտար նվաճողների, իր հարևան մեծ ու հզոր պետությունների ուշադրությունը, որոնք ցանկացել են իրենց տիրապետությունը հաստատել Առաջավոր Ասիայի այդ կարևոր շրջանի վրա: Մ. թ. ա. XVI դարում Սիրիան նվաճում են եգիպտական փարավոնները, իսկ մ. թ. ա. XIV դարում, երկարատև ու համառ արշավանքներից հետո՝ խեթերը:

Մ. թ. ա. X դարում սիրիացիներին հաջողվում է ստեղծել իրենց պետությունը՝ Գամասիկոս մայրաքաղաքով, որը գոյություն ունեցավ մինչև մ. թ. ա. VIII դարը: Այդ դարում վերոհիշյալ պետությունն ընկավ ասորեստանցիների հարվածների տակ և մտավ Ասորեստանի կազմի մեջ: Սակայն դա ևս երկար չտևեց: Մ. թ. ա.

¹ Ph. Hitti, History of Syria, including Lebanon and Palestine, London, 1951.

VI դարում Սիրիան նվաճեցին պարսիկները և միացրեցին Աքեմենյանների թագավորությանը, որի կազմում նա մնաց մինչև մ. թ. ա. IV դարը: Պատմական այս շրջանին է վերաբերում Մակեդոնիայի որպես պետության բարձրացումն ու հզորացումը, որը կապված է Ալեքսանդր Մակեդոնացու անվան հետ: Վերջինս նվաճելով ամբողջ Փոքր Ասիան և ձգտելով համաշխարհային տիրապետության՝ իր զորքերը տարավ դեպի Առաջավոր Ասիա: Մ. թ. ա. 333 թ. Հիսոսի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և պարսկական թագավոր Դարեհ 3-րդի զորքերի միջև, որը վերջացավ պարսկական զորքի կատարյալ պարտությանը: Ի պատիվ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակների հիմնվեց մի նոր քաղաք, որը նրա անունով կոչվեց Ալեքսանդրետ: Հիսոսի մոտ տարած հաղթանակից հետո Ալեքսանդրը իր տիրապետությունը հաստատեց Սիրիայում, որը նրա մահից հետո մտավ Սելևկյանների պետության կազմի մեջ: Ըստ էության Սիրիան կազմում էր Սելևկյան պետության հիմնական կորիզը:

Շուտով Սիրիան հայտնվեց Տիգրան 2-րդի ընդարձակ ու հզոր հայկական պետության կազմում:

Տիգրան Մեծը մ. թ. ա. 89—85 թթ. տեղի ունեցած համառ պատերազմների ընթացքում պարտության մատնեց պարթևներին, որից հետո Հայաստանի հարևան, նախկինում Պարսկաստանից վասալական կախման մեջ գտնվող բոլոր պետություններն ընդունեցին Հայաստանի գերիշխանությունը: Ադիաբենի, Կորդուքի և Ատրպատականի թագավորները ստիպված էին ենթարկվել հայոց թագավորին: Պարտություն կրած պարթևները Հայաստանին զիջեցին նաև Միջագետքը և հրաժարվեցին «արքայից արքա» տիտղոսից, որը կրելու իրավունքը ստացավ Տիգրան Մեծը²:

Միջագետքի գրավումը Տիգրանի առջև Սիրիան գրավելու լայն հնարավորություններ ստեղծեց: Դրան նպաստեցին նաև Սելևկյան թագավորության ներսում եղած երկպառակությունները: Դրությունից ելք փնտրելու համար Ասորիքի (Սիրիայի) ստրկատիրական ավագանին որոշեց զբսից թագավոր հրավիրել: Այդ կապակցությամբ Հուստինիանոսը հետևյալ արժեքավոր վկայությունն է տալիս. «Երբ եղբայրների փոխադարձ ատելության և ծնողների թշնամությունների պատճառով, որ շարունակում էին նաև որդիները, Ասորիքի և թագավորները, և թագավորությունը ուժասույառ

² Զ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, ՌԶԽԳ, էջ 150—151:

եղան համառ կոիվներում, ժողովուրդն ապավինեց դրսի օգնութիւնը և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա թագավորներ: Արդ, ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտղոմեոսին, իսկ ոմանք առարկում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հոմեական պատերազմի մեջ և որ Պտղոմեոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին: Բոլորը սակայն համաձայնութիւն եկան Հայաստանի Տիգրան թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարթևներին դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր³:

Տիգրան Մեծը, ըստ Մանանդյանի, հյուսիսային Ասորիքը՝ Անտիոք քաղաքով, պետք է գրաված լինի մ. թ. ա. 84—83 թթ.⁴: Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքը դարձավ Տիգրան 2-րդի գլխավոր գահանիստ քաղաքը հարավում: Այնուհետև Տիգրանը իր տիրապետութիւնը միացրեց նաև դաշտային Կիլիկիան: Սակայն, եթէ Հյուսիսային Ասորիքի միացումը հայկական պետութիւնը տեղի ունեցավ կամովին և, ըստ երևույթին, առանց որևէ դիմադրութիւն, ապա հարավային Ասորիքի, այսինքն Դամասկոսի շրջանի նվաճումը Տիգրան Մեծը պետք է իրականացնէր ղեկի օգնութիւնով: Այս առթիվ ուշագրավ տեղեկութիւն է հաղորդում Ստրաբոնը: Տիգրան Մեծն «Անցնելով Եփրատ գետը, — նշում է նա, — նվաճեց բոնութիւնը Ասորիքը և Փյունիկիան»⁵:

Տիգրանի ղեմ դիմադրութիւն ոգեշնչողը եղել է Սելևկյան Սելենն կամ Կլեոպատրա թագուհին: Հովսեփոս Փլավիոսը վկայում է, որ «Սելենն թագուհին, որի անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում, զրգոում էր բնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին»⁶: Սակայն հայոց թագավորը երեք հարյուր հազար զորքով մշտում է Սելեննի դիմադրութիւնը և ավարտում նաև Հարավային Ասորիքի՝ Դամասկոսի ընդարձակ շրջանի և Փյունիկիայի նվաճումը: Նա գրավում է նաև սիրիական մերձծովյա Լաոդիկեա (Լաթակիա), Բերիթ (Բելլրոս) և այլ քաղաքներ: Սելենն թագուհին գերի ընկավ և գլխատուեց Տիգրան 2-րդի հրամանով: Սիրիան դարձավ հայկական պետութիւն կուսակալութիւններից մեկը, որի կառավարիչ Տիգրան 2-րդը նշանակեց Բագարատ զորավարին: Ստրաբոնը նշում է, որ «հայերը Սելևկյան թագավորների հզորու-

³ Նույն տեղում, էջ 152:

⁴ Նույն տեղում, էջ 154:

⁵ Նույն տեղում, էջ 152:

⁶ Նույն տեղում, էջ 155:

Քյունը խորտակեցին, նրանց սերունդը ամբողջովին ջնջեցին»։ Միջագետքի, Սիրիայի և Փյունիկիայի նվաճումից հետո պետք է ենթադրել, որ Հրեաստանի թագավորութունը նույնպես կախման մեջ է ընկել Հայաստանի թագավորութունից։ Ապպիանոսի վկայությամբ Մերձավոր Արևելքի ամբողջ այդ շրջանը մինչև Եգիպտոսի սահմանները ենթակա էին Տիգրան Մեծին¹։

Սիրիան Հայկական թագավորության կազմում մնաց մինչև մ. թ. ա. 66 թ.։ Այդ թվականին Արտաշատում Տիգրան 2-րդի և Հոռոմի միջև կնքվեց մի համաձայնագիր, ըստ որի Տիգրանը հրաժարվում էր Սիրիայից։ Երկու տարի անց՝ մ. թ. ա. 64 թ. Սիրիան մտավ Հռոմեական կայսրության կազմի մեջ և մինչև IV դարը մնաց նրա նահանգներից մեկը։ Դրանից հետո, մինչև VII դարը, այն Բյուզանդական կայսրության մի մասն էր կազմում։ Բյուզանդական տիրապետության տարիներին Սիրիան թևակոխեց վաղ ֆեոդալիզմի շրջանը։

Սիրիայի՝ որպես արաբական երկրի, պատմությունը սկսվում է VII դարից, երբ արաբական ցեղերը դուրս գալով Արաբական թերակղզուց, սկիզբ դրեցին մի նվաճողական քաղաքականության, որը նրանց դուրս բերեց մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և Պիրենյան թերակղզի։ Այդ նվաճումների մեջ կարևոր տեղ էր գրավում Սիրիայի գրավումը, որը հիմնականում կատարվեց VII դարի 30-ական թվականներին։ 634 թ. խալիֆ Աբու Բաքրի հրամանով արաբական զորքերը շարժվեցին Սիրիա։ Բյուզանդական թույլ կայսրոջները ի վիճակի չէին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, արաբները, գրավելով մի շարք բնակավայրեր, առաջ շարժվեցին դեպի երկրի խորքը և նույն թվականի ամռանը գրավեցին Բուսրան, իսկ 634 թ. հուլիսի 30-ին պարտության մատնեցին բյուզանդացիներին Աջնադեյնի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում²։ Դրանից հետո, գրավելով Սիրիայի տերիտորիայի մեծ մասը, նրանք մոտեցան Դամասկոսին և կանգնեցին նրա պարիսպների տակ։ Արաբները դեռևս ծանոթ չէին ամրացված և պարսպապատված քաղաքամրոցների գրավման ռազմական արվեստին և զուրկ էին համապատասխան տեխնիկական միջոցներից։ Այդ պատճառով էլ Դամասկոսի պաշարումը տևեց 6 ամսից ավելի և միայն 635 թ. սեպտեմբերին արաբներին հաջողվեց գրավել քաղաքը։

Հարկ է նշել, որ Սիրիայի բնակչությունն ընդհանրապես ուրա-

¹ Նույն տեղում, էջ 156։

² Т. Чистякова, Арабский халифат, М., 1962, стр. 32.

խուժամբ էր ընդունում արաբներին: Բյուզանդացիների դաժան անտեսական, գլխավորապես հարկային, ինչպես նաև սիրիացիներին կրոնական հողի վրա հետապնդելու քաղաքականության հետևանքով տեղական բնակչության մոտ խոր ատելություն էր կուտակվել ընդդեմ բյուզանդացիները: Նրանք հույս ունեին, թե նոր նվաճողներն իրենց ազատություն կբերեն, այդ պատճառով էլ շատ վայրերում անցնում էին արաբների կողմը: Դամասկոսը արաբական զորքերին հանձնելու գործում այդ հանգամանքը նույնպես կարևոր գեր խաղաց: Դամասկոսի անկումը խոր անհանգստություն առաջացրեց բյուզանդական տիրող վերնախավի մոտ: Նա հասկացավ, որ հարցականի տակ է դրվում Բյուզանդիայի տիրապետությունը Սիրիայում: Այդ պատճառով էլ Բյուզանդիան ռազմական նոր մեծ ուժեր պատրաստեց, որոնք կայսր Հերակլեսի գլխավորությամբ շարժվեցին Սիրիա՝ նպատակ ունենալով արաբներին դուրս մղել ամբողջ Սիրիայից: Արաբական զորքը տակտիկական նկատառումներով թողեց Դամասկոսը և ետ քաշվեց դեպի Ցարմուկ գետը: Այստեղ 636 թ. օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ բյուզանդական և արաբական զորքերի միջև, որը և կանխորոշեց Սիրիայի հետագա ճակատագիրը: Բյուզանդացիները գլխովին ջախջախվեցին, և նրանց կայսր Հերակլեսին ոչինչ չէր մնում անել, քան ասել. «Մնաս բարով Սիրիա, ինչպիսի՜ գեղեցիկ երկիր մեր թշնամիների համար»⁹: Արաբները կրկին մտան Դամասկոս, իսկ 638 թ. գրավեցին Անտիոքը:

Բյուզանդացիների դեմ տարած հաղթանակից հետո Սիրիան վերջնականապես անցավ արաբական խալիֆների տիրապետության տակ: Հենց այդ ժամանակաշրջանից էլ սկսվում է նրա արաբացումը և խլամացումը:

Միջնադարյան Սիրիան իր փառքի գագաթնակետին հասավ Օմայանների խալիֆայության ժամանակ (661—750 թթ.): Օմայանների տիրապետության շրջանում խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը արաբական թերակղզուց տեղափոխվեց Սիրիա և Դամասկոսը դարձավ նրան աթոռանիստ քաղաքը, թեև արաբական աշխարհի հոգևոր կենտրոնը մնաց Մեքքան:

750 թ. Օմայանների դինաստիան տապալվեց և խալիֆայությունն անցավ Աբասյաններին (750—1258 թթ.): Նոր խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը դարձավ Իրաքը, իսկ մայրաքա-

⁹ E. A. Белая, Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1966, стр. 138.

դաքը՝ Բաղդադը: Սիրիան կորցրեց իր երբեմնի քաղաքական կարե-
վոր դիրքերը և դարձավ Աբասյանների ընդարձակ խալիֆայու-
թյան մի մասը:

Աբասյան խալիֆայության թուլացմանը ղուզընթաց ուժեղա-
նում են օտարերկրյա նվաճողների հարձակումները արաբական
տարբեր երկրների, այդ թվում նաև Սիրիայի վրա: Նրանց ասպա-
տակութունները շատ ծանր էին անդրադառնում երկրի տնտեսու-
թյան վրա: XI դարում Սիրիայի տերիտորիայի զգալի մասը գրա-
վում են սելջուկ-թուրքերը, նրա որոշ շրջաններն անցնում են
եվրոպական խաչակիրների տիրապետութայն տակ և այլն: Սի-
րիայի վրա ծանր են անդրադառնում նաև արաբական խալիֆայու-
թյան ներսում և արաբական աշխարհում եղած ներքին երկպառա-
կությունները և անվերջ պատերազմները: 969—1171 թթ. Եգիպտոսը
կառավարում էին Ֆաթիմյանները, իսկ 1171—1250 թթ.՝ Այուբյան-
ները: Նրանց տիրապետութայն շրջանում Սիրիայի զգալի մասը
մտնում էր Եգիպտոսի կազմի մեջ: 1250 թ. մամեյուկները Եգիպ-
տոսում տապալեցին Այուբյաններին և հաստատեցին իրենց իշխա-
նությունը, որը գոյութուն ունեցավ մինչև XVI դարի սկիզբը՝
թուրքական նվաճումները: Մամեյուկներն իրենց իշխանությունը
հաստատեցին ոչ միայն ամբողջ Եգիպտոսի, այլ նաև ամբողջ Սի-
րիայի վրա: Նրանց տիրապետությունն աչքի էր ընկնում առանձ-
նահատուկ դաժանությամբ և Սիրիայի բնակչութունը ենթարկվում
էր անողոք կեղեքման ու հարստահարման:

Արաբական աշխարհում և Սիրիայում տիրող այս անհանդիստ
և խառնակ վիճակից օգտվեց բարձրացող Օսմանյան կայսրու-
թյունը, որն իր նվաճողական ժրագրերի իրագործման մեջ առաջ-
նակարգ տեղ էր հատկացնում արաբական երկրներին: XVI դարի
սկզբին սուլթան Սելիմ Ցավուզի (Ահեղի) հորդաները ներխուժեցին
Արաբական Արևելք: 1514 թ. նրանք նվաճեցին Հյուսիսային Իրաքը
և շարժվեցին դեպի Սիրիա: 1516 թ. օգոստոսի 24-ին Հալեպից
հյուսիս՝ Մարջ Դաբիբի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատա-
մարտում թուրքերը պարտության մատնեցին մամեյուկներին և
իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Սիրիայում: Հաջորդ տա-
րին՝ 1517 թ. նույն բախտին արժանացան Եգիպտոսը և Հեջազը:
Արաբական երկրները օսմանյան տիրապետութայն տակ մնացին
մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, այսինքն
ուղիղ չորս դար:

Թուրքական տիրապետութայն տարիները Սիրիայի բազմա-

դարյան պատմութիւնն ամենամոռացու էջերն են: Քուրքերը, որ զըտ-
նրվում էին զարգացման անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա,
բան իրենց ենթակա մի շարք ժողովուրդներ, այդ թվում նաև արաբ-
ները, Սիրիայում հաստատեցին ռազմա-Ֆեոդալական հետադիմա-
կան վարչաձև, ծանր հարված հասցնելով նրա տնտեսական և մշա-
կութային զարգացմանը: Երկիրը բաժանվեց շորս փաշայութիւննե-
րի՝ Դամասկոսի, Հալեպի, Տրիպոլիի և Սայդայի: Սիրիան
կառավարում էին թուրքական սուլթանի կողմից նշանակված նրա
փոխանորդները, որոնք ունեին անսահմանափակ իշխանութիւն:
Երկրում կարգ ու կանոն չկար, թույլ էին տրվում ամեն տեսակ
կամայականութիւններ ու բռնութիւններ, ոտնահարվում էր արաբ-
ների ազգային արժանապատվութիւնը: Առանձնապես ծանր էր
սիրիական գյուղացու վիճակը, որը տառապում էր բարձր հարկերի
և հողազրկութիւն ճիրաններում: Երկրի տնտեսական վիճակը վա-
տացավ նաև այն պատճառով, որ օսմանյան պետութիւնը հոգ չէր
տանում ռոտզման սիստեմի պահպանման և զարգացման մասին,
առանց որի աներևակայելի է գյուղատնտեսութիւնն զարգացումը
Արևելքի երկրներում: Դրա հետևանքով Սիրիայի զգալի հողային
տարածութիւններ զարձան հողազործութիւնն համար ոչ պիտանի,
և սուլի մատնված գյուղացիները, թողնելով իրենց հարազատ վայ-
րերը, ապրուստի միջոցներ որոնելու համար մեկնեցին այլ վայ-
րեր:

Այս բոլորը խոր դժգոհութիւն էր առաջացնում Սիրիայի բնակ-
չութիւնն մեզ: Քուրքական ճնշիչ ու կեղեքող քաղաքականութիւնն
ենդվում էին նաև սիրիական ֆեոդալական ավագանին և ցեղապե-
տերը: Ուստի միանգամայն բնական և օրինաչափ էին այն հակա-
թուրքական պոռթկումները, որոնք առանձնապես ուժեղացան XVIII
դարում՝ կապված թուրքական կայսրութիւնն ընդհանուր թուլացման
հետ: Խոսելով օսմանյան տիրապետութիւնն դեմ ուղղված արաբա-
կան ապստամբութիւնների մասին սովետական ականավոր արա-
բագետ-պատմաբան Վ. Բ. Լուցկին նշում է. «Այդ ապստամբու-
թիւններն արտացոլում էին Օսմանյան կայսրութիւնն ինչպես
հիմնական դասակարգային հակասութիւնը-հակասութիւնն ֆեո-
դալի և գյուղացու միջև, այնպես էլ հիմնական ազգային հակասու-
թիւնը-հակասութիւնն ստրկացնող և ճնշվող ժողովուրդների միջև»¹⁰.
Սիրիայում թուրքական տիրապետութիւնն դեմ բռնկված ապստամ-
բութիւններից հիշատակման արժանի է Դամասկոսի 1798 թ.

¹⁰ В. Луцкий, Новая история арабских стран, II изд., М., 1966, стр. 26.

ապստամբութիւննը, որի հետեանքով Բարձրագույն Դուռը հարկադրոված հեռացրեց Դամասկոսի փաշա Ահմեդին, որը իր շարագործութիւններէ համար ստացել էր Զազզար՝ մսագործ մականունը¹¹։

XIX դարը ըստ էութեան ոչինչ չփոխեց Սիրիայի իրավիճակում, թեև տեղի ունեցան սոցիալ-տնտեսական որոշակի տեղաշարժեր և ուշադրութեան արժանի քաղաքական իրադարձութիւններ։ Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է նշել Սիրիայի գրավումը Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի կողմից։ Մուհամեդ Ալիի զորքերը, նրա որդի Իբրահիմ փաշայի հրամանատարութեամբ 1832 թ. հուլիսի 8-ին Ղոմսի մոտ ջախջախիչ պարտութեան մատնելով թուրքական զորքերին գրավեցին Ղոմսը, Համան և Հալեպը։ Ամբողջ Սիրիան անցավ Մուհամեդ Ալիի տնօրինութեան տակ, որը և ճանաչեց սուլթան Մահմուդ 2-րդը՝ 1833 թ. մայիսի 4-ին Կլութախիայում Թուրքիայի և Եգիպտոսի միջև կնքված հաշտութեան համաձայնագրով։ Իբրահիմ փաշան նշանակվեց Սիրիայի բարձրագույն կառավարիչ։

Իբրահիմ փաշան իր տիրապետութեան տարիներին՝ 1832—1840 թթ., Սիրիայում կիրառեց մի շարք բարեփոխումներ, որոնք ընդհանուր առմամբ բարենպաստ ազդեցութիւն ունեցան երկրի զարգացման վրա։ Նա ձգտում էր վերացնել սիրիական ֆեոդալների անշատողական ձգտումները և ստեղծել կենտրոնացված կառավարութիւն, նշանակեց հարկերի գանձման կայուն չափ և վերջ տվեց ֆեոդալների կամայականութեանը այդ բնագավառում։ Դա որոշ շահով նպաստեց գյուղատնտեսութեան, առևտրի և արդյունաբերութեան զարգացմանը։ Ընդարձակվեցին մշակելի հողատարածութիւնները և շատ քոչվոր ցեղերի ստիպեցին նստակյաց կյանք վարել, ճանապարհների և քարավանային ուղիների վրա հաստատվեց լիակատար ապահովութիւն և վերջ տրվեց ավազակային հարձակումներին։

Ուշադրութեան են արժանի նաև լուսավորութեան բնագավառում կիրառված բարեփոխումները։ 1834 թ. Բեյրութում հիմնվեց առաջին տպարանը։ Այդ նույն թվականին Իբրահիմ փաշայի կարգադրութեամբ ամբողջ Սիրիայում հիմնվեցին տարրական դպրոցներ, իսկ Դամասկոսում, Հալեպում և Անտիոքում՝ նույնիսկ միջնակարգ դպրոցներ¹²։ Դպրոցներում ուսուցումը տարվում էր արաբերեն լեզվով։ Թե՛ Մուհամեդ Ալին և թե՛ նրա որդի Իբրահիմը հեռուն

¹¹ Նույն տեղում, էջ 31։

¹² Նույն տեղում, էջ 95—97։

զնացող մեծ ծրագրեր ունենին: Նրանք ձգտում էին միավորել բոլոր արարական երկրները և ստեղծել միասնական արաբական պետություն, որը պետք է լրիվ անկախ լիներ Քուրբիայից: Իրենց ծրագրերի իրագործման մեջ նրանք մեծ տեղ էին հատկացնում արաբական ազդային ինքնադիտակցության զարգացմանը և արաբների ազդային կոնսոլիդացիային: Վերոհիշյալ բարեփոխումները, որ Իբրահիմ փաշան Եգիպտոսի օրինակով կիրառեց Սիրիայում, նաև այդ նպատակն էր հետապնդում:

Սակայն Սիրիայում խոր դժգոհություն կար Եգիպտոսի տիրապետության դեմ: Սկզբնական շրջանում դժգոհները հիմնականում ֆեոդալները և ցեղապետերն էին, որոնց իշխանությունը սահմանափակվել էր, և որոնք զրկվել էին արտոնություններից ու հարկազրկված էին ենթարկվել կարգ ու կանոնին: Սակայն հետագայում սկսեցին դժգոհել նաև գյուղացիները, որի պատճառը գլխավորապես Քուրբիայի դեմ կրկին պատերազմի նախապատրաստվելու հետ կապված միջոցառումներն էին: Իբրահիմ փաշան հարկազրկական կարգով սիրիացիներին ըշում էր ամրոցներ կառուցելու, նրանց հավաքագրում էր եգիպտական բանակում ծառայելու և այլն: Ռազմական հանգերձանք ձեռք բերելու նպատակով բարձրացվեցին հարկերը, այդ թվում նաև գյուղացիներից գանձվող հարկերը: Այս բոլորը դժգոհություն առաջացրեց գյուղացիների մոտ և մի շարք վայրերում բռնկվեցին գյուղացիական ապստամբություններ, որոնք եգիպտական զորքերը դաժանությամբ ճնշեցին:

1839 թ. սկսվեց եգիպտա-թուրքական երկրորդ պատերազմը: Քուրբիան կրկին պարտվեց և կանգնեց օրհասական վիճակի առջև: Սակայն գործին միջամտեցին եվրոպական պետությունները՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Պրուսիան և Ավստրիան, որոնց ձեռնտու չէր մի նոր ուժեղ պետության հանդես գալը և ստիպեցին Մուհամեդ Ալիին հրաժարվել իր բոլոր նվաճումներից՝ Սիրիայից, Պաղեստինից, Կիլիկիայից, Արաբիայից և Կրետեից: Սիրիայի վրա կրկին վերահաստատվեց թուրքական սուլթանի տիրապետությունը:

Դեռ նոր էր ավարտվել եգիպտա-թուրքական պատերազմը, երբ Սիրիայի նկատմամբ իր գաղութարարական ծրագրերով ասպարեղ իջավ Ֆրանսիան, որը ձգտում էր վերջնականապես հաստատվել Սիրիայում և այն վերածել իր հումքային բազային ու վաճառահանման շուկային: Այդ նպատակով նա ճարպկորեն խաղում էր քրիստոնյաների և մուսուլմանների հակասությունների

վրա, հակասութիւններ, որոնք 1860 թ. վերածվեցին մարոնիթների և գրուզների կոտորածի: Բախումներ տեղի ունեցան Բեյրութում, Սալոնայում, Ջահեում, Դեյր ալ-Կամարում, Հարավային Լիբանանում և այլ վայրերում: 1860 թ. հուլիսին կոտորածներ սկսվեցին Դամասկոսում: Այդ կոտորածների հրահրողը Թուրքիայի կառավարողներն էին, որոնք փորձում էին դրա օգնությամբ շեղել սիրիական զանգվածների ուշադրութիւնը հակաֆեոդալական և հակաթուրքական պայքարից: Կրոնական ատելութիւն սերմանելու գործում շահագրգռված էին նաև Անգլիան, որ կանգնած էր գրուզների ետևում, և Ֆրանսիան, որ պաշտպանում էր մարոնիթներին: Այս դեպքերի ժամանակ սպանվեցին և վիրավորվեցին մի քանի տասնյակ հազար մարդ, քանդվեցին հարյուրավոր գյուղեր, եկեղեցիներ և այլն¹³:

Ստեղծված իրադրութիւնից փորձեց օգտվել Ֆրանսիան: Քրիստոնյաների վտանգված իրավունքները պաշտպանելու և կոտորածներին վերջ տալու պատրվակով, Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոն 3-րդը 1860 թ. Միրիա ուղարկեց Ֆրանսիական էքսպեդիցիոն կորպուս: Իրականում, Նապոլեոն 3-րդը, ինչպես նշվեց, ցանկանում էր իր տիրապետութիւնը հաստատել Միրիայում: Սակայն նա հանդիպեց եվրոպական պետութիւնների ուժեղ դիմադրութեանը, որոնց շահերին հակասում էր Միրիայի վերածումը Ֆրանսիական գաղութի: Նրանց՝ առաջին հերթին Ռուսաստանի և Ալստրիայի ճնշման ներքո, 1861 թ. Ֆրանսիան հարկադրված Միրիայից դուրս բերեց իր զորքերը:

XIX դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսից, սկսում է ձևավորվել սիրիական ազգային բուրժուազիան: Սակայն նրա բնականոն զարգացմանը խանգարում էին երկու հանգամանք: Առաջին, Օսմանյան կայսրութիւնում տիրապետող հետամնաց ֆեոդալական արտադրական հարաբերութիւնները՝ տոհմատիրական կարգերի բավականին ուժեղ վերապրուկներով, կամայականութիւնները, գուլքի և անձի անապահովութիւնը և երկրորդ, օտարերկրյա, գըլխավորապես ֆրանսիական և անգլիական կապիտալի ներթափանցումը Օսմանյան կայսրութիւն, այդ թիւում նաև նրա արաբական տիրապետութիւնները: Զարգացման նախնական աստիճանում գտնվող և դեռևս թույլ սիրիական բուրժուազիան ի վիճակի չէր մրցակցել օտարերկրյա կապիտալի հետ: Այս հանգամանքը նրան մղում էր մի կողմից օսմանյան բռնատիրութիւնից ազատվելու,

¹³ М. Панченкова, Политика Франции на Ближнем Востоке и сирийская экспедиция 1860—1861 гг., М., 1966, стр. 89—93.

իսկ մյուս կողմից՝ պայքարելու օտարերկրյա կապիտալի անարգել ներթափանցման դեմ: Սիրիական բուրժուազիայի և նրա հետ կապված նոր ձևավորվող ազգային մտավորականության նմանօրինակ դիրքորոշումը մեծապես նպաստեց ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքին Սիրիայում, որը հատկապես ուժեղացավ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին:

Այդ պայքարին ակտիվորեն մասնակցեց գյուղական և քաղաքային բնակչությունը, որի նկատմամբ բռնությունները առանձնապես սաստկացան արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի (1876—1909 թթ.) գահակալման տարիներին, տարիներ, որոնք օսմանյան Թուրքիայի ժողովուրդների պատմության մեջ հայտնի են որպես դուլումի տարիներ: 1886 թ. գյուղացիական մեծ ապստամբություն բռնկվեց Ջերբլ Դրուզում: Դրուզի գյուղացիները ապստամբեցին նաև 1896 և 1899 թթ.: Թուրքական իշխանություններին մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունները:

1895 թ. հուլուսիսի և հակաթուրքական ելույթներ տեղի ունեցան Հալեպում, իսկ 1903 թ.՝ Բեյրութում¹⁴:

Այս շրջանից սկսած զանազան քաղաքական կազմակերպություններ, միություններ և կոմիտեներ են ստեղծվում Սիրիայում և արաբական մյուս երկրներում: Վախենալով թուրքական հետապնդումներից՝ արաբական բուրժուա-ազգային գործիչները այդպիսի միություններ են հիմնում նաև Սիրիայի սահմաններից դուրս՝ Եգիպտոսում, Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում: Այդ կազմակերպությունների հետապնդած նպատակները տարբեր են եղել, որն ըստ էության արտացոլում էր արաբական ազգային-ազատագրական շարժման զարգացման մակարդակի տարբեր փուլերը: Որոշ խմբեր կողմնակից էին Օսմանյան կայսրության կազմում մնալուն՝ սակայն պայմանով, որ արաբական երկրներում կիրառվեն բարեփոխումներ, տրվի ինքնավարություն կամ Օսմանյան կայսրությունը վերածվի արաբա-թուրքական դուալիստական պետության, ինչպես Ավստրո-Հունգարիան:

Արաբական մի շարք կազմակերպություններ, ընդհակառակը, կողմնակից էին Օսմանյան կայսրությունից վերջնականապես ազատվելուն և արաբական անկախ պետություն ստեղծելուն:

1875 թ. Բեյրութում ստեղծվեց գաղտնի ընկերություն, որն իր մասնաճյուղերն ուներ Դամասկոսում, Տրիպոլիում և Սուվեյդայում: Նրա ծրագրային ամենակարևոր պահանջը Սիրիայի և Լիբա-

¹⁴ В. Луцкий, Новая история арабских стран, стр. 289.

նանի անկախության պահանջն էր¹⁵: Այդ գաղտնի ընկերությունը, որ կազմված էր հիմնականում մտավորականներից և կապված չէր փողովրդական զանգվածների հետ, իր գոյությունը դադարեցրեց 80-ական թվականների կեսերին: Հիշատակության են արժանի նաև 1900 թ. Կահիրեում սիրիական հայտնի գործիչ Կավակիբիի հիմնած «Գաղտնի կոմիտեն», այդ նույն ժամանակ Նյու-Յորքում ձևավորված «Երիտասարդ Սիրիա» կուսակցությունը, 1904 թ. Փարիզում Նաջիբ ալ-Ազուրիի հիմնած «Արաբական հայրենիքի լիգան»¹⁶, որի նպատակը արաբական անկախ պետության ստեղծումն էր սիրիական բուրժուազիայի հեգեմոնիայով և այլն:

Արաբների ազատագրական պայքարն ավելի ուժեղացավ երիտթուրքերի հեղափոխությունից հետո (1908 թ.): Սկզբնական շրջանում արաբները հեղափոխության լուրն ընդունեցին մեծագույն խանդավառությամբ և նրանց մոտ ծնվեցին որոշ պատրանքներ իրենց ապագայի վերաբերյալ: Նրանք կարծում էին, որ կվերանա բռնությունը Օսմանյան կայսրությունում, իրենց թուրքերի հետ հավասար իրավունքներ կտրվեն և հնարավորություններ կընձեռվեն ազգային և քաղաքական վերածննդի համար: Սակայն շատ շուտով նրանց պատրանքները հօդս ցնդեցին: Հուսախաբ արաբ ազգային-քաղաքական գործիչները համոզվեցին, որ երիտթուրքերը արաբների և Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող մյուս ազգերի նկատմամբ տարվող բռնությունների, հալածանքի և ձուլման իրենց քաղաքականությունում ոչնչով չեն տարբերվում սուլթանից: Ուստի թուրքիայում հաստատված նոր ռեժիմի նկատմամբ բռնեցին օպոզիցիոն դիրք: Հետագայում նրանց շրջանում աստիճանաբար հաղթահարվում են արաբական հարցը թուրքիայի նոր կառավարողների հետ համաձայնության ճանապարհով լուծելու ձգտումները և հաղթանակում է թուրքիայի դեմ ապստամբվելու և զինված պայքար մղելու գիծը: Այդ գծի կողմնակից էր մայրը Ազիզ Ալի ալ-Մսրիի կողմից 1913 թ. հոկտեմբերի 28-ին հիմնված «ալ-Ահդ» (Պատգամ) գաղտնի զինվորական կազմակերպությունը, որն իր գաղտնի մասնաճյուղերն ուներ Հալեպում, Դամասկոսում, Բաղդադում և Մոսուլում: «Ալ-Ահդը» այդ շրջանում արաբական երկրներում գործող բոլոր կազմակերպություններից ամենաազդեցիկն էր: Նրա ղեկավարները կապիտ հաստատեցին Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հետ և տեղյակ պահելով իրենց ծրագրերին, նրանցից ռազմական օգնություն խնդրեցին:

¹⁵ «Современная Сирия», М., 1958, стр. 128.

¹⁶ Նույն տեղում:

Պակայն անկախութիւնն նվաճման հարցը արարական երկերներին շահողիկեց լուծել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը և երբ բռնկվեց պատերազմը, արարական երկրները ակամայից նրա մէջ մտան որպէս Օսմանյան կայսրութիւնն քաղկացուցիչ մաս: Հայտնի է, որ Թուրքիան մասնակցեց Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հետ միեւնոյն բլոկում ընդդէմ Անտանտի երկրներին՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի: 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին մտնելով պատերազմի մէջ Թուրքիայի կառավարողները նպատակ ունեին ոչ միայն պահպանել Օսմանյան կայսրութիւնն ամբողջականութիւնը, այլև ընդարձակել այն՝ ի հաշիվ Անդրբլոկի կասի, Կովկասի ներքին Պովլոժիեի, Արիմի, Թուրքեստանի, ինչպէս նաև Եգիպտոսի նվաճման¹⁷:

Պատերազմը չափազանց ծանր անդրադարձավ արարական երկրներին վրա: Արարական աշխատութի զգալի մասը զորակոչվեց բանակ, ռազմական նպատակների համար գլուղացիներին բռնադրովեցին անասունները և պարենամթերքը, տասնյակ հազարավոր գլուղացիներ հարկադիր ուղարկվում էին պաշտպանական բնույթի շինութիւնների վրա աշխատելու և այլն: Սիրիայի և արարական մյուս երկրների տնտեսական վիճակը խիստ վատացավ: Մի շարք վայրերում ժողովուրդը կանգնեց քաղցի եզրին:

Այս պատճառով, ինչպէս նաև այն, որ Թուրքիան հրաժարվում էր ճանաչել արարների ազգային իրավունքները և անկախութիւնը, արարների ճնշող մեծամասնութիւնը թշնամաբար էր վերաբերում պատերազմին: Ուստի երբ Թուրքիայի սուլթանը հայտարարեց չիհաղ՝ սրբազան պատերազմ, ապա արարների մոտ այն լայն արձագանք չգտավ: Դեռ ավելին, արարները ուրախանում էին, որ թուրքերը պարտութիւն են կրում ռազմաճակատներում: Արար գինւորները չէին ուզում պատերազմել հանուն Թուրքիայի և մասսայաբար փախչում էին թուրքական բանակից և կազմակերպում պարտիզանական ջոկատներ: Դրան գուղընթաց ուժեղանում է արարական ազգայնական կազմակերպութիւնների հակաթուրքական գործունեութիւնը:

Այս բոլորը չէր վրիպում թուրքական իշխանութիւնների աչքից: Սիրիայում և Պաղեստինում էր գտնվում թուրքական 4-րդ բանակը Ահմեդ Ջեմալ փաշայի հրամանատարութիւնում: Պատերազմի ժամանակ նրա ձեռքում էր կենտրոնացած ամբողջ քաղաքացիական և ռազմական իշխանութիւնը:

¹⁷ М. Лазарев, Крушение турецкого господства на Арабском Востоке, М., 1960, стр. 60.

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Քուրքիայի կառավարող շրջանները, օգտվելով պատերազմի ընձեռած նարավորություններից, փորձեցին ռազմական ուժով և մասսայական ֆիզիկական բնաջնջման ուղիով լուծել ազգային հարցը, և առաջին հերթին հայկական ու արաբական հարցը: Անդրադառնալով այդ խնդրին եգիպտական հայտնի պատմաբան Ամին Սաիդը նշում է. «Երանք (Քուրքիայի ղեկավարները—խմբ.) որոշեցին, որ հասել է հարմար պահը վերջ տալու երկու ուժեղ ազգային շարժումներին—արաբական ազգայնականների շարժմանը Սիրիայում, Իրաքում և Հեջազում, և հայկական շարժմանը Արևելյան Անատոլիայում»¹⁸:

1915 թ. ապրիլին երիտթուրքերը իրագործեցին հայերի մասսայական ոչնչացումը և բռնի արտաքսումը իրենց բնօրրանից: 1916 թ. նրանք փորձեցին նույնպիսի հաշվեհարդար տեսնել արաբների հետ: Քուրքական ոճրագործները համոզվելով, որ արաբները պատրաստ են զինված ապստամբություն արթնացնելու և անկախություն նվաճելու, Սիրիայում և արաբական մյուս երկրներում արյունարբու տեղոր սանձազերծեցին: Սկսվեցին մասսայական ձերբակալություններ: 1916 թ. գարնանը Դամասկոսի և Բեյրութի հրապարակները ծածկվեցին կախաղաններով: Մահապատժի ենթարկվեց մոտ 800 արաբական ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներ¹⁹: Արգելվեց արաբական ազգային կազմակերպությունների գործունեությունը, փակվեցին թերթերը, ակումբները և այլն: Երիտթուրքերը, չբավարարվելով այսքանով, ինչպես հայերի, արաբների նկատմամբ էլ կիրառեցին դեպորտացիայի՝ տեղահանման քաղաքականություն: Զեմալ փաշայի կարգադրությամբ տասնյակ հազարավոր արաբներ իրենց ընտանիքներով բռնի քշվեցին անտպատում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարները²⁰, որտեղ նրանցից շատ-շատերը անտանելի պայմանների հետևանքով մահացան:

Այսպիսի ահավոր տեղորի միջոցով երիտթուրքերը փորձում էին պահպանել իրենց տիրապետությունը և կանխել արաբների զինված ապստամբությունը: Սակայն այդ նրանց չհաջողվեց:

Արաբներն արագացնում են զինված ապստամբության նախա-

¹⁸ Amin Saïd, Восстания арабов в XX веке, пер. с араб., М., 1964, стр. 79.

¹⁹ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, стр. 327.

²⁰ նույն տեղում:

պատրաստումը: Սիրիայի, Իրաքի, Պաղեստինի, Լիբանանի, Հորդանանի և Արաբիայի ազգային ղեկավարները համաձայնվեցին ապստամբել թուրքերի դեմ Հեջազի կառավարիչ և Մեքքայի շեյխի Հուսեյն ալ-Հաշիմիի ղեկավարությամբ: Ապստամբության նախապատրաստման գործում մեծ էր սիրիական ազգայնականների դերը, որոնք մեծ կշիռ ունեին համաարաբական խնդիրների լուծման մեջ: Այդ բանը քաջ գիտակցում էր Հուսեյնը: Նա սիրիական ազգայնականների դիրքորոշումը և ծրագրերը վերջնականապես պարզելու համար 1915 թ. գարնանը Դամասկոս ուղարկեց իր որդիներից մեկին՝ էմիր Ֆեյսալին, որն անմիջապես կապեր հաստատեց նրանց հետ: Վերջիններս մշակեցին մի փաստաթուղթ, որը հայտնի է Դամասկոսի արձանագրությույն անունով: Սիրիական ազգայնականները գտնում էին, որ արաբները համագործակցելով Անգլիայի հետ, պետք է հանդես գան Թուրքիայի դեմ: Դրա համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր, որ Անգլիան ճանաչեր արաբական անկախ պետության ստեղծումը իր բնական սահմանների մեջ: Այն, ինչպես նշված էր Դամասկոսի արձանագրությունում, պետք է ընդգրկեր Արաբական թերակղզին, Սիրիան, Իրաքը, Լիբանանը, Պաղեստինը և Հորդանանը: Անգլիան պետք է հրաժարվեր կապիտուլյացիայի ուժիմից և պաշտպանական պայմանագիր կնքեր ապագա անկախ արաբական պետության հետ: Դրա դիմաց Անգլիան պետք է ստանար տնտեսական մի շարք արտոնություններ²¹:

Ֆեյսալը 1915 թ. հունիսի 20-ին Դամասկոսի արձանագրությունը հանձնեց իր հորը՝ Հուսեյնին: Արձանագրությունում նշված առաջարկների հիման վրա Հուսեյնը բանակցությունների մեջ մտավ Եգիպտոսում անգլիական զլխավոր կոմիսար Մակ-Մահոնի հետ: Հուսեյն—Մակ-Մահոն նամակագրությունը տեկեց 1915 թ. հուլիսից մինչև 1916 թ. մարտը: Անգլո-արաբական այդ բանակցությունների հետևանքով Անգլիան համաձայնվեց ճանաչել արաբական անկախ պետությունը, սակայն խիստ փոփոխված սահմաններով: Դամասկոսի արձանագրությունում նշված ապագա արաբական պետության կազմից հանվեցին Արաբական թերակղզում գտնվող անգլիական պրոտեկտորատները, Դամասկոս—Հոմս—Համա—Հալապ գծից արևմուտք ընկած ամբողջ տերիտորիան, այսինքն ամբողջ Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը և Կիլիկիան, Բասրայի և Բաղդադի վիլայեթները թեև մտնելու էին արաբական պետության կազմի մեջ, սակայն Անգլիան պահպանելու էր իր իրավունքները: Դա նշանակում էր, որ նրանք մնալու էին Անգլիայի կառավարման

²¹ G. Antonius, The Arab awakening, London, 1945, p. 157—158.

ներքո: Մրանք լուրջ զիջումներ էին, որ Հուսեյնը արեց անգլիացիներին: Դրա դիմաց վերջիններս պարտավորվեցին Հուսեյնին ցույց տալ ռազմական, նյութական և ֆինանսական օգնություն²²:

Անգլիան, որ արաբների օգնության կարիքն էր զգում, վարպետորեն խաղաց արաբների հակաթուրքական և ազատագրական ղգացմունքների հետ և կեղծ խոստումներով նրանց զինված պայքարի հանեց Թուրքիայի դեմ: Իրականում Անգլիան, ինչպես նաև Ֆրանսիան, արաբական անկախ պետություն ստեղծելու ոչ մի մտադրություն չունեին:

Դեռ ավելին, Հուսեյնի և Մակ-Մահունի միջև տեղի ունեցող բանակցություններին զուգահեռ, երբ Անգլիան, թեկուզ փոփոխված սահմաններով, համաձայնվեց արաբական, անկախ պետության գաղափարի հետ, 1915 թ. նոյեմբերից մինչև 1916 թ. մայիսը Անգլիան և Ֆրանսիան գաղտնի բանակցություններ էին վարում արաբական տերիտորիաների բաժանման և գաղութացման վերաբերյալ: Դրա հետևանքը եղավ «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» կրնքումը, ըստ որի արաբական երկրները բաժանվում էին մի քանի գոտիների:

1. «Ա» գոտին, որի մեջ մտնում էին Արևելյան Սիրիան և Հյուսիսային Իրաքը, համարվեց Ֆրանսիայի ազդեցության գոտի:

2. «Բ» գոտին, որի մեջ մտնում էր Կենտրոնական Իրաքը և Անդրհորդանանը, համարվեց Անգլիայի ազդեցության գոտի: Անգլիան և Ֆրանսիան գտնում էին, որ այդ գոտիների սահմաններում նրանք պատրաստ են ձանաչել և պաշտպանել արաբական «անկախ» պետությունը կամ պետությունների կոնֆեդերացիան, որը, պարզ է, չէր կարող դուրս գալ նրանց ազդեցության ոլորտից:

3. «Կապույտ գոտին», որի մեջ մտնում էին Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Մարդինը, Ուրֆան, Բիրիջիկը, Դիարբեքիը և Հաբլարին, անցնում էր Ֆրանսիայի լրիվ տիրապետության տակ:

4. Նույնպիսի իրավունքներ էր ձևաբ բերում Անգլիան «Կարմիր գոտում», որի մեջ մտնում էր Բաղդադի վիլայեթի մի մասը:

5. «Շագանակագույն գոտի», որն ըստ էության Պաղեստինն էր: Կողմերը համաձայնություն եկան, որ Ռուսաստանի, մյուս զաշնակիցների և Մեքքայի շերիֆի հետ խորհրդակցելուց հետո այնտեղ պետք է հիմնել միջազգային վարչություն²³:

²² Նույն տեղում, էջ 419—427:

²³ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st series, v. IV, London, 1952, p. 241—247.

Ինչպես տեսնում ենք, սա ուղղակի հակասում էր այն ամենին, ինչ Անդրիան խոստացել էր արաբներին:

Արաբները, որ ոչինչ չգիտեին «Սայրա-Պիկոյի համաձայնագրի» գոյության մասին, 1916 թ. հունիսին, իրենց վերցրած սլար-տավորությանը հավատարիմ, ապստամբության դրոշ բարձրացրին Թուրքիայի տիրապետությունից վերջնականապես ազատվելու համար: 1916 թ. հունիսի 5-ին Հուսեյնի որդիներ Ալին և Ֆեյսալը Համդայում՝ Մեդինայի մոտ, Հուսեյնի անունից հռչակեցին արաբների անկախությունը:

Ապստամբները ստեղծեցին երեք բանակ—Հյուսիսային՝ Ֆեյսալի հրամանատարությամբ, հարավային՝ Ալիի հրամանատարությամբ և արևելյան՝ Հուսեյնի մյուս որդի Արդալլահի հրամանատարությամբ: Ապստամբությանը բացի հեջազցիներից մասնակցում էին սիրիացիները, լիբանանցիները, իրաքցիները, պաղեստինցիները, հորդանանցիները և այլն: Համագործակցելով անգլիացիների հետ նրանք ջախջախիչ հարվածներ էին հասցնում թուրքական նահանջող բանակին և քայլ առ քայլ ազատագրում իրենց երկիրը թուրքերից:

Վրա հասավ Սիրիան և արաբական մյուս երկրները թուրքական լծից ազատագրելու արաբների դարերով երազած պահը:

ՅԲԱՆՍԻԱԿԱՆ ԿԱՆՈՒՄՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ
(1917—1920 թթ.)

Թուրքական բանակի ջախջախումը և Սիրիայի ազատագրումը ժամանյան ամբողջությունից: Առաջին համաշխարհային պատերազմը գերմանա-ավստրիական բլոկում հանդես եկած Թուրքիայի համար ունեցավ ճակատագրական վախճան: Զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող, տնտեսապես և կուլտուրապես հետամնաց և վատ զինված Թուրքիան չկարողացավ դիմադրել Անտանտի երկրների առաջնակարգ տեխնիկայով զինված բանակներին: Ճիշտ է, պատերազմի սկզբում, մինչև 1916 թ. նա հասավ առանձին հաջողությունների, ինչպես Անտանտի ռազմա-ծովային ուժերի պարտությունը Դարդանեյի մոտ, անգլիական զորաբանակի Կուտ ալ-Ամարայի տակ 1916 թ. ապրիլին անձնատուր լինելը և այլն, սակայն դրանք առանձին էպիզոդներ էին և ազդեցություն չունեցան առաջին համաշխարհային պատերազմի ընդհանուր հլրի վրա: 1916 թ. երկրորդ կեսից Թուրքիան պարտություն պարտության ետևից էր կրում ինչպես Կովկասյան ճակատում և Բալկաններում, այնպես էլ արաբական ճակատում:

Արաբական ճակատում Թուրքիայի նպատակն էր ոչ միայն պահպանել իր տիրապետությունները Սիրիայում, Պաղեստինում, Միջագետքում և Արաբիայում, այլև անցնելով Սուեզի ջրանցքը, գրավել Եգիպտոսը և խորանալ Հյուսիսային և Կենտրոնական Աֆրիկայում: Այդ լայն նվաճողական ծրագրերի իրագործումը դրված էր Թուրքական 4-րդ բանակի վրա, որը գտնվում էր Սիրիայում և Պաղեստինում: Նրա հրամանատարն էր Օսմանյան կայսրության ծովային մինիստր Ահմեդ Ջեմալ փաշան, որը էնվերի և Թալաաթի

հետ միասին կազմում էին երիտթուրքերի տխրահռչակ տրիումփ-րատը: Իրականում 4-րդ բանակի հրամանատարությունը պատկանում էր գերմանական զինվորական միսիային՝ Լիման ֆոն Սան-գերսի զլխավորությամբ: Նույնիսկ բանակի շտաբի պետը ոչ թե թուրք էր, այլ գերմանացի՝ զնդապետ Կրեսս ֆոն Կրեսսենշտեյնը:

Թուրքական զորքերի բոլոր փորձերը՝ զրավել Սուեզի ջրանցքը և պատերազմը տեղափոխել Եգիպտոս, ավարտվեցին անհաջողությամբ և 1916 թ. երկրորդ կեսից Արաբական Արևելքի բոլոր ռազմատնակատներում նրանք անցան պաշտպանության: Այստեղ նրանց գեմ կանգնած էին հիմնականում անգլիական բանակները: Կար նաև ֆրանսիական փոքր զորախումբ, որն ավելի շատ սիմվոլիկ, քան թե ռազմական նշանակություն ուներ: Անգլիացիների հիմնական ռազմական զաշնակիցը Արաբական Արևելքում արաբական ազատամբ բանակն էր Հեշազի թագավոր Հուսեյնի՝ որդի էմիր Ֆեյսալի հրամանատարությամբ: Այդ բանակի թիվը սկզբնական շրջանում հասնում էր 50 հազարի¹, սակայն հետագայում, երբ նա դուրս եկավ Հեշազից և մտավ Պաղեստին ու Սիրիա, նրա շարքերն ավելի սովորացան:

Թուրքերին վնդեխով Հեշազից՝ անգլիական զորքերը և արաբական բանակը 1917 թ. սկզբներին մտան Պաղեստին: 1917 թ. հուլիսի 6-ին արաբական զորքերը զրավեցին Ակաբան², որի անկումը ծանր հարված էր թուրքական բանակին: Արաբները լրիվ ազատագրեցին Կարմիր ծովի ափերը և իրենց ու անգլիացիների համար շատ կարևոր հենարան ստեղծեցին Սիրիա մտնելու համար: 1917 թ. հոկտեմբերի 31-ին անգլիացիներն անցան հարձակման Դազա-Բեերշար հատվածում, ճեղքեցին թուրքական պաշտպանությունը և, շարժվելով հյուսիս, 1917 թ. նոյեմբերի 16-ին զրավեցին Յաֆֆան, իսկ դեկտեմբերի 9-ին՝ Երուսաղեմը³: Դա նշանակում էր, որ թուրքական զորքերը ջախջախիչ պարտություն կրեցին ամբողջ Պաղեստինում: Անգլիացիները վճռական հաջողությունների հասան նաև Միջագետքում: 1917 թ. փետրվարից մինչև նոյեմբեր ամիսը նրանք զրավեցին Տիգրիսի ամբողջ աջ ափը

¹ 1916 թ. նոյեմբերի 2-ին արաբ ֆեդայները Հուսեյնին հռչակեցին «արտագրի թագավոր»: Սակայն Անգլիան ու Ֆրանսիան նրան ճանաչեցին որպես միայն ու միայն Հեշազի թագավոր, որի հետ և Հուսեյնը վերջիվերջո հաշտվեց:

² В. Б. Лыцкиѣ, Новая история арабских стран, стр. 338.

³ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, Beirut, 1960, p. 23.

⁴ В. Б. Лыцкиѣ, Новая история арабских стран, стр. 345.

մինչև Հայտ, Կոտ ալ-Ամարան, Դահրա Բենդը, Բաղդադը (մարտի 11-ին), Ռամադին և հասան մինչև Քիկրիտ: Օրակարգի հարց դարձավ Սիրիայի ազատագրումը: Սակայն արաբների և անգլիացիների հարաբերությունները հարթ չէին ընթանում և պատերազմի ժամանակ նրանց միջև ծագեցին լուրջ տարաձայնություններ, որոնք մի պահ հարցականի տակ դրեցին նրանց հետագա համագործակցությունը: Տարաձայնությունների առաջին աղբյուրը արաբական բանակը ժամանակակից տեխնիկայով զինելու հարցն էր: Արաբական բանակը իրենից ներկայացնում էր բեդևիներից բաղկացած հեծելազույգ, որի հիմնական զենքը թուրն էր: Կային նաև հրացաններ, սակայն շատ սահմանափակ քանակությամբ. հինգ մարդուն ընկնում էր մեկ հրացան: Այսպիսի պայմաններում արաբների համար դժվար էր կռվել թուրքական բանակի հետ, որը նրանց դեմ օգտագործում էր գնդացիներ և հրետանի: Այդ պատճառով էլ արաբների կորուստները հասնում էին մեծ չափերի: Հուսեյնը դիմեց անգլիական հրամանատարությունը արաբական բանակին ինքնաթիռներ, զնդացիներ, հրետանի և հրացաններ տրամադրելու պահանջով, սակայն մերժում ստացավ: Դա բացատրվում է նրանով, որ Անգլիային ձեռնտու չէր արաբական բանակի ուժեղացումը: Կավ զինված և ուժեղ արաբական բանակը կարող էր մեծ դեր խաղալ արաբական երկրների անկախության նվաճման գործում և լուրջ խոչընդոտ դառնալ արաբական երկրները բաժանելու անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական ծրագրերի իրագործման ճանապարհին:

Արաբների մոտ լուրջ դժգոհություն առաջացրեց նաև Բալֆուրի շեկվարացիան Պաղեստինում հրեական օջախ ստեղծելու վերաբերյալ: 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Բալֆուրը, ծագումով հրեա, բանկիր Ռոտշիլդին պաշտոնապես ուղղված նամակում հայտնեց, որ Անգլիան ամեն ինչ կանի, որպեսզի Պաղեստինում ստեղծվի հրեական ժողովրդի ազգային օջախ: Գործարքի մեջ մտնելով սիոնիստների հետ, անգլիական իմպերիալիստները ցանկանում էին Պաղեստինն անջատել ապագա արաբական պետությունից:

Արաբա-անգլիական տարաձայնությունները սրվեցին և արաբների դժգոհությունն իր գագաթնակետին հասավ, երբ նրանք իմացան «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» գոյությունը մասին⁵: 1917 թ. նոյեմբերի 22-ին սովետական կառավարությունը հրապարակեց

⁵ «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» մասին տե՛ս սույն աշխատության էջ 24:

ցարական Ռուսաստանի գաղտնի փաստաթղթերը, այդ թվում նաև «Սալբս-Պիկոյի համաձայնագիրը» արաբական երկրները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելու վերաբերյալ⁶: 1917 թ. նոյեմբերի 28-ին այդ համաձայնագրի հիմնական բովանդակությունը հրապարակեց անգլիական «Մանչեստր Գարդիան» թերթը: Նոյեմբերի վերջերին Ջեմալ փաշան իր գաղտնի գործակալին ուղարկեց Ակարա, որտեղ նա «Սալբս-Պիկոյի համաձայնագրի» լրիվ տեքստը հանձնեց էմիր Ֆեյսալին: Այդ գործակալը նաև Ջեմալ փաշայի նամակները հանձնեց Ֆեյսալին և Ջաֆար ալ-Ասկարիին, Թուրքիայի կառավարության անունից պաշտոնապես առաջարկելով արաբական կողմին՝ բանակցություններ սկսել սեպարատ հաշտություն կնքելու մասին:

Անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնագրի բովանդակության հայտնի դառնալը խոր դժգոհություն առաջացրեց արաբներին մոտ: Վերջիններս հասկացան, որ իրենք խաբված են և Անգլիան քստ իր սովորության երկդիմի բաղաբականություն է վարում: «Սալբս-Պիկոյի համաձայնագրի» վերաբերյալ Անգլիային իր պաշտոնական բողոքը հայտնեց Հուսեյն թագավորը, նշելով, որ ինքը «եբրեք չի ճանաչի Ֆրանսիայի հետ կնքած որևէ պայմանագիր»⁷: Ջալրուլին այնքան խորն էր, որ արաբական շատ սպաներ ու զինվորներ այլևս անհնար էին համարում պատերազմել անգլիացիների հետ կողք-կողքի:

Արաբները շցանկանալով գործիք լինել Անտանտի ձեռքում և ի նկատի ունենալով, որ Բարձրագույն Դուռը Ջեմալ փաշայի միջոցով պաշտոնապես առաջարկել էր սեպարատ հաշտություն կնքել, 1917 թ. վերջերից բանակցություններ սկսեցին Թուրքիայի հետ, որոնք տևեցին մինչև 1918 թ. աշունը: Սակայն այդ բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք «թուրքերի լիտիության պատճառով, որոնք հրաժարվեցին ճանաչել արաբների ազգային պահանջները»⁸:

Անգլիան նույնպես քնած չէր: Նա դիմեց մի շարք տակտիկական քայլերի, որոնց նպատակն էր փարատել արաբների կասկածանքները Անգլիայի նկատմամբ և նախկինի պես խաղալով արաբների ազգային ղգացմունքների հետ, նրանց օգտագործել Թուր-

⁶ «Документы внешней политики СССР», т. 1, М., 1957, стр. 21—22.

⁷ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 21.

⁸ «Documents on British foreign policy. 1919—1939», 1st ser. v. IV, p. 400.

⁹ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, стр. 347.

քիայի դեմ դեռևս շարունակվող պատերազմում: Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լլոյդ Ջորջը իր հուշերում անդրադառնալով սովետական կառավարության կողմից «Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրի» հրապարակման հարցին և ընդունելով, որ դա խոր զայրույթ առաջացրեց արաբական շրջաններում, գրում է. «Անհրաժեշտ էին նոր հավաստիացումներ, որպեսզի կանխվեր խզումը արաբների հետ»¹⁰: Անգլիական կառավարությունը պաշտոնապես հերքեց «Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրի» գոյությունը և, ինչպես դիպուկ կերպով նկատել է արաբ պատմաբան Ամին Սաիդը, առանց ամոթի զգացումի հայտարարեց, որ դա բոլշևիկների հնարածն է, որի նպատակն է սեպ խրել արաբների և անգլիացիների հարաբերությունների միջև և նրանց գծտեցնել միմյանց հետ: Անգլիական կառավարության պաշտոնական հայտարարության մեջ, որը 1918 թ. հուլիսի 8-ին ուղարկվեց Հեջազի թագավոր Հուսեյնին, ասված էր, որ բոլշևիկները, իբր, արտաքին գործերի մինիստրությունում, Պետրոգրադում, հայտնաբերել են ոչ թե պայմանագիր, այլ հակիրճ բանակցությունների և զրույցների նյութեր, որոնք տեղի են ունեցել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև և որ Ջեմալ փաշան իր տգիտության հետևանքով, իբր, խեղաթյուրել է այդ բանակցությունների հիմնական նպատակը¹¹: Ժխտելով արաբական երկրների բաժանման վերաբերյալ գաղտնի համաձայնագրի գոյությունը, Անգլիան միաժամանակ կրկին հավաստիացրեց արաբներին, որ Անտանտի նպատակն է պաշտպանել ձեռնարկված ժողովուրդների ազատությունը և նա հավատարիմ է իր նախկին խոստումներին արաբների ազատագրման և արաբական սովետներին պետության ստեղծման հարցում: Արաբների և Անգլիայի միջև ծագած կոնֆլիկտն ըստ էության հարթվեց: Այստեղ իր բացասական դերը խաղաց Հուսեյնի և արաբական ֆեոդալական վերնախավի, որը կապված էր Անգլիայի հետ, անհետևողական դիրքը: Կտրված լինելով ժողովրդական զանգվածներից, նրանք ավելի շատ մտահոգված էին իրենց նեղ դասակարգային եսասիրական շահերով: Փաստորեն այդ է ակնարկում նաև Ամին Սաիդը, երբ, ի նկատի ունենալով Հուսեյնի դիրքը «Սալքս-Պիկոյի համա-

¹⁰ Д. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1939, стр. 226.

¹¹ „Documents on British foreign policy, 1919—1939“, 1st ser. v. IV, p. 407.

ձայնագրի» կապակցութեամբ ծագած կոնֆլիկտի ժամանակ, նշում է. «ցավոք, Հուսեյնը շարունակում էր հավատալ անզլիացիների անկեղծութեանը և բարեկամութեանը»¹²:

Անզլիական և արաբական զորքերի հաղթանակները և թուրքական բանակի պարտութիւնը Հեշազում, Պաղեստինում և Միջագետքում շտեմնոված խանդավառութիւնն առաջացրեց արաբների մոտ Շատ վայրերում նախքան արաբական և անզլիական զորքերի մոտենալը արաբական ցեղերը ապստամբվում և անցնում էին նրանց կողմը: Այդպես վարվեցին ալ-Հուվեյտար ցեղը Օդես Աբու Թարիի, ոտալ ցեղը շեյխ Նուրի աշ-Շաալանի գլխավորութեամբ, ալ-մաշալի ցեղը ալ-Կարկի շրջանում¹³ և այլն: Միրիալի տարբեր բազարներից և գյուղերից մասսայաբար անցնում էին ռազմաճակատի դիժը և միանում արաբական բանակին: Իրաքում արաբական և բրդական անկանոն զորաջոկատները սկսեցին ոչ միայն հեռանալ ռազմաճակատից, այլև միանալով արաբ ապստամբներին իրենց զենքն ուղղեցին թուրքերի դեմ¹⁴: Թուրքիան գտնվում էր ռազմական կործանման եզրին:

Այսպիսի բարենպաստ պայմաններում անզլիական և արաբական զորքերը, զեներալ, հետագայում ֆելդմարշալ Ալլենբրիքը համար հրամանատարութեամբ անցան հարձակման՝ Սիրիան թուրքերից վերջնականապես մաքրելու համար: Այս գործում նրանց մեծ օժանդակութիւն ցույց տվին արաբ ապստամբ ցեղերը: 1918 թ. սեպտեմբերին Զեբել-Դրուզում ապստամբվեցին դրուզները Սուլթան ալ-Աթրաշի գլխավորութեամբ: Թուրքերը այստեղ զըլ-խովին պարտութիւն կրեցին:

Անզլիական բանակը 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին հարձակման անցավ՝ Ռաֆաթի և Արարայի շրջանում: Նաբլուսի մոտ գերմանա-թուրքական ճակատի ճեղքմանը անզլիացիների հետ առաջին անգամ մասնակցեց նաև Արևելյան լեզեոնը: Արևելյան լեզեոնի ստեղծման որոշումն ընդունվեց 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին, Հայ Ազգային պատվիրակութեան և Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան միջև ձևաբերված համաձայնագրի հիման վրա¹⁵: Այդ համաձայնագրում ասված էր, որ ֆրանսիական կառավարու-

¹² Amin Saïd, Восстания арабов в XX веке, стр. 72.

¹³ Նույն տեղում, էջ 82:

¹⁴ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, стр. 349.

¹⁵ Տ. Յ. Պոյաեևաև, Հայկական լեզեոնը. պատմական հուշագրութիւն, Ութըր-թաուն, 1965, էջ 15—16:

Թյունը որոշել է քաջալերել հայ և սիրիական ժողովուրդների թուրքերի դեմ պայքարելու բաղձանքները: Լեզեոնը մասնակցելու էր միայն Ասիական Թուրքիայում մղվող ռազմական գործողություններին: Նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց Ֆրանսիական բանակի զնդապետ Ռոմիլյոն: Լեզեոնը, որ ձևավորվեց կամավորության սկզբունքով, հիմնականում բաղկացած էր հայերից, որոնց թիվը հասնում էր 3000-ի: Բացի հայերից նրա կազմի մեջ մտնում էր սիրիացիների մի փոքր խումբ¹⁶: Հայ-սիրիական այս միացյալ զորախումբն առաջին մարտական մկրտությունը ստացավ, ինչպես նշվեց, 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին: Արևելյան լեզեոնը ռազմական դիրքեր գրավեց Արարա սարի մոտ՝ Նաբլուսից հարավ: Ավելի քան 12 ժամ հայ և սիրիական զինվորները դիմադրում էին թուրքերին, որից հետո, ինչպես ռազմաձևկատի մյուս հատվածներում, այնպես էլ այստեղ, թուրքական բանակը շղիմացավ և փախուստի դիմեց: Արևելյան լեզեոնի ռազմական գործողությունները Արարայի մոտ բարձր դնահատեց զնդապետ Ռոմիլյոն: «Վաշտը,—հայտարարեց նա,—այս դիրքը գրավեց անսպասելիորեն գեղեցիկ խանդով մը և պահեց զայն Արարայի ահեղ հարվածներուն տակ, զոր գերմանացիք թրքական դիմադրության զորավոր առանցքը ըրած էին այն բաժնին մեջ, ուր այդ դիմադրությունը խորտակվեցավ:

Ավելի քան տասներկու ժամվա ընթացքին սքանչելի կեցվածքը, հակառակ իր կորուստներուն, կարելի ընծայեց իրականացումը թշնամին կասեցնելու իր առաքելության, որով կովի շարունակությունը վաշտին կողմի ավելորդ եղավ»¹⁷: Նա միաժամանակ ավելացրեց, որ հայ հերոսները բոլորն էլ պատերազմի առաջին զծի վրա ընկան՝ իրենց երեսը դեպի թշնամին և դրանով օրինակ հանդիսացան ուրիշների համար¹⁸:

Սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած հարձակման և թուրքական ձևկատի ճեղքման հետևանքով անգլիական զորքերը գրավեցին Նաբլուսը, Նազարեթը և շարունակեցին շարժվել հյուսիս: Իսկ արաբական 15 հազարանոց հեծելազունը Ֆիյալի հրամանատարությունը Մաանը ազատագրելուց հետո մեծ երթ կատարեց և հայտնըվելով Գերաայի շրջանում՝ Ամմանի և Դամասկոսի միջև, փակեց թուրքական շորորդ բանակի նահանջի ուղին և անգլիացիների հետ միասին շրջապատեց թուրքական բանակի մի մեծ զորա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ XXII:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 129:

¹⁸ Նույն տեղում:

խումբ¹⁹։ Գերի հանձնվեցին 72 հազար թուրք և 4 հազար գերմանացի զինվորներ ու սպաներ²⁰։

Արաբական և անգլիական զորքերի առաջխաղացումը դեպի հյուսիս շարունակվեց, և 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին գիշերվա ժամը 3-ին Ֆեյսալի զորքերը մտան Դամասկոս։ Հաջորդ օրը ժամանեցին նաև անգլիական զորքերը։ Դամասկոսի վրա թուրքական դրոշի փոխարեն սկսեց ծածանվել Հուսեյն թագավորի «Արաբական ազատագրության դրոշը», որը եռագույն էր—սև, սպիտակ և կանաչ։ Հոկտեմբերի 8-ին ազատագրվեց Բեյրութը։ Շարունակելով իրենց հարձակումը արաբա-անգլիական զորքերը 1918 թ. հոկտեմբերին ազատագրեցին Դամասկոսից հյուսիս ընկած ամբողջ տերիտորիան, այդ թվում նաև Հոմ (հոկտեմբերի 11-ին) և Համա (հոկտեմբերի 17-ին) քաղաքները և մոտեցան Հալեպին։ Հալեպից հարավ, իսան Թումանում պաշտպանական դիրքեր էին զբաղվել պարտված թուրքական բանակի մնացորդները Մուստաֆա Բեմալի հրամանատարությամբ, 1918 թ. հոկտեմբերի 25-ին իսան Թումանի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում արաբները զլխովին ջախջախեցին թուրքերին և ազատագրեցին Հալեպը։ Իսան Թումանի մոտ ձեռք բերած հաղթանակով արաբները, ինչպես նշում է Ամին Սաիդը, ունեւ ղ վերջրին թուրքերից 1516 թ. Մարջ Դաբիկում կրած պարտության համար²¹։ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում «Ազամեհմեհոն» նավի վրա կնքված զինադադարով Թուրքիան պարտավորվեց իր կայազորները կիբանանում, Սիրիայում, Պաղեստինում, Իրաքում, Հեջազում, Ասիլում և Եմենում հանձնել դաշնակիցներին²²։ Դա նշանակում էր, որ Թուրքիան այդ տերիտորիաները հանձնում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի տնօրինությանը։ Դրանով վերջ տրվեց շորս հարյուր տարի տևած օսմանյան դաժան ու բռնատիրական լծին Սիրիայում և արաբական մյուս երկրներում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությանը, ինչպես նշվեց, զգալի շափով նպաստեցին արաբական ապստամբությունը և արաբական բանակի ու պարտիզանների դործողությունները։ Այդ բանը սակավ բացառությամբ²³, ընդունում

¹⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, London, 1958, p. 63.

²⁰ В. Б. Луцкий, Новая история арабских стран, стр. 349—350.

²¹ Amin Caud, Восстания арабов в XX веке, стр. 83.

²² Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2, М., 1926, стр. 189.

²³ J. Marlowe, Arab nationalism and British imperialism, London, 1961 p. 21.

է պատմաբանների և ուղղակի և ու պետական գործիչների մեծ մասը: Այսպես, օրինակ, անգլիական պատմաբան և քաղաքական գործիչ Ռ. Բուլլարդը գրում է, որ «Արաբական ապստամբությունը փոքր նշանակություն չունեցավ դաշնակիցների համար»²⁴: Իսկ անգլիական հայտնի հետախույզ Ք. Լոուրենսը, որը քիչ բան չարեց այդ ապստամբության նախապատրաստման գործում, գրում է. «արաբական ապստամբությունը մեր գլխավոր զենքն էր արևելեյան պատերազմում հաղթելու գործում»²⁵: Արաբների ցույց տված ուղղակի օգնությունը բարձր է գնահատել նաև Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Դ. Լլոյդ Զորջը: 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի և Ծաղոնիայի ղեկավարների ներկայությամբ նա ընդունեց, որ արաբները հավատարիմ մնալով իրենց խոստմանը շատ անհանգստություն պատճառեցին թուրքերին և մեծ օգնություն ցույց տվին անգլիական զորքերին²⁶: Իսկ Ծգիպտոսում անգլիական էքսպեդիցիոն ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ալլենին, որը 1917 թ. ստանձնեց նաև Մերձավոր Արևելքում անգլիական բոլոր զորքերի հրամանատարությունը, Փարիզի կոնֆերանսում արած իր հայտարարության մեջ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դաշնակիցներին արաբների ցույց տված օգնությունը համարեց անգնահատելի²⁷:

Օսմանյան տիրապետության կործանումով փակվեց Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների պատմության թերևս ամենամոռյալ էջը և սկսվեց նոր էտապ, որի ժամանակ գլխավոր պատմական խնդիրը դարձավ ազգային անկախության նվաճումը և ինքնուրույն պետության ստեղծումը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության ճանաչումը Սիրիայում հակաիմպերիալիստական պայքարի ուժեղացման գործում: Սիրիական ազգային-հայրենասիրական ուժերը իրենց երկրի անկախության նվաճմանը ձեռնամուխ եղան պատմական մի այնպիսի դարաշրջանում, որն իր վրա կրում էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության ազդեցության դրոշմը: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Արևելքում, այդ թվում նաև Սի-

²⁴ R. Bullard, Britain and the Middle East, London, 1951, p. 73.

²⁵ T. Lawrence, Seven pillars of wisdom, London, 1935, p. 275—276.

²⁶ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser. v. I, London, 1947, p. 691.

²⁷ „Papers relating to the foreign relations of the United States: The Paris Peace Conference“, v. V, Washington, 1946, p. 8.

բիայում ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալման համար և մեծապես խթանեց հակաիմպերիալիստական պայքարը: Հենշված ժողովուրդներն ի դեմս Սովետական Միության ձևեր բերին հավատարիմ դաշնակից: Պատմության մեջ առաջին անգամ ասպարեզ էր իջել մի պետություն, և այն էլ մեծ պետություն, որը հանդես էր գալիս ոչ թե հանուն ուրիշ ժողովուրդների ստրկացման, այլ հենշված, թույլ և փոքր ժողովուրդների ազատագրման:

Սովետական կառավարության առաջին դեկրետները և նրանում հռչակված հումանիստական վեհ սկզբունքները մեծ տպավորություն դործեցին արաբների վրա: 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին Վ. Ի. Լենինի ղյխավորած սովետական կառավարությունն ընդունեց հաշտության մասին դեկրետ, որը նշանավոր էր ոչ միայն նրանով, որ բոլոր պատերազմող ժողովուրդներին և կառավարություններին առաջարկում էր անհապաղ բանակցություններ սկսել արդարացի դեմոկրատական հաշտության վերաբերյալ, այլ նաև նրանով, որ առաջին անգամ տրվում էր անեքսիայի սահմանումը: Անեքսիայի տակ սովետական կառավարությունը հասկանում էր փոքր և թույլ ժողովրդի ամեն մի բռնի միացում մեծ և ուժեղ պետության, առանց այդ փոքր ժողովրդի ցանկության և համաձայնության²⁶: Անեքսիայի սահմանումը մեծ նշանակություն ուներ Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների ժողովուրդների համար, քանի որ նրանց երկրները, ինչպես նշվեց վերևում, արդեն բաժանվել էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև:

1917 թ. նոյեմբերի 15-ին հրապարակվեց «Ռուսաստանի ժողովուրդների դեկլարացիան», որը հռչակում էր ժողովուրդների իրավահավասարության սկզբունքը և ընդունում ազգերի ինքնորոշման իրավունքը ընդհուպ մինչև անջատվելը և ինքնուրույն պետություն կազմելը²⁷:

Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների վրա մեծ ազդեցություն դործեց ՌՍՖՍՀ ժողովուրդների 1917 թ. դեկտեմբերի 3-ի դիմումը «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր մուսուլման աշխատավորներին»:
Այդ դիմումում նշվում էր, որ Արևելքի ժողովուրդներն իրենց կյանքըն ազատորեն տնօրինելու նույնպիսի իրավունք ունեն, ինչպես մյուս ժողովուրդները: «Արևելքի մուսուլմաններ, պարսիկներ և թուրքեր, արաբներ և հնդիկներ,— ասված է այդ դիմումում: Դուք ինքներդ պետք է դառնաք ձեր երկրի տերը: Դուք ինքներդ պետք է

²⁶ «Документы внешней политики СССР», т. 1, стр. 12.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

ձեր կյանքը կառուցեք ըստ ձեր ցանկություն: Դուք դրա իրավունքը ունեք, քանի որ ձեր ճակատագիրը ձեր սեփական ձեռքերում է»³⁰:

Այս դեկրետները և սովետական կառավարության կարևոր միջոցառումները ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառում—կալվածատերերի և կապիտալիստների իշխանության տապալում, արդյունաբերության, բանկերի և հողի ազգայնացում, ազգային իրավահավասարության հռչակում և այլն, ղանազան ուղիներով հայտնի էին դառնում Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների հասարակայնությանը: Սիրիայում, Լիբանանում և Եգիպտոսում առանձնապես լայն տարածում գտավ «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր մուսուլման աշխատավորներին» ուղղված սովետական կառավարության դիմումը: Հետաքրքիր է նշել, որ նրա արաբերեն տեքստը վերոհիշյալ երկրներում ձեռքից ձեռք էր անցնում որպես Վ. Ի. Լենինի նամակը արաբական ազգային շարժման ղեկավարներին և շատ ընտանիքներում պահվում էր ինչպես սուրբ մասունք³¹:

1918—1920 թթ. Եգիպտոսի մի շարք գյուղական վայրերում ստեղծվեցին հեղափոխական կոմիտեներ, որոնք, ըստ ռուսական օրինակի, կոչվում էին «սովետներ»³²: Եգիպտական ազգայնականները ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի հաջող կազմակերպելու համար ուսումնասիրում էին ռուսական կոմունիստների պայքարի մեթոդները³³: Անգլիական բանակի մայոր Սոնը 1919 թ. Իրաքից հաղորդում էր, որ «բոլշևիզմի անունը և սկզբունքը, ցավոք սրտի, դառնում են հայտնի»³⁴: Անգամ բուրժուական պատմաբաններն ստիպված էին ընդունել, որ հակաիմպերիալիստական պայքարի ուժեղացումն Իրաքում այդ տարիներին ուղղակիորեն կապված էր Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների տարածման հետ: Այսպես, ամերիկյան պատմաբան Վ. Ելը նշում է, որ Իրաքում «...դիմադրությունն արևմտյան իմպերիալիզմին ուժեղացավ ռուսական հեղափոխության և բոլշևիզմյան պրոպագանդայի ազդեցության ներքո»³⁵:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 35:

³¹ «Новейшая история арабских стран (1917—1966)», М., 1968, стр. 13.

³² «Советско-арабские дружественные отношения», М., 1961, стр. 8.

³³ G. Young, Egypt, London, 1927, p. 231.

³⁴ A. Wilson, Mesopotamia 1917—1920. A clash of loyalties, London, 1931, p. 145.

³⁵ W. Yale. The Near East. A modern history, Michigan. 1955, p. 317.

Բոլշևիզմի գաղափարները ներթափանցում և իրենց բարեբար ազդեցությունն են թողնում նաև Սիրիայում և Լիբանանում: 1920 թ. Ֆեյսալը դժգոհում էր, որ երկրում գնալով աճում է բոլշևիզմի կողմնակիցների թիվը³⁶: Սիրիայի և Լիբանանի գյուղացիության վրա հատկապես մեծ ազդեցություն էր գործել սովետական Խուսսամանում կալվածատիրական հողերի բռնագրավումը և բաժանումը աղքատ գյուղացիներին: Լիբանանի դատախազ Ֆուադ Ամմունը այդ մասին նշում էր. «Սովետական հանրապետությունների հռչակած ղեկրետները, որոնք վերացրին հողի մասնավոր սեփականությունը և հողը կենդանի ու անշարժ գույքով հանձնեցին ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի տնօրինությանը—առական ագրարային օրենքի այդ պայմաններն այնպիսին են, որ սկսում են ազդել գյուղացիության վրա»³⁷: Սիրիայի և Լիբանանի գյուղացիները սկսում են պահանջել, որ նրանց հետ վարվեն այնպես, ինչպես գյուղացիների հետ վարվում են սովետական երկրում:

Սակայն Սիրիայում բոլշևիզմյան գաղափարների տարածման մասին ավելի ցայտուն վկայում է «Արաբների միասնության կոմիտեի» փաստաթղթերից մեկը, որի մեջ ասված էր. «Լենինի և նրա բնկերների կառավարությունը և Արևելքը եվրոպական բռնատերերից ազատագրելու համար նրանց բարձրացրած մեծ հեղափոխությունը արարների կողմից մեծարվում են իբրև նրանց երջանկություն և բարեկեցություն սովող մեծ ուժ: Ամբողջ աշխարհի երջանկությունը և հանդիսոր կախված է արաբների և բոլշևիկների դաշինքից»: Սիրիայում ստեղծված «Արաբների միասնության կոմիտեի» այդ փաստաթուղթն ավարտվում էր «Կեցցե՛ Լենինը, նրա բնկերները և Սովետական իշխանությունը» բառերով³⁸:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Մեծ Հոկտեմբերը, հեղափոխականացնելով միջազգային իրադրությունը, բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների համար և, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, մեծապես խթանեց նրանց, այդ թվում և սիրիացիների, հայրենասիրական ուժերի հակաիմպերիալիստական պայքարը: Ինչպես ճիշտ նկատել է արաբ պատմաբան ու քաղաքական գործիչ էմիլ Թուման, «արաբական բոլոր առաջավոր երկրներում հեղափոխա-

³⁶ «Советско-арабские дружественные отношения», стр. 8.

³⁷ Նույն տեղում, էջ 8—9:

³⁸ «Великий Октябрь и народы Востока», сборник, М., 1957, стр. 37.

կան ելույթները առաջին համաշխարհային պատերազմի և Հոկտեմբերյան հեղափոխության բնական հետևանքներն էին»³⁹։

Ահա այսպիսի պայմաններում պետք է սիրիական ազատագրական ուժերը լուծեին օսմանյան լծից ազատվելուց հետո իրենց առջև կանգնած ամենակարևոր խնդիրը՝ ազգային անկախ պետության ստեղծումը։

Սիրիական առաջին ազգային կառավարության ստեղծումը։ Դամասկոսը և Սիրիայի մեծ մասն ազատագրելուց հետո սիրիացիների մոտ կասկած չկար, որ հասել է իրենց անկախ պետություն ստեղծելու ժամը։ Այդ հավատը նրանց մոտ ավելի ուժեղացավ, երբ Անգլիան ոչ միայն հերքեց «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» գոյությունը, այլև վերստին արաբներին հավաստիացրեց, որ ինքը դեմ չէ արաբական սուլթերեն պետության ստեղծմանը։ Այդ հավատով լի, խանդավառված սիրիացիները ձեռնամուխ եղան ազգային պետական մարմինների կազմավորմանը։ Սակայն այդ գործը հարթ և խաղաղ չլինեցավ։ Արաբների մոտ կային տարբեր ուժեր, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ձեռքը վերցնել Սիրիայի կառավարման գործը։ Իր էմիր Ֆեյսալի զորքերը մտան Դամասկոս, այնտեղ արդեն գոյություն ունեւ «արաբական կառավարություն» Արդ ալ-Կադր և Մուհամեդ Սաիդ ալ-Ջազաիրի, եղբայրների գլխավորությամբ։ Այդ «կառավարությունը» ստեղծել էին թուրքերը Դամասկոսը թողնելուց առաջ՝ Ջեմալ փաշայի կարգադրությամբ⁴⁰։ Ֆեյսալը և նրա կողմնակիցները, որոնք կազմակերպել էին արաբական ապստամբությունը, իրենց ուսերի վրա տարել թուրքերի դեմ մղված պատերազմի ամբողջ ծանրությունը և ղեկավարել արաբական ազատագրական շարժումը, բնականաբար, չէին կարող հանդուրժել, որ իրենց փոխարեն իշխանությունը գրավեն այլ ուժեր և այն էլ պարտություն կրած թուրքերի քմահաճությամբ։ 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին էմիր Նասերը և Լուրենսը տեսակցություն ունեցան Մուհամեդ Սաիդ ալ-Ջազաիրիի հետ և պահանջեցին հրաժարվել այսպես կոչված «Արաբական կառավարության ղեկավարի» պաշտոնից և այդ կառավարությունն էլ ցրել։ Ալ-Ջազաիրին բուն կերպով փորձում էր պաշտպանել իր իրավունքները և հիմնավորել իր կառավարության «օրինական» լինելը։ Սակայն Լուրենսն այդ կառավարությունը հայտարարեց տապալված և էմիր Ֆեյսալի կող-

Amil Tjama, *العرب و التطور التاريخي في الشرق الاوسط، حيفا*, 1972, ص 144.

⁴⁰ Zeine N. Zeine, *The struggle for arab independence*, p, 26.

մից Սիրիայի ռազմական կառավարիչ նշանակեց գեներալ Ալի Ռիզա ալ-Ռիկարիին: Բայց ալ-Ջազաիրի եղբայրները և նրանց կողմնակիցները հաջորդ օրը ապստամբեցին, նպատակ ունենալով տապալել շերիֆյաններին՝ շերիֆ Հուսեյնի և Ֆեյսալի կողմնակիցներին և իշխանությունը կրկին իրենց ձեռքը վերցնել: Այդ ապստամբությունը Հնչվեց հեշտությամբ: Աբդ ալ-Կադրը մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Սուհամեդ Սաիդը՝ բանտարկվեց⁴¹:

Շերիֆյանների հաջորդ բայլը հանդիսացավ արաբական իշխանության հաստատումը Բելրուժում և Լեոնալիբանանում: Էմիր Ֆեյսալի հանձնարարությամբ հոկտեմբերի 2-ին ռազմական մի փոքր շոկատով Բելրուժ մեկնեց Շուբրի ալ-Ալլուբին: Նա Բելրուժ հասավ հոկտեմբերի 4-ին, որտեղ արդեն Ումար Գաուբը կազմել էր արաբական կառավարություն: Բելրուժում բարձրացվեցին Հուսեյնի արաբական գրոշները: Ալ-Ալլուբին բացի Բելրուժից իր իշխանությունը ենթարկեց նուև Լեոնալիբանանը, որտեղ տեղապահ նշանակեց Հարիր աւ-Սաադին⁴²:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ շրջանում արաբները Սիրիա ասելով հասկանում էին ոչ միայն այն տերիտորիան, որ դբաղեցնում է ժամանակակից Սիրիան, այլ նաև Լիբանանը, Պաղեստինը և Հորդանանը, այսինքն ամբողջ այն տերիտորիան, որ կազմում է պատմա-աշխարհագրական Սիրիան: Հետևաբար, երբ նրանք հանգես էին գալիս Սիրիայի անկախության, սիրիական կառավարություն ստեղծելու պահանջով, ապա ի նկատի ունեին նաև վերոհիշյալ երկրները: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Գամասկոսում իր իշխանությունը հաստատելուց հետո էմիր Ֆեյսալն իր ներկայացուցչին ուղարկեց Լիբանան, այնտեղ նույնպես իր իշխանությունը տարածելու:

1918 թ. հոկտեմբերի 3-ին Գամասկոս ժամանեց էմիր Ֆեյսալը: Նրա մուտքը Օմալյանների նախկին մայրաքաղաքը կազմակերպվել էր մեծ շուքով: Ֆեյսալը, Հուսեյնի վալիլակազմ և ասկետիկ սրգին, Գամասկոս մտավ արաբական ընտիր, սպիտակագույն նժուլդի վրա, 1500 զինվորների, գլխավորապես բեդևիներից կազմաված հեծելազնդի ուղեկցությամբ: Գամասկոսցիները նրան դիմավորեցին խանդավառությամբ և ուրախության բացականչություններով: Շատերին այդ պահը թվում էր պատմական և արաբների համար բախտորոշ:

⁴¹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 64.

⁴² Амин Саид, Восстания арабов в XX веке, стр. 83.

Այդ նույն օրը Դամասկոս ժամանեց նաև Մերձավոր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ալլենբերն, որը «Օթել Վիկտորիայում» անմիջապես հանդիպում ունեցավ Ֆեյսալի հետ և քննարկեց Սիրիայի ապագա կառուցվածքի հետ կապված մի շարք հարցեր: Ալլենբերն շտապում էր քննարկել այդ հարցերը, որովհետև արտաքին գործերի և ռազմական միևնույն թյունները նրան կարգադրել էին ամեն կերպ ղսպել Ֆեյսալի և արաբների հեռուն ղնացող ցանկությունները: Զրույցի արդյունքները շատ բանով հիասթափեցրին արաբներին: Քանի որ պատերազմը դեռևս չի ավարտվել,—ասում է Ալլենբերն,—իր զորքերի կողմից գրավված տերիտորիաները համարվում են «թշնամու տերիտորիաներ», որտեղ, ընդունված կարգի համաձայն, գերագույն իշխանությունը պատկանում է Անգլիային: Շարունակելով իր զրույցը, գեներալ Ալլենբերն էմիր Ֆեյսալին փաստորեն շարադրում է «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» պայմանները: Նա նշում է, որ Լոնդոնից ցուցում է ստացել թուլյատրել ֆրանսիացիներին իրենց վերահսկողությունը հաստատելու Դամասկոս-Հոմս-Համա-Հալեպ գծից արևմուտք ընկած ամբողջ տերիտորիայի վրա, ներառյալ Բեյրութը և ամբողջ Լիբանանը⁴³: Այնուհետև Ալլենբերն տեղյակ է պահում Ֆեյսալին, որ ըստ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կայացած համաձայնության, Ֆրանսիան համարվում է հովանավորող պետություն սիրիական այն տերիտորիայի վրա, որն ընդգրկում է Հալեպ, Համա, Հոմս և Դամասկոս քաղաքներն ու նրանց շրջակա տերիտորիաները, բայց այստեղ կարող է ստեղծվել արաբական պետություն էմիր Ֆեյսալի գլխավորությամբ⁴⁴: Ֆեյսալի համար անգլիական այս պահանջները շշմեցուցիչ և անընդունելի էին և այդ մասին նա ուղղակի ասաց Ալլենբերնին: Սակայն վերջինս մնաց անդրդվելի և Ֆեյսալի մոտ հույսի ոչ մի նշույլ չթողեց, նշելով, որ ինքը Սիրիայում և Պաղեստինում անգլիական զորքերի գլխավոր հրամանատարն է և բոլորը պարտավոր են ենթարկվել նրա հրամաններին: Այսպես ավարտվեց Ֆեյսալի և Ալլենբերնի առաջին հանդիպումը: Արաբներին ոչինչ չէր մնում անել, քան ենթարկվել այս պահանջներին: Հոկտեմբերի 8-ին Բեյրութից հեռացվեց Շուքրի ալ-Այյուբին: Գիշերվա խավարի մեջ իջեցվեցին արաբական դրոշները, և Բեյրութում, Սիդոնում և Տյուրոսում նշանակվեցին ֆրանսիական ռազմական կառավարիչներ: Բեյրութում ռազմական կա-

⁴³ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 29.

⁴⁴ նույն տեղում, էջ 30.

ոավարիչ նշանակվեց Ֆրանսիական բանակի գնդապետ Պլեպա-
պը⁴⁵: Մինչ այդ, 1917 թ. ապրիլի 9-ին, ժորժ Պիկոն Ֆրանսիական
կառավարության կողմից նշանակվել էր գլխավոր կոմիսար Պաղես-
տինում, Սիրիայում և Հայաստանում:

1918 թ. հոկտեմբերի 5-ին էմիր Ֆեյսալը հրապարակեց դեկ-
րետ Դամասկոսում արաբական կառավարություն ստեղծելու մա-
սին, որի իրավասությունը տարածվելու էր ամբողջ Սիրիայի վրա⁴⁶:
Համասիրիական կառավարության ղեկավար նշանակվեց Ալի Ռիզա
ալ-Ռիկարին: Ալ-Ռիկարիի կառավարությունը հանդիսացավ սի-
րիական առաջին ազգային անկախ կառավարությունը: Այդ նույն
օրը էմիր Ֆեյսալը հրապարակեց Սիրիայի ժողովրդին ուղղված իր
դիմումը, որտեղ տեղեկացնելով, որ իր հոր՝ Հուսեյն թագավորի
անունից ինքը Սիրիայում ստեղծել է «լրիվ և բացարձակորեն ան-
կախ սահմանադրական կառավարություն», կոչ էր անում սիրիա-
կան ժողովրդին ենթարկվել այդ կառավարությանը և պահպանել
կարգ ու կանոնը⁴⁷: Ստեղծվեց կոնսուլտացիոն խորհուրդ, որը պետք
է օրենքներ մշակել և զբաղվել վարչական մի շարք հարցերով:
Կազմվեց նաև վճռարեկ ատյան⁴⁸: Երկրի խոշոր շրջաններում նշա-
նակվեցին նահանգապետներ, որոնք շատ հաճախ տեղական ազդե-
ցիկ ֆեոդալական ընտանիքներից էին (օրինակ՝ Սեյիմ Աթրաշը Զե-
րեկ Դրուզում): Հիմնվեցին դատարաններ՝ իսկ քաղաքներում
սկսեցին գործել մունիցիպալիտետները իրենց նախագահով և ընտ-
րովի խորհրդատուներով: Կառավարության յուրաքանչյուր անդա-
մը պատասխանատու էր որոշակի հարցերի համար: Կառավարու-
թյան ընդունած դեկրետները էմիր Ֆեյսալի հաստատումից հետո
օրենքի ուժ էին ստանում: Նա ձեռնամուխ եղավ երկրի բյուջեի
կազմմանը⁴⁹: Նորաստեղծ արաբական կառավարության քաղաքա-
կանության սկզբունքները պարզաբանելու և արաբ ժողովրդի հա-
մակրանքն ու աջակցությունը շահելու նպատակով էմիր Ֆեյսալը
շրջագայեց երկրում և ելույթներով հանդես եկավ մի շարք քա-
ղաքներում: 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին նա այցելեց Հալեպ և հան-
դիպում ունեցավ քաղաքի երեւելիների ու տարբեր համայնքների
ներկայացուցիչների հետ: Հանդես գալով նրանց առջև էմիր Ֆեյ-

⁴⁵ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 66.

⁴⁶ تعييب الارمنازى، محاضرات عن سوريا من الاحتلال حتى ابعاده،
القاهرة 1954، ص 1

⁴⁷ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 33.

⁴⁸ تعييب الارمنازى، محاضرات عن سوريا...، ص 3

⁴⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 64—85.

սալը նշեց, որ այժմ արաբների առջև կանգնած գլխավոր խնդիրը լավ կազմակերպված, արդարադատ և ուժեղ կառավարութիւն ստեղծումն է: Ուստի,—շարունակեց նա,—արաբները պետք է պահպանեն օրենքները, ենթարկվեն և ծառայեն արաբական կառավարութիւնը, որ ստեղծվել է հոկտեմբերի 5-ին⁵⁰: Ֆեյսալի այս ելույթն ուշագրավ է նաև նրանով, որ այստեղ նա հստակ ու որոշակիորեն խոսեց արաբական միասնութիւն մասին և պարզաբանեց իր հայացքներն այդ վերին աստիճանի կարևոր ու կնճռոտ խնդրի վերաբերյալ: Ֆեյսալն ընդգծեց, որ արաբական միասնութիւն հիմքում պետք է դրվի ազգային և ոչ թե կրոնական սկզբունքը, որովհետև արաբը արաբ է նախքան մահմեդական, քրիստոնյա կամ հուդայիստ լինելը⁵¹: Հալեպից հետո նա եղավ Սիրիայի մի շարք քաղաքներում, որից հետո այցելեց Տրիպոլի և այնուհետև Բեյրութ: Ամենուր նա լավ ընդունելութիւն էր գտնում: Ուստի միանգամայն իրավացի է սիրիական պատմաբան Նաշիբ ալ-Արմանզին, երբ նշում է, որ սիրիական կառավարութիւն ստեղծումը «ժողովրդի կողմից մեծ ուրախութիւնով էր ընդունվեց»⁵²:

Այն ժամանակ, երբ Ֆեյսալը և արաբները զբաղված էին սիրիական կառավարութիւն ստեղծմամբ և ամրապնդմամբ, Անգլիան և Ֆրանսիան ձեռնամուխ եղան արաբական գրաված տերիտորիաները՝ Սիրիան, Պաղեստինը, Հորդանանը և Լիբանանը գոտիների բաժանելու Այդ հարցի վերաբերյալ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարութիւնների միջև նախնական համաձայնութիւն էր ձեռք բերվել դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին⁵³: Հենց այդ համաձայնութիւն վրա հենվելով Ալլենբին 1918 թ. հոկտեմբերի 3-ին Դամասկոսում Ֆեյսալի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ հայտնեց, որ Սիրիայի արևմտյան մասը պետք է անցնի Ֆրանսիացիների լրիվ վերահսկողութիւն տակ, իսկ արաբական պետութիւնը կարող է ստեղծվել միայն արևելյան մասում:

1918 թ. հոկտեմբերի 24-ին Ալլենբիի հրամանով Պաղեստինը և Սիրիան, որոնք համարվում էին «թշնամու օկուպացված տերիտորիաներ», բաժանվեցին երեք գոտիների՝ հարավային, հյուսիս-

⁵⁰ Zetne N. Zeine, The struggle for arab independence. p. 49.

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵²

⁵³ В. Б. Луцкий, Арабский вопрос и державы-победительницы в период Парижской мирной конференции (1918—1919), «Арабские страны», М., 1966, стр. 16.

սային և արեւելյան: «Հարավային գոտու» մեջ մտնում էին Պաղեստինը և ԱնդրՀորդանանի մի մասը և դա Հիմնականում համապատասխանում էր «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» «շազանակագույն գոտուն»: Այն անցնում էր անգլիական ռազմական իշխանությունների ուղղակի տնօրինութեան տակ: «Հյուսիսային գոտին», որ նույնպես անցնում էր Ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների տնօրինութեանը, համապատասխանում էր «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» «կապույտ գոտուն»: Նրա մեջ մտնում էին Ակրից մինչև Ալեքսանդրես ընկած ամբողջ տերիտորիան: Եվ վերջապես «արեւելյան գոտին», որը կազմվեց «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» «Ա» և «Բ» գոտիների մասերից և իր մեջ ներառնում էր արեւելյան Սիրիան և ԱնդրՀորդանանի մի մասը: Այս գոտին, որտեղ արդեն գործում էր արաբական կառավարութեանը, մնում էր էմիր Ֆեյսալի, այսինքն արաբների իշխանութեան տակ⁵⁴: Սակայն անկախ այս բաժանումից բոլոր երեք գոտիներում էլ, քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր և հաշտութեան պայմանագիր չէր կնքվել, բարձրագույն իշխանութեանը պատկանում էր Պաղեստինում և Սիրիայում անգլիական ուժերի հրամանատարին: Նրան էին ենթարկվում երեք գոտիների թե՛ ռազմական և թե՛ քաղաքացիական իշխանութեանները: Երեք գոտիների ստեղծումը նշանակում էր Սիրիայի բաժանում: Դա միաժամանակ նշանակում էր, որ առաջին քայլերն էին կատարվում «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» կենսագործման ուղղությամբ, այն համաձայնագրի, որի գոյությունը անգլիական իմպերիալիստները համառորեն ժխտում էին:

Սիրիան «թշնամու օկուպացված տերիտորիա» հայտարարելը և գոտիների բաժանելը ծանր հարված էր սիրիացիների ազգային ձգտումներին: Վերջիններս զգացին, որ իրենք խաբված են: «Սիրիացիները, — նշում է Ամին Սաիդը, — գործնականում տեսան, որ Անգլիան խաբել և դավաճանել է իրենց: Նրանք հասկացան, որ սխալվել են հավատալով մի երկրի, որը հավատարիմ չի մնում իր երդմանը և չի կատարում իր պարտավորությունները»⁵⁵:

Ֆեյսալի մասնակցությունը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին և սիրիացիների պահանջները: Սիրիայի բաժանումը երեք

⁵⁴ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 66—67.

⁵⁵ Амин Саид, Восстания арабов в XX веке, стр. 84.

գտտինների թեև խոր հիասթափություն և զայրույթ առաջացրեց սիրիացիների մոտ, սակայն նրանց ղեկավարները հույս ունեին հասնելու արաբների ազգային խնդիրների լուծմանը: Այդպիսի պատրանքների գոյությունը բացատրվում է ոչ միայն նրանց քաղաքական անփորձությամբ և իմպերիալիզմի նուրբ և խարդախ մեքենայութունների մեջ կողմնորոշվելու անկարողությամբ, այլև այն հավատով, որ նրանք դեռևս ընծայում էին արևմուտքի իմպերիալիստական պետութայունների սին դեկլարացիաներին: Արաբները և նրանց ազգային առաջնորդները առանձնապես մեծ հույսեր էին կապել ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի, այսպես կոչված, «14 կետերի» հետ: 1918 թ. հունվարի 8-ին Վիլսոնը հանդես եկավ 14 կետից բաղկացած մի ծրագրով, որտեղ շարադրված էին ԱՄՆ-ի քաղաքականութայն հիմնական սկզբունքները միջազգային մի շարք կարևոր պրոբլեմների վերաբերյալ: Այդ ծրագրի 12-րդ կետը նվիրված էր Օսմանյան կայսրութայն ոչ թուրք ազգերի, այդ թվում նաև արաբների հարցին: Այնտեղ ասված էր, որ «թուրքական իշխանութայն տակ գտնվող ազգերը պետք է գոյության աներկբայելի երաշխիք ստանան և նրանց համար ավտոնոմ զարգացման բացարձակապես անխախտելի պայմաններ ստեղծվեն»⁵⁶: Ժամանակին Վիլսոնի այսպես կոչված «խաղաղութայն ծրագիրը» մեծ խանդավառություն էր առաջ բերել արաբների և օսմանյան լծի տակ երկար տարիներ տառապած մյուս ժողովուրդների մոտ: Վերջիններս հավատացած էին, որ ԱՄՆ-ի նման մեծ և հզոր պետութայունը հանդես է գալիս իրենց անկախութայն պաշտպանութայն: Իրականում ԱՄՆ-ի կառավարող շրջանները այդ ծրագրի օգնութայն և «բաց դռների» ու «հավասար հնարավորութայնների» պահանջների առաջադրմամբ փորձում էին նպաստավոր պայմաններ ստեղծել ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի արաբական երկրները ներթափանցելու համար: Մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը հանդես գալով փոքր ժողովուրդների իրավունքների «պաշտպանութայն», փորձում էր հակակշիռ ստեղծել այն ազդեցութայնը, որ առաջացրել էին ազգերի իրավահավասարութայն և ինքնորոշման իրավունքի վերաբերյալ Վ. Ի. Լենինի ստորագրած և սովետական կառավարութայն հրապարակած դեկրետները:

Արաբների մոտ լավատեսական տրամադրութայններ ծնեց նաև անգլո-ֆրանսիական համատեղ դեկլարացիան, որ 1918 թ.

⁵⁶ Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2, стр. 109.

նոյնմբերի Տ-ին միաժամանակ հրապարակվեց Սիրիայում, Պաղեստինում և Միջագետքում: Դեկլարացիայում ասված էր, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան խոստանում են «Թուրքերի կողմից երկար ժամանակ անշված ժողովուրդների լրիվ և վերջնական ազատագրում և ազգային կառավարութունների ստեղծում»⁵⁷: Այդ նպատակով «Անգլիան և Ֆրանսիան համաձայնվել են օժանդակել և օգնել Սիրիայում և Միջագետքում տեղական կառավարութուն կամ վարչութուն ստեղծելու»⁵⁸: Իրականում սա մի խաբեութուն էր: Անգլոֆրանսիական համատեղ դեկլարացիայի լույս աշխարհ դալը բացատրվում է արաբների մոտ դաշնակիցների նկատմամբ առաջացած կասկածները ցրելու պահանջով: Միջագետքում և Սիրիայում խոր ատելութուն էր կուտակվել Անգլիայի և Ֆրանսիայի նկատմամբ: Դրութունն այնքան լարված էր, որ յուրաքանչյուր պահ կարող էին հակաանգլիական և հակաֆրանսիական ելույթներ տեղի ունենալ: Այդ պոռթկումը կանխելու և արաբներին հանդատացնելու նպատակով Անգլիան և Ֆրանսիան հանդես եկան վերստին ղեկավարացիայով: Այդ բանն ըստ էության ընդունում է նաև անգլիական կառավարութունը: Միջագետքում իր քաղաքացիական կոմիսար Ա. Վիլսոնին ուղարկած բացատրագրում անգլիական կառավարութունը մատնանշում էր, որ «դեկլարացիայի նպատակն է նախ և առաջ ցրել լարված միջոլորտը, որ ստեղծվել է Ֆրանսիայի նպատակների վերաբերյալ արաբների մոտ առաջացած կասկածներից»⁵⁹:

Անտեղյակ այս բոլորին արաբները մեծ հույսեր էին կապել Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի հետ, որը բացվեց 1919 թ. հունվարի 18-ին:

Կատարելով իր հոր՝ Հեջազի թագավոր Հուսեյնի հրահանգը, էմիր Ֆեյսալը 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին Բեյրութից անգլիական նավով մեկնեց Ֆրանսիա: Նրան՝ որպես արաբական պատվիրակության ղեկավարի, ուղևեցում էին արաբական ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներ Ռուտամ Հայդարը, դոկտոր Ահմեդ Քադրին, Քահսին Քադրին, արաբական բանակի շտաբի պետ Նուրի Սաիդը և Ֆեյսալի անձնական քարտուղար Ֆայեզ ալ-

⁵⁷ G. Antonius, The arab awakening, p. 435.

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ E. Kedourie, England and the Middle East. The destruction of Ottoman empire. 1914—1921, London, 1956, p. 177.

Ղոսեյնը⁶⁰: Պատվիրակութիւնը կռւած էր ներկայացնելու ոչ միայն սիրիական, այլև համարաբական պահանջներ և պաշտպանելու Ասիայի արաբական բոլոր տերիտորիաների շահերը:

Ֆեյսալը և պատվիրակութիւնն անդամները 1918 թ. նոյեմբերի 26-ին հասան Մարսել: Ոտք դնելով ֆրանսիական հողը, նրանց և ֆրանսիական իշխանութիւնների միջև անմիջապես կոնֆլիկտներ ծագեցին: Ֆրանսիական կառավարութիւնը հրաժարվում էր Ֆեյսալին ճանաչել որպես պաշտոնական պատվիրակութիւն ղեկավար և պատրաստ էր նրան մեծարելու լոկ որպես Հուսեյն թագավորի որդի, որը պատերազմի ժամանակ մեծ ծառայութիւններ է մատուցել դաշնակիցներին: Ֆրանսիական կառավարութիւնը ձեռնարկներ են իր տեսակետը հիմնավորում էր նրանով, որ Հուսեյնը նախօրոք Ֆրանսիային տեղյակ չի պահել պատվիրակութիւնն այցի կապակցութեամբ և այդ մասին ոչինչ չգիտե Սիրիայում ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար ժորժ Պիկոն⁶¹: Իրականում պատճառներն այլ էին: Ֆրանսիան Ֆեյսալին համարում էր Անգլիայի մարիոնետը, մի գործիք վերջինիս ձեռքին Արաբական Արևելքում անգլիական ազդեցութիւնն ուժեղացնելու և ֆրանսիական ազդեցութիւնը թուլացնելու ուղղութեամբ: Նա չէր ցանկանում Ֆեյսալին ճանաչել ոչ միայն որպես արաբական պատվիրակութիւն ղեկավար, օժտված պաշտոնական լիազորութիւններով, այլ նաև Սիրիայում ստեղծված արևելյան գոտու ղեկավար: Ֆրանսիան ամեն ինչ անում էր անտեսելու Ֆեյսալին որպես պետական գործչի, ընդգծելով նրա միայն ռազմական արժանիքները:

Այս հարցին միջամտեց Մեծ Բրիտանիան, ճնշում գործադրելով ֆրանսիական կառավարութիւնն վրա: Թեև այդ ճնշման տակ ֆրանսիական կողմը մի փոքր զիջեց և հանրապետութիւնն պրեզիդենտ Անրի Պուանկարեն ընդունեց Ֆեյսալին, սակայն վերջինս Ֆրանսիայից մեկնեց Անգլիա, այդպես էլ պաշտոնական ճանաչում չստանալով Փարիզում:

Անգլիայում էմիր Ֆեյսալը մնաց 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ից մինչև 1919 թ. հունվարի 7-ը: Այստեղ նրան ցույց տրվեց արժանավայել ընդունելութիւն: Դեկտեմբերի 12-ին Բուկինհեմի պալատում նրան ընդունեց անգլիական թագավորը և պարգևատրեց Ասպետական Մեծ Խաչով: Ֆեյսալը կոնդոնում հանդիպումներ ունե-

⁶⁰ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950, p. 59.

⁶¹ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 52.

ցավ պրեմիեր-մինիստր Լլոյդ Ջորջի և մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: 1919 թ. հունվարի 1-ին նա անգլիական կառավարությանը ծանոթացրեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացվելիք իր հուշագրի հետ: Հուշագրում ներկայացված էին Հուսեյնի, Ֆեյսալի և նրանց կողմնակիցների տեսակետները արաբական երկրների հարցը պետական անկախության իմաստով լուծելու վերաբերյալ:

Իր հուշագրում⁶² Ֆեյսալը նշում է, որ Ալեքսանդրեաից մինչև Պարսկաստան և Հնդկական օվկիանոս ընկած երկիրը համարվում է արաբական: Արաբական ազգային շարժման նպատակն է բոլոր արաբներին միավորել որպես մեկ ազգ: Արաբական Ասիայի տարրեր շրջանները՝ Սիրիան, Իրաքը, Ջազիրան, Հեջազը, Նեջդը և Իմենը միմյանցից տարբերվում են տնտեսական և սոցիալական զարգացման աստիճաններով և այդ պատճառով էլ անհնար է նրանց միավորել մեկ կառավարության շրջանակներում:

Սիրիան, ասված էր հուշագրում, բավականին զարգացած է և կարող է ինքը լուծել իր ներքին հարցերը⁶³: Այսինքն՝ կարող է սննհնալ իր կառավարությունը: Գալով Իրաքին, այստեղ պետք է ստեղծվի արաբական կառավարություն, բայց նա պետք է օգնություն ստանա «մի օտարերկրյա մեծ պետությունից»⁶⁴: Իրաքում արաբական կառավարության գլխավոր խնդիրը, ըստ այդ հուշագրի, պետք է լիներ լուսավորչական-կրթական, որպեսզի ցեղերին բարձրացնեն քաղաքի բնակիչների մակարդակին: Հեջազը պետք է պահպանի իր լրիվ անկախությունը: Իմենը և Նեջդը իրենց ստատուսը պետք է լուծեն շեջազի հետ բանակցությունների միջոցով⁶⁵:

Ինչ վերաբերվում է Պաղեստինին, ապա այստեղ ազգաբնակչության մեծ մասը արաբներ են: Իսկ հրեաները, նշում էր Ֆեյսալը, իրենց արյամբ շատ մոտ են արաբներին, և «սկզբունքորեն բացարձակորեն նույնն են»⁶⁶: Պաղեստինում ևս պետք է ստեղծել տեղական կառավարություն, որը նույնպես պետք է ստանա մեծ պետության օգնությունը:

Խոսելով Իրաքին և Պաղեստինին մեծ պետության կողմից

⁶² Այդ հուշագրի լրիվ տեքստը տե՛ս Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, Appendix C, p. 248—251.

⁶³ Նույն տեղում, էջ 249:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 250:

⁶⁶ Նույն տեղում:

ցույց տրվող օգնութեան անհրաժեշտութեան մասին, Ֆեյսալը ի նկատի ունեւր Անգլիային:

Էմիր Ֆեյսալի հունվարի 1-ի հուշագրում դժվար չէ նկատել հակասութիւններ և զիջումներ արաբների սկզբնական պահանջներին: Հուշագրում մի կողմից խոսվում է արաբների միասնութեան մասին, իսկ մյուս կողմից առաջ է քաշվում արաբական տերիտորիաների վրա մի շարք պետութիւնների ստեղծման հարցը, որոնք, այնքան էլ պարզ չէ, թե միմյանց հետ ինչպիսի փոխհարաբերութիւնների մեջ պետք է գտնվեն: Հայտնի է, որ արաբները հանդես էին գալիս հանուն լրիվ անկախութեան, որի մասին բազմիցս հայտարարել է նաև ինքը՝ Ֆեյսալը: Սակայն վերոհիշյալ հուշագրում նա Իրաքի և Պաղեստինի համար ընդունում է օտար մեծ պետութեան, տվյալ դեպքում Անգլիայի «օգնութեան» անհրաժեշտութիւնը, որը ի չիք էր դարձնելու, և իրոք դարձրեց, Պաղեստինի և Իրաքի անկախութիւնը: Ֆեյսալի զիջումներն ամենայն հավանականութեամբ պետք է բացատրել Ֆրանսիայի գրաված թշնամական դիրքով արաբական խնդրի և անձամբ նրա նկատմամբ, և Անգլիայի կողմից նրա վրա գործադրած մշտմամբ: Լոնդոնում էմիրին պարզ հասկացնել տվին, որ Ֆրանսիան դեմ է Փարիզի խաղաղութեան կոնֆերանսին արաբական պատվիրակութեան մասնակցութեանը և այդ խնդրի դրական լուծմանը կարելի է հասնել միայն Անգլիայի օժանդակութեամբ: Սակայն Անգլիան չէր ցանկանում այդ «օգնութիւնը» ցույց տալ Ֆեյսալին առանց որևէ փոխհատուցման: Ֆեյսալը հարկադրված էր զիջել և համաձայնվել արաբական առանձին պետութիւնների ստեղծման գաղափարի և Պաղեստինում ու Իրաքում Անգլիայի տիրապետող դիրքերը հաստատելու ցանկութեան հետ: Ընդհանրապես Անգլիան երկդիմի խաղ էր խաղում: Նա մի կողմից իրեն ձևացնում էր արաբների «բարեկամ», հանդես գալիս Ֆեյսալի և արաբական դատի «պաշտպանութեամբ» ընդդեմ Ֆրանսիայի անարդարացի պահանջների, իսկ մյուս կողմից՝ անընդհատ գաղտնի և բացահայտ կապերի մեջ էր Ֆրանսիայի հետ, ձգտելով գործարքի մեջ մտնել Ֆրանսիայի հետ արաբների թիկունքում և արաբների հաշվին: Երկու կողմերի հետ էլ գործարքի մեջ մտնելով, նա միշտ նախապատվութիւնը տալիս էր այն գործարքին, որից ստացված արդյունքները ավելի էին համապատասխան Մեծ Բրիտանիայի շահերին: Այս հանգամանքը միշտ պետք է ի նկատի ունենալ արաբական հարցում Անգլիայի քաղաքականութիւնը 1918—1920 թթ. հասկանալու համար:

1919 թ. հունվարի երկրորդ շաբաթը Ֆեյսալը վերադարձավ Փարիզ՝ խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Բայց ղեկուս չէր լուծված արաբներին պատերազմող կողմ ճանաչելու հարցը, որի դրական լուծումը միայն իրավունք կտար Ֆեյսալին պաշտոնապես մասնակցել կոնֆերանսին: Ինչպես ասվեց, այդ հարցում բացասական դիրք էր գրավել և խիստ դիմադրություն էր ցույց տալիս Ֆրանսիան: Սակայն Անգլիային հաջողվեց հաղթահարել այդ դիմադրությունը և «Տասի խորհուրդը»⁶⁷ 1919 թ. հունվարի 17-ին Հեջազին ճանաչեց որպես պատերազմող կողմ, որից հետո Ֆեյսալը և Ռուստամ Հալաբը ընդունվեցին որպես Հեջազի պաշտոնական ներկայացուցիչները խաղաղության կոնֆերանսում⁶⁸:

1919 թ. հունվարի 29-ին Ֆեյսալը խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացրեց մի նոր հուշագիր⁶⁹, ի տարբերություն հունվարի 1-ի հուշագրի այստեղ ավելի հստակ էր ընդգծված արուբական երկրների անկախության պահանջը: Այդ հուշագրում ասված էր. «Որպես ներկայացուցիչը իմ հոր, որը Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի պահանջով ղեկավարեց արաբական ապստամբությունը թուրքերի դեմ, ես եկել եմ պահանջելու, որ Ասիայի արաբական ժողովուրդները Ալեքսանդրետ-Գիարբեթի գծից հարավ մինչև Հնդկական օվկիանոսը ճանաչվեն որպես անկախ սուվերեն ժողովուրդներ Ազգերի Լիգայի երաշխիքի ներքո: Հեջազը, որ արդեն սուվերեն պետություն է, և Ադենը, որը կախման մեջ է Բրիտանիայից, բացառվում են արաբական պահանջներից»⁷⁰: Հուշագրում հատուկ ընդգծված էր, որ գոյություն ունեցող պետությունների ստեղծումը, նրանց սահմանների որոշումը և փոխհարաբերությունների հաստատումը միմյանց և Հեջազի հետ, իրենց՝ արաբների գործն է⁷¹:

1919 թ. փետրվարի 6-ին Ֆեյսալը հանդես եկավ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում և անձամբ շարադրեց իր տեսակետները⁷², իր 20 ռուպե տևած հյուլթում, որ արաբերենից անգլերեն էր

⁶⁷ «Տասի խորհրդի» մեջ մտնում էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կառավարության ղեկավարները և արտաքին գործերի մինիստրները:

⁶⁸ «Арабские страны», стр. 20.

⁶⁹ Այդ հուշագրի լրիվ տեքստը տե՛ս Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, Appendix D, p. 252»

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² احسان هندی، كفاح الشعب العربی السوری ۱۹۰۸-۱۹۴۸ (دمشق ۱۹۶۳ ص ۲۳)

Թարգմանում Լոուրենսը, Ֆեյսալը հիմնականում կրկնեց հունվարի 29-ի հուշագրի պահանջները: Դիմելով դաշնակիցներին և նրանց հիշեցնելով Վիլսոնի «14 կետերը» և 1918 թ. նոյեմբերի անգլո-ֆրանսիական ղեկարացիան, նա խնդրեց Անգլիային ու Ֆրանսիային կատարել այդ ղեկարացիայում տրված խոստումները:

Միտիայի մանդատի հարցը և անգլո-ֆրանս-ամերիկյան հակասությունները: Պատերազմը ավարտվելուց հետո Անտանտի երկրներն առջև ամբողջ սրությամբ կանգնեց գրաված տերիտորիաների օգտագործման ձևի հարցը: Արդյո՞ք պետք էր այդ տերիտորիաները, այդ թվում նաև արաբական, ուղղակիորեն անեքսիայի ենթարկել, թե՞ պետք էր գտնել գաղութային տիրապետության մի նոր և քողարկված ձև: Անգլիան և Ֆրանսիան կանգնեցին երկրորդ տեսակետի վրա: Այսպես լույս աշխարհ եկավ մանդատի գաղափարը: Անտանտի երկրները ընտրությունը հօգուտ գաղութատիրության քողարկված ձևի բացատրվում է այն նոր իրադրությամբ, որ աշխարհում ստեղծվել էր Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո: Այդ հեղափոխության հաղթանակը, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հուշակումը, սովետական կառավարության հանդես գալը ամեն տեսակ անեքսիաների դեմ, իմպերիալիստների պարտությունը քաղաքացիական պատերազմի ռազմաճակատներում, հատկապես Կովկասում, Ղրիմում և Միջին Ասիայում խոր կերպով ազդեցին Արևելքի ճնշված ժողովուրդների վրա, նպաստեցին նրանց քաղաքական ինքնագիտակցության արթնացմանը և ազգային-ազատագրական շարժման ուժեղացմանը: Ազգային անկախության պահանջը դարձավ գլխավոր պահանջը և համընդհանուր ճանաչում ստացավ: Այլ կերպ ասած, ստեղծվեց բոլորովին նոր իրադրություն, որի պայմաններում բացահայտ գաղութային անեքսիան, ինչպես նախորդ դարերում, դառնում էր խիստ վտանգավոր արևմուտքի իմպերիալիստական պետությունների համար: Այդ բանը ըմբռնում էին իմպերիալիստական պետությունների հեռատես քաղաքագետները: Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լոյդ Ջորջը իր հուշերում նշել է, որ պատերազմի ավարտից հետո իրենց համար հասկանալի դարձավ, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան չեն կարող հաստատվել Միտիայում կամ Միջագետքում գաղտնի համաձայնագրերի հիման վրա»⁷³: Գաղտնի համաձայնագրեր ասելով Դ. Լոյդ Ջորջը ինկատի ունի «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը»:

Ահա թե ինչու Անգլիան ու Ֆրանսիան կառչեցին մանդատի

⁷³ Д. Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, стр. 277.

գաղափարից: Ազգերի Լիգան որպես միջազգային կազմակերպություն իրավունք էր ստանում նախկին գաղութային երկրի կառավարման մանդատը տալ արևմտյան զարգացած այս կամ այն երկրին: Դա Հնարավորություն էր տալիս իմպերիալիստական պետություններին, առաջին հերթին Անգլիային և Ֆրանսիային, թաքնվել Ազգերի Լիգայի հեղինակության ետևում և հանդես գալ ոչ թե որպես նվաճող, այլ միջազգային կազմակերպության, տվյալ դեպքում Ազգերի Լիգայի հանձնարարությունը կատարողի դերում:

Մանդատային սիստեմը գաղութատիրության մի նոր և սքողված ձևն էր: Բացահայտելով այդ սիստեմի իմպերիալիստական բնույթը՝ Վ. Ի. Լենինը նշել է. «Երբ խոսում են գաղութների մանդատները բաժանելու մասին մենք հիանալի գիտենք, որ դա մանդատների բաժանումն է հավիշտակման, կողոպտաի համար, որ դա երկրագնդի բնակչության մի շնչին մասի իրավունքների բաժանումըն է երկրագնդի բնակչության մեծամասնությունը շահագործելու համար»⁷⁴:

«Տասի խորհուրդը» 1919 թ. հունվարի 30-ին որոշեց Օսմանյան կայսրությունից վերջնականապես անջատել և ենթամանդատային տերիտորիաներ հայտարարել Հայաստանը, Միրիան, Պաղեստինը, Միջագետքը, Արարիան և Քրդստանը, առանց կոնկրետ նշելու, թե այդ երկրների մանդատը ում է տրվելու⁷⁵:

Մանդատային սիստեմը կազմեց Ազգերի Լիգայի կանոնադրության բաղկացուցիչ մասը, որի 22-րդ հոդվածը ամբողջովին նվիրված էր նրան: 22-րդ հոդվածը մանդատի ենթակա պետությունները, ելնելով նրանց զարգացման աստիճանից, բաժանեց երեք կատեգորիաների՝ A, B, C: Դրանցից ամենաբարձրը համարվում էր A-ն, որի շարքում դասվեցին Օսմանյան կայսրության նախկին արարական տերիտորիաները: Այդ կապակցությամբ 22-րդ հոդվածում հետևյալն էր ասված. «Մի շարք մարզեր, որոնք նախկինում պատկանում էին թուրքական կայսրությանը, հասել են զարգացման այնպիսի աստիճանի, որ նրանց գոյությունը որպես անկախ ազգերի, ժամանակավորապես կարելի է ճանաչել, պայմանով, որ մանդատային պետության խորհուրդները և օգնությունը

⁷⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 30, էջ 186: Սովետական կառավարությունը երբևէ չճանաչեց մանդատային սիստեմը: 1934 թ. մտնելով Ազգերի Լիգայի մեջ սովետական կառավարությունն ընդգծեց իր բացասական վերաբերմունքը մանդատի նկատմամբ և հրաժարվեց մասնակցել Ազգերի Լիգայի մանդատային մշտական հանձնաժողովի աշխատանքներին:

⁷⁵ «Арабские страны», стр. 23.

ուղղութիւն տան նրանց զարգացմանը մինչև այն պահը, երբ նրանք ի վիճակի կդառնան իրենք իրենց ղեկավարելու: Մանդատային պետութիւն ընտրութիւն չարցում նախ և առաջ պետք է հաշվի առնվեն այդ մարզերի ցանկութիւնները»⁷⁶: Ազգերի կիզայի կանոնադրութիւն այդ հողվածում նշվում էր նաև, որ ենթամանդատային տերիտորիայում բոլոր պետութիւնները պետք է ունենան հավասար հնարավորութիւններ տնտեսական մի շարք հարցերի բնագավառում, մանդատատեր երկիրն իրավունք չունի ենթամանդատային երկիրը համարել իր տիրապետութիւնը և պարտավոր է յուրաքանչյուր տարի իր գործունեութիւն մասին հաշվետուութիւն ներկայացնել Ազգերի կիզային:

Ինչպես պարզ երևում է 22-րդ հոդվածի մեջբերված հատվածից մանդատային սիստեմի հիմքում դրված էր ազգերի բարձր և ցածր կատեգորիաների բաժանելու հետադիմական և ուսայական տեսութիւնը: Իմպերիալիստական պետութիւնները պետական ինքնուրույն գոյութիւն համար «չհասունացած» ժողովուրդների շարքը դասեցին արաբներին, մի ժողովրդի, որը դեռևս միջին դարերում ստեղծել էր իր պետականութիւնը և գիտութիւն ու մշակույթի բնագավառում հասել մեծ նվաճումների: Ահա թե ինչու էմիր Ֆեյսալը լրիվ հիմք ունեւ Փարիզի խաղաղութիւն կոնֆերանսում, երբ մանդատի հարցն էր քննարկվում, դիմելով արևմտյան պետութիւններին, դառնութիւն ասել. «Արաբները հին քաղաքակրթված և կազմակերպված ժողովուրդ էին դեռ այն ժամանակ, երբ այս սրահում ներկայացված ժողովուրդները դեռևս չէին ձևավորվել»⁷⁷:

Թեև սկզբունքային համաձայնութիւն ձեռք բերվեց մանդատային սիստեմի վերաբերյալ, սակայն Անտանտի երկրների միջև գոյութիւն ունեին խոր հակասութիւններ և տարաձայնութիւններ մանդատների կոնկրետ բաժանման հարցի շուրջը: Սկզբնական շրջանում հիմնական տարաձայնութիւնները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև էին: Այդ տարաձայնութիւնները հարթելու և «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» հիմնական սկզբունքները կենսագործելու համար Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Ժ. Կլեմանսոն և մարշալ Ֆոշը 1918 թ. դեկտեմբերին մեկնեցին Լոնդոն բանակցելու անգլիական կառավարութիւն հետ: Այդ բանակցութիւնների ժամանակ Անգ-

⁷⁶ „Great Britain. Parliamentary Papers. 1920.“. „Treaty Series“, Cambridge, 1964, p. 12.

⁷⁷ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 68—69.

լիայի պրեմիեր-մինիստր Գ. Լլոյդ Ջորջը ցանկություն հայտնեց «Սայրս-Պիկոյի համաձայնագրի» մեջ փոփոխություններ մտցնելու մասին, որի հետ սկզբունքորեն համաձայնվեց Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը Գրեմելով Գ. Լլոյդ Ջորջին Ժ. Կլեմանսոն հարցնում է, թե նա ի՞նչ է ուզում, «նա (Լլոյդ Ջորջը—Ն. Հ.) պատասխանեց՝ «Մոսուլը»։ Ես ասացի. «Իուր դա կունենաք, էլ ի՞նչ եք ուզում։ Նա պատասխանեց՝ «Պաղեստինը»։ Ես կրկին ասացի «Իուր դա կունենաք»⁷⁸։ Ինչպես նշվել է արդեն, Մոսուլը կամ Հյուսիսային Իրաքը ըստ «Սայրս-Պիկոյի համաձայնագրի» մտնում էր Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտի մեջ։ Իսկ ինչ վերաբերում էր Պաղեստինին, ապա նրա հարցը, ըստ այդ նույն համաձայնագրի, պետք է լուծվեր Թուսաստանի և այլ շահագրգռված երկրների հետ միասին։ Սակայն այժմ Ֆրանսիան միակողմանիորեն զիջումներ էր կատարում Անգլիային, հույս ունենալով դրա փոխարեն հօգուտ Ֆրանսիայի լուծել ամբողջ Սիրիայի հարցը Ժ. Կլեմանսոն չէր էլ թաքցնում այդ բանը։ 1918 թ. դեկտեմբերին «...ես փորձեցի համաձայնության դալ Անգլիայի հետ Սիրիայի վերաբերյալ»⁷⁹։ Այդ մասին նա ավելի որոշակիորեն է խոսում Լլոյդ Ջորջին ուղղված իր 1919 թ. նոյեմբերի 9-ի նամակում. «Ինչ վերաբերում է 1918 թ. դեկտեմբերի մեր բանակցություններին,—ասված էր այդտեղ,—ես չեմ կարող ընդունել, որ համաձայնվել եմ բրիտանական մանդատի տարածմանը Մոսուլի և Պաղեստինի վրա՝ առանց համարժեք փոխհատուցման»⁸⁰։

Փաստորեն Ֆրանսիայի նպատակն էր նախքան Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի բացվելը վերջնական համաձայնության դալ Անգլիայի հետ մանդատների բաժանման վերաբերյալ, իսկ խաղաղության կոնֆերանսին հարկադրել ձեռնարկներին հավանություն տալ արարական տերիտորիաների բաժանմանը Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև։

Վերադառնալով փոխհատուցման հարցին, նշենք, որ Ֆրանսիան Մոսուլի և Պաղեստինի դիմաց պահանջում էր նախ, Մոսուլից արգյունահանվելիք նավթից որոշ բաժին հատկացնել Ֆրանսիային, և երկրորդ, որն ավելի կարևոր էր, համաձայնվել Ֆրանսիայի մանդատը տարածել ամբողջ Սիրիայի վրա։

Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք, ըստ անգլո-ֆրանսիական

⁷⁸ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 340.

⁷⁹ Նույն տեղում։

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 521.

պայմանավորվածության Ֆրանսիայի տնօրինության տակ պետք է անցնենք արևմտյան Սիրիան՝ Լիբանանով հանդերձ: Սակայն այժմ Ֆրանսիան պահանջում էր նույնպիսի իրավունքներ նաև արևելյան Սիրիայում, որտեղ արդեն ստեղծվել և գործում էր սիրիական կուռավարություն: Լլոյդ Ջորջը էմիր Ֆեյսալին հայտնում է, որ «Ֆրանսիական տեսակետը կայանում է նրանում, որ Դամասկոսը, Հոմսը, Համան և Հալեպը պետք է մտնեն ֆրանսիական ազդեցության գոտու մեջ և օկուպացվեն ֆրանսիական զորքերի կողմից»⁸¹:

Անգլիան չէր ընդունում ֆրանսիական պահանջները և Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում նրանց միջև երկար վիճաբանություններ զննցին: Հատկապես ուշադրավ էր սիրիական հարցի քննարկումը դաշնակիցների գերագույն խորհրդի 1919 թ. մարտի 20-ի նիստում, որին ներկա էին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը, Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լլոյդ Ջորջը, Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Կլեմանսոն, Իտալիայի պրեմիեր-մինիստր Օրլանդոն, ինչպես նաև լորդ Բալֆուրը, Պիշոնը, գնեբրայ Ալլենքին և այլն: Մեծ Բրիտանիան ամբողջ Սիրիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի ունեցած հավակնությունների նկատմամբ իր ժխտական դիրքը հիմնավորում էր նրանով, որ ոչ մի փաստաթղթում չի խոսվում Ֆրանսիայի իրավունքների մասին ամբողջ Սիրիայի՝ ներառյալ արևելյան գոտու, վրա: Ըստ «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի» նա իրավունք ուներ իր տիրապետությունը հաստատել Դամասկոս, Հոմս, Համա և Հալեպ գծից դեպի արևմուտք: Իսկ ինչ վերաբերում է արևելյան գոտուն, ապա Անգլիան Ֆրանսիային կրկին հիշեցրեց, որ այդ տերիտորիան արաբների հետ ձեռք բերված համաձայնության հիման վրա («Հուսեյն—Մակ-Մահոն համաձայնագիրը») անցնում է արաբների տնօրինության տակ, որտեղ կարող է ստեղծվել անկախ արաբական պետություն: Եվ եթե Ֆրանսիան զրավի Դամասկոսը, ապա դա կլինի Հուսեյնի հետ կնքած համաձայնագրի կոպիտ խախտում: Զհամաձայնվելով անգլիական փաստարկի հետ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Պիշոնը նշում է, որ Ֆրանսիան ոչ մի պայմանագիր չունի Հուսեյն թագավորի հետ, որ այդ բոլորն արել է Անգլիան միայնակ և Ֆրանսիան միայն վերջերս է տեսել «Հուսեյն—Մակ-Մահոն համաձայնագրի» տեքստը: Պատասխանելով Պիշոնին Լլոյդ Ջորջը մատնացույց է անում, որ Անգլիան լրիվ իրավունք ուներ այդ հարցը լուծել առանձին, քանի որ սիրիական ամբողջ ռազմական կամպանիան նա իր ուսերի վրա է տարել և

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 416:

թուրքերի դեմ մղած պատերազմին Անգլիան հանել է 900 հազարից մինչև 1 միլիոնանոց բանակ, մինչդեռ Յրանսիան պատերազմի այդ թատերաբեմում ոչ մի էական դեր չի խաղացել⁸²:

Բնականաբար հարց է ծագում, թե ինչու էր Անգլիան դեմ ամբողջ Սիրիայի վրա Ֆրանսիական մանդատի հաստատմանը և կողմնակից արևելյան գոտում արաբական անկախ պետության պահպանմանը: Ձևականորեն Անգլիան դա հիմնավորում էր նրանով, որ ինչպես արդեն նշել ենք, նա պատերազմի ժամանակ արարներին խոստացել էր ճանաչել նրանց անկախությունը: Լլոյդ Ջորջը բազմիցս նշել է, որ արարները լրիվ կատարեցին պատերազմի ժամանակ իրենց ստանձնած պարտավորությունները, մնում է, որ դաշնակիցներն էլ իրենց պարտավորությունները կատարեն արարների նկատմամբ: Սա, իհարկե, ղեմազոգիա էր: Եթե Անգլիան իրոք ձգտում էր կատարել իր տված խոստումները, ապա նա ինքը չպետք է անեքսիայի ենթարկեր արաբական մյուս երկրները և առաջին հերթին Իրաքը և Պաղեստինը: Իրականում Յրանսիային Սիրիայի մանդատը տալու հարցում անգլիական բաղադրականության հիմքում ընկած էր թույլ շտալ Յրանսիայի գիրքերի ուժեղացումը Արաբական Արևելքում: Անգլիան չէր ցանկանում, որ արաբական մեծ տերիտորիաներ անցնեն իր ֆրանսիական «դաշնակցի» տնօրինության տակ: Ամբողջ Սիրիայի մանդատը ստանալու դեպքում Յրանսիան կմխրճվեր Արաբական Արևելքում անգլիական տիրապետությունների մեջ և մրցակցության մի նոր օջախ կծաղեր: Ուստի Անգլիային ավելի ձեռնաու էր սիրիական անկախ պետության գոյությունը, որը փաստական կախման մեջ կդառնվեր նրանից, բանի որ այդ պետության ղեկավարությունը պատկանելու էր Ֆեյսալին և Անգլիայի մյուս կողմնակիցներին: Իսկ վերջիններս առիթը բաց չէին թողնում ընդգծելու իրենց հավատարմությունը և նվիրվածությունը Անգլիային: Այսպես, Ֆեյսալը Լլոյդ Ջորջի հետ ունեցած իր հանդիպումներից մեկի ժամանակ նրան ասում է. «Արաբ ազգը ամենից շատ երախտապարտ է Մեծ Բրիտանիային այն բոլոր օգնության համար, որ նա ցույց է տվել իրեն և նրանք լրիվ զիտակցում են, թե որքան են պարտական բրիտանական ազգին: Ինքը անձամբ ամեն ինչ պարտական է Մեծ Բրիտանիային»⁸³:

⁸² „Papers relating to the foreign policy of the United States. 1919“, v., V, Washington, 1946, p. 1—14.

⁸³ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 417.

Անգլիան հրապարակայնորեն ժխտում էր իր հեռուն գնացող պլանները Սիրիայի նկատմամբ: Ֆրանսիացիներին հանգստացնելու համար կլոյդ Ջորջը հայտարարեց, որ Անգլիան ոչ մի պարագայում չի ստանձնի Սիրիայի մանդատը⁸⁴: Սակայն դա սպասված արդյունքը չտվեց և անգլո-ֆրանսիական լարվածությունը պահպանվեց: Ֆրանսիայի կառավարող շրջանները չէին հավատում Մեծ Բրիտանիայի անկեղծությունը և լրիվ նրան էին վերագրում հակաֆրանսիական ուժեղ տրամադրությունների գոյությունը Սիրիայում: Ֆրանսիական գաղութատիրության շահերը պաշտպանող ուժերը նշում էին, որ «ամբողջ Սիրիայում և Պաղեստինում բրիտանական սպաները դիմում են բանսարկությունների, այդ երկրներում ֆրանսիական մանդատն անհնարին դարձնելու համար»⁸⁵: Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Ժ. Կլեմանսոն այնքան հեռուն գնաց Անգլիային մեղադրելու մեջ, որ նշեց, թե վերոհիշյալ երկրներում «բրիտանական բանակի սպաները զբաղված էին հօգուտ Անգլիայի եռանդուն պրոպագանդա մղելով»⁸⁶:

Անգլիական գաղութարարների գործունեությունը, անշուշտ, իր դերը խաղացել է, սակայն ֆրանսիական գաղութարարները սխալվում էին, երբ Սիրիայում հակաֆրանսիական տրամադրությունների գոյությունը ամբողջովին վերագրում էին անգլիացիների գործունեությանը: Հակաֆրանսիական տրամադրությունների միակ և իսկական պատճառն այն էր, որ սիրիացիները հանդես էին գալիս հանուն իրենց երկրի անկախության և դեմ էին մանդատային ուժերին: Քանի որ սիրիական մանդատի հավակնորդը Ֆրանսիան էր, սիրիացիներն իրենց դժգոհությունը և հարվածներն առաջին հերթին ուղղում էին ֆրանսիական գաղութարարների դեմ:

Դրությունն ավելի սրվեց, երբ պայքարի մեջ մտան Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: «Սալթս-Պիկոյի համաձայնագիրը» կնքելիս և Մերձավոր Արևելքը բաժանելիս Անգլիան ու Ֆրանսիան լրիվ հաշվից դուրս էին գցել ԱՄՆ-ին: Սակայն վերջինս բնավ մտադիր չէր կողմնակի դիտորդի դերում հանդես գալ և նայել, թե ինչպես են եվրոպական վերոհիշյալ պետությունները զավթում տնտեսական և ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ շրջանը: Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալը ինքն էր շահագրգռված շահագործման նոր մարզեր նվաճելու հարցով: Այդ

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 340:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 341:

պատճառով էլ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ամերիկյան պատվիրակությունը պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի գլխավորությամբ բացասական դիրք գրավեց «Սալթս-Պիկոյի համաձայնագրի» և արարական երկրների մանդատները միայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելու հարցում: ԱՄՆ-ի կառավարության քաղաքականությունն այս հարցում հասկանալու համար ամենամեծ հետաքրքրությունը ներկայացնում է Վ. Վիլսոնի ելույթը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում, «չորսի խորհրդի» նիստում, 1919 թ. մարտի 20-ին: Նիստին ներկա էին Դ. Լյուդ Ջորջը, Ժ. Կլեմանսոնը, Թուլանդոն և նրանց արտաքին գործերի մինիստրները:

Վիլսոնն իր ելույթում նշում է, որ 1916 թ. «Սալթս-Պիկոյի համաձայնագրի» կողմերից մեկը Ռուսաստանն էր, որն այժմ ասպարեզից դուրս է եկել⁸⁷: Հետևաբար, ավելացնում է նա, պետք է «փոխել համաձայնագրի հիմքը»⁸⁸: Շարունակելով իր փաստարկները 1916 թ. համաձայնագրի դեմ, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտը ընդգծում է, որ «Սալթս-Պիկոյի համաձայնագրի» և արարական երկրների վրա Անգլիայի և Ֆրանսիայի մանդատների հաստատման հարցը մի այնպիսի հարց է, որ «շոշափում է ամբողջ աշխարհի խաղաղության շահերը և դա միայն Ֆրանսիայի ու Մեծ Բրիտանիայի միջև կնքված համաձայնագրի հարց չէ»⁸⁹:

Հիմնովին սկանհարելով «Սալթս-Պիկոյի համաձայնագիրը» և հասկացնելով, որ նա իրավական ուժ չի կարող ունենալ և ընդունելի չէ ԱՄՆ-ի համար, Վիլսոնն անմիջապես անցնում է մանդատի հարցին: Ցանկանալով այդ հարցի լուծումը դուրս բերել Անգլիայի ու Ֆրանսիայի իրավասության շրջանակներից և ապահովել այլ պետությունների և առաջին հերթին ԱՄՆ-ի մասնակցությունն այդ վերին աստիճանի կարևոր խնդրի լուծմանը, Վիլսոնն առաջ է քաշում այն թեզը, որ նախքան Ազգերի Լիգայի կողմից մանդատների բաժանելը պետք է հաշվի առնել հնթամանդատային երկրի համաձայնությունը և ցանկությունը, պետք է պարզել, թե նա որ երկրին է ուղղում, որ իրեն կառավարելու մանդատը տրվի⁹⁰: Պետք է նշել, որ Վիլսոնն այդ հարցին անդրադարձավ դեռևս 1919 թ. փետրվարի 6-ին, երբ էմիր Ֆեյսալն առաջին անգամ ան-

⁸⁷ Հայտնի է, որ սովետական կառավարությունը հրաժարվեց ցարական կառավարության կնքած բոլոր դազանի համաձայնագրերից:

⁸⁸ «Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919» v. V, p. 9.

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 10:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 9:

ձամբ հանդես եկավ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Ֆեյ-սալի ելույթից հետո ԱՄՆ-ի տրեզիդենտը նրան դիմում է հետևյալ հարցով, եթե Ազգերի Լիգան հավանություն տա մանդատային սիստեմին, ապա Ֆեյսալը ի՞նչ կցանկանար «իր ժողովրդի համար, կգերադասեր մի, թե՞ մի քանի մանդատներ»⁹¹: Պատասխանելով Վիլսոնին, Ֆեյսալն ասում է. «Ինքը եկել է պահանջելու իր ժողովրդի անկախությունը... Անձամբ ինքը վախենում է բաժանումից: Իր սկզբունքը արաբական միասնությունն է: Դրա համար է, որ արաբները պայքարել են... Արաբները պահանջում են միայն ազատություն և դրանից պակաս ոչինչ չեն վերցնի»⁹²:

Մարտի 20-ի նիստում կրկին վերադառնալով այս հարցին և կասկածի տակ վերցնելով արաբական երկրների վրա Անգլիայի և Ֆրանսիայի մանդատների նպատակահարմար լինելը, Վիլսոնն առաջ է քաշում արաբական ժողովրդի կարծիքն իմանալու հարցը: «ԱՄՆ-ի տեսակետով,—նշում է նա,—միակ խնդիրն այն է, թե արդյո՞ք Ֆրանսիան ընդունելի է սիրիացիներին: Նույնը վերաբերում է նաև Մեծ Բրիտանիային, թե արդյո՞ք նա ընդունելի է Միջագետքի բնակչությանը»⁹³: Շարունակելով իր փաստարկները Միրիայի մանդատը Ֆրանսիային տալու դեմ, պրեզիդենտը նշում է, որ եթե Ֆրանսիան պնդի Դամասկոսը և Հալեպը օկուպացնելու վրա, ապա դա, ինչպես իրեն ասել են, պատերազմ կառաջացնի: Դիմելով նիստին ներկա գեներալ Ալլենբիին, Վիլսոնը հարցնում է. «Եթե մենք թույլ տանք Ֆրանսիային օկուպացնելու սիրիական շրջանը, նույնիսկ փոքրացրած սահմաններում, ի՞նչ կլինի հետեւյալները»⁹⁴: Գեներալ Ալլենբիին պատասխանում է, որ դա շատ ուժեղ դիմադրություն կառաջացնի արաբների կողմից⁹⁵:

ԱՄՆ-ն դեմ արտահայտվելով արաբական երկրների մանդատները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելուն, ինքն էր հավակնում այդպիսին ձեռք բերելու արաբական առանձին երկրների կամ նույնիսկ ամբողջ արաբական երկրների, Հայաստանի և Թուրքիայի վրա:

Այսպիսով, երեք ամիս տևած վիճարանությունները մանդատ-

⁹¹ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 68.

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ „Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919“, v. V, p. 9.

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

⁹⁵ Նույն տեղում:

ներքի քաժանման վերաբերյալ դրական արդյունքի շնացրին և հար-
ցր մասով փակուղու մեջ:

ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը առաջարկեց արաբների ցանկու-
թյունները պարզելու և վերջնական եղրակացութեան հանդելու
նպատակով արաբական երկրներ ուղարկել միջազնակցային հա-
տուկ հանձնաժողով: Այդ առաջարկի հետ ձեականորեն համա-
ձայնվեցին Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան:

Սիրիական կոնգրեսի գումարումը և «Իամասկուսի ծրագիրը»:
Քանի որ Փարիզի խաղաղութեան կոնֆերանսը ոչ մի որոշում չըն-
դունեց Սիրիայի վերաբերյալ և դաշնակիցները միայն համաձայ-
նութեան եկան Սիրիա հանձնաժողով ուղարկելու, Ֆեյսալին ոչինչ
չէր մնում անել, բան վերադառնալ իր երկիրը: Սակայն նախքան
Փարիզից հեռանալը 1919 թ. ապրիլի 16-ին նա ֆրանսիական
զինվորական մինիստրութեան շենքում հանդիպում ունեցավ
Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր ժ. Կլեմանսոյի հետ, որի ժամանակ
վերջինս կրկին փորձեց ճնշում գործադրել էմիրի վրա և հարկա-
դրել նրան ընդունելու ֆրանսիական պահանջները: Դիմելով Ֆեյ-
սալին նա ասում է. «Մեծ Բրիտանիան դուրս է բերելու իր զորքերը
Պամասկուսից և Հալեպից և ես կցանկանայի, որ մեր զորքերը
փոխարինեին նրանց այդ երկու քաղաքներում»⁹⁶: Ֆեյսալը պա-
տասխանում է Կլեմանսոյին, որ ինքը լի կարող համաձայնվել
այդ առաջարկութեան հետ: Սիրիան օտարերկրյա զորքերի կարիք
չի ուզում: Եթե հետագայում նա այդպիսի զորքերի կարիքը զգա,
այդա առանց տատանվելու կխնդրի այդ օգնութեանը⁹⁷: Կլեմանսոն
վկայակոչելով ֆրանսիական կեղծ հայրենասիրութեանը և առաջ
բաշխելով նրա հեղինակութեան հարցը, պաթեռիկ տոնով բացական-
չում է, թե «ֆրանսիական ազգը չի կարող համաձայնվել, որ Սի-
րիայում նրա ներկայութեանը վկայող ոչ մի բան գոյութեան չու-
նենա: Եթե Ֆրանսիան Սիրիայում չներկայացվի իր գրոշով և զին-
վորներով, այդ ֆրանսիական ազգը դա կհամարի որպես ազգային
ծաղր և զինվորի դատարութեանը պատերազմի դաշտից»⁹⁸: Ֆեյսալը
մնաց անզրդվելի: Նրան մտահոգում էին ոչ թե ֆրանսիացիների
կեղծ հասկացված պատվարժանութեան հարցերը, այլ իր սեփական
պրոբլեմները:

1919 թ. ապրիլի 30-ին ֆրանսիական «Փարիզ» հաժանավը
նրան հասցրեց Բեյրութ, որտեղ խանդավառ ընդունելութեան գտավ

⁹⁴ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 80.

⁹⁵ նույն տեղում:

⁹⁶ նույն տեղում, էջ 81:

քաղաքի բնակչության կողմից: Ժամանելով Բեյրութ էմիր Ֆեյսալը հայտարարեց. «Անկախությունը սովորաբար ոչ թե տալիս են, այլ վերցնում: Աշխարհը մեզ տվել է անկախություն և մեր խնդիրն է վերցնել այն և դարձնել լրիվ»⁹⁹: Մայիսի 1-ին, արդեն Դամասկոսում, նա հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ՝ ուղղված «Բանկագին Սիրիայի զավակներին»: Այդ հայտարարությամբ Ֆեյսալը ժողովրդին տեղյակ էր պահում, որ Փարիզում սկզբունքորեն համաձայնություն է ձեռք բերվել Սիրիային անկախություն շնորհելու և հարցի մեջ պարզություն մտցնելու համար Սիրիա է ժամանելու միջազանցային հանձնաժողով: Ֆեյսալը կոչ էր անում ժողովրդին այդ հանձնաժողովին ցույց տալ, որ ինքը արժանի է անկախության և ի վիճակի է ինքն իրեն կառավարելու¹⁰⁰:

Այդ ժամանակ Սիրիայում ներքաղաքական դրությունը խիստ լարված էր: Լարվածության պատճառը ոչ միայն այն էր, որ Սիրիան բաժանվել էր մի քանի գոտիների, այլ նաև Ֆրանսիայի, ինչպես նաև Անգլիայի գրաված դիրքը մանդատի հարցում: Ինչքան էլ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի նիստերն ընթանում էին փակ դռների ետևում, սիրիական ազգային գործիչներին և հասարակայնությանը հայտնի դարձան ֆրանսիական պահանջները՝ մանդատի անվան տակ իրենց տիրապետությունը հաստատել ամբողջ Սիրիայի վրա: Դա խոր դայրույթ առաջացրեց սիրիացիների մոտ, որոնք, ինչպես նշում է Նաջիբ ալ-Արմանազին, մանդատի վրա նայում էին ատելությամբ¹⁰¹: Անգլիական փոխգնդապետ Չ. Կորնուոլլիսը Սիրիայում տիրող դրության մասին 1919 թ. մայիսի 16-ին լորդ Քերզոնին ուղարկած իր հաղորդագրության մեջ հայտնում էր, որ «հակաֆրանսիական տրամադրությունները ժողովրդի մեջ զարմանալիորեն ուժեղ են»¹⁰²: Վախենալով ժողովրդական ելույթներից, որի դեպքում բախումն անգլիական զորքերի հետ անխուսափելի կլիներ, գններալ Ալլենբիքն դիմում է Ֆեյսալին՝ ձեռք առնելու անհրաժեշտ միջոցներ Սիրիայում կարգ ու կանոնը պահպանելու համար և «կանխել որևէ գործողություն, որը կարող է վնասել ձեր երկրի ապագային»¹⁰³: Սպառնալով և ձգտելով ահաբեկել սիրիական հակաիմպերիալիստական ուժերին՝ Ալլենբիքն նա-

⁹⁹ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 60.

¹⁰⁰ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 82—83.

¹⁰¹ نجيب الازمنازي، محاضرات عن سوريا... ص ۲۴

¹⁰² «Documents on British foreign policy. 1919—1939» 1st ser., v. IV, p. 265,

¹⁰³ նույն տեղում, էջ 260.

խաղաղուշացնում է Ֆեյսալին, որ «որեւէ շմատծված քայլ, որ ձեռ կունֆրիկաթի մեջ կմտցնի իմ զորքերի հետ, միանգամից վերջ կղնի ձեր ազգային ձգտումներին»¹⁰⁴։ Ալլենբրիի սպառնալիքը ծանր հարված էր բոլոր նրանց, ովքեր դեռևս հավատում էին բրիտանական «բարեկամությունը» և Անգլիային համարում արաբների շահերի պաշտպան։

Այս շրջանում սիրիացիների հակաիմպերիալիստական ուժեղ տրամադրությունների մասին է վկայում 1919 թ. մայիսի 9-ին Դամասկոսի քաղաքային սրահում տեղի ունեցած էմիր Ֆեյսալի հանդիպումը Սիրիայի՝ այդ թվում նաև Պաղեստինի, Հորդանանի և Լիբանանի տարրեր շրջանների ղեկավար գործիչների հետ։ Նրանց առջև Ֆեյսալը դրեց իր քաղաքականությանը վստահություն տալու հարցը մինչև սիրիական կոնգրեսի գումարումը։ Դիմելով նրանց Ֆեյսալին ասում է. «Ես հարցնում եմ ազգին. արդյո՞ք ազգը պաշտպանում է ինձ խոսքով և գործով այն բոլորի համար, որ ես անում եմ երկրի ներսում և նրանից դուրս, և արդյո՞ք ազգը առանց առարկության և վիճարանություն տալիս է ինձ այն բոլորը, ինչ ես ցանկանում եմ»¹⁰⁵։ Ներկա գտնվողները բոլորը միահամուռ դրական պատասխան են տալիս։

Այնուհետև առանձին հայտարարություններով հանդես են գալիս տարբեր շրջանների և համայնքների՝ Պաղեստինի, Հաուրանի, Ջերել Դրուզի, Ջերել Ամալի, Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի, Հալեպի, Բաալբեկի, Հարավային Լիբանանի և այլ վայրերի ղեկավարները, կաթոլիկների և հույն ուղղափառների պատրիարքները։ Նրանք իրենց պաշտպանությունը հայտնելով Ֆեյսալին, իրենց գնում են նրա տրամադրության տակ այն պայքարում, որ նա մղում է Սիրիայի համար¹⁰⁶։

Դամասկոսի քաղաքային սրահում էր գտնվում և ելույթ ունեցավ Սիրիայի հայ գաղթականների ներկայացուցիչը։ Դրանք այն գաղթականներն էին, որոնց հաջողվել էր փրկվել առաջին համաշխարհային պատերազմին երիտթուրքերի կազմակերպած կոտորածներից։ Նրանք հիմնականում բնակություն էին հաստատել Հալեպում և նրա շրջակայքում, ինչպես նաև Դամասկոսում և Սիրիայի այլ վայրերում։ Տեղի արաբ բնակչությունը, շնայած գտնվում էր ծանր պայմաններում, լավ ու բարեկամական վերաբերմունք

¹⁰⁴ Նույն տեղում։

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 268։

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 269—270։

ցույց տվեց հայերին, օգնելով նրանց այն ամենով, ինչով կարող էր: Շնորհիվ արաբների գրաված մարդասիրական դիրքի բազմաթիվ հայեր փրկվեցին մահվան ճիրաններից: Հայ գաղթականների ներկայացուցիչը, հանդես գալով Դամասկոսի վերոհիշյալ նիստում, պաշտպանում է սիրիացիներին ազգային անկախության համար նրանց մղած պայքարում և, առիթից օգտվելով, ամբողջ հայության անունից շնորհակալություն է հայտնում արաբներին նրանց բարի վերաբերմունքի համար: Ողջունելով արաբներին հայ պատվիրապահ հայտարարում է, որ հայերի «պատմության մեջ արաբների անունը կգրվի ոսկե տառերով»¹⁰⁷:

Էմիր Ֆեյսալը շնորհակալություն հայտնելով տարբեր շրջանների և կրոնական ու ազգային համայնքների ղեկավարներին իրեն ցույց տրված վստահության համար, նշում է, որ ապագա սիրիական պետությունը մեծ ուշադրություն կդարձնի փոքրամասնությունների հարցին, որպեսզի «վերացնի ատելությունը և կրոնական հակամարտությունը, որ ստեղծել էին թուրքերը և դրա փոխարեն սիրո և եղբայրության սերմեր կցանի տարբեր կրոնական համայնքների միջև»¹⁰⁸, Դիմելով բոլոր ներկաներին՝ Ֆեյսալը կոչ է անում նրանց ապացուցել դաշնակիցներին, որ «մենք մի ժողովուրդ ենք, որն ուզում է իր անկախությունը: Ցույց տվեք նրանց, որ մենք պաշտպանում ենք մեր հարևաններին և գաղթականներին, որ մենք օգնում ենք մեր ծերերին և երիտասարդներին»¹⁰⁹:

Մայիսի 9-ին համասիրիական այս ժողովը ցույց տվեց, որ անկախության պահանջը սիրիական բոլոր շրջանների և ազգային ու կրոնական համայնքների գլխավոր պահանջն էր:

Այդ նիստից հետո այլևս ոչ մի խոչընդոտ չկար Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի գումարման ձանապարհին: Այդ կոնգրեսի գումարումն անհրաժեշտ էր հիմնականում երկու պատճառով: Առաջին՝ սիրիական կառավարությունը, ինչպես արդեն նշել ենք, ստեղծվեց ղեկընտով, որ ստորագրեց էմիր Ֆեյսալը իր հոր՝ Հեջազի թագավոր Հուսեյնի անունից: Արևելյան գոտում ստեղծված արաբական պետությունը շունքեր որևէ ներկայացուցչական օրգան և չէր խարսխված սահմանադրական որևէ հիմքի վրա: Արաբական պետության ստեղծման սլոգանն ավարտելու, նրա համար կայուն օրենսդրական հիմք ստեղծելու և նրա դիրքերն ամրապնդելու հա-

107 Նույն տեղում, էջ 271:
108 Նույն տեղում:
109 Նույն տեղում:

մար անհրաժեշտ էր օրենսդիր մի մարմնի ստեղծում, որն իրավա- սու լինելը ամբողջ ազդի անունից խոսեցու, պետական կարևոր սրբոշումներ ընդունելու և արարական կառավարությունը հանձնա- րարականներ տալու նրկրօրդ՝ Սիրիա էր գալու միջազաշնակցային հանձնաժողով, պարզելու սիրիացիների վերաբերմունքը իրենց պետության ապագա կառուցվածքի և ստատուսի վերաբերյալ: Այդ կապակցությամբ ևս անհրաժեշտ էր դառնում համասիրիական հեղինակավոր բարձրագույն մարմնի ստեղծումը, որը լիազորված լինելու հանդես գալու սիրիական ժողովրդի անունից և շարադրելու նրա պահանջները: Այդպիսի օրդան հանդիսացավ սիրիական գըլ- խավոր կոնգրեսը՝ Մու՛թամար աս-սուրի ալ-ամ: Նրա ընտրու- թյունները տեղի ունեցան 1919 թ. մայիսին՝ բոլոր երեք գոտիներ- րում: Ընտրություններն անցկացվեցին «Արաբական անկախության պարտիայի» և «Սիրիական միասնության պարտիայի» նախաձեռ- նությամբ և ղեկավարությամբ¹¹⁰: Հատկապես ազդեցիկ էր «Արա- բական անկախության պարտիան», որը հիմնվել էր 1919 թ. փե- արբլարին և որի հիմնական ծրագրային պահանջը արաբական երկրների անկախության նվաճումն էր¹¹¹:

Կոնգրեսի աշխատանքները սկսվեցին 1919 թ. հունիսին՝ Գա- մասակոսում: Հունիսի 20-ին, կոնգրեսը, սաուզելով բոլոր երեք գո- տիների պատվիրակների լիազորությունները և դրանք համարելով օրինական, իրեն հայտարարեց ամբողջ Սիրիայի ներկայացուցչա- կան մարմին¹¹²: Նա դրա իրավունքն ուներ, քանի որ ստեղծվել էր օրինական ընտրությունների միջոցով և նրա կազմում ներկայաց- ված էին սիրիական բոլոր շրջանները, ներառյալ Պաղեստինը, Էիբանանը և Հորդանանը:

1919 թ. հուլիսի 2-ին կոնգրեսն ընդունեց մի ծրագիր, որը հայտնի է «Գամասկոսի ծրագիր» անունով: Նրանում շարադրված էին սիրիացիների տեսակետները և պահանջները Սիրիայի անկա- խության, պետական կառուցվածքի, մանդատի և այլնի վերաբեր- յալ:

Մրադրում անկախության հարցի վերաբերյալ ասված էր. «Մենք պահանջում ենք Սիրիայի բացարձակ քաղաքական անկա- խությունը»¹¹³, Այնտեղ նշված էին սիրիական պետության սահ-

¹¹⁰ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 89.

¹¹¹ «Современная Сирия», стр. 132.

¹¹² S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 89.

¹¹³ «Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919», v. XII, Washington, 1947, p. 780.

մանները. հյուսիսում՝ Տավրոսի լեռնաշղթան, հարավում՝ Թաֆա-
հից ուղիղ գծով ալ-Ջաուֆ և այնուհետև մինչև Սիրիայի և Հեջազի
սահմանների հատման կետը Ակաբայից հարավ, արևելքում՝ Եփ-
րատ և Խարուր գետերը և այն տերիտորիան, որ տարածվում է
Աբու Քեմալից արևելք մինչև ալ-Ջաուֆ, արևմուտքում՝ Միջերկրա-
կան ծովը¹¹⁴: Ինչպես տեսնում ենք սիրիական պետությունն իր մեջ
ներառնում էր բավականին մեծ տարածություն, ոչ միայն ժամա-
նակակից Սիրիայի ամբողջ տերիտորիան, այլև Պաղեստինը, Հոր-
դանանը և Լիբանանը:

Սիրիական կոնգրեսը գտավ, որ Սիրիան պետք է լինի դեմո-
կրատական սահմանադրական միապետություն՝ ապակենտրոնաց-
ման սկզբունքների լայն կիրառմամբ¹¹⁵: Այդ պետության սահման-
ներում պետք է ապահովվեն ազգային և կրոնական փոքրամաս-
նությունների իրավունքները: Որպես ապագա սիրիական պետու-
թյան թագավոր կոնգրեսն առաջարկեց էմիր Ֆեյսալի թեկնածու-
թյունը:

«Դամասկոսի ծրագրում» մեծ տեղ էր հատկացված մանդատի
հարցին: Կոնգրեսը ժխտական դիրք գրավեց մանդատի նկատմամբ
և նշեց. «Մենք բողոքում ենք Ազգերի Լիգայի կանոնադրության
22-րդ հոդվածի դեմ, որը մեզ դնում է զարգացման միջին աստի-
ճանի վրա գտնվող ազգերի շարքը, որոնք մանդատային պետու-
թյան կարիքն են զգում»¹¹⁶: Այնուհետև կոնգրեսն իր ընդունած
ծրագրում նշում էր, որ եթե այս բողոքը Փարիզի խաղաղության
կոնֆերանսը անհասկանալի պատճառներով մերժի և իրենց պար-
տադրի մանդատ, ապա իրենք կցանկանային, որ Սիրիայի մանդա-
տը տրվեր ԱՄՆ-ին¹¹⁷: Սիրիական կոնգրեսը միանգամայն յուրովի
էր մեկնաբանում մանդատի էությունը: Նա մանդատը դիտում էր ոչ
թե որպես զաղութային կախվածության ձև, այլ մի ինստիտուտ,
որ ստեղծվում է ատոտեսական և տեխնիկական օգնություն ցույց
տալու համար, որը չի խախտելու մեր լրիվ անկախությունը¹¹⁸:
Մանդատի ժամկետը չպետք է անցնի 20 տարուց:

Մանդատից ԱՄՆ-ի հրաժարվելու դեպքում կոնգրեսն առա-
ջարկում էր Սիրիայի մանդատը տալ Մեծ Բրիտանիային, սակայն,
ոչ մի դեպքում Ֆրանսիային: «Մենք,—ասված էր «Դամասկոսի

114 Նույն տեղում:

115 Նույն տեղում:

116 Նույն տեղում:

117 Նույն տեղում:

118 Նույն տեղում:

ծրագրում», — շինք ճանաչում ֆրանսիական կառավարութիւնն որն է իրավունք մեր սիրիական հայրենիքի որն է շրջանի վրա»¹¹⁹:

Այնուհետև ծրագրում խոսվում էր Պաղեստինում սիոնիզմի ներթափանցման և հրեական օջախ ստեղծելու դեմ: Կոնգրեսը արտահայտվեց հօգուտ միասնական և անբաժան Սիրիայի և պահանջեց նրանից շանջատել սիրիական հայրենիքի հարավային մասը, որը հայտնի է Պաղեստին անունով և արևմտյան մասը, որ հայտնի է Լիբանան անունով¹²⁰:

Կոնգրեսը միաժամանակ դեմ արտահայտվեց այն բոլոր համաձայնագրերին, պայմանագրերին և դեկլարացիաներին, որոնք վերաբերում են Սիրիայի բաժանմանը: Տվյալ դեպքում ի նկատի էր առնվում «Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիրը» և Բալթուրի դեկլարացիան: Կոնգրեսը պահանջեց շեղյալ հայտարարել դրանք¹²¹:

Ինչպես տեսնում ենք «Դամասկոսի ծրագիրը» ելնում էր բավական արմատական դիրքերից և նրանում հիմնականում արտացոլվել էին Սիրիայի ազգային-ազատագրական ուժերի գլխավոր պահանջները: Այսպիսի ծրագրի ընդունումը կարելի է համարել այդ ուժերի կարևոր նվաճումը: «Դամասկոսի ծրագիրը» դարձավ կարևոր դեմք սիրիական հայրենասերների ձեռքում և մեծապես նպաստեց հակաիմպերիալիստական պայքարի ուժեղացմանը Սիրիայում: Սիրիական կոնգրեսի ընդունած այս փաստաթուղթն էր ահա, որ պետք է հանձնվեր միջդաշնակցային հանձնաժողովին և նրա միջոցով Փարիզի խաղաղութիւն կոնֆերանսին:

«Քիեզ-Կրեյնի հանձնաժողովի» ժամանումը Սիրիա և նրա եզրակացություններն ու հանձնարարականները: 1919 թ. մարտի 25-ին, ինչպես նշվեց, ԱՄՆ-ն, Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան համաձայնութիւն եկան միջդաշնակցային հանձնաժողով ստեղծելու հարցի շուրջը: Սկզբնական շրջանում ենթադրվում էր, որ այն պետք է մեկնէր միայն Սիրիա: Սակայն Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր ժ. Կլեմանսոն ցանկանալով տհաճութիւն պատճառել Անգլիային և ստիպել նրան միասնական ճակատով հանդես գալ, պահանջեց, որ այդ հանձնաժողովը այցելի ոչ միայն Սիրիա, այլև Պաղեստին, Միջագետք և Հայաստան¹²², որոնց համար նույնպես մանդատ էր առաջարկվում: Կլեմանսոնի այս պահանջի հետ մյուս

119 նույն տեղում:

120 նույն տեղում:

121 նույն տեղում, էջ 781:

122 նույն տեղում, հ. 5, էջ 12:

պետութիւնները համաձայնվեցին: Սակայն դա միջդաշնակցային հանձնաժողով ստեղծելու հարցը մեռյալ կետից շարժեց: Փաստորեն, բացի ԱՄՆ-ից, մյուս պետութիւնները, և առաջին հերթին Ֆրանսիան, չէին ուզում նրա այցելութիւնը արաբական երկրներ: Նրանք շատ լավ գիտեին, որ արաբական ժողովուրդները հանդես են գալիս հանուն լրիվ անկախութեան և հանձնաժողովի ստուգման արդիւնքները հօգուտ իրենց չեն լինելու: Այդ պատճառով էլ փորձեցին տապալել հանձնաժողովի ստեղծումն ընդհանրապես:

1919 թ. ապրիլի 2-ին ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգը դիմեց Վիլսոնին, խնդրելով լիազորել Օհայոի նահանգի Օբերլինի կոլեջի պրեզիդենտ Հ. Չ. Քինգին և Հայաստանի ու Սիրիայի օգնութեան ամերիկյան կոմիտեի զանձապահ Չ. Ռ. Կրեյնին որպես ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներ միջդաշնակցային հանձնաժողովում¹²³: 1919 թ. ապրիլի 15-ին Վիլսոնը հաստատում է նրանց թեկնածութիւնները: Լանսինգին տեղյակ պահելով, որ մյուս պետութիւնները կարծես թե հրաժարվել են Սիրիա հանձնաժողով ուղարկելու իրենց մտադրութիւնից, Վիլսոնն ասում է. «այդ դեպքում մենք առանձին կուղարկենք»¹²⁴:

1919 թ. մայիսի 31-ին «չորսի խորհրդի» նիստում Ֆրանսիան վերջնականապես բացեց իր խաղաքարտերը: Կլեմանսոն հայտարարեց, որ ինքը հանձնաժողովի ֆրանսիական անդամներին կնշանակի, հենց որ Սիրիայում բրիտանական զորքերը փոխարինվեն ֆրանսիականով: Քանի դեռ Սիրիան շարունակում է մնալ բացառապես բրիտանական ռազմական օկուպացման տակ, ավելացրեց Կլեմանսոն, Ֆրանսիան հանձնաժողովի ուղարկումը դիտում է որպես մի անօգուտ միջոցառում: Վերջացնելով իր ելույթը Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստրը կրկին ընդգծեց, որ ինքը հանձնաժողովի ֆրանսիական անդամներին կուղարկի Սիրիա, եթե բրիտանական զորքերը փոխարինվեն ֆրանսիականով, «որպեսզի Սիրիայի բնակչութիւնն իմանա, որ նա բացառապես բրիտանական ռազմական ուժերի իշխանութեան տակ չէ»¹²⁵: Ֆրանսիայի պլանները պարզ էին. նա ցանկանում էր ռազմական ուժեր մտցնել Սիրիա և ազդելով հասարակական կարծիքի վրա, ստիպել, որ սիրիացիները արտահայտվեն հօգուտ ֆրանսիական մանդատի:

¹²³ Նույն տեղում, հ. 12, էջ 748:

¹²⁴ Նույն տեղում:

¹²⁵ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 258.

Սակայն Անգլիան այդ ժամանակ դեռևս չէր ցանկանում ֆրանսիական զորքերին թողնել Սիրիա: Ի պատասխան Կլեմանտոյի պահանջի ղեներալ Ալլենբրին հայտարարեց, որ «եթե այժմ ֆրանսիական զորքերը գնան Սիրիա, ապա դա լուրջ զգոհություն առաջ կրերի»¹²⁶: Անգլիան ձևականորեն առաջադրեց իր թեկնածուներին միջդաշնակցային հանձնաժողովում: Նրանք մեզ արդեն ծանոթ Մակ-Մահոնը և Օբսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Հոգարթն էին: Սակայն Գ. Լյուդ Ջորջը հայտարարեց, որ իր ներկայացուցիչներին չի ուղարկի, մինչև Ֆրանսիան իրենը չուղարկի¹²⁷: Իսկ Լյուդ Ջորջը շատ լավ գիտեր, որ Ֆրանսիան չի ուղարկի իր ներկայացուցիչներին, որովհետև Անգլիան մերժեց բրիտանական զորքերը Սիրիայում ֆրանսիականով փոխարինելու Կլեմանտոյի պահանջը: Ինչ վերաբերում է Իտալիային, ապա պրեմիեր-մինիստր Օուլանդոն հայտարարեց, որ «ինքը իր ներկայացուցիչներին չի ուղարկի, բանի դեռ բրիտանական և ֆրանսիական կառավարությունները չեն ուղարկել իրենցը»¹²⁸:

Այսպես տասյալվեց միջդաշնակցային հանձնաժողով ստեղծելու պլանը: Բայց դա շխանդարեց ԱՄՆ-ին իր ներկայացուցիչներին առանձին ուղարկելու արարական երկրներ: Նրանց հանձնաժողովը նույնպես համարվում էր միջդաշնակցային, սակայն պատմության մեջ մտավ որպես «Քինգ-Կրեյնի հանձնաժողով»:

Այդ հանձնաժողովը Պաղեստին ժամանեց 1919 թ. հունիսի 10-ին և արարական երկրներում մնաց 41 օր՝ հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի 21-ը, որից հետո վերադարձավ Եվրոպա: Քինգը և Կրեյնը եղան Երուսաղեմում, Թել-Ավիվում, Նաբլուսում, Նազարեթում, Հայֆայում, Ակրում, Բաալբեկում, Բեյրութում, Սիդոնում, Տյուրոսում, Ջահլեսում, Տրիպոլիում, Ալեքսանդրեսում, Լաթաքիայում, Հոմսում, Համայում, Հալեպում, Ադանայում, Մերսինում և այլ վայրերում¹²⁹: Ամենից երկար նրանք մնացին Գամասկոսում՝ 9 օր: Իրենց այցելության ընթացքում երեք գոտիներում նրանք ընդունեցին քաղաքական 153, տնտեսական 41 և կրոնական 247 պատվիրակություններ, որոնցից 7-ը՝ հայկական¹³⁰: Քինգը և Կրեյնը զգալի ուշադրություն դարձրին ազգային փոքրամասնություններին: Հա-

¹²⁶ նույն տեղում:

¹²⁷ նույն տեղում:

¹²⁸ նույն տեղում:

¹²⁹ „Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919“, v. XII, p. 753—754.

¹³⁰ նույն տեղում, էջ 756—757:

լնպում եղած ժամանակ նրանք այցելեցին հայ գաղթականներին կենտրոնները¹³¹։ Բացի այդ, նրանք սիրիական բոլոր գոտիներից միասին վերցրած ստացան 1863 խնդրագիր¹³²։ Քինգը և Կրեյնը հանդիպում ունեցան սիրիական կոնգրեսի անդամների հետ, որոնք նրանց հանձնեցին իրենց ընդունած «Դամասկոսի ծրագիրը»։ 1919 թ. հուլիսի 3-ին նրանց ընդունեց էմիր Ֆեյսալը։ Զրույցի ընթացքում Ֆեյսալը նշեց, որ արաբները դեմ են Սիրիայի բաժանմանը։ Նա հատկապես ընդգծեց Սիրիայի և Պաղեստինի միասնության անհրաժեշտությունը։ «Պաղեստինից Սիրիայի ոչ մի անջատում, — հայտարարեց Ֆեյսալը, — ընդունելի չէ, քանի որ ազգային առումով նրանք մեկ են»¹³³։ Ֆեյսալը միաժամանակ ամերիկյան պատվիրակներին բացատրեց, թե ինչու են սիրիացիները դեմ ֆրանսիական մանդատին։ Սիրիացիները Ֆրանսիան համարում են գաղութային ամենավատ մեթոդներ իրականացնող երկիր և «վախենում են, որ ֆրանսիական մանդատը կնշանակի սիրիական շուկայի և մարդկային ուժի շահագործում հօգուտ ֆրանսիական շահերի»¹³⁴։

Այդ բոլոր հանդիպումների, զրույցների և խնդրագրերի հիման վրա Քինգը և Կրեյնը կազմեցին մի ընդարձակ զեկուցագիր Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացնելու համար։ Նրանց զեկուցագիրը շատ բաներով համընկնում էր «Դամասկոսի ծրագրի» հետ և հաստատում նրանում առաջ քաշված դրույթները։ Նրանք հատկապես հաստատեցին, որ սիրիացիների ճնշող մեծամասնությունը ուզում է լրիվ անկախություն և դեմ է Սիրիայի բաժանմանը։

Ուսումնասիրելով իրենց ձեռքի տակ եղած ավյալները՝ Քինգը և Կրեյնը հետևյալ հանձնարարականներն առաջարկեցին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին։

Եթե խաղաղության կոնֆերանսը գտնում է, որ Սիրիային օտարերկրյա պետության օգնություն է պետք՝ կառավարման առումով, ապա դա պետք է լինի ոչ թե գաղութային իշխանություն իր հին իմաստով, այլ մանդատային՝ Ազգերի Լիգայի հսկողությամբ, հատուկ ընդգծելով, որ Սիրիայի զարգացումը և բարեկեցությունը պետք է լինի մանդատային իշխանության առաջին պարտականությունը¹³⁵։

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 778։

¹³² Նույն տեղում, էջ 761։

¹³³ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, v. IV, p. 312.

¹³⁴ Նույն տեղում։

¹³⁵ „Papers relating to the foreign relations of the United States. 1919“, v. XII, p. 787.

Անկելով սիրիական ժողովրդի մեշող մեծամասնության ցանկությունից ամերիկյան պատվիրակները առաջարկում էին պահպանել Սիրիայի միասնությունը¹³⁶։ Ուստի նրանք գտնում էին, որ նպատակահարմար է Սիրիան ղնել ոչ թե մի բանի, այլ մեկ պետության մանդատի տակ¹³⁷։ Այնուհետև Քինգը և Կրեյնը խորհուրդ էին տալիս սիրիական միասնական պետության ղեկավար ճանաչել Ֆելյասյին, փոփոխություններ մտցնել Բալթուրի ղեկավարացիայում՝ սահմանափակելով հրեաների ներգաղթը Պաղեստին և չվերածել այն հրեական պետության¹³⁸։

Քինգի և Կրեյնի հանձնարարականներում հատուկ տեղ էր գրավում այն հարցը, թե ո՞ր երկրին պետք է առաջարկել Սիրիայի մանդատը։ Քանի որ ստացված խնդրագրերի 60% -ից ավելին համաձայնվել էր մանդատը ԱՄՆ-ին տալու օգտին, նրանք ևս առաջարկում էին «եղևելով ժողովրդի արտահայտած ցանկություններից» Սիրիայի մանդատը տալ ԱՄՆ-ին¹³⁹։

Իսկ եթե ինչ-որ պատճառներով մանդատը չտրվեր ԱՄՆ-ին, ապա Քինգը և Կրեյնը առաջարկում էին այն տալ Մեծ Բրիտանիային, սակայն ոչ մի ղեկպրոստ Զրանսիային։ Նրանք հաստատում էին, որ սիրիացիները շատ խիստ կերպով ղեմ էին ֆրանսիացիներին և հատուկ մատանշում էին, որ Ֆրանսիական մանդատը ուժով հարկադրելու ամեն մի փորձ պատերազմի կհանգեցնի արաբների և ֆրանսիացիների միջև¹⁴⁰։

Եվ վերջապես, Քինգը և Կրեյնը, ի նկատի ունենալով Լիբանանի բնակչության որոշ խմբերի ցանկությունը, նպատակահարմար էին գտնում Սիրիայից անջատել Լիբանանը և նրա մանդատը առաջարկել Զրանսիային¹⁴¹։

Քինգի և Կրեյնի ղեկուցադրում զգալի տեղ էր գրավում ամերիկյան քաղաքականության գովերգումն ու փառաբանումը, որն, ըստ նրանց, ի տարբերություն Անգլիայի և Զրանսիայի, ղեմոկրատական և հակազաղութային է։ Նրանք առանձնապես ընդգծում էին, որ տեղական բնակչության համար ընդունելի է ամերիկյան օդնությունը։ Դժվար չէ կոահել, թե զբանով նրանք ինչ էին ակնարկում։ Թեև քաղաքկամ, նրանք իրենց ղեկուցադրում և հանձնարա-

136 նույն տեղում, էջ 789։

137 նույն տեղում, էջ 790։

138 նույն տեղում, էջ 791—792։

139 նույն տեղում, էջ 796։

140 նույն տեղում, էջ 798։

141 նույն տեղում, էջ 799։

րականներում արարական երկրներում ամերիկյան տիրապետութեան հաստատման գաղափարն էին անցկացնում:

Հուլիսի 21-ին ամերիկյան պատվիրակները Ստամբուլի վրայով վերադարձան Փարիզ: Նրանք հավատացած էին, որ ԱՄՆ-ի մանդատի հաստատումն ամբողջ Սիրիայի վրա ապահովված է, տեղյակ չլինելով, որ իրենց բացակայության ընթացքում լուրջ փոփոխություններ էին տեղի ունեցել: ԱՄՆ-ում բավական ուժեղ էին մեկուսացման կողմնակիցները, որոնք սխալ էին համարում Վիլսոնի ակտիվ մասնակցությունը ոչ ամերիկյան, այդ թվում նաև եվրոպական ու մերձավորարևելյան գործերում: Ըստ նրանց, ամերիկացիներն իրենց հիմնական ուշադրությունը պետք է դարձնեին ամերիկյան մայրցամաքին: Այդ ուժերին հաջողվեց ամերիկյան սենատում տապալել Վերսալյան պայմանագրի վավերացումը: Սենատը իր համաձայնությունը չտվեց ԱՄՆ-ի մասնակցությանը Ազգերի Լիգային: Այլ կերպ ասած, պրեզիդենտ Վիլսոնի քաղաքականությունը Ամերիկայի սահմաններից դուրս ԱՄՆ-ի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի կողմից հավանության չարժանացավ:

Այդ պատճառով էլ «Քինգ-Կրեյնի հանձնաժողովի» ղեկուցագիրը և հանձնարարականները մոռացության տրվեցին և երբևէ չդարձան քննարկման առարկա: Չնայած այդ հանգամանքին վերոհիշյալ փաստաթուղթը արժեքավոր աղբյուր է անգլո-ֆրանս-ամերիկյան փոխհարաբերություններն ուսումնասիրելու և Մերձավոր Արևելքում 1919—1920 թթ. ամերիկյան քաղաքականությունը հասկանալու համար:

Այժմ կանգ առնենք այն հարցի վրա, թե ինչու սիրիացիները դեմ էին մանդատը Ֆրանսիային տալու և ինչու այդ հարցում նրանք նախապատվությունը Անգլիայի փոխարեն տվեցին ԱՄՆ-ին:

Նախ նշենք, որ սիրիացիները «մանդատ» բառի տակ հասկանում էին ոչ թե քաղաքական տիրապետության հաստատում, այլ հղոր և հարուստ արևմտյան պետությունների տնտեսական, ֆինանսական և տեխնիկական օգնություն: Երբ այս տեսակետից էին մոտենում սիրիական առաջնորդները Ֆրանսիայի թեկնածուականը, ապա գտնում էին, որ Ֆրանսիան այդ պահանջները չի կարող բավարարել, որովհետև պատերազմի ժամանակ շատ կորուստներ է ունեցել, տուժել է ֆինանսապես ու տնտեսապես և ի վիճակի չէ անհրաժեշտ պաշտպանություն ցույց տալ Սիրիային: Դեռ ավելին, նա համապատասխան միջոցներ չունի նույնիսկ իր սեփական տրնտեսությունը վերականգնելու: Հետևաբար, հաստատելով իր ման-

դատը Սիրիայի վրա Ֆրանսիան ոչ թե կօգնեի նրա անտեսական ատաշընթացին, այլ կշահագործեր իր սևփական դարգացման համար: Սրան պետք է ավելացնել և այն, որ էմիր Ֆեյսալը և Սիրիայի մյուս ղեկավարները, ի նկատի ունենալով Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Հյուսիսային Աֆրիկայի արարական երկրներում՝ Ալժիրում, Թունիսում և Մարոկկոյում, գտնում էին, որ նա ամենավայրագ գաղութային մեթոդներ կիրառող երկիրն է: Այդ պատճառով էլ Ֆեյսալը Քինդին և Կրեյնին հայտաբարում է, որ սիրիացիները «Ֆրանսիական մանդատը համարում են ազգային մահ»¹⁴²: նրանք միամտորեն կարծում էին, որ Անգլիան և ԱՄՆ-ն այդպիսի քաղաքականություն կողմնակից չեն:

Դալով Անգլիայի թեկնածությունը, ապա Ֆեյսալը և նրա համախոհները սկզբնական շրջանում կողմնակից էին, որ Սիրիայի մանդատը արվի Անգլիային: Մենք արդեն նշել ենք, որ այդ շրջանում Սիրիայում ամենաուժեղը Անգլիայի ռազմա-քաղաքական դիրքերն էին և Ֆեյսալը լրիվ կախված էր Մեծ Բրիտանիայից: Այդ պատճառով էլ նրանք հանդես էին գալիս հօգուտ անգլիական մանդատի: Սակայն Անգլիան, որ այդ մասին սկզբում որոշակիորեն չէր արտահայտվում, 1919 թ. կեսերից կտրուկ հրաժարվեց սիրիական մանդատից, և այդ մասին Դ. Լոյդ Ջորջը տեղյակ պահեց Ֆեյսալին: Անգլիան այդ շրջանից սկսած սիրիական հարցում ավելի շատ աջակցություն է ցույց տալիս Կլեմանսոյին, քան թե Ֆեյսալին: Անգլիայի քաղաքականության այդ փոփոխությունը հետևվանք էր նախ այն բանի, որ ասպարեզ էր իջել ԱՄՆ-ն, որը լուրջ և ուժեղ մրցակից էր, ուժեղացել էր հակաիմպերիալիստական շարժումը ամբողջ Արարական Արևելքում, որը սպառնում էր ոչ միայն Ֆրանսիային, այլև Անգլիային և, վերջապես, կային գերմանական և եվրոպական այլ հարցեր, որոնք առանց Ֆրանսիայի աջակցության անհնար էր լուծել: Անգլիայի ղեկավարները գտնում էին, որ ԱՄՆ-ի մրցակցությունը դիմադրավելու, արարական ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու և եվրոպական անհետաձգելի խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ էր որոշ դիջումներ կատարել և միասնական ձևակա ստեղծել Ֆրանսիայի հետ: Այդ դիջումների թվին էր պատկանում նաև Անգլիայի դիջումները Ֆրանսիային՝ Սիրիան օկուպացնելու հարցում:

Անգլիայի գրաված այդ դիրքի պատճառով էմիր Ֆեյսալն

¹⁴² Documents on British foreign policy, 1919—1939, 1st ser., v. IV, p. 292.

սկսում է ազնիւի շատ ոչ թի կոյդ Ջորջի, այլ Վիլսոնի կողմը նայել: Դրա հետեանքը եղավ այն, որ մանդատի հարցում սիրիացիներն արտահայտվեցին հօգուտ ԱՄՆ-ի թեկնածութեան: Այստեղ իր դերը խաղաց նաև ամերիկյան կառավարութեան և անձամբ Վիլսոնի դեմագոգիկ հայտարարութիւնները ազգերի ինքնորոշման մասին, ինչպես նաև խոսքով գաղութային քաղաքականութեան դեմ հանդես գալը: Սիրիական կոնգրեսի ընդունած «Դամասկոսի ծրագրում» որոշակի ասված էր, որ սիրիացիները «ապավինում են Վիլսոնի դեկլարացիաներին, որ պատերազմ մղելիս նրա նպատակն է վերջ դնել նվաճումներին և գաղութացմանը»¹⁴³: Հավատարմով ամերիկյան իմպերիալիստներին հայտարարութիւններին, սիրիական կոնգրեսը որոշում է. քանի որ ԱՄՆ-ը ճշատ հեղու է գաղութացման որևէ մտքից և շունի ոչ մի քաղաքական նպատակներ մեր երկրում, մենք տեխնիկական և տնտեսական օգնութիւն կփնտրենք Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին»¹⁴⁴:

Արևմտյան Սիրիայի օկուպացումը ֆրանսիական գորհերի կողմից և հակաիմպերիալիստական պայքարի վերելքը: Անգլիան և Ֆրանսիան երկարատև բանակցութիւններից և փոխադարձ մեղադրանքներից հետո վերջապես 1919 թ. աշնանը նախնական համաձայնութեան եկան Սիրիայի հարցի վերաբերյալ: 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին Դ. կոյդ Ջորջը մի հուշագիր ներկայացրեց Ժ. Կլեմանսոյին Սիրիայի խնդիրը կարգավորելու մասին: Հուշագրում ասված էր, որ անհապաղ քայլեր պետք է ձեռք առնվեն բրիտանական զորքերը Սիրիայից և Կիլիկիայից էվակուացնելու համար, որը պետք է սկսվի 1919 թ. նոյեմբերի 1-ից: Ի կատարումն այս քաղաքականութեան, բրիտանական կայազորները Սիրիայում Սայքս-Պիկոյի գծից արևմուտք և Կիլիկիայում պետք է փոխարինվեն ֆրանսիական զինվորական ուժերով, իսկ Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի և Հալեպի կայազորները՝ արաբական ուժերով: Այդ փոփոխութիւններից հետո Անգլիայի կողմից օկուպացված երկրները կլինեն Միջագետքը՝ Մոսուլով հանդերձ և Պաղեստինը¹⁴⁵: Այդ երկրների և Սիրիայի միջև վերջնական սահմաններ հաստատելու հարցը պետք է քննվեր լրացուցիչ: Բացի այդ, հուշագրում խոսվում էր այն մասին, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը խոչընդոտներ

¹⁴³ „Papers relating to the foreign relations of the United States: 1919“ v. XII, p. 780:

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ „Documents on British foreign policy. 1919—1939. 1st ser., v. 1 p. 700.

չպետք է հարուցի արարական պետութիւնն առջև վերջինիս կողմից Անգլիային իրավունք տալու Հայֆայից Միջագետք երկաթուղագիծ կառուցելու հարցում: Անգլիան իրավունք էր ստանալու նաև նավթամուղ կառուցելու¹⁴⁶:

Փ. Կլեմանտին լրիվ չհամաձայնվեց անգլիական հուշագրի հետ: Նա հայտարարեց, որ Ֆրանսիան ընդունում է Լլոյզ Զորջի հուշագրի այն մասը, որը վերաբերում է Սալբս-Պիկոյի գծից արևմուտք ընկած տերիտորիայից բրիտանական զորքերի էվակուացմանը¹⁴⁷: Անգլիական հուշագիրը Ֆրանսիային լրիվ չէր բավարարում ոչ միայն այն պատճառով, որ սիրիական տերիտորիայով պետք է անցնէր նավթամուղ և կառուցվէր երկաթուղի, իսկ դա նշանակում էր Սիրիայում անգլիական ազդեցութիւնն հենարաններ ստեղծել, այլ նաև այն պատճառով, որ արևելյան գոտին՝ Դամասկոսից Հալեպ ընկած տերիտորիան մնալու էր արաբների տիրապետութիւնն տակ: Ֆրանսիան, ինչպես արդեն բազմիցս նշել ենք, ձգտում էր օկուպացնել ամբողջ Սիրիան:

1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի հուշագրի մի իմպերիալիստական գործարք էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, որովհետև այն ֆրանսիական զորքերի կողմից Սիրիայի օկուպացման սկիզբը դրնց:

Անգլո-ֆրանսիական այդ գործարքը բուլտրովին նոր իրադրութիւն ստեղծեց Սիրիայում: Սիրիացիների համար դա մի անսպասելի հարված էր: Ֆիյսալն անմիջապես մեկնեց Եվրոպա, փորձելով կանխել նրա պայմանների կիրառումը: Այդ նպատակով հանդիպում ունեցավ Լլոյզ Զորջի, ինչպես նաև Կլեմանտոյի հետ: Սակայն նրա ջանքերը զուր անցան: Լլոյզ Զորջը նրան ոչ միայն չպաշտպանեց, այլև հայտնեց, որ Ֆրանսիան ուզում է օկուպացնել նաև Դամասկոսից Հալեպ ընկած ամբողջ շրջանը¹⁴⁸, որի վրա ստեղծվել էր արարական պետութիւն:

Բրիտանական զորքերի էվակուացումը Սիրիայի արևմտյան և արևելյան շրջաններից հիմնականում ավարտվեց 1919 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Այդ նույն ամիսներին արևմտյան շրջանները սկսեցին գրավել ֆրանսիական զորքերը: Գրավման սկզբում ֆրանսիական զորքերի թիվը համեմատաբար քիչ էր՝ 7 հազար: Տեսնելով, որ այդ զորքերը անբավարար են Սիրիան օկուպացնելու համար, ֆրանսիական կառավարութիւնն իր զորքերի թիվն ավելացնում է ի հաշիվ ֆրանսիական աֆրիկյան կորպուսի: Դեկ-

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 701:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 693:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, հ. IV, էջ 416:

տեմբերին արդեն այդ թիվը հասավ 27 հազարի¹⁴⁹, իսկ հետագայում՝ մինչև 70 հազարի: 1919 թ. նոյեմբերի 21-ին գեներալ Գուրոն, որ նշանակվել էր Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար, մտավ Լիբանան: Ֆրանսիական կառավարությունը, ժ. Պիկոյի փոխարեն, նրան նշանակեց նաև ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար:

Սիրիայի արևմտյան շրջանների օկուպացումը ֆրանսիական զորքերի կողմից ազդանշան դարձավ ամբողջ Սիրիայում հակափմաքրիալիստական պայքարի ծավալման համար:

Ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը սիրիական գյուղացիությունն էր: Նա էր, որ իր ուսերի վրա տարավ այդ պայքարի հիմնական ծանրությունը: Բանվոր դասակարգը դեռ նոր էր ձևավորվում և քանակապես քիչ էր, շունք իր քաղաքական կուսակցությունը և այլ կազմակերպություններ: Այդ պատճառով էլ այս շրջանում ղեկավար դեր չէր խաղում ազատագրական պայքարում: Չնայած այդ հանգամանքին, սիրիական սյուրիլ-տարիատը ակտիվորեն մասնակցում էր հակափմաքրիալիստական պայքարին, հանդիսանալով նրա ամենահետևողական ջոկատը: Բացի գյուղացիությունից և բանվոր դասակարգից, այդ շարժմանը մասնակցում էին նաև արհեստավորները, առևտրականները, մտավորականությունը և ուսանողությունը: Ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարությունը գտնվում էր սիրիական երիտասարդ ազգային բուրժուազիայի և հայրենասիրաբար տրամադրված կազմատեր-ֆեոդալների ձեռքում:

Հակափմաքրիալիստական պայքարը Սիրիայում, հատկապես նրա արևմտյան շրջաններում մասսայական բնույթ էր ստացել մինչև նոյեմբեր ամիսը: 1919 թ. փետրվարին ապստամբեցին «Արևելյան լեգեոնի» արաբ զինվորները¹⁵⁰, նույն թվականի մարտին ապստամբություն բռնկվեց Հալեպում և նրա շրջակայքում, որի ճնշման ժամանակ զոհվեցին 200 արաբներ¹⁵¹: 1919 թ. մայիսին Հաթաբիայի շրջանում՝ Նուսայրիի լեռներում սկսվեց ալավիների ապստամբությունը շեյխ Սալիհ իբն-Ալիի գլխավորությամբ¹⁵², Ալավիների ապստամբությունն այս էտապում ամենախոշորն էր և տեղի մոտ երեք տարի: Ուշագրություն են արժանի արաբների

¹⁴⁹ «Арабские страны», стр. 30.

¹⁵⁰ «Великий Октябрь и народы Востока», стр. 373.

¹⁵¹ Նույն տեղում:

¹⁵² نجيب الارمنازي، محاضرات عن سوريا، ص 5

ապստամբությունը Ջերեյ Ամալում՝ Մահմուդ Ֆաուրի ղեկավարությամբ¹⁵³, արաբական պարտիզանական ջոկատների հարձակումը Ֆրանսիական կայսրորդների վրա Իբրահիմ Հանանոյի գլխավորությամբ¹⁵⁴ և այլն:

Այս էտապում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարի յուրահաակությունն այն է, որ նա ընդունեց պարտիզանական պայքարի ձև: Արաբները կազմակերպում էին պարտիզանական փոքր ու մեծ ջոկատներ, որոնք անսպասելի հարձակումներ էին գործում Ֆրանսիական կայսրորդների, հսկիչ կետերի և քաղաքացիական ու ռազմական այլ օբյեկտների վրա:

Մակայն այն, ինչ տեղի ունեցավ նոյեմբերից սկսած, Սիրիայի հակաիմպերիալիստական պայքարի ամենափայլուն էջերից մեկն է: Ֆրանսիական իմպերիալիստները, անդամ շատ արաբ գործիչներ, չէին ակնկալում, որ 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի անդու-Ֆրանսիական համաձայնագրերը և արևմտյան շրջանների գրավումը կարող է այդքան խոր դայրույթ և ազգային-ազատագրական շարժման հուժկու վերելք առաջացնել Սիրիայում:

Զցանկանալով խաղաղ կնրպով անձնատուր լինել Ֆրանսիական գաղութարարների ողորմածությունը, սիրիական գլխավոր կոնգրեսը 1919 թ. նոյեմբերին դիմեց ողջ սիրիական ժողովրդին, կոչ անելով ամենալուրջ դիմադրությունը ցույց տալ զավթիչներին և ամեն ինչ անել ձախողելու նրանց գաղութարարական ծրագրերի իրագործումը: Ֆրանսիական իմպերիալիստներին շենթարկվելու բուռն ցանկությունը արդյունք հանդիսացավ 1919 թ. նոյեմբերին Ազգային պաշտպանության ժողովրդական խորհրդի ստեղծումը Դամասկոսում, որն իր մասնաճյուղերն ունեւր Սիրիայի համարյա բոլոր քաղաքներում և մարզերում¹⁵⁵, ժողովրդական խորհուրդը, որի կազմի մեջ մտնում էր 250 մարդ, ստեղծվեց մի շարք բուրժուական կուսակցությունների համատեղ ջանքերով: Սիրիական կուսակցություններից, որոնք այդ շրջանում աչքի ընկնող դեր խաղացին Սիրիայի քաղաքական կյանքում և ազգային-ազատագրական պայքարում, պետք է հատկապես նշել «Հիզբ ալ-խսթիբալ ալ-արաբի» («Արաբական անկախության կուսակցություն»), «Հիզբ ալ-վաթանիյա աւ-սուրիյա» («Սիրիայի ազգային կուսակ-

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁵⁵ «Очерки новейшей истории арабских стран», стр. 49.

ցությունն»), «Հիզը ակ-իթթիհադ աս-սուրի» («Սիրիական միասնության կուսակցությունն») և այլ կուսակցություններ¹⁵⁶,

Ազգային պաշտպանության ժողովրդական խորհուրդը կանոնավոր նիստեր էր գումարում, քննարկում և որոշումներ ընդունում Սիրիայի համար կարևոր հարցերի վերաբերյալ, դրամ և զենք հայթայթում, կամավորներից պարտիզանական ջոկատներ կազմակերպում և ուղարկում արևմտյան շրջաններ և այլն: Ցանկանալով պարտիզանական ջոկատների ստեղծումը կանոնավորել և կազմակերպված հիմքի վրա դնել՝ ժողովրդական խորհուրդը նոյեմբերի 18-ին որոշեց, որ յուրաքանչյուր սիրիացի պետք է իր ունեցվածքի երկու տոկոսը հատկացնի հայրենիքի պաշտպանության ֆոնդին¹⁵⁷:

Սիրիական կոնգրեսը արաբ ազգը հայտարարեց «օրինական պաշտպանության վիճակում»¹⁵⁸, իսկ Սիրիայի պաշտպանության շահերը պահանջում էին սիրիական ազգային բանակի ստեղծում: Այդ մասին համապատասխան որոշում ընդունեց Ազգային պաշտպանության ժողովրդական խորհուրդը, որը Ամին Սաիդի արտահայտությամբ «ժողովրդական պառլամենտի» դեր էր կատարում: Սիրիական կառավարությունը, ելնելով այդ որոշումից, 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին ընդունեց օրենք՝ ընդհանուր զինվորական պարտականության մասին: Օրենքը նախատեսում էր զորակոչել 20—40 տարեկան բոլոր քաղաքացիներին¹⁵⁹,

Ժողովուրդը ուրախությամբ և հայրենասիրական պարտքի դիտակցությամբ դիմավորեց սիրիական կոնգրեսի, Ազգային պաշտպանության ժողովրդական խորհրդի և կառավարության որոշումները և ամենալայն աջակցությունը ցույց տվեց նրանց: Սիրիական ազգային պատասխանատու մարմինների գրաված այս դիրքն ավելի ամրապնդեց սիրիացիների վճռականությունը ֆրանսիացիներին զինված դիմադրություն ցույց տալու:

1919 թ. դեկտեմբերին Լաթաքիայում խոշոր ճակատամարտ տեղի ունեցավ ֆրանսիական զինված ուժերի և սիրիացիների միջև¹⁶⁰, Ամբողջ Սիրիայում մեծ արձագանք գտավ Բաալբեկի ճակատամարտը: Բաալբեկի ազգաբնակչությունը, 1919 թ. դեկտեմբերի կեսերին իմանալով, որ իրենց քաղաքն է ժամանելու ֆրանսիական

¹⁵⁶ «Великий Октябрь и народы Востока», стр. 372.

¹⁵⁷ նույն տեղում:

¹⁵⁸ «Арабские страны», стр. 32.

¹⁵⁹ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 86.

¹⁶⁰ «Великий Октябрь и народы Востока» стр. 373.

զինվորական սպան, որոշեց նրան ներս շթողնել: Ֆրանսիական սպան, որին շահողվեց մտնել Բաալբեկ և Ֆրանսիական իշխանութիւն հաստատակ այնտեղ, ձեռնունայն վերադարձավ Բեյրութ: Բաալբեկցիներին անհնազանդութեան համար պատժելու նպատակով Ֆրանսիական իշխանութիւնները Բաալբեկ ուղարկեցին Ֆրանսիական մի մեծ շոկատ, բաղկացած 1500 հետեակայիններից, 200 հեծյալներից և հրետանային մեկ վաշտից¹⁶¹: Սակայն դա չվախեցրեց քաղաքի բնակչութեանը: Նրանք 1919 թ. դեկտեմբերի 18-ին, ամբողջ օրը հերոսական զինադրութիւն էին ցույց տալիս Ֆրանսիական օկուպանտներին: Քաղաքի պաշտպանները նահանջեցին միայն ուշ երկկոյան, երբ փամփուշտներն արդեն վերջացել էին: Ֆրանսիացիները Բաալբեկը գրավեցին դեկտեմբերի 19-ին¹⁶²:

Հիշատակութեան ևն արժանի սիրիական պարտիզանական խմբերի հարձակումները Ռայակ—Հալիպ երկաթուղու վրա, մարտերը Համմամի, Լիթանիի կամուրջի և Տարտուսի մոտ¹⁶³: Նրանք մի շարք հաջող ռազմական հարձակումների գործեցին Ակր—Սիդոն ճանապարհի երկայնքով, Հոմս—Տրիպոլի բարձրավանդակի շրջանում, Ալեքսանդրետ քաղաքում և նրա շրջակայքում: Միայն լրացուցիչ ռազմական ուժեր ուղարկելով Ֆրանսիացիները կարողացան շրջապատումից ազատել իրենց կայազորը Հարիմում¹⁶⁴: 1920 թ. հունվարին Ֆրանսիական զինվորները գլխովին շախչախովեցին ալ-Հուլա լճի մոտ գտնվող ալ-Ջադիդա գյուղում¹⁶⁵: Ամբողջ Սիրիան պայքարի հերոսական դրոշ էր բարձրացրել Ֆրանսիական օկուպանտների դեմ և գեախնը այրվում էր նրանց ռոքերի տակ:

Սիրիայում այս շրջանում ստեղծված կացութիւնից փորձեցին օգտվել Մուստաֆա Քեմալը և Թուրքիայի մյուս պետական և ռազմական գործիչները: Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները, որոնք թեև արեւմուտքում պայքարում էին Անտանտի դեմ Թուրքիայի անկախութեանը պահպանելու համար, դեռևս չէին հրաժարվել թուրքական մեծապետական իմպերիալիստական պլաններից և փայփայում էին Օսմանայն կայսրութեան սահմանները վերականգնելու ցնորամիտ ծրագրերը: Այդ ծրագրերի մեջ նրանք առանձնահատուկ տեղ էին տալիս Անդրկովկասի և Արարական Արևելքի

¹⁶¹ Amin Said, Восстания арабов в XX в., стр. 86.

¹⁶² ٢٦ ص احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري،

¹⁶³ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 96.

¹⁶⁴ նույն տեղում, էջ 96.

¹⁶⁵ «Великий Октябрь и народы Востока», стр. 373.

երկրների գրավմանը: Քեմալական գործակալները վխտում էին Սիրիայում՝ հատկապես Հալեպում և նրա շրջակայքում, ինչպես նաև Դամասկոսում և այլ վայրերում, և գրգռում տեղական բնակչությանը ֆրանսիացիների և անգլիացիների դեմ: Որոշ արաբ գործիչներ, ինչպես, օրինակ, Հալեպի նահանգապետ Ջաֆար ալ-Ասքյարին, Յասին ալ-Հաշիմին և այլն, նույնիսկ կապեր հաստատեցին և բանակցությունների մեջ մտան քեմալականների հետ¹⁶⁶:

Թուրքական գործակալների գործունեության և նրանց ծավալած պրոպագանդայի համար այդ շրջանում որոշ նսլաստավոր հող էր ստեղծվել, որովհետև արաբների մոտ խոր զայրույթ էր կուտակվել Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ, որոնք խաբել էին նրանց և փորձում էին իրենց գաղութային տիրապետությունը հաստատել նրանց երկրների վրա: Դժգոհ ու հուսախաբ որոշ արաբ գործիչներ, հուսահատությունից և անգորությունից դրդված երբեմն դիմում էին շմտածված ու անխոհեմ քայլերի, ցանկանալով ամեն ինչ անել, միայն թե պատժվեն իրենց եվրոպական «բարեկամները»: Այսպիսով, շարաշահելով արաբների ազատագրական զգացմունքները, քեմալականները, ծածկվելով արաբների «բարեկամներին» քղամիդով, փորձեցին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ ուղղված նրանց դժգոհությունը օգտագործել իրենց շահերի համար: Այդ են վկայում այն բազմաթիվ բանավոր ու գրավոր կոչերը, որ թուրքական գործակալները լայնորեն տարածում էին Սիրիայում: Դրանցից, քննվող հարցի տեսանկյունից, առավել ուշադրության են արժանի քեմալականների երկու կոչերը: Առաջինը, որ տարածվեց Հալեպում 1919 թ. հոկտեմբերի 10-ին, կոչվում էր «Մուստաֆա Քեմալի կոչը սիրիացիներին»: Այս կոչը հետաքրքիր է նախ և առաջ այն տեսակետից, որ նա ոչ միայն առաջարկում է արաբներին թուրքերի հետ միավորվել ընդդեմ եվրոպական պետությունների, այլև հստակ կերպով ցույց է տալիս, թե ինչ հիմքի վրա պետք է տեղի ունենա այդ միավորումը: Քեմալը դիմում է սիրիացիներին որպես նույն կրոնին պատկանող մարդ. «որպես կրոնակից,—ասում է Մուստաֆա Քեմալը,—ես աղաչում եմ ձեզ ուշադրություն չդարձնել այն տարածայնություններին, որ ծագել էին մեր միջև և որոնք բաժանեցին մեզ»¹⁶⁷: Այնուհետև առաջար-

¹⁶⁶ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 553; *Zeine N. Zeine*, „The struggle for arab independence“, p. 123.

¹⁶⁷ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 478.

կում է վերջ տալ թյուրիմացություններին և ղենքը ուղղել դաժնահան կուսակցությունների դեմ, որոնք ցանկանում են մեր երկիրը բաժանել: «Եթե դուք չյանք,—ընդգծում է Քեմալը,—ապա կապսուսար: Հույս մի դրեք մեր կրոնի անհավատ թշնամիների խոստումներին»¹⁶⁸: Վերջում Մուսաաֆա Քեմալը սիրիացիներին կոչ է անում՝ «եկեք ապրենք որպես կրոնակից եղբայրներ»¹⁶⁹:

Ինչով է ուշադրավ այս կոչը: Նրանից պարզ հրեում է, որ Քեմալը և նրա զինակիցները չէին ուզում ասանել թուրքական լծից ազատագրվելու համար արաբների մղած քաղաքացայրյան պայքարի օբյեկտիվ պատճառները, հետևաբար և չէին ընդունում նրա օրինականութունը: Նրանք այդ պայքարը և այն, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արաբները ապստամբվեցին և իրենց ղենքն ուղղեցին օսմանյան լծի դեմ, ծիծաղելիորեն համարում էին թյուրիմացությունների արդյունք: Մյուս կողմից քեմալականները որպես թուրքերի հետ սիրիացիների և արաբական մյուս ժողովուրդների միավորման հիմք առաջարկում էին կրոնը և հակաիմպերիալիստական պայքարին փորձում էին տալ կրոնական գունավորում: Դա հետադիմական գաղափար էր և կնշանակեր դարձ գեպի միջնադարյան խավարամտությունը: Քեմալականների առաջարկը՝ միավորվել և դառնալ եղբայրներ ըստ կրոնի, ժամանակավրեպ էր: Դա արվում էր պատմական մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, XX դարի սկզբում, երբ ժողովուրդները դարձել էին համեմատաբար լուսավոր և երբ ամբողջ Արևելքում, այդ թվում նաև Արաբական Արևելքում բռնկվել էր ազգային-ազատագրական պայքարի հրդեհը և քաղաքական-դասակարգային ուժերն ու ժողովուրդները միավորվում էին ոչ թե կրոնական հնամաշ դրոշի ներքո, այլ ելնելով իրենց առջև կանգնած սոցիալ-անտեսական ու ազգային խնդիրների լուծման պահանջներից: Սակայն քեմալականները արաբների նկատմամբ իրենց քաղաքականության մեջ չէին ուզում հաշվի առնել նորաստեղծ պայմանները և կրոնական «միասնության» վերաբերյալ իրենց հին երգն էին երգում, ենթադրելով, որ դա լավագույն լուծունգն է արաբներին իրենց կողմը գրավելու և Թուրքիայի կազմի մեջ մըտցրնելու համար: Որ քեմալականները ձգտում էին Սիրիան և արաբական մյուս երկրները կրկին դնել թուրքական լծի տակ, ցայտուն

168 նույն տեղում:

169 նույն տեղում:

կերպով երևում է Սիրիայում տարածված թուրքական մյուս կոչից, որտեղ շարադրված են Մուստաֆա Քեմալի հիմնական նպատակները: Նախ նշենք, որ արդեն առաջին կոչի մեջ թուրքերը Սիրիան և արաբական երկրները դիտում էին Թուրքիայի անբաժանելի մասը: Քեմալը դիմելով սիրիացիներին ասում է. «Եկեք բոլորս մեր զենքերն ուղղենք դավաճան կուսակցությունների դեմ, որոնք ուզում են մեր երկիրը տրոհել (ընդգծումը մերն է—Ն. Հ.)¹⁷⁰: Երկրորդ կոչում այդ միտքն ավելի որոշակի և կտրուկ ընդգծված է. «Մենք ցանկանում ենք, հակառակ Վիլսոնի սկզբունքների, միացնել այն մասերը (իմա՝ տերիտորիաները—Ն. Հ.), որոնք պատկանում են Թուրքիային»¹⁷¹: Ամեն ինչ ասված է պարզ ու որոշակի: Ինչպես արդեն նշել ենք, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը իր հրապարակած «Խաղաղության ծրագրի» 12-րդ կետում խոսում էր այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության նախկին տիրապետությունները, այդ թվում նաև Սիրիան և արաբական մյուս երկրները, պետք է ինքնորոշման իրավունք ստանան և այլևս չթողնվեն թուրքական լծի տակ: Քեմալականներն այժմ հանդես էին գալիս դրա դեմ: Այդ պատճառով էլ նրանք, ինչքան էլ փորձեցին զունազարգվել և իրենց արաբների «բարեկամներ» ներկայացնել, ինչքան էլ փորձեցին դիմել իրենց ընդհանուր կրոնի՝ մահմեդականության օգնությունը, շկարողացան թաքցնել իրենց զավթողական ձգտումները և արաբական երկրներում իրենց տիրապետությունը կրկին հաստատելու իմպերիալիստական պլանները: Դա եղավ գլխավոր պատճառը, որ թուրքական պլանները լրիվ ձախողվեցին Սիրիայում և արաբական մյուս երկրներում: Բացի այդ չպետք է մոռանալ և այն հանգամանքը, որ արաբների հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին թուրքական բռնության սարսափները և նրանց մոռալիստ ուժեղ էին հակաթուրքական տրամադրությունները: Դրա հետ միասին հարկ է նշել, որ արաբական ազգային գործիչները և առաջին հերթին Հեջազի թագավոր Հուսեյնը խիստ բացասական դիրք գրավեց քեմալականների հետ կապեր հաստատելու արաբական որոշ գործիչների և հատկապես Հալեպի նահանգապետ Ջաֆար Ասքարիի փորձերի հետ: Այդ մասին է վկայում 1919 թ. երկրորդ կեսին Ֆեյսալին ուղարկած նրա հեռագիրը: Դիմելով իր որդուն, Հուսեյնը ասում է. «Հաստատ է, որ մարդիկ Հալեպից հյուսիս-

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 568:

արևմուտք բանակցություններ են վարում Քեմալ փաշայի հետ: Դու պետք է հասկանաս, թե ինչ կարող է լինել դրա հետևանքը¹⁷²: Այնուհետև նա կարգադրում է Ֆեյսալին, հայտնել բոլոր նրանց, ում վերաբերում է, շտոանալ իր՝ Հուսեյնի խորհուրդները և անտեսելով իր ահազանգները, սխալներ չգործել: Հուսեյնը հայտնում է, որ ինքը մի քանի անգամ նախազգուշացրել է Ջաֆար փաշային¹⁷³: Հուսեյնը, Ֆեյսալը և նրանց հետևում կանգնած ազնվական-կալվածատիրական գասակարգը շատ լավ էին գիտակցում, որ Քեմալի իշխանության տարածումը Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների վրա կնշանակեր դուռը փակել նրանց անկախությունն առջև, իսկ իրենց էլ դրկել այն տիրապետող դիրքից, որ նրանք արդեն գրավել էին արաբական մի շարք երկրներում:

Այս ամենը հանգեցրին այն բանին, որ բեմալական պրոպագանդան այնքան էլ ազդեցություն չունեցավ Սիրիայում: Ազգային-ազատագրական պայքարը Սիրիայում ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները և ծավալվում էր իր սեփական հիմքի վրա՝ անկախ բեմալականների որևէ գործունեությունից: Դեռ ավելին. այդ շարժումը վերջին հաշվով իր մի ծայրով ուղղված էր նաև բեմալականների դավթողական, իմպերիալիստական նկրտումների դեմ:

Ֆեյսալ-Կեմալու համաձայնագիրը և երա կապիտուլյանտական բնույթը: Սիրիայում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների լայն թափը և Ֆրանսիայի, ինչպես նաև Անգլիայի գրաված դիրքը, երկրնտրանքի առջև կանգնեցրեց սիրիական հակաիմպերիալիստական պայքարի ղեկավարներին: Նրանց առջև երկու ուղի կար. հետևողականորեն ղեկավարել այդ շարժումը և, նորանոր մասսաներ ներգրավելով հասնել ազգային անկախության նվաճմանը կամ, լուրջ դիջումներ կատարելով Ֆրանսիական իմպերիալիստներին, վերջ դնել ազատագրական պայքարին և այդ ուղիով պահպանել իրենց ղեկավար դերը ապագա ենթամանդատային սիրիական պետությունում: Ինչպես վկայում են պատմական փաստերը, ուղիների ընտրման հարցում սիրիական ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարությունն ներսում միասնակալություն չկար: Այդ ղեկավարությունն ըստ էության բաժանվում էր երկու թևի: Մի թևը, որ բաղկացած էր սիրիական երիտասարդ ազգային բուրժուազիայի ներկայացուցիչներից, ավելի հետևողա-

172 Նույն տեղում, էջ 553:

173 Նույն տեղում:

կան ու արմատական էր և կողմնակից էր հակաիմպերիալիստական պայքարի շարունակմանը ու նրա հետագա ուժեղացմանը: Իսկ մյուս թևը, ընդհակառակը, շափավոր էր և հակված էր ֆրանսիացիների հետ համաձայնության գալու և այդ ուղիով հասնելու հարցերի լուծմանը: Այս թևը արտահայտում էր ազնվականական-կալվածատիրական շրջանների շահերը և նրա ճանաչված դեկավարն էր էմիր Ֆեյսալը: Ֆեյսալը և նրա համախոհները, որոնց ձեռքում էին կենտրոնացված համարյա բոլոր կարևոր պետական պաշտոնները, խորշում էին ժողովրդական մասսաներից և մահացու վախ զգում ազգային-ազատագրական շարժումների հանդեպ, որի կորիզը, ինչպես նշել ենք, գյուղացիությունն էր: Նրանք վախենում էին, որ այդ շարժումները կարող են դուրս գալ իրենց համար ընդունելի շրջանակներից և իրենք կարող են կորցնել իրենց ազդեցությունը ժողովրդական մասսաների, հատկապես գյուղացիության վրա:

Այս երկու տարբեր տեսակետները լրիվ դրսևորվեցին 1919 թ., հատկապես սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ծավալված հակաիմպերիալիստական ելույթների ժամանակ: Ազնվականական-կալվածատիրական թևը մեծ ճիգ ու ջանք դրժագրեց այդ շարժումները զսպելու և նրանց անհրաժեշտ հունի մեջ դնելու համար: Այդ օրերին Ջեյդը՝ Հուսեյնի որդին, որ փոխարինում էր Ֆեյսալին նրա բացակայության ժամանակ, սարսափահար եղած հեռագիր է ուղարկում Եվրոպա. «ես չեմ կարող կանգնեցնել հեղափոխությունը»¹⁷⁴: Ֆեյսալը Եվրոպայից հեռագիր հեռագրի հետևից է ուղարկում Ջեյդին և ալ-Ռիկաբին և նրանց միջոցով սիրիացիներին կոչ անում պահպանել հանգստություն: Ջեյդը իր հերթին նույնպես դիմում է ժողովրդին, պահանջելով համբերել և պահպանել կարգ ու կանոնը¹⁷⁵: Նույն գիծն էր վարում նաև կառավարության նախագահ ալ-Ռիկաբին, որը մեջ ճիգեր դրժագրեց սիրիական ազգային կոնգրեսը «խաղաղեցնելու» համար: Սակայն դա նրա վրա թանկ նստեց: Արմատական ուժերի ճնշման տակ նա դեկտեմբերի 14-ին հրաժարական տվեց, և նրա տեղը զբաղեցրավ Արզալ-Համիդ փաշան¹⁷⁶: Դա վկայում էր, որ ազգային դեկավարման հետևողական թևը քնած չէր և բոլորովին էլ մտադիր չէր հլու-հնազանդ կատարել Ֆեյսալի և նրա կողմնակիցների պահանջները:

¹⁷⁴ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 124.

¹⁷⁵ S. Longrig, Syria and Lebanon under French mandate, p. 95.

¹⁷⁶ Նույն տեղում:

Պայքարի թե՛ պահին ի հաշտ եկան նոր փաստեր, որոնք վկայում էին, որ Սիրիայի կալվածատերերը և շեյխերը պատրաստ են պայքարը դադարեցնել ֆրանսիական խմբերիախառնների դեմ և համազործակցել նրանց հետ։ Դամասկոսում անգլիական գլխավոր քաղաքական կոմիսար մայոր Կլեյտոնը իր կառավարությունը 1919 թ. ներկայացրած զեկուցագրում հայտնում էր. «Սիրիայում տիրող վերնախավերից շատերը զաղտնի մերձենում են կամ պատրաստվում են մերձենալ ֆրանսիացիներին, նրանց բարեհաճությունը շահելու համար»¹⁷⁷։ Իսկ նույն մայոր Կլեյտոնի մեկ այլ զեկուցագրում, թվագրված 1919 թ. հոկտեմբերի 19-ին, արդեն նշված էին կոնկրետ անունները այն կալվածատերերի և շեյխերի, որոնք մերձեցել էին ֆրանսիացիներին՝ «սպառնովելու իրենց ապագան, եթե վերջիններս (այսինքն ֆրանսիացիները—Ն. Հ.) կոչված են դալու իրենց երկիրը»¹⁷⁸։ Դրանց թվում էին Մուհամեդ Ֆավդի փաշա ալ-Ազմը, Աբդ ալ-Ռահման փաշա ալ-Յուսուֆը, շեյխ Միթթալը և շեյխ Մաշհուր իրն Ֆահդը։ Կլեյտոնը հաղորդում էր, որ աննայնհեցեղի երկու ցեղապետեր նույնպես որոշել են «գործել հօգուտ ֆրանսիացիներին»¹⁷⁹։

Ֆեյսալի արամադրությունները վերջին հաշվով համահնչյուն էին սիրիական ֆեոդալական վերնախավի ձգտումներին և նա, արտահայտելով նրանց դասակարգային շահերը, զործարքի մեջ մտավ ֆրանսիական խմբերիախառնների հետ և կնքեց մի համաձայնագիր, որն իր բնույթով կապիտուլյանտական էր։

Ֆեյսալը, ինչպես արդեն նշել ենք, Եվրոպա մեկնեց 1919 թ. սեպտեմբերին։ Նույն ամսի 21-ին նա արդեն լոնդոնում էր, որտեղ բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցավ կոյոզ Ջորջի, արտաքին գործերի մինիստր լորդ Քերզոնի և Անգլիայի պետական մյուս գործիչների հետ։ Նա իր բողոքը հայտնեց Անգլիային 1919 թ. սեպտեմբերի 13-ի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի կապակցությամբ։ Սակայն նրա բողոքի վրա ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց։ Լոնդոնում նրան հասկացրին, որ նա պետք է համաձայնություն գտնվի ֆրանսիայի հետ և այդ ուղիով լուծի իրեն հուզող հարցերը։ Լորդ Քերզոնը Ֆեյսալի հետ ունեցած իր հանդիպումներից մեկի

¹⁷⁷ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 569.

¹⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 565։

¹⁷⁹ Նույն տեղում։

ժամանակ պարզորեն ասաց. «Անհրաժեշտ է, որ դուք մեկնեք Փարիզ՝ սիրիական հարցի շուրջը ֆրանսիական կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար»¹⁸⁰: Ճարահատույալ Ֆեյսալը 1919 թ. հոկտեմբերին մեկնեց Փարիզ:

Ֆրանսիական կառավարությունը սկզբնական շրջանում չէր ցանկանում ընդունել և բանակցել Ֆեյսալի հետ: Նույնիսկ 1919 թ. սեպտեմբերին, երբ Ֆեյսալը կոնդոն մեկնելիս կանգ առավ Ֆրանսիայում, Կլեմանսոն և ֆրանսիական մյուս պետական գործիչները հրաժարվեցին որևէ հանդիպում ունենալ նրա հետ և կարգադրեցին, որ նա Մարսելից ուղիղ գնա Կալե, այնտեղից անմիջապես կոնդոն մեկնելու համար¹⁸¹: Սակայն հետագայում ստանալով անդրլիական կառավարության հավաստիացումները, որ Ֆեյսալին ինքը ոչ միայն չի պաշտպանում, այլև ստիպում է համաձայնության գալ Ֆրանսիայի հետ, և համոզվելով, որ էմիրը պատրաստ է գործարքի մեջ մտնել, ֆրանսիական կառավարությունը փոխեց իր տեսակետը և համաձայնվեց, որ Ֆեյսալը ժամանի Փարիզ: 1919 թ. հոկտեմբերի 18-ին կլոյդ Ջորջը Կլեմանսոյին հղած իր նոտայում հայտնում էր, որ «Ֆեյսալը ձգտում է համազործակցել դաշնակիցների հետ և անգլիական կառավարությունը հուսով է, որ առաջիկա փարիզյան բանակցությունների ընթացքում նրան ոչինչ չի մղի դեպի թշնամության ուղին և չի ստիպի նրան կապերի մեջ մտնել Մերձավոր Արևելքում Անգլիային և Ֆրանսիային թշնամի տարրերի հետ»¹⁸²: Խոսելով Անգլիային և Ֆրանսիային թշնամի տարրերի մասին կլոյդ Ջորջը ի նկատի ուներ սիրիական ազգային-ազատագրական այն ուժերին, որոնք կողմնակից էին զինված պայքարի միջոցով հասնել Սիրիայի անկախության նվաճմանը: կլոյդ Ջորջի նոտան ուղարկվ է նաև մեկ այլ առումով: Նրանում պարզ ասված էր, որ Ֆեյսալը ձգտում է համազործակցել դաշնակիցների՝ այսինքն Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: Դա վկայում է, որ Անգլիայի ղեկավարները բավական լավ էին ճանաչում էմիրին և հասկացել էին, որ շնայած իր բազմաթիվ կատեգորիկ հայտարարություններին՝ ամբողջ Սիրիայի լրիվ և կատարյալ անկախության վերաբերյալ, նա կողմնակից չէ խոսքից գործի անցնելու և նախապատվությունը տալիս է բանակցություններին ու համաձայնու-

¹⁸⁰ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 87.

¹⁸¹ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. 1 p. 685.

¹⁸² «Арабские страны», стр. 31—32.

թյուններին: Սիրիայի անկախության վերաբերյալ Ֆեյսալի հայտարարությունները մնացին որպես ամպագոռոզոս և սնամեջ հայտարարություններ:

Երբ Անգլիան հրաժարվեց պաշտպանել Սիրիայի պահանջները և Ֆեյսալին առաջարկեց մեկնել Փարիզ Ֆրանսիական կառավարության հետ հարցը լուծելու, ապա նրա առջև երկու ուղի կար: Մեկ ուղին այն էր, որ շրնդունելով անգլիական առաջարկությունները, Փարիզ մեկնելու փոխարեն վերադառնալ Գամաադուս և կազմակերպել սիրիական բոլոր հայրենասիրական ուժերի պայքարն ընդդեմ Ֆրանսիական ներխուժման: Իսկ մյուս ուղին՝ անգլիական ճնշմանը ենթարկվելը և բանակցությունների համար Փարիզ մեկնելն էր: Ֆեյսալը նախընտրեց երկրորդ ուղին, որովհետև, ինչպես նշեցինք, նա ներկայացնում էր ազատագրական շարժման այ՝ ազնվականական-կալվածատիրական թևը: Ընտրելով երկրորդ ուղին՝ Ֆեյսալը Ֆրանս-սիրիական բանակցությունների ժամանակ նախօրոք իրեն դրեց անհավասար և ծանր դրության մեջ: Ֆրանսիացիները գիտեին, որ Անգլիան չի պաշտպանում Ֆեյսալին, իսկ վերջինս հրաժարվեց ապավինել սիրիական ժողովրդին ու հայրենասիրական ուժերին: Եվ 1919 թ. հոկտեմբերին Փարիզ մեկնեց՝ շունհնալով որևէ ուժեղ հենարան: Դա իր կնիքը դրեց ամբողջ բանակցությունների ընթացքի և ձևը բերված համաձայնագրի վրա: Ֆրանս-սիրիական համաձայնագիրը 1920 թ. հունվարի 6-ին ստորագրեցին Ժ. Կլեմանսոն և էմիր Ֆեյսալը: Հետաքրքիր է, որ ծանոթանալով համաձայնագրի պայմաններին, Ֆեյսալի խորհրդականներ Ահմեդ Կադրին և Աունի Աբդ ալ-Հադին, որոնք նրա հետ գտնվում էին Փարիզում, խնդրում էին չստորագրել այն, որովհետև սիրիական ժողովուրդը չի ընդունի այդպիսի համաձայնագիր¹⁸³: Սակայն Ֆեյսալը շունհնալուց նրանց ձայնը: Այդ համաձայնագրով Ֆրանսիական կառավարությունը առաջարկում էր օգնություն ցույց տալ Սիրիային և «երաշխավորում էր նրա անկախությունը ամեն տեսակ ազդեցիկներից»¹⁸⁴: Ֆեյսալը պարտավորվում էր միայն Ֆրանսիական կառավարությունից խնդրել անհրաժեշտ խորհրդականներ, հրահանգիչներ և տեխնիկական մասնագետներ քաղաքական և զինվորական վարչության կազմակերպման համար¹⁸⁵:

¹⁸³ Amin Said, Восстания арабов в XX в., стр. 88.

¹⁸⁴ „Documents on British foreign policy. 1919—1939“, 1st ser., v. IV, p. 625.

¹⁸⁵ նույն տեղում:

Երկու կողմերն էլ համաձայնվում էին Սիրիայում սահմանադրական ռեժիմ հաստատելու: Ֆրանսիան համաձայնվում էր կազմակերպել ժանդարմերիան, ոստիկանությունը և բանակը:

Սիրիայի մայրաքաղաքը ճանաչվեց Դամասկոսը: Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարը նստելու էր Հալեպում¹⁸⁶, էմիր Ֆեյսալը ճանաչում էր Լիբանանի անկախությունը ֆրանսիական մանդատի ներքո¹⁸⁷: Նա միաժամանակ համաձայնվեց, որ Զեբել Դրուզը ստանա ավտոնոմ իրավունքներ սիրիական պետության շրջանակներում: Մի կարևոր հարցում Ֆեյսալը ևս զիջեց: Նա համաձայնվեց, որ արտասահմանյան երկրներում Ֆրանսիան ներկայացնի Սիրիային Դժվար չէ նկատել, որ բոլոր կարևոր հարցերում Ֆեյսալը հրաժարվեց իր նախկին պահանջներից և սկզբունքային բնույթի լուրջ զիջումներ կատարեց ֆրանսիական իմպերիալիստներին:

Հունվարյան համաձայնագիրը ձևականորեն ճանաչում էր Սիրիայի անկախությունը արևելյան գոտում: Սակայն Ֆրանսիան իրավունք ստացավ հանդես գալ այդ անկախության «պաշտպանի» և «երաշխավորի» դերում: Բացի այդ, Սիրիան զրկվեց այլ երկրներից զանազան խորհրդատուներ հրավիրելու իրավունքից՝ Այդպիսիները կարող էին հրավիրվել միայն Ֆրանսիայից: Այլ կերպ ասած, Ֆրանսիան իրավունք ստացավ «խորհրդատուների» և «հրահանգիչների» ինստիտուտի ստեղծմամբ իր լիակատար վերահսկողությունը սահմանել Սիրիայի ողջ ներքին կյանքի՝ տնտեսության, ֆինանսների, ոստիկանության և բանակի վրա: Սիրիայից խլվեց նաև յուրաքանչյուր սուլթանի պետության անկապտելի իրավունքը՝ ունենալ իր ներկայացուցչությունը արտասահմանյան երկրներում:

Ֆրանսիան ըստ էության իր պրոտեկտորատը հաստատեց արևելյան գոտում, որտեղ արդեն գոյություն ունեւ արաբական պետություն: Ֆեյսալը լուրջ զիջումներ արեց նաև Սիրիայի միասնության հարցում: Սիրիական հայրենասիրները և ինքը՝ Ֆեյսալը Սիրիան տերիտորիալ առումով դիտում էին մի ամբողջություն: Սակայն 1920 թ. հունվարի 6-ի համաձայնագրով Ֆեյսալը ոչ միայն համաձայնվեց Լիբանանի անջատմանը Սիրիայից, այլև նրա վրա ֆրանսիական մանդատի հաստատմանը: Եվ քանի որ Լիբանանի ու Սիրիայի սահմանները չճշտվեցին (հայտնի էր, որ

¹⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 626.

¹⁸⁷ Նույն տեղում:

Ֆրանսիան ձգտում էր կիրանանի տերիտորիայի ընդարձակմանը ի հաշիվ Սիրիայի նույնիսկ մուսուլմանական շրջանների), ապա կարելի է ասել, որ Ֆեյսալը ընդունեց արևմտյան զոտին ֆրանսիական իմպերիալիստների լրիվ տիրապետության սակ դնելու պահանջը: Սիրիայի ամբողջականությունն էր սպասուում նաև Ջեյրեկ Իրուզի ավտոնոմ շրջանի սակզծումը: Այսպիսով, Ֆրանսիան 1920 թ. Հունվարի 6-ի համաձայնագրով հասավ իր մի շարք կարևոր պահանջների բավարարմանը: Իսկ Ֆեյսալը համաձայնվելով ֆրանսիական պրոտեկտորատի հաստատմանը արաբական պետության վրա և մանդատի հաստատմանը արևմտյան շրջաններում, զավաճանեց Սիրիայի անկախության վերաբերյալ սիրիական հաշրենասերների կողմից առաջադրած և հենց իր՝ Ֆեյսալի կողմից պաշտպանած սկզբունքներին: Ֆրանսիային Ֆեյսալի կառավարած զիջումները ոչ թե սովորական զիջումներ էին, այլ լիակատար կապիտուլյացիա:

Ֆրանս-սիրիական համաձայնագրի մեքծումը և սիրիական անկախ բազավորության հուշակումը: Ֆեյսալը Փարիզից մեկնեց համաձայնագիրը ստորագրելու հաջորդ օրը՝ 1920 թ. Հունվարի 7-ին և Սիրիա հասավ Հունվարի 13-ին¹⁸⁵: Ճանապարհին նրան մտահոգում էր այն հարցը, թե արդյո՞ք իրեն կհաջողվի համոզել սիրիական ազգային գործիչներին ընդունելու և վավերացնելու Ֆրանսիայի հետ կնքված համաձայնագիրը: Այդ օրերին նա կրկին հիշում էր իր խորհրդական Ահմեդ Կադրին, որն արցունքը աչքերին ազդեսում էր էմիրին այդպիսի գործարքի մեջ չմտնել ֆրանսիացիների հետ:

Սիրիայում էմիրին խոր հիասթափություն էր սպասում: Նրա այս վերազարձը բոլորովին նման չէր նախորդին, երբ ժողովուրդը խանդավառ ընդունելություն ցույց ավելց նրան: Սիրիացիները այս անգամ Ֆեյսալին ընդունեցին գուսպ և սառը, իսկ որոշ շրջաններ նույնիսկ թշնամաբաբ:

Մինչև Ֆեյսալի վերազարձը սիրիացիներին արդեն հայտնի էր դարձել Հունվարյան համաձայնագիրը և նրա բավանդակությունը: Սիրիական ազգային-բաղաբական գործիչների ճնշող մեծամասնության համար նրա պայմաններն անընդունելի էին: Ազատագրական շարժման հեռեկողական թևը ազգային բուրժուազիայի զեկավարությունը Ֆեյսալ-Կլիմանտ համաձայնագրի նկատմամբ

¹⁸⁵ احسان هندی، كفاء الشعب العربي السوري، ص ۲۷

գրավեց խիստ բացասական դիրք: Այդ համաձայնագրի պայմաններն այնքան ստորացուցիչ էին Սիրիայի համար, որ շափավոր թե՛ն անգամ չհամարձակվեց բացահայտորեն հանդես գալ նրա պաշտպանությամբ: Երբ Ֆեյսալը վերադարձավ Սիրիա, անմիջապես նկատեց, որ վերաբերմունքը դեպի իրեն այն չէ, որ կար իր Եվրոպա մեկնելուց առաջ և որ քաղաքական իրադրությունը խիստ փոխվել է: Բոլոր կողմերից նա քննադատություն էր լսում իր հասցեին: «Բոլոր կուսակցությունների անդամները,—գրում էր Ջեյներ,—մտածում էին որ նա (Ֆեյսալը—Ն. Հ.) ճակատագրական սխալ է կատարել: Դամասկոսի թերթերից, հրապարակներից և փողոցներից քննադատություն էր հնչում»¹⁸⁹: Անգամ նրա հայրը՝ Հեջազի թագավոր Հուսեյնը, հավանություն չտվեց իր որդու քայլերին Փարիզում, գտնելով, որ նա «Մեկկային անհայտ մի համաձայնագրով իրեն ու իր երկիրը վասալական կախման մեջ է դրել»¹⁹⁰: Սիրիական ազգային դեկավարները, կուսակցական և հասարակական գործիչները, բանակի սպաները և այլն նշում էին, որ Ֆեյսալի մեկնումով Եվրոպա իրենք սպասում էին, որ նա կհասնի «թշնամու օկուպացիայի տերիտորիաների» ուժիմի վերացմանը և Սիրիայի անկախության հաստատմանը: Դրա փոխարեն էմիրը Սիրիային որպես պարզև բերեց Կլեմանսոյի հետ իր կնքած համաձայնագիրը, որ պրոտեկտորատի և մանդատի անվան տակ Սիրիայի բոլոր մասերում հաստատում էր ֆրանսիական իմպերիալիստների տիրապետությունը: Ահա թե ինչու այդ օրերին Սիրիայում շատերը Ֆեյսալին համարում էին դավաճան, որն իր երկիրը ծախեց ֆրանսիացիներին: Ամին Սաիդը նրա վարքագիծը բնութագրում է որպես երկերեսանություն¹⁹¹:

Այս բոլոր լուրերը հասնում էին Ֆեյսալին, և նա քաջատեղյակ էր Սիրիայի ժողովրդի՝ իր մասին եղած կարծիքին: Ուստի փորձեց արդարանալ և կրկին նրա վստահությունը շահել: Նա ուզում էր վերստին բարձրացնել իր հեղինակությունը, որն անչափ ընկել էր: 1920 թ. հունվարի 22-ին հանդես գալով Դամասկոսի «Նադի ալ-արաբի» («Արաբական ազնվբում»), նա հայտարարեց, որ ինքը չի փոխվել, որ ինքը նույն Ֆեյսալն է, որի զերագույն նպատակը ոչ միայն Սիրիայի, այլև ամբողջ արաբական երկրների

¹⁸⁹ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 131.

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 136:

¹⁹¹ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 90.

անկախությունն նվաճումն է: Նա կոչ էր անում սիրիական ժողովրդին և ազգային-քաղաքական գործիչներին կրկին վստահել և հավատալ իրեն¹⁹²: Բայց դրանք զատարկ խոսքեր էին, որոնց այլևս ոչ ոք չէր հավատում: Ամբողջ Սիրիայի քաղաքներում տեղի էին ունենում ցույցեր, որի ժամանակ ժողովրդական մասսաները պահանջում էին մերժել Ֆեյսալ—Կլեմանսո համաձայնագիրը¹⁹³: Յուրաքանչյուր օր Ֆեյսալին այցելում էին ժողովրդի տարրեր խավերի ներկայացուցիչներից կազմված պատվիրակություններ, որոնք անձամբ իրենց դժգոհությունն էին հայտնում այդ համաձայնագրի նկատմամբ:

Թեև Ֆեյսալը և չափավոր թևի մյուս ղեկավարները փորձում էին ղեմազողդիկ հայտարարություններով հանդատացնել ժողովրդին, իրականում ձգտում էին հասնել ֆրանս-սիրիական համաձայնագրի վավերացմանը: Քանի որ դեռևս 1919 թ. ղեկավարներին Սիրիական ազգային կոնգրեսը ցրվել էր և նիստեր չէր դումարում, Ֆեյսալը որոշեց Ֆրանսիայի հետ կնքած իր համաձայնագրին հավանություն տալու հարցը դնել «Երիտասարդ Սիրիա», («Ալ-Ֆաթա») ազգեցիկ կազմակերպության գործադիր կոմիտեի առջև: Կոմիտեի փակ նիստը տեղի ունեցավ ղոկատը Ահմադ Կադրիի բնակարանում, որին անձամբ մասնակցեց նաև Ֆեյսալը: Բարձրագույն կամ գործադիր կոմիտեի անդամներն էին Յասին ալ-Հաշիմին, Ահմադ Մարյուզը, Շուբրի Քուաթլին, Ռաֆիկ ալ-Թամիմին, Ասաադ Գարվազան, Սաիդ Հայդարը, Թաուֆիկ ան-Նատուրը և ղոկատը Ահմադ Կադրին: Կոմիտեն հանդամանորեն բննարկելով այդ համաձայնագիրը միաձայն որոշեց մերժել այն¹⁹⁴:

Ֆեյսալը փորձեց ճնշում գործադրել կոմիտեի անդամներին վրա բացատրելով, որ մերժումը նշանակում է պատերազմ Ֆրանսիայի հետ: Դրան ի պատասխան կոմիտեի անդամները հայտարարեցին. «Մենք պատրաստ ենք միաժամանակ պատերազմ հայտարարել Անգլիային և Ֆրանսիային, և ինչ որ լինելու է, թող լինի»¹⁹⁵: Համաձայնագրի վավերացման դեմ արտահայտվեցին նաև սիրիական մյուս կազմակերպությունները և ահանավոր քաղաքական գործիչները¹⁹⁶:

¹⁹² Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 132.

¹⁹³ «Арабские страны», стр. 35.

¹⁹⁴ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۷۸

¹⁹⁵ Амин Санд, Восстания арабов в XX в., стр. 89.

¹⁹⁶ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 65.

Սիրիական ժողովրդական մասսաների և Սիրիայի անկախության համար հասնողականորեն պայքարող կազմակերպությունների ջանքերով 1920 թ. հունվարի 6-ի ֆրանս-սիրիական համաձայնագիրը շփոթեցվեց և մերժվեց: Դա նշանակում էր նաև Ֆեյսալի և ամբողջ շափավոր քեֆ քաղաքականության տապալում: Դրանից հետո սիրիական հայրենասիրական ուժերի առև կանգնեց Սիրիայի հետագա Հակատագրի լուծման հարցը: Այդ հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ եղավ կրկին հրավիրել սիրիական կոնգրեսը: Սիրիական կոնգրեսը բացվեց 1920 թ. մարտի 6-ին Դամասկոսում Հաշիմ ալ Աբասիի նախագահությամբ: Այդ օրը կոնգրեսի նիստում հանդես եկավ էմիր Ֆեյսալը: Նա կոնգրեսից պահանջեց լուծել սուլթան աղապին սեփմի և սահմանադրության հարցը: Քամիլ ալ-Քասիբը Ազգային պաշտպանության խորհրդի անունից կոնգրեսին առաջարկեց Սիրիայում հաստատել պատգամենական, սահմանադրական և սպակենտրոնացված սեփմ, իսկ Ֆեյսալին նշակել ամբողջ Սիրիայի թագավոր¹⁹⁷: Հարցը մշակելու, և՛ էմիրի մտքին, և՛ Ազգային պաշտպանության խորհրդի անդամները պատասխանելու համար սիրիական կոնգրեսը ստեղծեց 9 հոգուց կազմված մի հանձնաժողով: Վերջինս հասցր հանձնաժամանակին ուսումնասիրելուց հետո մարտի 7-ին որոշեց աստիճանի կոնգրեսին նշակել Սիրիայի միասնականությունն ու անկախությունը և Ֆեյսալին հաստատել սրպես սիրիական պետության թագավոր: Կոնգրեսը հայտնություն տվեց հանձնաժողովի առաջարկությանը: 1920 թ. մարտի 8-ին ցերեկվա ժամը 3-ին Դամասկոսի քաղաքային սրահի պատշգամբից հայտարարվեց սիրիական պետության ստեղծման և Ֆեյսալին թագավոր հռչակելու մասին:

Կոնգրեսի ընդունած բանաձևում ասված էր. «Մենք, կոնգրեսի անդամներս, սրպես սիրիական ժողովրդի ներկայացուցիչներ, միահամուռ կծրսով հռչակում ենք մեր հայրենիքի՝ Սիրիայի անկախությունը իր բնական սահմաններում: Իվ մենք ընտրել ենք նորին պետականություն Ֆեյսալին, նորին մեծություն Նուսեյն թագավորի որդուն, որպես Սիրիայի սահմանադրական թագավոր՝ նորին մեծություն Ֆեյսալ Առաջին տիտղոսով»¹⁹⁸: Սիրիան պաշտոնապես կազմելու էր. «Սիրիական միասնական թագավորություն»:

¹⁹⁷ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate p. 98.

¹⁹⁸ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 129.

Նրա կազմի մեջ մտնելու էին բուն Սիրիան, Պաղեստինը, Հորդանանը և Լիբանանը: Պաղեստինը պետք է ազատվեր սիռնիստների ազդեցությունից և այնտեղ շտեպ է ստեղծվեր հրեական օջախ: Իսկ ինչ վերաբերում է Լիբանանին, ապա սիրիական միասնական պետության շրջանակներում Հանաչվում էին նրա ավտոնոմ իրավունքները: Կոնգրեսը Հայտարարեց օկուպացիոն ռեժիմի վերացում բոլոր երեք գոտիներում: Ֆեյսալ թագավորի անունը մտցվեց խուարայում և ամեն ուրրաթ բոլոր մզկիթներում աղոթքի ժամանակ հիշվում էր նրա անունը¹⁹⁹:

1920 թ. մարտի 9-ին ալ-Ռեկաբին կազմեց սիրիական թագավորության առաջին կառավարությունը: Նրա կազմի մեջ մտան Ալա ադ-Դին ալ-Գուրուբին որպես պետական խորհրդի նախագահ, Ռեհա ալ-Սուլհը՝ ներքին գործերի մինիստր, Սաիդ ալ-Հուսեյնին՝ արտաքին գործերի մինիստր, Աբդ ալ-Համիդ ալ-Կալիբալին՝ դինվորական մինիստր, Յուսիֆ ալ-Հաբիմը՝ առևտրի և գյուղատնտեսության մինիստր, Ջալալ ադ-Դին Ջուհրին՝ արդարադատության մինիստր, Ֆարիս ալ-Խուրին՝ ֆինանսների մինիստր, Սաթի ալ-Հուսեյնին՝ կրթության մինիստր²⁰⁰: Ալ-Ռեկաբին կոնգրեսի առջև Հանդես եկավ Հայտարարությամբ և շարադրեց իր կառավարության գլխավոր խնդիրները ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Նա նշեց, որ իր կառավարության առջև ծառայած ամենակարևոր հարցը դա Սիրիայի անկախության պահպանումն է: Այնուհետև վերոհիշյալ Հայտարարության մեջ խոսվում էր այն մասին, որ բոլորը օրենքի առաջ պետք է հավասար լինեն, երկրում խստիվ պահպանվելու է կարգ ու կանոնը և օտարերկրյա պետությունների շահերը, միջոցներ են ձևաբանվելու անտեսական զարգացման ուղղությամբ և այլն: Կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց հատուկ կոմիտե Սիրիայի սահմանադրության նախագիծ մշակելու համար²⁰¹:

Սիրիական ժողովուրդը մեծ գոհունակությամբ բնգունեց սիրիական կոնգրեսի մարտի 8-ի որոշումները և Սիրիայի անկախության հռչակումը: Բոլոր հայրենասիրական ուժերը քաղաքական մեծ ախարվություն էին ապրում և պատրաստ էին ամեն ինչ անելու այդ որոշումները մինչև վերջ կենսադարձելու համար: Նրանց թվում էր, որ վրա է հասել շրջադարձային կես Սիրիայի նորագույն պատմության մեջ:

¹⁹⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 98.

²⁰⁰ Նույն տեղում:

²⁰¹ Նույն տեղում:

Ման-Ռեմոնի կոնֆերանսի որոշումները մանղատի վերաբերյալ և Ֆրանսիայի վերջնագիրը Սիրիային: Այժմ անհրաժեշտ է շտաբաբանել այն հարցը, թե Ֆրանսիան և Անգլիան ինչպես վերաբերվեցին Սիրիայի կոնգրեսի որոշումներին և ինչպիսի դիրք դրավեցին Սիրիական միացյալ թագավորության հռչակման փաստի հանդեպ:

Սիրիայի պրեմիեր-մինիստր ալ-Ռիկարին Սիրիական կոնգրեսի որոշումների մասին անհասպող տեղյակ պահեց Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարություններին: Նրանց ուղարկելով այդ որոշումների պատճենը, նա հույս հայտնեց, որ դաշնակիցները կճանաչեն Սիրիական թագավորությունը և նրանց միջև կհաստատվեն բարեկամական հարաբերություններ²⁰²: Այդ նույն հարցի կապակցությամբ նորընծա արքան անձնական նամակներով դիմեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնին, Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Բերգոնին, ինչպես նաև գեներալներ Ալլենբիին և Գուտոյին: Ֆեյսալը նրանց հավաստիացնում էր, որ սիրիական թագավորության հռչակումը չի ուղղված դաշնակիցների դեմ և չի հակասում նրանց շահերին:

Չնայած այս հավաստիացումներին Ֆրանսիան և Անգլիան թիստ բացասական դիրք գրավեցին Սիրիայում տեղի ունեցած փոփոխությունների նկատմամբ: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Ֆրանսիան, որ ձգտում էր իր տիրապետությունը հաստատել ամբողջ Սիրիայի վրա, չէր կարող համաձայնվել և առավել ևս հաճույքով ընդունել Սիրիայի անկախության լուրը: Ֆրանսիայի նոր պրեմիեր-մինիստր Միլլերանը²⁰³ դեռևս 1920 թ. փետրվարի 11-ին հանդես գալով պառլամենտի արտաքին գործերի հանձնաժողովում, հայտարարեց, որ իր կառավարությունը պատրաստվում է դրավել Հալեպը և Գամասկոսը, որի համար անհրաժեշտ է Սիրիա լրացուցիչ ուղարկել 30 հազարանոց մի կորպուս: Այդ նվաճողական նորակարգ կատարելու համար նա պառլամենտից պահանջեց մի քանի միլիոն ֆրանկ²⁰⁴, Ֆրանսիան լսել անգամ չէր ուզում Ֆեյսալին որպես թագավոր ճանաչելու մասին: Միլլերանը իրազեկ պահեց Անգլիայի պրեմիեր-մինիստրին, որ եթե նա ճանաչի Ֆեյսալին որպես թագավոր, ապա Ֆրանսիան դա կդիտի որպես ոչ բարեկա-

²⁰² Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 140.

²⁰³ Նա պրեմիեր-մինիստր դարձավ 1920 թ. հունվարին՝ Ժ. Կլեմանսոյի կառավարության անկումից հետո:

²⁰⁴ «Арабские страны», стр. 35.

մական ակտ իր նկատմամբ²⁰⁵։ Սակայն Ֆրանսիացիներին անհանգրստությունն ափելորդ էր և Անգլիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի գեմարշի կարիքը չկար, քանի որ Անգլիան ինքը սաստիկ դժգոհ էր սիրիական կոնգրեսի որոշումներից և ընդհանրապես սիրիացիներին վարքադժից։ Կրա պատճառն այն էր, որ կոնգրեսը սիրիական միացյալ թագավորության կազմի մեջ մտցրեց նաև Պաղեստինը և դեմ արտահայտվեց այնտեղ հրեական օջախ ստեղծելուն։ Բացի այդ, Գամալիսում 1920 թ. մարտի 8-ին, Սիրիայի անկախության հռչակումից անմիջապես հետո, իրաքցի հայրենասերները քաղաքային սրահի նույն պատշգամբից հռչակեցին նաև Իրաքի անկախությունը և Հուսեյնի մյուս որդի Աբդալլային առաջարկեցին նրա թագավոր²⁰⁶։ Իսկ ինչպես արդեն նշել ենք, Անգլիան ձգտում էր ստանալ Պաղեստինի և Իրաքի մանդատը և այդ ուղիով իր տիրապետությունը հաստատել նրանց վրա։ 1920 թ. մարտի 8-ի որոշումները խոչընդոտներ էին ստեղծում բրիտանական իմպերիալիզմի դավթողական ծրագրերի իրագործման ճանապարհին։ Լորդ Քերզոնը պաշտոնապես տեղեկացրեց սիրիական կողմին, որ Անգլիան չի ճանաչում Սիրիական կոնգրեսի որոշումները, քանի որ կոնգրեսը օրինական մարմին չէ։ Ոչնչով չհիմնավորված կասկածի տակ վերցնելով կոնգրեսի իրավունքը ամբողջ սիրիական ժողովրդի անունից խոսակու և որոշումներ ընդունելու վերաբերյալ, անգլիական կառավարությունը հայտարարեց, որ ինքը հրաժարվում է Ֆեյսալին ճանաչել որպես թագավոր և նրան շարունակում է դիտել որպես «Հաշիմյան էմիր» և արաբական ժամանակավոր կառավարության ղեկավար՝ թշնամու օկուպացված տերիտորիաների գլխավոր հրամանատար զենեիալ Ալլենբիի բարձրագույն իշխանության ներքո²⁰⁷։

Ահա այսպիսի գիրքերից ելնելով Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Միլլերանը և Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լիոյդ Զորջը մեկնեցին խալաիկան Սան-Ռեմո քաղաքը, որտեղ 1920 թ. ապրիլի 19—26-ը իր նիստերը զումարեց դաշնակիցների գերագույն խորհուրդը։ Նրա բննարկմանը ներկայացված ամենակարևոր հարցերից մեկը արաբական երկրների մանդատի բաժանման հարցն էր։ Ապրիլի 25-ին գերագույն խորհուրդը որոշեց Սիրիայի և Լի-

²⁰⁵ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 141.

²⁰⁶ نجيب الارمنازى، محاضرات عن سوريا...، ص ۴

²⁰⁷ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 141.

բանանի մանդատը տալ Ֆրանսիային, իսկ Պաղեստինի և Միջագետքի մանդատը՝ Անգլիային²⁰⁸։

1920 թ. ապրիլի 27-ին գեներալ Ալլենբին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսի որոշումների մասին հեռագրով պաշտոնապես հաղորդեց Ֆեյսալին։ Հայտնելով, որ Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը տրվել է Ֆրանսիային, Ալլենբին նշում էր, որ անգլիական կառավարությունը սկզբունքորեն պատրաստ է ճանաչել Ֆեյսալին որպես սիրիական պետության ղեկավար, սակայն ավելացնում էր, որ նրա թագավոր լինելու հարցը իրավասու է լուծել միայն խաղաղության կոնֆերանսը։ Ուստի նա առաջարկում է Ֆեյսալին անհապաղ մեկնել Եվրոպա և խաղաղության կոնֆերանսում պաշտպանել իր շահերը²⁰⁹։ Մայիսի 1-ին Ֆեյսալը հեռագիր ստացավ նաև Միլլերանից։

Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսի որոշումները արաբական տերիտորիաները Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բաժանելու մասին սկզբում շշմեցուցիչ ազդեցություն ունեցան արաբական աշխարհում, որն այնուհետև փոխվեց զայրույթի և այդ որոշումներին շենթարկվելու բուռն ցանկության։ Ալ-Ռիկաբիի կառավարությունը, որ կողմնակից էր ավելի շափավոր գործողությունների և խաղաղ քայլերի, ընկավ։ Մայիսի 3-ին թագավորը Սիրիական կոնգրեսի նախագահ Հաշիմ ալ-Աթասիին հանձնարարեց կազմել նոր կառավարություն։ Դաշնակիցների որոշումները մանդատի վերաբերյալ զգալի շափով ազդել էին նաև Ֆեյսալի վրա, և նա սովյալ պահին հրաժարվեց իրեն հատուկ տատանումներից և համեմատաբար ավելի շատ վճռականություն ցուցաբերեց։ Այդ է վկայում նրա նամակը Հաշիմ ալ-Աթասիին։ Այդ նամակում նրան խնդրելով ստանձնել նոր կառավարության ղեկավարի պարտականությունները, Ֆեյսալը լուրջ հարձակումներ էր գործում ֆրանսիական կառավարության վրա և դատապարտում նրա քաղաքականությունը։ Միաժամանակ նշում էր, որ Աթասիի կառավարության խնդիրը պետք է լինի Սիրիայի շահերի և նրա «սուրբ անկախության» պաշտպանությունը²¹⁰։

²⁰⁸ Ֆրանսիայի մանդատը Սիրիայի և Լիբանանի վրա Ազգերի Լիգան վերջնականապես հաստատեց 1922 թ. հուլիսի 24-ին, տե՛ս Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, по-тах и декларациях, ч. 3, М., 1929, стр. 174.

²⁰⁹ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 154—155.

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 156—157։

Հաշիմ ալ-Աթասին իր կարհինետը կազմեց մայիսի 3-ին: Նա, բացի պրեմիեր-մինիստրի պաշտոնից զբաղեց նաև ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնը: Կառավարության կազմում մտան նաև ղոկտոր Աբդ ալ-Ռահման Շահրանդեբը՝ արտաքին գործերի մինիստր, Յուսիֆ ալ-Ազման՝ պաշտպանության մինիստր, Ֆարիս ալ-Խուրին՝ ֆինանսների մինիստր, Ռիզա ալ-Սուլեյմ՝ պետական խորհրդի նախագահ, Փոթմ Ռիզկալլան՝ առևտրի մինիստր, Զալալ ադ-Դին Զուհրին՝ արդարադատության մինիստր և Սաթի ալ-Հուսեյն սրբկա կրթության մինիստր: Մայիսի 8-ին Հաշիմ ալ-Աթասին կառավարական հայտարարությամբ հանդես եկավ սիրիական զլխավոր կոնգրեսի առջև: Նա նշեց, որ իր կառավարության զբլխավոր նպատակն է պահպանել երկրի լրիվ անկախությունը՝ արտասահմանում իր սեփական ներկայացուցչությունն ունենալու իրավունքով, պահպանել Սիրիայի ամբողջականությունը իր բնական սահմաններում, մերժելով սիրիստների ձգտումները Պաղեստինը վերածելու հրեական ազգային օջախի, և ընդդիմանալ օտարերկրյա ամեն մի միջամտության, որ կարող է ոտնահարել Սիրիայի սուվերենիտետը²¹¹: Կառավարությունն իր քաղաքականության հիմնական խնդիրները նշելիս Լինում էր այն բանից, որ, ի նկատի ունենալով Ֆրանսիայի ազդեցիվ նպատակները, զինվորական ընդհարումը նրա հետ անխուսափելի է: Գրանով է բացատրվում Հաշիմ ալ-Աթասիի կառավարության ծրագրի հստակ հակաիմպերիալիստական բնույթը և երկրի անկախությունն ու սուվերենիտետը պաշտպանելու վճռականությունը: Սիրիական կոնգրեսը լրիվ հավանություն տվեց կառավարության ներկայացրած ծրագրին: Սիրիական հայրենասերների վճռականության մասին էր վկայում նաև այն փաստը, որ սիրիական կոնգրեսը և կառավարությունը դեմ արտահայտվեցին Ֆեյսալի Եվրոպա մեկնելուն: Մենք արդեն նշել ենք, որ Անդլիան, հետազայում նաև Ֆրանսիան Ֆեյսալին առաջարկում էին մեկնել Եվրոպա և այնտեղ բնաբրկել իրեն հետաքրքրող հարցերը: Անդլիայի ու Ֆրանսիայի նպատակը պարզ էր: Նրանք ձգտում էին Ֆեյսալին հրավիրել Եվրոպա, նրան կտրել սիրիական միջավայրից և արաբական ազգային գործիչների ազդեցությունից և ճնշում գործադրելով համաձայնությունների ու գործարքների հակված Ֆեյսալի վրա, ստիպել նրա ընդունելու Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսի որոշումները:

211 احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۳۱

Սիրիական կոնգրեսը հայտարարեց, որ Ֆեյսալը կմեկնի Եվրոպա միայն այն բանից հետո, երբ Անգլիան ու Ֆրանսիան ճանաչեն Սիրիայի լրիվ անկախությունը²¹²։

Սիրիայի մանդատը Ֆրանսիային հանձնելու լուրը, ինչպես նշեցինք, հուզեց ամբողջ Սիրիան։ Ողջ ժողովուրդը ոտքի ելավ և իր պատրաստակամությունը հայտնեց պաշտպանելու իր հայրենիքի անկախությունը։ Դամասկոսում, Հալեպում և երկրի մյուս շրջաններում ու քաղաքներում տեղի ունեցան հզոր ցույցեր ու գործադուլներ։ Սիրիայի արևմտյան շրջաններում կրկին ուժեղացավ պարտիզանական պայքարը։ Փաստորեն արևմտյան շրջանները գտնվում էին պատերազմական վիճակում։ Ժողովրդական մասսաները և հայրենասիրական բոլոր խավերը կառավարությունից պահանջում էին ձեռք առնել վճռական միջոցներ Սիրիայի պաշտպանությունն ամրապնդելու ուղղությամբ։ Ի կատարումն այդ պահանջի կառավարությունը որոշեց «անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային բանակի կազմակերպմանը»²¹³։ Ինչպես արդեն նշել ենք, դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին սիրիական կառավարությունն ընդունել էր օրենք ընդհանուր զինապարտության մասին։ Սակայն այդ օրենքն ըստ էության չգործադրվեց։ Միայն այժմ կառավարությունը, հենվելով այդ օրենքի վրա, սկսեց զորահավաք և ազգային բանակի միավորումների կազմակերպում։ Կառավարությունը միաժամանակ դիմեց մի շարք քայլերի՝ բանակ ստեղծելու համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ ապահովելու ուղղությամբ։

Սիրիայում տեղի ունեցող դեպքերը և կառավարության կողմից կիրառվող միջոցառումները, հասկանալի է, չէին կարող վրիպել Ֆրանսիայի ուշադրությունից։ Ֆրանսիական կառավարող շրջանները տազնապով էին հետևում դեպքերի զարգացմանը Սիրիայում և տենդորեն նախապատրաստվում էին նրա անկախությունը վերջ տալու։ Ֆրանսիան իր այդ ծրագրի իրագործումը արագացրեց այն բանից հետո, երբ մայիսի 30-ին զինազաղար կնքեց Մուստաֆա Քեմալի հետ։ Այդ ժամանակ ֆրանսիացիները Կիլիկիայում կենտրոնացրել էին մոտ 80 հազար զորք։ Զինադա-

²¹² Արաբ պատմաբան Ջեյնը վկայակոչելով արտաքին գործերի մինիստր Աբդ ալ-Ռահման Շահրանդեբին, նշում է, որ սիրիական որոշ շրջաններում լուրջ կասկածում էին, որ Ֆեյսալը գնալով Եվրոպա եզազտնի համաձայնագրով Սիրիան կծախի Ֆրանսիային»—Sh' u Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 160.

²¹³ «Арабские страны», стр. 37.

դարի կնքումից հետո ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը այդ լավ սպառազինված բանակը նևտեց Սիրիայի դեմ: Հունիսից սկսած ֆրանսիական զորքերը սկսում են կենտրոնանալ ոչ միայն Սիրիայի արևմտյան շրջաններում, որոնք արդեն գտնվում էին Ֆրանսիայի տիրապետության տակ, այլև Սիրիայի հյուսիս-արևմտյան սահմանների մոտ: Ամեն ինչ խոսում էր այն մասին, որ Ֆրանսիան որոշել է զենքի ուժով ճնշել ազգային-ազատագրական շարժումը Սիրիայում և այնտեղ հաստատել իր տիրապետությունը:

Ստեղծված պայմաններում Ֆեյսալը մեկ անգամ ևս փորձեց համաձայնության գալ ֆրանսիացիների հետ: 1920 թ. հուլիսի 9-ին Ֆեյսալը նուրի Սաիդի միջոցով ֆրանսիական զենքերալ Գուրոյին Բեյրութում հանձնեց մի նամակ, որտեղ ասված էր, որ Ֆեյսալը, համաձայն Ֆրանսիայի և Անգլիայի հրավերի, պատրաստ է մեկնել Եվրոպա նրանց հետ բանակցություններ վարելու համար: Սակայն Գուրոն Ֆեյսալին շթողեց մեկնել Եվրոպա, պատճառաբանելով, որ նա, այսինքն Ֆեյսալը, շատ կարևոր նամակ է ստանալու ֆրանսիական կառավարությունից²¹⁴, Ֆեյսալին ոչինչ չէր մնում անել, քան ենթարկվել Գուրոյի կարգադրությանը:

Ֆրանսիական կառավարության նամակը զենքերալ Գուրոն Ֆեյսալին հանձնեց 1920 թ. հուլիսի 14-ին: Դա ոչ թե սովորական նամակ էր, այլ մի փաստաթուղթ, որտեղ շարադրված էին ֆրանսիական կառավարության նոր պահանջները, որոնք վերջնագրի ընդյոք էին կրում: Ֆրանսիական վերջնագիրը հիմնականում հինգ պայմաններ էր դնում սիրիական կառավարության առջև. 1. Ճանաչել ֆրանսիական մանդատը, 2. Ֆրանսիական իշխանությունների տնօրինությունը հանձնել Ռայչակ-Հալեպ երկաթուղագիծը: Ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների վերահսկողության տակ պետք է անցնեին Ռայչակ, Բաալբեկ, Հոմս, Համա և Հալեպ կայսարանները: Ըստ վերջնագրի Հալեպ քաղաքի օկուպացումը համարվում էր անհրաժեշտ: 3. Չեղյալ հայտարարել ընդհանուր զինապարտության օրենքը, բանակը ցրել և թվական տեսակետից պահել այն մակարդակի վրա, որ կար մինչև 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ը: 4. Ֆրանսիական թղթագրամը ընդունել որպես սիրիական ազգային դրամ և 5. պատժել բոլոր նրանց, ովքեր հակաֆրանսիական գործունեություն են ծավալում²¹⁵:

²¹⁴ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 66.

²¹⁵ Zeine N. Zeine, The Struggle for arab independence, p. 173.

Վերջնագիրը նախատեսում էր ոչ միայն մանդատի հաստատում, այլև համարյա ամբողջ Սիրիայի, բացի Գամասկոսի շրջանից, օկուպացում Ֆրանսիայի կողմից: Այդ բոլորից հետո Սիրիայի անկախության հետքն անգամ չէր մնա, թեև հենց այդ նույն վերջնագրում ֆրանսիական կառավարությունը փարիսեցիաբար կրկին խոսում էր «Սիրիայի անկախությունը հարգելու մասին», Վերջնագիրն ընդունելու կամ մերժելու համար Գուրոն տվեց 4 օր ժամանակ, հուլիսի 15-ի կեսգիշերից մինչև հուլիսի 18-ը:

Մայսալունի նախատամարտը: Ֆրանսիական վերջնագիրը պայթեց ինչպես ռումբ և միանգամից շարժման մեջ դրեց Սիրիայի բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերին: Խաղաթղթի վրա էր դրված Սիրիայի ապագան, իսկ դա մի այնպիսի հարց էր, որի վերաբերյալ պարտավոր էին հստակորեն իրենց գիրքը որոշել ինքը՝ թագավոր Ֆեյսալը, սիրիական կառավարությունը և սիրիական գլխավոր կոնգրեսը, որը տվյալ շրջանում հանդիսանում էր սիրիական ամենալայն հասարակության շահերի և տրամադրությունների արտահայտիչը:

Վերջնագիրը մի ավելորդ անգամ ցույց տվեց, որ Սիրիայի ղեկավարության և տարբեր քաղաքական ուժերի միջև չկար միասնականություն: Սիրիական քաղաքադեմոստրացիաները, որոնք պատկանում էին շափավոր թեկն, գտնում էին, որ պետք է ընդունել ֆրանսիական վերջնագիրը²¹⁶, Չափավորների այդ տրամադրությունն իր արտահայտությունը գտավ կառավարության անդամների մեծամասնության և անձամբ իր՝ Ֆեյսալի վարքագծում: Նրանք ձևական բողոք հայտնեցին հետո արտահայտվեցին հօգուտ վերջնագրի ընդունման²¹⁷: Միանգամայն այլ դիրք գրավեցին սիրիական գլխավոր կոնգրեսը և ժողովրդական մասսաները: Նրանք գտնում էին, որ ֆրանսիական պահանջները պետք է մերժել և պատրաստվել զինված դիմադրության: 1920 թ. հուլիսի 15-ին գումարվեց սիրիական գլխավոր կոնգրեսի նիստը: Կոնգրեսի անդամները կառավարությունից պահանջեցին պաշտպանել երկրի անկախությունը մինչև վերջ, ընդգծելով, որ իրենք այդ հիման վրա են վստահություն հայտնել Հաշիմ ալ-Աթաթի կառավարությանը²¹⁸:

Կոնգրեսը որոշեց բացասական պատասխան տալ ֆրանսիական վերջնագրին և կառավարությունից պահանջեց ժողովրդի առ-

²¹⁶ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۳۴

²¹⁷ نجيب الارمناني، محاضرات عن سوريا، ص ۱۱

²¹⁸ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۳۴

քև հանդես գալ հատուկ հայտարարութեամբ, որտեղ նշվի, որ նա պատրաստ է պաշտպանելու Սիրիայի լիակատար անկախութեանը և միասնութեանը²¹⁹։

Կոնգրեսը որոշեց աշխատել մշտապես, առանց ընդմիջումների՝ կառավարութեան գործունեութեան վրա հսկողութեան սահմանելու համար²²⁰։ Սիրիական կոնգրեսի անդամների վրա շնչում գործադրելու նպատակով Ֆեյսալը նրանց իր մոտ հրավիրեց թեյասեղանի։ Փորձելով համոզել նրանց, թագավորը նշում էր, որ Սիրիան սաղմական առումով թույլ է և չի կարող դիմադրել Ֆրանսիային։ Ի պատասխան Ֆեյսալի շնչման, կոնգրեսի մի շարք անդամներ հիշեցրին նրա նախկին հայտարարութեանները Սիրիայի լրիվ անկախութեան վերաբերյալ²²¹։ Նրանք շատ նուրբ ակնարկում էին թագավորի վարքագծի փոփոխման մասին ի նպաստ Ֆրանսիայի։ Կոնգրեսի անդամները շահամաձայնվեցին Ֆեյսալի հետ և հեռացան նրա պալատից, հայտարարելով, որ իրենք դեմ են մանդատի ընդունմանը և Ֆրանսիական մյուս պահանջներին։

Չնայած այդ հանգամանքին Ֆեյսալը հուլիսի 18-ին տեղեկացրեց Գուրոյին, որ ինքը սկզբունքորեն ընդունում է վերջնագիրը և խնդրում նրա ժամկետը երկարացնել մինչև հուլիսի 21-ը։ Գեներալ Գուրոն պատասխանեց սիրիական թագավորին, որ իրեն պետք է ոչ թե սկզբունքային համաձայնություն, այլ վերջնագրի պայմանների անհապաղ կիրառում։ Սակայն համաձայնվեց վերջնագրի ընդունման ժամկետը երկարաձգել մինչև հուլիսի 21-ը։ Հուլիսի 19-ին կրկին ղումարվեց սիրիական զլխավոր կոնգրեսը։ Նա ընդունեց մի բանաձև, որտեղ կրկին հաստատվում էր, որ Սիրիան անկախ և սուվերեն պետություն է և ամեն մի օտարերկրյա միջամտություն անօրինական է, և սիրիական ժողովուրդն իրավունք ունի հակահարված տալու նրան։ Կոնգրեսը միաժամանակ նախադրուշացրեց սիրիական կառավարութեանը, որ նա իրավունք չունի այնպիսի որոշումներ ընդունել և քայլերի դիմել, որոնք կհակասեն սիրիական զլխավոր կոնգրեսի ընդունած որոշումներին²²²։ Սակայն դա եղավ սիրիական կոնգրեսի վերջին նիստը։ Ֆեյսալը համաձայնվելով բավարարել Ֆրանսիական վերջնագրի պայմանները, անմիջապես սկսեց կիրառել Գուրոյի պահանջները։

²¹⁹ Նույն տեղում։

²²⁰ Նույն տեղում։

²²¹ Amin Said, Восстания арабов в XX в., стр. 98.

²²² G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 66.

ինչպես նշվեց, ֆրանսիացիների կարևոր պահանջներից մեկը հակաֆրանսիական գործունեության արգելումը և Ֆրանսիայի հասցեին քննադատությանը հանդես եկող մարդկանց պատժելն էր: Ի կատարումն վերջնագրի այդ կետի, Ֆեյսալը ցրեց սիրիական գլխավոր կոնգրեսը և նրա գործունեությունն արգելեց երկու ամսով, որը, սակայն, այդպես էլ երբեք չգումարվեց: Սիրիական կոնգրեսը բողոքեց Ֆեյսալի և կառավարության այս որոշման դեմ: Նրա մի շարք անդամներ շէին ուզում ենթարկվել այդ որոշմանը: Սակայն նրանց բռնի ուժով քշեցին կոնգրեսի շենքից²²³:

Կառավարությունն իրագործեց ֆրանսիական վերջնագրի նաև մյուս պահանջը: Նա շեղյալ հայտարարելով զինապարտության վերաբերյալ օրենքը, հուլիսի 18-ից ձեռնամուխ եղավ ազգային բանակի զինաթափմանը և զորացրմանը²²⁴, ինչպես նաև պատրաստակամություն հայտնեց ֆրանսիացիներին թույլատրել Հալեպը գրավելու: Ամեն ինչ վկայում էր, որ Ֆեյսալը պատրաստ է մինչև վերջ կատարել ֆրանսիական վերջնագրի պայմանները, միայն թե մնա գահի վրա:

Ֆեյսալի և սիրիական կառավարության մեծամասնության այս կապիտուլյանտական և հակաժողովրդական քաղաքականությունը խոր զայրույթ առաջ բերեց Սիրիայում: Սիրիական ազգային հայրենասիրական ուժերի կոչով 1920 թ. հուլիսի 20-ին Դամասկոսում տեղի ունեցավ բազմահազարանոց ցույց²²⁵: Ցուցարարներն իրենց դժգոհությունն էին հայտնում Ֆեյսալի քաղաքականությունից և պահանջում ֆրանսիական ինտերվենտների դեմ զինված դիմադրություն կազմակերպել: Կառավարությունը փորձեց ցրել այդ ցույցերը, սակայն դա հակառակ արդյունքը տվեց: «Ժողովուրդը,— գրում է Ամին Սաիդը,— ապստամբեց կառավարության դեմ և պահանջեց տապալել այն»²²⁶: Ժողովուրդը սկսեց տարերայնորեն զինվել²²⁷: Հայրենասերների մի խումբ հարձակվեց Դամասկոսի ամրոցի վրա, որտեղ գտնվում էր զինամթերքների պահեստը և գրավեց ու ժողովրդին բաժանեց զգալի քանակությամբ զենք: Ապստամբները փորձեցին ներս խուժել նաև արքա-

²²³ Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 98.

²²⁴ احسان هندی، كعاح الشعب العربي السوري، ص ۳۵

²²⁵ «Современная Сирия», стр. 134.

²²⁶ Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 98.

²²⁷ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 67.

յական պայտար, բայց դա նրանց շնորհակց: Ապստամբները Բա-
ղամբուրին մեղադրում էին վախկոտության ու դավաճանության
մեջ: Ֆելյապի Լորայր էմիր Ձեյզը զնդացիրներով զինված արքա-
յական զվարդիայի գլուխն անցած ճնշեց սիրիական հայրենասեր-
ների էությունը: Այդ օրը զոհվեց մոտ 200 մարդ²²⁵:

Մինչ սիրիական կառավարությունը զբաղված էր սեփական
ժողովրդի բմրոտությունն արյան մեջ խեղդելով, հուլիսի 21-ին
հայտնի դարձավ, որ Ֆրանսիական զորքերը առաջ են շարժվում
զեպի Գամասկոս: Սիրիական կառավարական շրջաններում առա-
ջացավ շփոթություն: Բանն այն էր, որ հուլիսի 20-ի առավոտյան,
այսինքն Գուրոյի վերջնագրի վերջնական ժամկետը լրանալուց
մեկ օր առաջ, սիրիական կառավարությունը վերջնականապես
որոշեց ընդունել այդ վերջնագիրը և դրա մասին պաշտոնապես
հեռագրեց իրեն՝ Ֆրանսիական զեներալին²²⁶, Չնայած սիրիական
կառավարության կապիտուլյացիային, Ֆրանսիական զորքերը
գրավելով Շիորան, Ձահլեն, Մաշգալ Անշարը և Վադի ալ-Հարիրը,
առաջ էին շարժվում զեպի Սիրիայի խորքը և ձգտում գրավել նրա
մայրաքաղաքը: Ֆելյապը հապշտապ մի նոր հեռագիր ուղարկեց
Գուրոյին: «Ես զարմացած եմ,—ասված էր հեռագրում,—որ Ձեր
բանակը հարձակվում է Գամասկոսի վրա, թեև ես անվերապահ ու-
րեն ընդունել եմ վերջնագրում առաջ քաշված բոլոր պահանջնե-
րը»²²⁷, վերջում սիրիական թագավորը խնդրում էր Ֆրանսիական
զեներալին ետ քաշել իր զորքերը: Գեներալ Գուրոն իր զորքերի
առաջխաղացումը բացատրում էր նրանով, որ սիրիական կառա-
վարության հուլիսի 20-ի հեռագիրը վերջնագիրն ընդունելու մա-
սին ինքը ուշ է ստացել: Ըստ որում նա առիթը բաց չթողեց կրկին
հարձակումներ գործելու սիրիական հայրենասերների վրա: Նրանց
ներկայացնելով որպես բանդիտներ, Գուրոն նշում է, որ նրանց
հարձակումների պատճառով հեռագրալարը կտրված է եղել²³¹, և
երբ ինքը ստացել է հեռագիրը Ֆրանսիական զորքերի առաջխա-
ղացման հրամանն արդեն արձակված է եղել: Ենթագրենք, որ հե-
ռագրալարն իրոք կտրված է եղել և սիրիական կառավարության
հեռագիրը ուշ է հասել նրան: Բայց բնականորեն հարց է ծագում,

²²⁵ Amin Caud, Восстания арабов в XX в., стр. 98.

²²⁶ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 177.

²³⁰ Amin Caud, Восстания арабов в XX в., стр. 99.

²³¹ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۳۶

Թե ինչո՞ւ այդ հեռագիրը ստանալուց հետո, թեկուզ ուշացումով, Գուրոն շրամայեց իր զորքերին դադարեցնել հարձակումը Դամասկոսի ուղղութիւնով: Այդ հարցին, իհարկեւ, Գուրոն շատաստիանեց և շէր էլ կարող պատասխանել: Հեռագրի հետ կապված միջադեպի ժամանակ Գուրոյի վարքագիծը բացատրվում է նրանով, որ Ֆրանսիան որոշել էր օգտագործելով ամեն մի պատեհ և անպատեհ առիթ օկուպացնելու Սիրիան, այդ թվում նաև Դամասկոսը: Հուլիսի 21-ին որպէս կապավոր սպա Ֆեյսալին կցված ֆրանսիական զնդապետ Կոսը խորհուրդ տվեց թագավորին հարցի մեջ պարզութուն մտցնելու համար իր ներկայացուցչին ուղարկել Գուրոյի մոտ: Սիրիական կառավարութեան որոշմամբ հուլիսի 21-ին Գուրոյի մոտ մեկնեց կրթութեան մինիստր Սաթի ալ-Հուարին զինվորական խորհրդատու Ջամիլ ալ-Ալաշիի ուղեկցութեամբ²³²: Նա Գուրոյի հետ հանդիպում ունեցավ հուլիսի 22-ի առավոտյան Ալեում, Բեյրութի մոտ: Հանդիպման ժամանակ Գուրոն վերջնագրի լիակատար ընդունման և կատարման վերաբերյալ նոր երաշխիքներ պահանջեց Սիրիայից: Այսինքն՝ ֆրանսիական զորքերը Սիրիայում պետք է մնան այնտեղ, որտեղ որ՝ տվյալ պահին դտնվում են, սիրիական զինված ուժերը պետք է իրենց դիրքերից ետ քաշվեն դեպի Դամասկոս, ֆրանսիական զինվորական հանձնաժողովի լրիվ վերահսկողութեան հաստատում Ռայյակի երկաթուղային հանգույցի վրա և ֆրանսիական միսիայի ժամանում Դամասկոս: Այդ միսիայի նպատակն էր վերակառուցել սիրիական կառավարման սիստեմը ըստ մանդատի պահանջներին²³³: «Նոր «երաշխիքների» ընդունման ժամկետ տրվեց հուլիսի 23-ը: Այդ նոր, այսպէս կոչված «երաշխիքների» բովանդակութունից կրկին երևում է, որ ֆրանսիացիները ցանկանում էին մտնել Դամասկոս և ամբողջութեամբ Սիրիայի վրա տարածել մանդատը:

Հուլիսի 23-ին սիրիական կառավարութունը Ֆեյսալի ներկայութեամբ լսեց ալ-Հուարիի հաղորդումը ֆրանսիական նոր պահանջների մասին: Ալ-Հուարին իր կողմից ավելացրեց, որ ինքը այն տպավորութունն է ստացել, որ Գուրոն ուզում է անպայման գրավել Դամասկոսը, անկախ այն բանից մենք կընդունենք նրա պահանջները, թե ոչ²³⁴:

²³² Նույն տեղում, էջ 37.

²³³ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 180.

²³⁴ احسان هندی، كفاح الشعب العربى السورى، ص ٨

Կառավարութեան նիստը դեռ չէր ավարտվել, երբ ներս մտավ զնդապետ Կոսր և Ֆելյալին հանձնեց Գուրոյի նոր հեռագիրը, որով ֆրանսիական զենեակաւոր սիրիական թագավորին տեղյակ էր պահում, որ «չրի պակասութեան և ճանապարհների վատ դրութեան պատճառով» անհրաժեշտ է դարձել ֆրանսիական զորքերի առաջ շարժվելը դեպի Մալալուն²⁶⁵:

Այժմ բոլորին, նույնիսկ կառավարութեան տատանվող անդամներին, որոնք պահանջում էին Գուրոյի նոր «երաշխիքների» ընդունումը, պարզ դարձավ, որ Ֆրանսիան իրոք ուզում է օկուպացնել ամբողջ Սիրիան, այդ թվում նաև Դամասկոսը և վերացնել սիրիական թագավորութունը: Ուստի Գուրոյի պահանջները նրանք չընդունեցին և դիմեցին դաշնակից երկրների կառավարութուններին, խնդրելով նրանց հավաքվել և թննարկել Սիրիայի հարցի շուրջը ստեղծված կացութիւնը:

Հուլիսի 23-ին զնդապետ Կոսր Ֆելյալից պահանջեց պատասխանել Գուրոյի վերջին նոտային: Ֆելյալը նրան ասաց. «Մենք չենք ուզում պատերազմ: Սակայն ձեր վերջին նոտայի ընդունումը կկանգնեցնի մեր երկիրը բաղաբացիական պատերազմի առջև: Մենք պատրաստ ենք լրիվ կատարել Հուլիսի 14-ի վերջնագրի պահանջները»²⁶⁶: Ֆելյալի այս պատասխանն ըստ էութեան նշանակում էր Գուրոյի նոր «երաշխիքների» մերժում:

Գրանից հետո լարվածութիւնը Սիրիայում հասավ իր կրիտիկական կետին: Ամբողջ ժողովուրդը խիստ հուզված և անհանգիստ միճակում էր: Բոլորի, այդ թվում նաև Ֆելյալի և սիրիական կառավարութեան համար պարզ դարձավ, որ զինված դիմադրութիւնն անխուսափելի է: Ֆելյալը զգալով, որ մահացու վտանգ է կախված իր թագավորութեան գլխին, երկրի պաշտպանութեան հրաման արձակեց²⁶⁷: Հանդես գալով օմայանների մղկիթում՝ նա ժողովրդին կոչ արեց պաշտպանել հայրենիքը²⁶⁸: Նա իր կապիտուլյանտական բաղաբացիական հետևանքով շատ մեծ ուշացումով դիմեց այդ բայլին, որի պատճառով Սիրիան այժմ պետք է պատերազմեր անհամեմատ ավելի վատ պայմաններում: Եթե Ֆելյալը և նրա համախոհները սկզբից եկե՛մ մերժեին վերջնագիրը,

²⁶⁵ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 181.

²⁶⁶ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۳۹

²⁶⁷ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 182.

²⁶⁸ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 99.

ազգային բանակը շքերհին և ժողովրդին անմիջապես զինեին և նախապատրաստեին զինված դիմադրութուն ցույց տալու ֆրանսիական զավթիչներին, ապա Սիրիան պատերազմի մեջ կմտներ իր համար ավելի նպաստավոր պայմաններում: Սակայն թանկագին ժամանակը բաց թողնվեց և սիրիացիները պատերազմի մեջ մտան վերին աստիճանի վատ կազմակերպված ու սպառազինված, զենքի պակասը փոխհատուցելով իրենց հերոսությամբ և կյանքը հայրենիքի համար զոհելու պատրաստակամությամբ:

Ֆեյսալի մանիֆեստը պատերազմի վերաբերյալ լայն արձագանք դտավ Սիրիայում, հատկապես Դամասկոսում, ստանալով ժողովրդական ամենալայն մասսաների աջակցութունը: Հազարավոր սիրիացիներ մեկնեցին Դամասկոսից 28 կմ արևմուտք գտնվող Մալսալունի լեռնանցքը, որը միակ պաշտպանական դիժն էր Դամասկոսի ճանապարհին: Սիրիացիների հետ էին նաև հեջազցիները և իրաքցիները: Սիրիական կամավորները, որոնց թիվը հասնում էր 4—5 հազարի²³⁹, շատ վատ էին զինված: Զենքի հիմնական տեսակներն էին հին տիպի հրացաններ, սրեր, դադանակներ, անգամ պարսատիկներ:

Մալսալուն եկան նաև արաբական կանոնավոր բանակի փոքր զորախմբեր, որոնք սիրիական բանակը ցրելու վերաբերյալ Ֆեյսալի արձակած օրենքից հետո դեռևս չէին հասցրել զորացրվել: Սիրիական բանակի այդ զորամասերի և կամավորների ռազմական գործողութունները ղեկավարում էր Սիրիայի պաշտպանության մինիստր Յուսիֆ Ազման:

Ճակատամարտը սիրիական հայրենասերների և ֆրանսիական զորքերի միջև սկսվեց 1920 թ. հուլիսի 24-ի վաղ առավոտյան: Վատ զինված և անկազմակերպ սիրիացիների հանդեպ կանգնած էր մինչև ատամները զինված ֆրանսիական ընտիր բանակը: Նրա տրամադրության տակ կային ինքնաթիռներ, տանկեր, զրահամեքենաներ, ծանր հրետանի և ռազմական այլ տեխնիկա: Ֆրանսիական գաղութարարներն այդ բոլորը նետեցին սիրիական հայրենասերների դեմ: Հուլիսի 24-ի առավոտյան ֆրանսիական ծանր հրետանին սկսեց ռմբակոծել սիրիացիների պաշտպանական առաջավոր դիրքերը, նպատակ ունենալով նրանց ահաբեկել,

²³⁹ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Ledanon, p. 67. Ամին Սահրը կամավորների թիվը ցույց է տալիս 10 հազար, որը մեզ չափազանցված է թվում, տե՛ս նրա հշվ. աշխ., էջ 100:

փախուստի մատնել և արագորեն շահել ճակատամարտը: Այնուհետև գործի դրվեցին ինքնաթիռները և տանկերը: Սակայն նրանք իրենց հաշիվներում սխալվեցին: Սիրիական զորքերը և կամավորները չընկրկեցին ֆրանսիական զորքերի ահեղ կրակի առջև և հերոսաբար ընդունեցին մարտահրավերը, թեև գիտեին, որ իրենք ղոհվելու են: Նրանց ուժ էր տալիս այն գիտակցությունը, որ իրենք արդարացի պատերազմ են մղում և մարտնչում են հանուն իրենց հայրենիքի անկախության: «Դա,— գրում է արաբ պատմաբանը,— իրոք որ ժողովրդական ճակատամարտ էր: Յուրաքանչյուրն ուզում էր մեռնել հայրենիքի համար և ապացուցել ամբողջ աշխարհին, որ ինքը թշնամի է այն «քաղաքակրթությանը», որ մանդատի անվան տակ նրան բերում էր Ֆրանսիան, և որ նա ուզում է իր հողի վրա ապրել ազատ ու անկախ»²⁴⁰:

Ճակատամարտը տևեց 4 ժամ: Մայսալունը ծածկվել էր դիակներով: Պատերազմի դաշտում ընկան 1200 հայրենասերներ²⁴¹, դրանց թվում պաշտպանության մինիստր, Սիրիայի ազգային հերոս Յուսիֆ Ազման: Ինչպես պետք էր սպասել, Մայսալունի ճակատամարտն ավարտվեց ֆրանսիական լավ զինված բանակի հաղթանակով: Կեսօրին ֆրանսիացիներին այլևս դիմադրություն ցույց տվող չկար: Ճանապարհը դեպի Դամասկոս բաց էր ֆրանսիական զինվորների առջև: Սիրիայի անպաշտպան ու անզեն մայրաքաղաքը անձնատուր եղավ թշնամու ողորմածությունը:

Սիրիական քազավորության անկումը և Ֆեյսալի արժապարհումը: Ֆրանսիական զորքերը Դամասկոս մտան 1920 թ. հուլիսի 25-ին: Մինչև հուլիս ամսվա վերջը նրանք գրավեցին Հալեպը և մյուս քաղաքները և լրիվ ավարտեցին Սիրիայի գրավումը: Շուտով Դամասկոս ժամանեց նաև զեներալ Գուրոն: Նա այցելելով խաչակիրների դեմ հաղթական պատերազմներ մղած Սալահ ադ-Դինի դամբարան-գերեզմանին, ցինիկաբար հայտարարեց «Սալահ ադ-Դին, մենք այնուամենայնիվ վերադարձանք»²⁴²:

Ֆրանսիացիներն անմիջապես ձեռնամուխ եղան Ֆեյսալին գահընկեց անելուն, սիրիական թագավորության վերացմանը և մանդատի հաստատմանը:

Ֆեյսալը, որ դիտում էր Մայսալունի ճակատամարտը և ականատես եղավ սիրիական հայրենասիրական ուժերի պարտությունը,

²⁴⁰ Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 100.

²⁴¹ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 67.

²⁴² Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 102.

ճակատամարտից հետո շմեկնեց Դամասկոս, այլ կանգ առավ մայրաքաղաքից 15 կմ հարավ գտնվող Կիսվա գյուղում: Այդտեղից նա հետևում էր դեպքերի զարգացմանը Դամասկոսում և մի փորձ ևս արեց ֆրանսիացիների հետ համաձայնության գալու և իր գահը պահպանելու համար: Ֆրանսիացիների հետ կապեր հաստատելու և նրանց մտադրությունները պարզելու նպատակով Ֆեյսալը Դամասկոս ուղարկեց Նուրի Սաիդին, Վերջինս նրան հաղորդեց, որ ֆրանսիական իշխանությունների հետ ձեռք է բերվել ժամանակավոր համաձայնություն այն մասին, որ նրանք առայժմ պատրաստ են համագործակցել հին կառավարության հետ²⁴³: Հուլիսի 25-ին Ֆեյսալը Ալա ադ-Դին ադ-Դուրուբիին, որը Ֆրանսիայի հետ համագործակցելու կողմնակից էր, նշանակեց սիրիական նոր կառավարության ղեկավար և նույն օրը երեկոյան վերադարձավ Դամասկոս: Նոր կառավարության կազմում բացի հին անդամներ Ֆարիս ալ-Խուրիից, Ջալալ ադ-Դին Ջուհրից և Ցուսիֆ ալ-Հակիմից, մտան նաև Ջամիլ ալ-Ալշին, Աթա ալ-Այուբին, Աբդ առ-Ռահման ալ Ցուսուֆը և Բադի ալ-Մուվայյուդը²⁴⁴:

Սակայն հաջորդ օրը, հուլիսի 26-ին ֆրանսիական զենքերալ Գոյբետը սիրիական կառավարության անդամների հետ հանդիպման ժամանակ հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որով ոչ մի հույս չթողեց սիրիական անկախ թագավորության պահպանման վերաբերյալ: Գոյբետը ֆրանս-սիրիական հարաբերություններում գոյություն ունեցող լարվածության և Սիրիայում տեղի ունեցող դեպքերի համար մեղադրեց Ֆեյսալին: Նա ֆրանսիական կառավարության անունից սիրիական կառավարությունից պահանջեց. գահընկեց անել Ֆեյսալին, վճարել 10 մլն ֆրանկ ռազմատուգանք, սիրիական բանակը ցրել և այն վերածել ոստիկանության, ֆրանսիական բանակին հանձնել նրա զինքերը, ռազմական նյութերը և հրետանին, դիմադրության կազմակերպման ղեկավարներին հանձնել ֆրանսիացիներին, նրանց զինվորական ատյանի միջոցով դատելու համար, զինքը հավաքել քաղաքացիներից և հանձնել ֆրանսիացիներին²⁴⁵: Ադ-Դուրուբիի կառավարությունը լրիվ ընդունեց ֆրանսիացիների պահանջները: Գուրոյին ուղարկված իր հեռագրում Ֆեյսալը բողոքեց այդ պահանջների դեմ: Գուրոն ոչ

²⁴³ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 184.

²⁴⁴ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 103.

²⁴⁵ Амин Сауд, Восстания арабов в XX в., стр. 102.

միայն հաշվի չառավ Ֆեյսալի բողոքը, այլև պահանջեց, որ նա իր
 բնտանիքով հեռանա Դամասկոսից: Ըստ որում նրան հայտնեցին,
 որ դա Ֆրանսիական հանրապետության կառավարության որո-
 շումն է: Դամասկոսից սիրիական թագավորի հեռացման ժամկետ
 նշանակվեց հուլիսի 28-ը: Ֆեյսալը Դամասկոսը թողեց 1920 թ.
 հուլիսի 28-ի առավոտյան ժամը 5-ին²⁴⁶: Նա մայրաքաղաքի Հե-
 ջալյան կայարանից գնացքով մեկնեց Դերա՝ Դամասկոսից 80
 կմ հարավ, որը Հաուրանի կենտրոնն էր: Այստեղ նրան լավ ըն-
 դունեցին Հաուրանի շխիսերը, որոնք համախմբվեցին նրա շուր-
 ջը: Դա խիստ անհանգստացրեց Ֆրանսիային: Նրա նպատակն էր
 Ֆեյսալին արտաքսել ոչ միայն Դամասկոսից, այլև շթողնել, որ նա
 ընդհանրապես բնակություն հաստատի Սիրիայում: Հուլիսի 29-ին
 սիրիական կառավարության ղեկավար ադ-Դուրուբին Ֆրանսիա-
 կան զինվորական իշխանությունների հանձնարարությամբ հե-
 ուսդրեց Ֆեյսալին, պահանջելով Դերա՝ այլից անհապաղ հեռանալ
 և Մասանի վրայով մեկնել Հայֆա: Այդ նույն օրը Ֆրանսիական
 ինքնաթիռները թռուցիկներ ցրեցին Հաուրանում, հաուրանցիե-
 րին տալով 10 ժամ Ֆեյսալին Դերա՝ այլից արտաքսելու համար:
 Եթե այդ պահանջը չկատարվեր, ապա Ֆրանսիական ինքնաթիռ-
 ները՝ ուժրակոծելու էին ամբողջ Հաուրանը²⁴⁷:

1920 թ. օգոստոսի 1-ին Ֆեյսալը ընդմիշտ հեռացավ Սիրիա-
 յից և մեկնեց Եվրոպա²⁴⁸:

Սիրիական թագավորությունը շատ կարճ կյանք ունեցավ՝
 ընդամենը չորս ամիս, և ընկավ Ֆրանսիական գաղութարարների
 հարվածների տակ: Ֆրանսիան, հաղթահարելով իր ճանապարհին
 եղած բազմապիսի խոչընդոտներ և դժվարություններ, կարողացավ
 հասնել իր իմպերիալիստական ծրագրի իրագործմանը: Սիրիան
 զրկվեց իր անկախությունից և վերածվեց Ֆրանսիական ենթա-
 մանդատային տերիտորիայի:

²⁴⁶ Zeine N. Zeine, The struggle for arab independence, p. 186.

²⁴⁷ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 68.

²⁴⁸ 1921 թ. օգոստոսի 23-ին Անգլիայի հանձնարարությամբ Ֆեյսալը հռչակ-
 վեց Իրաքի թագավոր: Նա Իրաքի գահի վրա մնաց մինչև իր մահը՝ 1933 թ.:

ՍԻՐԻԱՆ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՏԱՑԻՆ ՌԵՃԻՄԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1920—1939 թթ.)

Մանդատային իշխանության մարմինները և նրանց իրավասության շրջանակները: Չնայած 1920 թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյում կայացած կոնֆերանսում որոշվեց Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը հանձնել Ֆրանսիային, սակայն մանդատի պայմանները սահմանող հատուկ փաստաթուղթ գոյություն չունեի, որը որոշեր մանդատային իշխանությունների իրավունքները և պարտականությունները: Այդ նպատակով Ազգերի Լիգան ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով, որը մշակեց և 1921 թ. օգոստոսին հրատարակեց մանդատի նախագիծ Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի և Իրաքի վերաբերյալ: Սիրիայի և Լիբանանի մանդատը Ազգերի Լիգայի խորհուրդը վերջնականապես հաստատեց 1922 թ. հուլիսի 24-ին¹: Ըստ այդ փաստաթղթի Սիրիայում և Լիբանանում ամբողջ իշխանությունը հանձնվում էր Ֆրանսիային: Մանդատի առաջին հոդվածում ասված էր, որ Ֆրանսիան պարտավոր է երեք տարվա ընթացքում մշակել Սիրիայի և Լիբանանի սահմանադրությունը²: Նա, ելնելով հնարավորություններից, կարող էր խրախուսել տեղական ինքնավարությունը: Այսպիսով, այնպիսի մի կարևոր հարցի մշակումը, ինչպիսին տվյալ երկրի հիմնական օրենքն է, խլվում էր տվյալ ժողովրդի իրավասությունից և հանձնվում իմպերիալիստական պետության՝ Ֆրանսիայի տնօրինությանը:

¹ Ю. Ключников, Ю. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 3, стр. 174.

² Նույն տեղում:

Ֆրանսիան իրավունք ունի Սիրիայում և Լիբանանում պահել իր ռազմական ուժերը (հոդ. 2)³։ Այլ կերպ ասած, Ազգերի Լիգայի մանդատային սխտեմը պաշտոնապես թուլատրում էր Ֆրանսիային ռազմական օկուպացիայի ենթարկել Սիրիան և Լիբանանը։ Բացի այդ, Ֆրանսիական իշխանությունները իրավունք էին ստանում տեղացիներից ստեղծել միլիցիա, օգտագործել նավահան-ղիսանները, երկաթուղիները և կապի միջոցները իրենց գործերը տեղափոխելու համար։ Մանդատային ուժերի պահպանման ամբողջ ծախսերը դրվում էին Սիրիայի և Լիբանանի վրա⁴։ Ֆրանսիան սահմանում էր բացառիկ վերահսկողություն Սիրիայի և Լիբանանի արտաքին կապերի վրա։ Նրանք զրկվեցին ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու իրավունքից։ Այն լրիվ իր վրա վերցրեց Ֆրանսիան։ Անգամ Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքացիների դիվանագիտական և հյուպատոսական պաշտպանությունն իրականացնելու էր Ֆրանսիան (հոդ. 3)⁵։ Չորրորդ հոդվածը սահմանում էր, որ մանդատային երկիրը, տվյալ դեպքում Ֆրանսիան, պատասխանատու էր այն բանի համար, որ Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիան չգիջվի կամ հանձնվի, կամ ինչ-որ կերպ չդրվի այս կամ այն օտար պետության վերահսկողության տակ⁶։ Սիրիայի և Լիբանանի պաշտոնական լեզուներ համարվեցին ֆրանսերենը և արաբերենը (հոդ. 16)⁷։ Սիրիայի ռազմական օկուպացումը և երկրի կառավարման ներքին և արտաքին ֆունկցիաների կենտրոնացումը Ֆրանսիայի ձեռքում, Սիրիային փաստորեն դրեց գաղութային դրության մեջ։ Ֆրանսիան Սիրիայում հաստատեց կառավարման մի այնպիսի սխտեմ, որն իր բնույթով գաղութատիրական էր և կոչված էր ապահովել ֆրանսիական իմպերիալիստների շահերն ու իրավունքները։ Կառավարման այդ սխտեմը լրիվ ոտնակոխ էր անում սիրիացիների ազգային իրավունքները։

Սիրիայի փաստական անսահմանափակ կառավարողը, մինչև մանդատի վերջնական հաստատումը, դարձավ գլխավոր կոմիսարը, որը պատասխանատու էր Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրության առջև։ Նրան էր պատկանում վերահսկողության, նախաձեռնության և վետոյի բացարձակ իրավունքը⁸։ Գլխավոր

³ Նույն տեղում, էջ 175։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում, էջ 176։

⁸ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 115.

կոմիսարի ֆունկցիաները սահմանափակվեցին ֆրանսիական հանրապետության 1920 թ. նոյեմբերի 23-ի դեկրետով: Այնտեղ ասված էր, «Ֆրանսիան իր վերահսկողությունը տեղական իշխանությունների վրա իրականացնում է իր ներկայացուցչի միջոցով, որ կոչվում է ֆրանսիական հանրապետության գլխավոր կոմիսար Սիրիայում և Լիբանանում»⁹: Այդ ֆունկցիաները, ինչպես նշվեց, շատ լայն էին: Նա կազմակերպում էր երկրի ղեկավարումը, հաստատում կամ մերժում տեղական կառավարությունների որոշումները, ղեկավարում գլխավոր կոմիսարիատի գերատեսչությունները, Սիրիայի ներկայացնում արտասահմանում, տեղական կառավարություններին կից նշանակում իր ներկայացուցչին՝ ղեկագառին, հանդիսանում արբիտր տեղական կառավարությունների միջև և այլն¹⁰: Նրա նստավայրը Բեյրութն էր:

Գլխավոր կոմիսարն իր տրամադրության տակ ուներ կառավարման հատուկ ասպարատ: Վարչական գործերում նրա առաջին օգնականը գլխավոր քարտուղարն էր: Մեծ ու ազդեցիկ դիրք ուներ հետախուզության, այսպես կոչված «Հատուկ ծառայության» բաժինը, որն իր լայն ցանցն էր ստեղծել ամբողջ Սիրիայում և սիրիացիների քաղաքական տրամադրությունների մասին անմիջապես տեղյակ էր պահում գլխավոր կոմիսարին¹¹: Բացի այդ, գլխավոր կոմիսարիատն ուներ ֆինանսների, արդարադատության, հասարակական աշխատանքների, կրթության, օրենսդրության, գյուղատնտեսության, մաքսերի, փոստի և հեռագրի, հողերի, վակֆների, առողջապահության և հնէաբանության բաժիններ: Սրանց պետք է ավելացնել նաև այն հրահանգիչներին, որ գլխավոր կոմիսարը նշանակում էր առևտրական նավատորմում, անասնաբուժության, մոնոպոլիաների և հանքերի, կոնցեսիոն ընկերությունների վերահսկողության և այլ ծառայությունների մեջ¹²: Գլխավոր կոմիսարի այս ասպարատը կազմված էր բացառապես ֆրանսիական պաշտոնյաներից: Տեղացիների առջև այդ բաժինների դռները փակ էին:

1923 թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով գլխավոր կոմիսարն իրավունք ստացավ կազմակերպել խառը դատարաններ: Նա Սիրիայի և Լի-

⁹ В. Б. Лычков, Национально-освободительная война в Сирии (1925—1927 гг.), М., 1964, стр. 102.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ А. Hourani, Syria and Lebanon, London, 1946, p. 170.

¹² S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 115.

բանանի դատարաններում նշանակեց ֆրանսիական դատավորներ¹⁵։ Դրանով գլխավոր կոմիսարը հնարավորություն ձեռք բերեց տեղական դատարանները դնել ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների հսկողության տակ։

Սեկ գլխավոր կոմիսարը զինվորական էր, ապա նա միաժամանակ հանդիսանում էր Սիրիայում և Լիբանանում գտնվող ռազմական ուժերի գլխավոր հրամանատարը։ Գլխավոր կոմիսարի քաղաքացիական անձնավորություն լինելու դեպքում, նշանակվում էր նաև առանձին գլխավոր հրամանատար, որը, սակայն, ենթակա էր գլխավոր կոմիսարին։

Ինչպես տեսնում ենք, Ֆրանսիան Սիրիայում ստեղծեց մանդատային իշխանությունների մի բազմաճյուղ ու ազդեցիկ ապարատ, որն իր ցանցերը նետեց Սիրիայի տնտեսական, հասարակական և քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառները։

Սիրիայի արհեստական տրոհումը առանձին մանր պետություններին։ Ֆրանսիական իմպերիալիստներն օկուպացնելով Սիրիան, ծանր հարված հասցրին ոչ միայն անկախ, այլև միասնական ու անբաժան պետություն ստեղծելու սիրիացիների ձգտումներին։ Ֆրանսիան չէր ցանկանում տեսնել Սիրիան որպես մեկ միասնական պետություն, թեկուզև իր մանդատի ներքո։ Ուստի իր տիրապետությունը հաստատելուց անմիջապես հետո, նա ձեռնամուխ եղավ Սիրիայի մասնատմանը և առանձին պետությունների ստեղծմանը։ Նա իր այդ քայլը ձևականորեն փորձում էր հիմնավորել նրանով, որ սիրիական տարբեր շրջանների միջև կային անջատողական ձգտումներ, որ այդ շրջանները գտնվում էին զարգացման տարբեր աստիճանների վրա և այլն։ Սակայն դա մի հորինված պատրված էր Ֆրանսիայի ձեռքում «բաժանիր, որ տիրես» գաղութարարական քաղաքականությունն իրականացնելու համար։ Ֆրանսիական իմպերիալիստները Սիրիան տրոհելով առանձին պետությունների, ձգտում էին սեպ խրել նրանց միջև, ջլատել դեմոկրատական և հայրենասիրական ուժերը, թույլ շտալ նրանց միավորվել և միասնական ճակատով հանդես գալու Ֆրանսիայի տիրապետության դեմ։ Նրանց հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին 1917—1920 թթ. ազատագրական ելույթները և հատկապես, 1920 թ. հուլիսի Մայսալունի ճակատամարտը։

Առաջինը Սիրիայից անջատվեց և անկախ պետություն հռո-

¹⁵ В. Лущкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 102.

չակվեց Լիբանանը։ Մեծ Լիբանանի ստեղծման ղեկրետը ֆրանսիական զլխավոր կոմիսարը ստորագրեց 1920 թ. օգոստոսի 31-ին և հրապարակեց սեպտեմբերի 1-ին։

Լիբանանի պետութայն ղեկավարը համարվում էր զլխավոր կոմիսարի կողմից նշանակված ֆրանսիացի նահանգապետը։

1920 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեցին երկու պետութայններ և՛ լույս աշխարհ եկավ մի նոր պետութայն՝ Ալավիների ավտոնոմ մարզը¹⁴, որը 1922 թ. հուլիսին ստացավ պետութայն ստատուս։ Այդ պետութայնն ստեղծվեց Լաթաքիա և Տարտուս սանջակներին հիման վրա։ Նրա ղեկավար նշանակվեց ֆրանսիական մի սպա, որին կից, որպես խորհրդակցական մարմին, ստեղծվեց վարչական հանձնաժողով, բաղկացած 12 ֆեոդալներից և խոշոր առևտրականներից¹⁵։

1920 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց երկու պետութայն և՛ Հալեպի և Դամասկոսի։ Հալեպի պետութայն ղեկավար նշանակվեց թուրքական բանակի նախկին գեներալ-մայոր՝ Քամիլ ալ-Կուդսին, իսկ Դամասկոսի պետութայնը՝ Հաքքի ալ-Ազմըմ¹⁶։

1921 թ. օգոստոսին Ալեքսանդրետի սանջակին շնորհվեց ինքնավարութայն ստատուս Հալեպի պետութայն սահմաններում։ Օրինադրական առումով այն մտնում էր Հալեպի պետութայն մեջ։ Ալեքսանդրետի սանջակը ուներ իր բյուջեն, արաբերենի և ֆրանսերենի հետ պաշտոնական լեզու ճանաչվեց նաև թուրքերենը¹⁷։

1920—1922 թթ. բանակցութայններ էին գնում զլխավոր կոմիսարի և Զեբել Դրուզի ֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչների միջև՝ Զեբել Դրուզի ստատուսի վերաբերյալ։ Այդ բանակցութայնների հետևանքով 1921 թ. մարտի 4-ին նրանց միջև կնքվեց մի համաձայնագիր, Ֆրանսիայի հովանավորութայն ներքո Զեբել Դրուզի «ազգային» կառավարութայն ստեղծելու մասին։ Այդ համաձայնագրի անմիջական արդյունքը եղավ Զեբել Դրուզի պետութայն ստեղծումը, որի մասին ղեկրետը ֆրանսիական զլխավոր կոմիսար գեներալ Դուրոն ստորագրեց 1922 թ. ապրիլին¹⁸։ Պետութայն ղեկավար նշանակվեց Սելիմ ալ-Աթրաշը։

Այսպիսով, Սիրիայի տերիտորիայի վրա ստեղծվեց հինգ պետութայն։ Լիբանանի, Ալավիների, Հալեպի, Դամասկոսի և Զե-

¹⁴ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 125.

¹⁵ В. Луцкый, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 126.

¹⁶ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 126.

¹⁷ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 172.

¹⁸ Նույն տեղում։

քել Դրուզի և Ալեքսանդրեսի ավտոնոմ մարզը: Այդ պետութուններում ֆրանսիացիները ստեղծեցին տեղական վարչութիւն կամ կառավարութիւն, կազմված ֆեոդալական և բուրժուական տարրերից: Ըստ էութեան դրանք մարիոնետային կառավարութիւններ էին: Նրանցում վճռական դերը պատկանում էր գլխավոր կոմիսարի ներկայացուցիչներին՝ դելեգատներին և խորհրդատուներին: Բացի այդ չպետք է մոռանալ, որ գլխավոր կոմիսարը պահպանում էր ամենալայն վերահսկողութեան և վետոյի իրավունքը:

Սիրիայի արհեստական տրոհումը մի քանի շրջանների, որոնց միջև ստեղծվեցին մաքսային և այլ բնույթի արգելքներ, առաջացրին տնտեսական և վարչական բնույթի բազմաթիվ դժվարութիւններ: Դրութիւնից ելք փնտրելու նպատակով, գլխավոր կոմիսարը 1922 թ. հունիսի 28-ի դեկրետով ստեղծեց «Սիրիական ֆեդերացիա», որի մեջ մտան Դամասկոսի, Հալեպի և Ալապիների պետութիւնները¹⁹: Ֆեդերացիայի պրեզիդենտ ընտրվեց ծագումով թուրք Սուբհի Բարակաթը²⁰: Սակայն այդ ֆեդերացիան երկար կյանք չունեցավ: Սիրիայում և Լիբանանում ֆրանսիական նոր գլխավոր կոմիսար գեներալ Վելզանը 1924 թ. դեկտեմբերին լուծարքի ենթարկեց ֆեդերացիան: Ալապիների պետութիւնը դուրս եկավ ֆեդերացիայի կազմից, իսկ Դամասկոսի և Հալեպի պետութիւնները միավորվեցին մեկ պետութեան՝ Սիրիայի մեջ, որի մայրաքաղաքը դարձավ Դամասկոսը: 1936 թ. Ալապիների պետութիւնը և Ջերբլ Դրուզը ձեռնամուխ են միացան Սիրիային, սակայն 1939 թ. կրկին ստացան համարյա լրիվ ինքնավարութիւն: Միայն 1942 թ. նրանք վերջնականապես միացան Սիրիային²¹:

Սիրիայի մասնատումը առանձին պետութիւնների բացասաբար անդրադարձավ ոչ միայն Սիրիայի ազգային-ազատագրական շարժումների, այլ նաև տնտեսական և մշակութի զարգացման վրա: Ֆրանսիական իմպերիալիստների այդ քաղաքականութեան մեջ պետք է փնտրել Սիրիայի հետամնացութեան պատճառներից մեկը:

Ազգային-ազատագրական պայքարը Սիրիայում 1920—1923 թթ.: Սիրիան գրավելուց հետո Ֆրանսիան երկրում մտցրեց ռազմական դրութիւն, որը պահպանվեց մինչև 1925 թ.: Ֆրան-

¹⁹ «Современная Сирия», стр. 137.

²⁰ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 173.

²¹ Նույն տեղում:

սիական օկուպանտները դաժան հաշվեհարդար տեսան ապստամբ ժողովրդի հետ: Սիրիայում մոլեգնում էին ռազմական դատարանները, որոնք առանց մանրամասն քննության ձերբակալում և աքսորում էին ազատագրության շարժման մասնակիցներին: Ֆրանսիական զինվորականները ծաղր ու ծանակի էին ենթարկում սիրիացիներին: Ժողովրդի զլխին մեծ շարիք՝ դարձան ֆրանսիական պատժիչ էքսպեդիցիաները, որոնք ուղարկվում էին հակաիմպերիալիստական պայքարով բռնկված Սիրիայի տարբեր շրջանները: Պատժիչ էքսպեդիցիայի անդամները դիմում էին ամեն տեսակ զազանությունների, ծեծում և զնդակահարում էին խաղաղ բնակիչներին, հրկիզում գյուղերը, բռնագրավում բնակչությանը պատկանող գույքը, կոնտրիբուցիա նշանակում և այլն²²: 1920 թ. օգոստոսի 9-ին ֆրանսիական ռազմական դատարանը մահապատժի դատապարտեց սիրիական 37 ազգային գործիչների, որոնց ունեցվածքը ամբողջովին բռնագրավվեց: 1922 թ. ռազմական դատարանը 5—20 տարի ժամկետով Արուադ կղզի աքսորեց ազգային-ազատագրական շարժման մի այլ խմբի²³: Ֆրանսիական ռազմական դատարանները համանման վճիռներ էին արձակում նաև Սիրիայի մյուս շրջաններում:

Ֆրանսիական օկուպանտները ոտնահարում էին սիրիացիներին ազգային ինքնասիրությունը, անտեսում դարավոր ազգային սովորություններն ու ավանդույթները: Նրանք խեղդում էին ազատության ձգտման յուրաքանչյուր դրսևտրում: Նրանք խիստ վերահսկողություն սահմանեցին արաբական մամուլի վրա: Սիրիական շատ թերթեր փակվեցին: Դեմոկրատական կազմակերպությունների կամ կուսակցությունների գործունեության մասին խոսելն ավելորդ է: Սիրիայում ֆրանսիական իմպերիալիստները հաստատեցին բռնության և սարսափի մթնոլորտ:

Ֆրանսիական զավթիչները հույս ունեին ահաբեկման միջոցով կտրել սիրիական հայրենասիրական ուժերի դիմադրությունը և ստիպել նրանց հաշտվել մանդատի հետ: Սակայն իրենց հաշիվներում սխալվեցին: 1920 թ. սկսած Սիրիայում ծայր առավ համաժողովրդական ազատագրական պայքար, որի նպատակը ֆրանսիացիների արտաքսումը, մանդատի վերացումը և անկախ ու միասնական սիրիական պետության ստեղծումն էր: Այս պա-

²² В. Луцкиѳ, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 114.

²³ Նույն տեղում, էջ 115:

հանջները դարձան 1920—1946 թթ. Սիրիայում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական բովանդակությունը:

Այդ պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը բոլոր էտապներում եղել է գյուղացիությունը: Լինելով սիրիական հասարակության ամենաբազմամարդ և ամենաիրավազուրկ դասակարգը, գյուղացիությունն իր ուսերի վրա տարավ ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական ծանրությունը:

Հակաիմպերիալիստական պայքարի մյուս կարևոր շարժիչ ուժը բանվոր դասակարգն էր, որը, սակայն, տարբեր էտապներում տարբեր դեր է խաղացել: Սկզբնական շրջանում, հատկապես 20—30-ական թվականներին, երբ նա դեռևս փոքրաթիվ էր և վատ կազմակերպված, նրա տեսակարար կշիռն այդ պայքարում համեմատաբար փոքր էր: Հետագայում, հատկապես 40-ական թվականներին, նրա դերը ազգային-ազատագրական շարժման մեջ անհամեմատ աճեց, բայց ոչ այնքան, որ կարողանար ստանձնել այդ շարժման ղեկավարությունը:

Սիրիայի ազգային-ազատագրական պայքարի շարժիչ ուժերի մեջ պետք է մտցնել նաև արհեստավորներին, մանր ու միջին առևտրականներին, մանր հողատերերին և մտավորականությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարությունը, ապա այն գտնվում էր սիրիական երիտասարդ, դեռևս թույլ ու անփորձ ազգային բուրժուազիայի ձեռքում: Տարբեր էտապներում այդ շարժմանը հարել, և անգամ ղեկավարել են հայրենասիրաբար տրամադրված ֆեոդալները:

1920 թ. օգոստոսին, ֆրանսիական զորքերի կողմից Դամասկոսը գրավելուց մեկ ամիս անց, Հաուրանի շրջանում սկսվեց գյուղացիական ապստամբություն: Ապստամբած գյուղացիները հրաժարվեցին ռազմատուգանք վճարել և ընդհանրապես չէին ցանկանում ճանաչել մանդատային ռեժիմը: Նրանք Խիրբաթ ալ-Գազալ կայարանում հարձակվեցին ռազմատուգանք հավաքելու համար տեղական շեյխերի հետ բանակցելու եկած պրեմիեր-մինիստրը Դուրուբի փաշայի և նրան ուղեկցող չորս մինիստրների վրա: Ապստամբները բացականչում էին «Կորչի ֆրանսիացիների կազմած կառավարությունը»²⁴, Պրեմիեր-մինիստրը, խորհրդակցական խորհրդի նախագահը և զնացքում գտնվող ֆրանսիական զինվոր-

²⁴ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 123—124

ները սպանվեցին: Դամասկոսից ուղարկված պատժիչ էքսպեդիցիան մեկ ամսից ավելի մարտեր էր մղում Հաուրանի գյուղացիության դեմ, որին ղեկավարում էին մանր կալվածատեր-շեյխեր Իբրահիմ Սալիհը, Իսմայիլ ալ-Հարիրին, Ահմեդ առ-Ռիֆաին և ուրիշներ: Յրանսիական ինքնաթիռները և հրետանին ուժեղացրին էին գյուղերը: Միայն հոկտեմբերի սկզբներին ճնշվեց ապստամբությունը և ֆրանսիական զորքերը գրավեցին Հաուրանի վարչական կենտրոն Դերաան ու հարյուր հազար լիրայի ռազմատուգանք դրեցին գյուղացիության վրա:

Դեռ նոր էին վերջացել արյունալի այս գործողությունները, երբ 1920 թ. վերջերին նոր ուժով ապստամբությունը ծավալվեց Սիրիայի հյուսիսային մասերում, Հալեպի և Լաթաքիայի շրջաններում: Լաթաքիայում ապստամբությունը, որ սկսվել էր դեռևս 1919 թ., ղեկավարում էր շեյխ Սալիհ Ալին: Ապստամբության կենտրոնը Շեյխ Բիտրի գյուղն էր, որ վերածվել էր մի բերդի: Այդ տարիների ընթացքում Սալիհ Ալիի պարտիզանական ջոկատները մեծ կորուստներ պատճառեցին օկուպանտներին: Յրանսիացիների կողմից Դամասկոսը գրավելուց հետո ապստամբները մեկ տարի ևս շարունակում են պայքարը, որից հետո միանում են Սիրիայի հյուսիսում գործող Իբրահիմ Հանանոյի ջոկատներին: Հակաիմպերիալիստական պայքարի խոշոր բազա դարձան Հալեպը և նրա շրջակայքը: 1920 թ. հուլիսին, ֆրանսիական զորքերի Հալեպ մտնելուց հետո, Հանանոն հեռանալով քաղաքից եկավ իր ծննդավայր Քաֆր Թահարիմ գյուղը և հայտարարեց զորահավաք: Կազմակերպվեց տեղական կառավարություն, Արմանազի գավառապետ Ալի Քեմալ ալ-Ջիմալիի գլխավորությամբ: Կառավարությունը որոշում է վերացնել բոլոր հարկերը, բացառությամբ գյուղատնտեսական մթերքներից գանձվող հարկերից և անասնահարկից, որոնցից ստացված գումարները հատկացվելու էին զենք ձեռք բերելուն²⁵: Կազմակերպական աշխատանքներն ավարտելուց հետո, Հանանոն բարձրացնում է ապստամբության դրոշմ:

Միևնույն ժամանակ հրավիրվում է ընդհանուր ժողով, որին մասնակցում են Սիրիայի հյուսիսային շրջանի ազդեցիկ անձնավորությունները: Ժողովի նպատակն էր ապստամբությունը տարածել ամբողջ հյուսիսային շրջանում: Ընդհանուր ժողովը որոշում է

احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، (1948-1948)، دمشق،
ص 193

նաև կապ հաստատել Կիլիկիայում ֆրանսիացիների դեմ կովոդ թուրքական ուժերի հետ: Դրությունը ստիպում էր երկու կողմերին համագործակցել ընդհանուր թշնամու դեմ: Այս կապակցությամբ Իբրահիմ Հանանոն հինգ համախոհներով 1920 թ. օգոստոսի վերջերին գալիս է Մարաշ, թուրքական երկրորդ բանակատեղը: Բանակի հրամանատար Սալահ էդ-Դին Ադիլի հետ համաձայնություն է կնքվում, որով թուրքական կառավարությունը որպես առաջին օգնություն Հանանոյին է հանձնում մեկ լեռնային թնդանոթ, հինգ գնդացի, քսանհինգ սնդուկ փամփուշտ և ձևքի նռնակներ²⁶: Անկասկած, այս օգնությունը ապստամբության նկատմամբ ունեցած համակրանքից չէր: Թուրքերը հաշվի էին առնում, որ ֆրանսիացիների դեմ երկրորդ ճակատ բացելով կամրապնդեին թուրքերի դիրքերը:

Սակայն թուրքերը անկեղծ չէին: Նրանք բանակցում էին մի կողմից սիրիացիների հետ՝ ֆրանսիական ուժերի դեմ հանդես գալու համար, մյուս կողմից՝ ֆրանսիացիների հետ և պայմաններ ստեղծում սիրիական ապստամբությունը ճնշելու համար²⁷:

Պարտիզանական կոիվները Սիրիայի հյուսիսային շրջաններում շարունակվում էին: Ֆրանսիացիները մեծ կորուստներ էին կրում: Ուստի նրանք փորձում են Իբրահիմ Հանանոյի դիմադրությանը վերջ տալ բանակցությունների միջոցով, նրան խոստանալով երկրորդական զիջումներ: 1921 թ. գարնանը տեղի ունեցավ ֆրանսիական զինվորական ներկայացուցիչների հանդիպումը ապստամբության ղեկավարների հետ: Գեներալ Կոբուն ֆրանսիական կառավարության անունից Հանանոյին առաջարկում է դադարեցնել ապստամբությունը և պահանջում հանձնել պարտիզանների զենքերը²⁸: Հանանոն մերժում է այդ առաջարկը: Ֆրանսիացիները նոր հարձակում են սկսում պարտիզանների դրաված վայրերի վրա: Հանանոյի ներկայացուցիչը նորից գալիս է թուրքական երկրորդ բանակի հրամանատարի մոտ, զենք և զինամթերք խընդրելու: Վերջինս հրաժարվում է ապստամբներին օգնություն ցույց տալուց, պատճառաբանելով, որ ֆրանս-թուրքական բանակցու-

²⁶ Իսխան հենդի, Կֆահ-ալ-շեբ-ալ-արբի-սուրի, Վ 71

²⁷ Գարս շրջոյ, Կֆահ-ալ-արբի-սուրի, Վ 93-92

²⁸ Իսխան հենդի, Կֆահ-ալ-շեբ-ալ-արբի-սուրի, Վ 79

թյուններ են տարվում ֆրանսիական զորքերը Կիլիկիայից դուրս բերելու համար:

1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Ֆրանսիան պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից և Ալեքսանդրետի սանջակին ինքնավարութուն տալ, որի փոխարեն Թուրքիան ճանաչեց Սիրիայի բնագրավումը Ֆրանսիայի կողմից²⁹:

Զբաղարարվելով սրանով, Թուրքիան դրդեց իր քաղաքացի և զործակալ Ասիմ Բեյին ապստամբների դեմ գործելու³⁰:

Թուրք-ֆրանսիական ռազմական գործողութունների դադարեցումով օկուպանտները կարողացան մեծ թվով զորք կենտրոնացնել Հյուսիսային Սիրիայում: Պարտիզանական շոկատներին հետապնդող ֆրանսիական զորքերի թիվը հասավ 30 հազարի, որոնք զենքերալ Գրանկուրի հրամանատարությամբ վերջիվերջո ճնշեցին ապստամբութունը³¹:

Հյուսիսի պարտիզանական մարտերում օկուպանտները 500-ից ավելի սպանված տվեցին:

1921 թ. արաբ պարտիզանները կռիվներ էին մղում ֆրանսիական պատժիչ շոկատների հետ Կունեյտրա քաղաքի շրջակայքում, Դամասկոսից 63 կմ հարավ-արևմուտք³²: Նրանք հանկարծակի հարձակում գործելով, զինաթափ արեցին ֆրանսիական շինվորական շոկատը, իսկ Կունեյտրայի պարետին սպանեցին:

Գնեներալ Գուրոն Դամասկոսի պետության ղեկավար Հաբբի ալ-Ազմայի ուղեկցությամբ 1921 թ. հունիսին ուղևորվեց Կունեյտրա: Դեռ քաղաքին չհասած պարտիզանները գնդակոծեցին Գուրոյի մեքենան³³: Սպանվեց թարգմանիչ սպան, ծանր վիրավորվեց Հաբբի ալ-Ազման: Գնդապետ Ռոկրոյի զլխավորությամբ Դամասկոսից Կունեյտրա հասած պատժիչ շոկատները մեծ ավերումներ կատարեցին հարևան գյուղերում:

1921 թ. հունիսին Ջեբել Դրուզի գյուղացիները հարձակվեցին շրջանի կենտրոն Սուեյդայում տեղավորված ֆրանսիական կայազորի վրա:

²⁹ René de Fertet, La France puissance mandataire en Syrie et au Liban, Beyrouth, 1926, p. 51.

³⁰ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص ۷.

³¹ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 126.

³² «Известия», 25. III. 1921.

³³ Նույն տեղում, 6.IX.1921:

Երկարատև մարտերից հետո պարտիզաններին 1921 թ. օգոստոսի 12-ին հաջողվեց զրավել Սուեյդան, որի վրա ֆրանսիական զորոշի փոխարեն սկսեց փողփողալ արաբական զորոշը³⁴։ Սակայն, ապստամբների դեմ ուղարկվեց 3000 զինվորից բաղկացած պատժիչ խումբ զնդապետ Պոլեի գլխավորությամբ, որին և հաջողվեց կոտրել պարտիզանների դիմագրությունը և զրավել Սուեյդան։

Նույն տարվա սեպտեմբերին ապստամբության զրոշ բարձրացրին Եփրատ գետի հովտի բեդվին ցեղերը, որոնք զրավեցին շրջանի վարչական կենտրոն Դեյր էզ-Ջորը։

Այս շրջանում ծավալված հակահմայերիալիստական սյայքարում առանձնահատուկ տեղ են զրավում 1922 թ. ապրիլին Դամասկոսում տեղի ունեցած ելույթները։ Դրանք նշանակալից են այն առումով, որ այստեղ առաջին անգամ ակտիվ մասնակցություն ունեցան բանվորները։ Հինգ օր անընդհատ տեղի էին ունենում ցույցեր, գործադուլներ և այլ բնույթի հակահմայերիալիստական ելույթներ։ Աշխատավորական մասսաների հիմնական պահանջը գաղութային օկուպացիոն ռեժիմին վերջ տալն էր։ Դամասկոսում փակվեցին շուկաները, խանութները, ձեռնարկություններն ու արհեստանոցները, կանգ առավ տրանսպորտը։ Ֆրանսիական իմպերիալիստները կորցրել էին պլուխները։ Գններալ Գուրոն հարկադրված Դամասկոսը հայտարարեց պաշարողական զրույթյան մեջ և խաղաղ բնակչության դեմ նետեց տանկեր ու զրահապատ մեքենաներ, որոնք անխնա գնդակոծում էին ցուցարարներին։ Նրանցից շատերը մահացան և վիրավորվեցին³⁵։ Մանդատային իշխանությունները ձեռքակալեցին սիրիական ազգային բուրժուազիայի մի քանի աչքի ընկնող ղեկավարների՝ Աբդ առ-Ռահման Շահբանդերին, Հասան ալ-Հաբիմին, Սաիդ Հայդարին և ուրիշներին³⁶։

1922 թ. հուլիսին նորից ապստամբեցին Ջեբել Դրուզի գյուղացիները սուլթան Աթրաշի գլխավորությամբ։ Նրանք հարձակումներ գործելով ֆրանսիական զորքերի և հսկիչ կետերի վրա, գրոհով վերցրին Ջարուզ զինվորական պոստը, Իզրա գյուղի մոտ անգամ խփեցին մեկ ինքնաթիռ, Խիրբատ-Բուրդի մոտ պարտու-

³⁴ N. Bouron, Les Druzes, Histoire des Druzes et de la montagne Houranaise, Paris, 1930, p. 228.

³⁵ В. Луюкид, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 121.

³⁶ «Современная Сирия», стр. 138.

թյան մատնեցին ֆրանսիական մի ջոկատի, սպանեցին բազմաթիվ սպաների և զինվորների: Սակայն ֆրանսիական զերակշռող ուժերի ճնշման տակ ապստամբները հարկադրված էին ետ քաշվել ու թաքնվել լեռներում, որտեղից ժամանակ առ ժամանակ անհանդրատացնում էին ֆրանսիական օկուպանտներին:

Հակաիմպերիալիստական ելույթներ տեղի ունեցան նաև Սիրիայի մյուս վայրերում:

1920—1925 թթ. ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակ ֆրանսիացիները մեծ կորուստներ կրեցին: Ֆրանսիական պաշտոնական տվյալներով այդ տարիներին սիրիական հայրենասերները ոչնչացրել են 5 հազար ֆրանսիական զինվոր ու սպա: Ֆրանսիան հարկադրված էր Սիրիայում պահել 70 հազարանոց բանակ, որի ծախսերը 1919—1925 թթ., կազմել է 2 միլիարդ 595 միլիոն ֆրանկ³⁷:

Սիրիական փաղափակե՛ն նոր կազմակերպությունների հանդես գալը: Ազգային-ազատագրական պայքարի թե՛ պահին քաղաքական ասուարեղ դուրս եկան սիրիական ազգային մի շարք կազմակերպություններ ու կուսակցություններ: Նրանց մի մասը ստեղծվեց երկրի ներսում, իսկ մյուս մասը՝ արտասահմանում:

1920 թ. հուլիսին, Դամասկոսի գրավումից հետո, «Հիզբ ալ-իթթիհադ աս-սուրի» («Սիրիական միասնություն») և «Հիզբ ալ-իսթիքալ ալ-արաբի» («Արաբական անկախության») կուսակցություններն իրենց գործունեությունը տեղափոխեցին արտասահման՝ Կահիրե: Սիրիայում արգելված էր քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը: 1921 թ. Ժնևում վերոհիշյալ կուսակցությունների նախաձեռնությամբ հրավիրվեց «Սիրիա-պաղեստինյան կոնգրես», որի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև կիբանանի ու Պաղեստինի արաբական կազմակերպությունների, ինչպես նաև Հյուսիսսային և Հարավսային Ամերիկայի սիրիական վտարանդիների շորս կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Փաստորեն այդ կոնգրեսը կոչված էր որոշելու սիրիական բուրժուազիայի հետագա անելիքները: Նա ընդունեց գործողության մի ծրագիր, որի վրա մեծ ազդեցություն թողեց Սիրիայում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարը: «Սիրիա-պաղեստինյան կոնգրեսը», որպես սիրիական ազգային բուրժուազիայի առջև կանգնած զլխավոր խնդիրներ, առաջադրեց հետևյալ պահանջները:

³⁷ Նույն տեղում:

րր. 1. Սիրիայի, Լիբանանի և Պաղեստինի ազգային սուվերենիտետի և նրանց վերամիավորման իրավունքի ճանաչում, 2. օտարերկրյա օկուպացիոն զորքերի դուրս բերում Սիրիայից, Լիբանանից և Պաղեստինից, 3. արաբական երկրների բաժանման մասին զաղտնի պայմանագրերի ոչնչացում, 4. մանդատի վերացում, 5. Սիրիայի, Պաղեստինի և Լիբանանի Ազգերի Լիգայի մեջ ընդունում և 6. Պաղեստինում հրեական աղգային օջախի մասին Բալֆուրի դեկլարացիան չեղյալ հայտարարել³⁸։

Սիրիական ազգային բուրժուազիայի այս ծրագիրը, անկասկած, պարունակում էր առաջադիմական և հակաիմպերիալիստական պահանջներ, սակայն նրանում չէր նշված այդ ծրագիրը կենսագործելու ոչ մի միջոց։ Կոնգրեսը ընտրեց մշտական գործող օրգան՝ «Սիրիա-պաղեստինյան կոնգրեսի գործադիր կոմիտե», որը հաստատվեց Կահիրեում։ Կոմիտեն ժնկում Ազգերի Լիգային կից հիմնեց մշտական պատվիրակություն Շեքիբ Արալանի ղեխավորությամբ։ Այս պատվիրակության գործունեության հիմնական մեթոդը այն էր, որ նա անընդհատ աղերսագրեր և բողոքի դիմումներ էր ուղարկում Ազգերի Լիգային և Եվրոպական պետություններին, ֆրանսիական զաղութարանների Սիրիայում կատարած գազանությունների դեմ և պահանջում էր վերոհիշյալ ծրագրի կենսագործումը։ Սիրիական բուրժուազիայի էմիգրացիայում գտնվող քաղաքական կազմակերպությունները հիմնականում սահմանափակվում էին Ազգերի Լիգային հուշագրեր ուղարկելով։ Թույլ էր նրանց կապը և ազդեցությունը երկրի ներսում։ Այդ պատճառով էլ նրանք հետադայում իրենց տեղը զիջեցին բուն Սիրիայում կազմակերպված քաղաքական կուսակցություններին։

1924 թ. տեղի ունեցավ կարևոր իրադարձություն Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքական կյանքում։ Այդ թվականի հոկտեմբերին արար և հայ մարքսիստների՝ Ֆուադ Շիմալիի, Հ. Բոյաջյանի, Հ. Մատեյանի և ուրիշների նախաձեռնությամբ մարքսիստական և բանվորական խմբերը միավորվեցին և ստեղծվեց Սիրիայի կոմունիստական կուսակցություն։ Նա զգալի գործունեություն ծավալեց բանվորների ու աշխատավորական մասսաների շրջանում։ Կոմկուսը տպագրում ու տարածում էր թռուցիկներ ու կոչեր, իսկ 1925 թ. հուլիսից՝ «Ալ-Ինսանիյա» («Մարդկություն») թերթը³⁹։ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը դարձավ աշխատավորական

³⁸ Բ. Բ. Վախուշով, «Самы актуальный, الصراع في سبيل القومية العربية», حلب 1969, ص 43

³⁹ «Новейшая история арабских стран», стр. 50.

մասսաների ճանաչված առաջնորդը և Սիրիայի ու Լիբանանի անկախության համար պայքարող ամենահետևողական քաղաքական ուժը:

Ֆրանսիայում իշխանության գլուխ անցած «ձախ բլոկի» կառավարությունը 1924 թ. նոյեմբերի 28-ին Վեյզանին ազատեց Սիրիայում և Լիբանանում գլխավոր կոմիսարի պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակեց գեներալ Սառուային: Ֆրանսիայի նոր պրեմիեր-մինիստր է. էրրիոն կողմնակից էր ավելի ճկուն քաղաքականության մանդատներում, գտնելով, որ միայն գեներալ ուժով ու բռնություններով հնարավոր չէ կառավարել զաղութներն ու ենթամանդատային տերիտորիաները: Այդ, այսպես կոչված, նոր կուրսի իրականացումը Սիրիայում հանձնարարվեց Սառուային, որը, ի տարբերություն հետադիմական և միապետական Վեյզանի, լիբերալ հայացքների տեր գործչի համարավ էր վայելում:

Սկզբնական շրջանում Սառուայը, իրոք, որոշ շափով մեղմացրեց բռնությունների ու ճնշումների քաղաքականությունը: Սիրիայում վերացվեց ռազմական դրությունը, գլխավոր կոմիսարի 1925 թ. փետրվարի դեկրետով թույլատրվեց քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը և այլն: Դրանից անմիջապես օգտվեցին սիրիական ազգային բուրժուազիայի գործիչները, որոնք 1925 թ. փետրվարին հիմնեցին «Հիզբ աշ-Շաաբ» («Ժողովրդական») կուսակցությունը՝ Աբդ առ-Ռահման Շահբանդերի ղեկավարությամբ⁴⁰: Նրա մեջ մտան համարյա բոլոր ականավոր սիրիական ազգային բուրժուական գործիչները: Կուսակցությունն ընդունեց ծրագիր, որի հիմնական պահանջները հանդում էին հետևյալին. Սիրիայի ազգային սուվերենիտետի և միասնություն ճանաչում, անձի, մամուլի և միությունների ազատություն և կառավարման դեմոկրատական ձևի հաստատման իրավունք, ազգային արդյունաբերության պաշտպանություն, ժողովրդական կրթության սիստեմի բարեփոխում և այլն⁴¹: Կուսակցությունը ձգտում էր այդ ծրագրի իրագործմանը հասնել ռազմական ճանապարհով ու միջոցներով: Կուսակցությունն իր կազմակերպություններն ուներ բացի Դամասկոսից, նաև Հալեպում, Հոմսում, Համալում և այլ վայրերում: «Աշ-Շաաբը» հանդիսանում էր սիրիական ամենաազդեցիկ կուսակցություններից մեկը և մեծ դեր էր խաղում Սիրիայի քաղաքական կյանքում:

⁴⁰ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 151.

⁴¹ В. Лыцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 143.

1925—1927 թթ. ազգային—ազատագրական պատերազմի սկիզբը: 1920—1925 թթ. ծավալված ազգային—ազատագրական ելույթները նախերգանք հանդիսացան 1925—1927 թթ. պատերազմի, որը սիրիական ժողովրդի խոշորագույն ելույթն էր ֆրանսիական մանդատի դեմ: Սիրիական ազգային հայրենասիրական ուժերը շէին հաշտվում մանդատի գոյության և Սիրիայի բաժանման փաստի հետ: Նրանք պահանջում էին Սիրիայի անկախության և միասնության ճանաչում: Այդ պահանջը դարձավ նոր ապստամբության գլխավոր պատճառը: Ապստամբության համար, որ սկսվեց Ջերբլ Դրուզում և այնուհետև տարածվեց ամբողջ Սիրիայում, անմիջական առիթ հանդիսացավ այն կոնֆլիկտը, որ ծագեց ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարի և դրուզների ղեկավարների միջև Ջերբլ Դրուզի նահանգապետ ընտրելու հարցի շուրջը: Ջերբլ Դրուզի պետությունը ստեղծելիս ֆրանսիական իշխանությունների և տեղական ֆեոդալական վերնախավի միջև կնքվեց մի համաձայնագիր, ըստ որի Ջերբլ Դրուզի նահանգապետը պետք է լիներ տեղական դրուզցի ֆեոդալներից: Այդ համաձայնության հիման վրա Ջերբլ Դրուզի նահանգապետ ընտրվեց տեղի ամենահարուստ և ազդեցիկ ֆեոդալ Աթրաշների ընտանիքի ներկայացուցիչ Սելիմ Աթրաշը:

Սակայն 1923 թ., նրա մահից հետո Ջերբլ Դրուզում նահանգապետի պաշտոնը հանձնվեց Սենեգալում ծառայած՝ ֆրանսիական բանակի կապիտան Կարբիեն: Նա ահաբեկում էր բոլորին, դժտություն առաջացնում Աթրաշների տոհմի մեջ⁴², ամենափոքր հանցանքի համար դրուզներին ծեծի ենթարկում ու բանտարկում, բոլորի ներկայությամբ «հանցանք» գործած գյուղացուն ծեծում ձեռնափայտով և ոտքով⁴³: Կարբիեն պահանջում էր, որ իր շրջադաշտության ժամանակ գյուղերի ամբողջ բնակչությունը դուրս գար իրեն ղիմավորելու որպես արևելյան սուլթանի: Այս ծիսակատարությունից խուսափող «խոռվարար» ամեն մի գյուղ ենթարկվել էր թուրքական 50 ռսկի լիրա տուգանքի⁴⁴: Ստրատեգիական նպատակներով Ջերբլ Դրուզում ճանապարհներ կառուցելու համար, նա գյուղացիներին բռնի քշում էր ծանր աշխատանքներ կատարելու⁴⁵: Նույնպիսի դաժանություններ Կարբիեն հարկեր էր հավաքում:

⁴² احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص 113

⁴³ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج 3، ص 793

⁴⁴ նույն տեղում, էջ 294.

⁴⁵ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, գ. 1:

Ֆրանսիական զորքերը ներխուժում էին գյուղ, բռնություններ կիրառում գյուղացիներին նկատմամբ, նրանցից պատանդներ վերցնում, մինչև որ ավարտվեր հարկահավաքը⁴⁶։ Իր նահանգապետության տարիներին Կարբիեն բռնի կերպով սկսեց համայնապատկան հողերի բաժանում, որը խոր դժգոհություն առաջ բերեց գյուղացիության շրջանում⁴⁷։

Կրոնական մի տոնի առթիվ Ջեբել Դրուզի կենտրոնում, Սուեյդայում, տեղի ունեցավ հանդիսավոր շքերթ։ Կարբիեն այն համարեց հակաֆրանսիական քաղաքական ցույց և հրամայեց կրակել ցուցարարներին վրա։

Օկուպանտների այս ստոր արաքը կատաղեցրեց բոլոր գրուզներին և նրանք ոռքի ելան իրենց ստրկացնողներին դեմ։

1925 թ. մայիսին, երբ կապիտան Կարբիեն Ֆրանսիա մեկնեց արձակուրդի, գրուզ մեծամեծներից մի պատվիրակություն դիմեց գերագույն կոմիսար Սառուային, խնդրելով Կարբիենին Ջեբել Դրուզից տեղափոխել։ Սառուայը մերժում է գրուզների պահանջը, շիճողունում պատվիրակներին և կարգադրում է անմիջապես վերադառնալ իրենց տեղերը, սպառնալով աքսորել բոլորին։ Պատվիրակները, ատելությունամբ լցված Սառուայի հանդեպ, վերադառնում են Ջեբել Դրուզ⁴⁸։

Ֆրանսիական իշխանությունները որոշեցին Կարբիենին թողնել Ջեբել Դրուզի նահանգապետի պաշտոնում։ Դրանով ֆրանսիական իմպերիալիստները նորից ապացուցեցին, որ իրենք կողմնակից են կառավարման բռնի մեթոդների և մտադիր չեն հաշվի առնելու ժողովրդի պահանջները։

Ֆրանսիացի կամ գրուզ նահանգապետ նշանակելով, իհարկե շէր կարելի հաղթահարել արմատական այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին ֆրանսիական իմպերիալիստների և սիրիական ժողովրդի միջև։ Ֆրանսիական օկուպանտները երբեք մտադիր չէին հեռանալու Սիրիայից, հետևաբար, հակաիմպերիալիստական նոր և մեծ ապստամբությունը Սիրիայում անխուսափելի էր։

Երբ Ջեբել Դրուզում լուր ստացվեց, թե Կարբիեն հանելու մասին գրուզ պատվիրակության պահանջը մերժվել է, 400 գրուզներ սուլթան Աթրաշի զլխավորությամբ որոշեցին պաշտպանել

⁴⁶ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 145.

⁴⁷ Նույն տեղում։

⁴⁸ امين سعيد، الدولة العربية المتحدة، ص ۳۹۵

իրենց անկախութիւնը: Սուլթան Ա.թրաշը ապստամբութեան ազդանշան տվեց:

1925 թ. հուլիսի 18-ին սուլթան Ա.թրաշը մի խումբ հեծյալներով, շարժվեց շրջանային կենտրոն Սալխադ փոքր քաղաքի ուղղութեամբ: Ճանապարհին բոլոր գյուղերի տղամարդիկ միանում էին ապստամբներին: Ամբողջ ընտանիքներ, ներառյալ և կանաչք զենք էին վերցնում⁴⁹: Դրուզները Սալխադը գրավեցին հուլիսի 20-ին⁵⁰:

Սալխադից հյուսիս, ալ-Կաֆր գյուղի մոտ հուլիսի 21-ին տեղի ունեցավ դրուզների առաջին ճակատամարտը ֆրանսիական զորքերի հետ: Դրուզները շրջապատում և ոչնչացնում են թշնամու զորքի մեծ մասը, իսկ մնացածները փախչում են Սուեյդա: Այդ նույն օրը երեկոյան տեղի կայազորը թողնում է քաղաքը և ամրանում քաղաքի սահմաններից դուրս գտնվող միջնաբերդում:

Սուեյդայի պաշարումը: Ապստամբները հուլիսի 28-ին մտան Սուեյդա և շրջապատեցին բերդը: Նրանց առաջին գրոհները բերդում փակված ֆրանսիական 500 զինվորները ետ մղեցին:

Ապստամբներին հաջողվեց իրենց վերահսկողութիւնը հաստատել ամբողջ Ջերբլ Դրուզի տերիտորիայի վրա:

Սուեյդայի պաշարումը մեծ շփոթութիւն առաջացրեց ֆրանսիական հրամանատարութեան շրջանում: Սառույը վճռեց ուղիմական բոլոր միջոցառումներով ճնշել ապստամբութիւնը: 1925 թ. հուլիսի վերջերին նա օժանդակ ուժեր ուղարկեց Ջերբլ Դրուզ: Պատժիչ այդ ուժերը բաղկացած էին 3000—4000 մարդուց: Նրանց մեջ մտնում էին սենեզալցի նեգրերի երկու վաշտ, մադագասկարցիների 2 վաշտ, Մարոկկոյի և Թունիսի արաբների 2 էսկադրոն, սիրիացիների՝ զլխավորապես շերքեզներից և քրդերից կազմված 5 վաշտ: Այդ ուժերի մեջ մտնում էին նաև ֆրանսիական 5 հրաձրգային վաշտ, զրահապատ մեքենաների 2 էսկադրոն, լեռնային հրետանու մեկ մարտկոց, երկու հրետանային դասակ և այլն⁵¹:

1925 թ. օգոստոսի 1-ին ֆրանսիական զորամասերը գններալ Միշոյի հրամանատարութեամբ դուրս եկան Սուեյդայից 35 կմ արևմուտք գտնվող Իզրա կայարանից և գրավելով Բուտրա ալ-Հա-

⁴⁹ «Революционный Восток», 1928, № 3, стр. 286.

⁵⁰ احسان هندی، كفاح الشعث العربی السوری، ص 114

⁵¹ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 159.

բիր գյուղը, շարժվեցին Սուեյզա: Օգոստոսի 3-ի գիշերը, 1200 մարդուց բաղկացած դրուզների հետևակ և հեծյալ զորամասերը հարձակվեցին ֆրանսիական զորասյան վրա: Ապստամբները վատ էին զինված: Նրանց սպառազինությունը հիմնականում սովորական հրացաններ և սառը զենքերն էին⁵²: Դրուզները հանկարծակիորեն խրվեցին ֆրանսիական զորասյան մեջ, կտրեցին նրա առաջապահ մասը վերջապահ մասից և խուճապ առաջացրին թըշնամու գործի մեջ⁵³: Զկարողանալով դիմադրել դրուզներին, թշնամու գործը փախուստի է դիմում: Գեներալ Միշոն հաղիվ է ազատվում գերի ընկնելուց: Ֆրանսիացիների կորուստները կազմում էին 1200—1600 մարդ:

Այս խայտառակ պարտությունից հետո օկուպանտները փորձեցին ավիացիայի օգնությամբ ճնշել ապսամբությունը: Սակայն Ջեբել Դրուզի լեռնային պայմաններում օդային ուժերը չէին կարողանում ճնշել զորքերը: Այսպիսով, Սուեյզայի պաշարումը վերացնելու համար ֆրանսիացիների ձեռնարկած ջանքերը անհաջողության մատնվեցին:

Սուեյզայի մոտ դրուզների տարած հաղթանակը մեծ խանդավառություն առաջ բերեց ամբողջ Սիրիայում: Դուժայի շրջանի (Դամասկոսի օազիս) գյուղացիները իմանալով այս հաղթանակի մասին, քանդեցին Կիսվայի կամուրջը, Դամասկոսից Ջեբել Դրուզ տանող ճանապարհի վրա: Քոշվոր արաբների ջոկատներ երևացին Դամասկոսի շրջակայքում, հուզումներ առաջացան Հոմսի, Համայի և երկրի հյուսիսային շրջաններում: Շարժումը տարածվեց Գեյր էզ-Ջորի շրջանը: Ամբողջ աշխարհն իմացավ Ջեբել Դրուզի ապստամբության մասին, իսկ ֆրանսիական իմպերիալիստները փորձում էին գործը պատկերել որպես տեղական միջադեպ:

Դրուզների ապստամբությունը համակրանք առաջացրեց նաև Ֆրանսիայի առաջադիմական շրջաններում, հատկապես կոմունիստների մոտ: Ֆրանսիայի կոմկոուսի կենտկոմի օրգան «L'Humanité»-ն հանդես եկավ «Կորշի պատերազմը Սիրիայում», «Ֆրանսիական զորքերի եղբայրացում ճնշված ժողովուրդների հետ», «Իմպերիալիստական մանդատների վերացում» կոչերով⁵⁴:

⁵² 119 احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص

⁵³ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 169.

⁵⁴ „L'Humanite“, 10.8.1925.

Քերթը իր էջերում մերկացնում էր Ֆրանսիական իմպերիալիստների վարած քաղաքականությունը Սիրիայում, պահանջում դադարեցնել պատերազմը և անկախություն տալ Սիրիային:

Գեննեբալ Միշոյի զորքերի շախչախումից հետո Սառույր բանակցությունների մեջ մտավ դրուզ առաջնորդների հետ, հաշտության առաջարկով: Նրա նպատակն էր խանգարել դրուզների առաջխաղացումը դեպի Հյուսիս, Դամասկոսի ուղղությամբ, և երկրորդ, ժամանակ շահել Սիրիա օժանդակ ուժեր տեղափոխելու համար:

Սառույր բանակցությունների համար դրուզ շեյխերի մոտ ուղարկեց Լիբանանի մի խումբ դրուզ ֆեոդալների, որոնք Ջեբել Դրուզի ապստամբների հետևյալ պահանջներով վերադարձան Բեյրութ: Դրուզները որպես բանակցությունների նախնական պայման պահանջում էին ազատել Թադմոր արքայից ուժը դրուզ ղեկավարներին. ետ կանչել կապիտան Կարբեհին: Այս պայմանները ընդունվելուց հետո, դրուզները պահանջում էին. 1. ճանաչել Ջեբել Դրուզի անկախությունը, 2. Ֆրանսիայի զինվորական և քաղաքացիական պաշտոնյաներին հեռացնել երկրից, 3. Ֆրանսիական զորքերի կատարած ավերումների համար հատուցում տալ, 4. դրուզներից ոչ ոք չպիտի պատժվի և զենքերը չպիտի բռնագրավվեն⁵⁵:

Սառույր համաձայնվեց արքայից ազատել դրուզ ղեկավարներին և ետ կանչել Կարբեհին, որին փոխարինեց կապիտան Ռայնոն: Սակայն նա միաժամանակ իր հակաառաջարկները ներկայացրեց դրուզներին. 1. վճարել ռազմատուգանք 5 հազար թուրքական լիրայի գումարով, 2. փոխհատուցել Սուեյդայի վաճառականներին, ապստամբության հետևանքով կրած վնասների համար, 3. վերադարձնել Ֆրանսիացիներից զրավված զենքերը⁵⁶: Սուլթան Աթրաշը մերժեց Ֆրանսիական պահանջները: Ռազմատուգանք վճարելու Սառույրի պահանջին դրուզները պատասխանում են Ֆրանսիական ավիացիայի ավերած գյուղերը Ֆրանսիայի հաշվին վերականգնելու պահանջով: Ջենքերը հանձնելու առաջարկին դրուզները պատասխանում են զենքերը իրենց ձեռքերում պահելու և ժողովրդին զինելու պահանջով: Բացի սրանից դրուզները այլևս չեն բավարարվում Ֆրանսիական նահանգապետի իշխանության

⁵⁵ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٧٥

⁵⁶ նույն տեղում:

տակ իրենց տրվելիք ինքնավարությամբ, և պահանջում են ամբողջ Սիրիայի անկախությունը⁵⁷։

Աթրաշի և դրուզ ղեկավարների քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած այս փոփոխությունը՝ ամբողջ Սիրիայի անկախության պահանջի առաջադրումը, բացատրվում է նրանով, որ ապստամբությունը տարածվել էր ամբողջ Սիրիայում և ընդունել համազգային բնույթ, Դրան նպաստեցին նաև երկու հանգամանք։ Սառառայի պահանջները, որոնք ցույց տվեցին, որ Ֆրանսիացիները, չնայած պարտությունը, չեն ուզում հրաժարվել իրենց իմպերիալիստական քաղաքականությունից, և սերտ շփումը ամստամբության ղեկավարների և «աշ-Շաաբ» կուսակցության ղեկավարների միջև։

Ապստամբության ղեկավարությունը անհրաժեշտ համարեց քաղաքական ընդհանուր ճակատ կազմել Դամասկոսի ազգային բուրժուական գործիչների հետ, որոնց գլխավորում էր դոկտոր Աբդ առ-Ռահման Շահրանդերը, և միացյալ ծրագիր մշակել երկրի իրավունքները պաշտպանելու համար, 1925 թ. օգոստոսի 21-ին, «աշ-Շաաբ» կուսակցության ղեկավարների զաղտնի խորհրդակցությունում վերջնականապես որոշվեց միանալ դրուզներին և ակտիվ մասնակցություն ունենալ ապստամբությանը⁵⁸։

Ամբողջ Սիրիայի անկախության համար պայքարի զաղափարը իր արտահայտությունը գտավ սուլթան Աթրաշի 1925 թ. օգոստոսի 23-ին հրապարակած մանիֆեստում՝ ուղղված բոլոր սիրիացիներին։ Այս մանիֆեստում Աթրաշը կոչ էր անում սիրիացիներին զենքի դիմել օտար տիրապետությունը վերացնելու համար։ Մանիֆեստում շարադրված էին հետևյալ պահանջները. 1. Սիրիայի միասնությունը, նրա առափնյա և ներքին մասերով։ Սիրիական արաբական միասնական պետության լրիվ անկախության ճանաչում։ 2. Ազգային կառավարության ստեղծում, որը կհրավիրի սահմանադիր ժողով երկրի հիմնական օրենքը մշակելու համար։ 3. Օկուպացիոն զորքերի էվակուացիա Սիրիայից և ազգային բանակի ստեղծում։ 4. Ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքների և մարդու իրավունքների հաստատում հանուն ազատության, հավասարության և եղբայրության⁵⁹։

⁵⁷ „Известия“, 3.XI.1925, «Ժամանակ», 26.VIII.1925.

⁵⁸ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 168.

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 170։

Մանիֆեստում առաջադրված խնդիրները կենսագործելու համար անհրաժեշտ էր, որ ապստամբությունը դուրս գար Զեքել Դրուզից, ընդգրկեր ամբողջ Սիրիան և պայքարեր երկրի քաղաքական և վարչական կենտրոն հանդիսացող Դամասկոսի գրավման համար:

Առաջին մարտերը Դամասկոսի տակ: Ապստամբությունը ամբողջ Սիրիայում ընդարձակելու և Դամասկոսը գրավելու համար «աշ-Շաար» կուսակցության ղեկավարներ Շահբանդերը, Զամիլ Մարդամը, Սաիդ ադ-Դին Մուայյադը օգոստոսի 23-ին Զեքել Դրուզի Քաֆր ալ-Լիհա գյուղում հանդիպեցին սուլթան Աթրաշի և շեյխ էմիր Համդիի հետ: Որոշում ընդունվեց գործողությունների լրիվ համաձայնեցման մասին: Նրանք պայմանավորվեցին առանց փոխադարձ համաձայնության սեպարատ հաշտություն չկնքել ֆրանսիացիների հետ: Միևնույն ժամանակ որոշվեց հարձակվել Դամասկոսի վրա⁶⁰: Այդ ընթացքում ապստամբությունը արագ տարածվել էր Դամասկոսի շրջակայքում և ապստամբները շարունակ հարձակումներ էին կատարում մայրաքաղաքի արվարձանների վրա, որը տազնապալից իրադրություն էր ստեղծել Դամասկոսում: Վախենալով քաղաքում ծագելիք ապստամբությունից, զինվորական իշխանությունները կատարեցին մի շարք ձերբակալություններ և քաղաքում պաշարողական դրություն մըտցրին⁶¹: Օգոստոսի 24-ին պարտիզանական ջոկատները, թվով 1500 մարդ, շարժվում են դեպի Դամասկոս, սակայն, Սառույր խափանում է նրանց պլանը: Ֆրանսիական հրամանատարությունը նախօրոք տեղյակ էր ապստամբների առաջխաղացման մասին, և վերջիններս զրկվեցին հարձակման հանկարծակիությունից օգտորվելու հնարավորությունից: Ֆրանսիական հրետանին և ռազմաօդային շորս միավորումներ ուժեղացրած են ապստամբների դիրքերը⁶²: Ալ-Քիսվա գյուղի մոտ ապստամբները կատաղի մարտեր են մղում գնդապետ Մասիեի հրամանատարությամբ Դամասկոսից եկած ուժերի հետ և մեծ վնասներ պատճառում թշնամուն, որից հետո Դամասկոսից եկած նոր ուժերի ճնշման տակ նահանջում են դեպի արևելք:

⁶⁰ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 179.

⁶¹ «Новейшая история арабских стран», стр. 51.

⁶² احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص 17.

Այսպիսով, Դամասկոսը գրոհով գրավելու ապստամբները առաջին փորձը վերջացրած անհաջողություններից հետո Դամասկոսի վրա հարձակումը կարող էր պսակվել հաջողությունների, եթե պարտիզանների հարձակմանը ղուզընթաց Դամասկոսի ներսում, ինչպես ենթադրվում էր, ապստամբություն բարձրացվեր, Սակայն այդ բանը տեղի չունեցավ, որովհետև «աշ-Շաաբ» կուսակցությունը հույսը դրել էր դամասկոսցիների տարերային ելույթի վրա և ըստ էության ոչինչ չէր արել ապստամբության կազմակերպման և նախապատրաստման համար:

Դամասկոսի տակ տեղի ունեցած մարտերից հետո Ֆրանսիական հրամանատարությունը ուժեղացնում է օգային հարձակումները գյուղերի վրա: Պարտիզաններին համակրելու մեջ կասկածվող գյուղերը ենթարկվում են մեծ ռազմատուգանքների: Սեպտեմբերի սկզբներին Հաուրանի Մարջանիա գյուղում պարտիզանները վիրավորում են ֆրանսիական զենքերալ Սուլիենին, որից զազազած ֆրանսիական զորքերը ավերում են ամբողջ գյուղը, կենդանի մնացած գյուղացիները անցնում են Ջերբել Դրուզ ու միանում ապստամբներին⁶³: Ֆրանսիական զինվորական դատարանը մահապատժի է ենթարկում տասնմեկ արարների, որոնք մեղադրվում էին ֆրանսիական երկու սպայի սպանության մեջ⁶⁴: Միևնույն ժամանակ իշխանությունները հայտարարեցին, որ սուլթան Աթրաշին հետևողները պիտի պատժվեն, նրանց գյուղերը պիտի այրվեն և ապստամբության համար արյունով պիտի հատուցեն⁶⁵:

Սակայն սիրիական հայրենասերները, շնայած այդ բռնություններին, շարունակում էին պայքարը: Օգոստոսի վերջերին դրուզները հարձակումներ են գործում Դամասկոսից 20 կմ վրա գտնվող ֆրանսիական պահակակետերի և Դամասկոս-Դերաա երկաթուղու վրա, քանզում են Խուրբաթ ալ-Գազալա և Իզրա կայարանների միջև եղած երկաթուղային կամուրջը⁶⁶: Նորից հուզումներ առաջացան Հալեպում⁶⁷: Ալեքսանդրետում քոչվոր արարները Ռամազան Շալլաշի ղեկավարությամբ հարձակվեցին Դամասկոս-Բաղդադ ճանապարհի վրա, ոչնչացրին թշնամու պահապան զինվորներին և իրենց հսկողությունը հաստատեցին այդ շրջանում:

⁶³ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج. ٣، ص ٣٢١

⁶⁴ «Заря Востока», 24. IX. 1925.

⁶⁵ «Известия», 10. IX. 1925.

⁶⁶ «The Times», 31.VIII.1925.

⁶⁷ «Le Temps», 27.VIII.1925.

Այս բոլոր գործողութիւնները Դամասկոսը շրջապատելու նախապատրաստութիւնները էին:

Ապստամբութեան այս էտապում նրա մասնակիցների հիմնական մասսան Ջեբել Դրուզի և Հաուրանի գյուղացիներն էին, ինչպէս նաև սիրիական անապատի բեդվիները: Ապստամբութեանն իրենց լրիվ համակրութիւնն էին հայտնում աշխատավորական մասսաները: «Այդ պայքարում,—գրում է Վ. Լուցկին,—ակտիվ մասնակցում էին սիրիական բանվորները և նրանց ավանգարդը հանդիսացող սիրիական կոմունիստները»⁶⁸:

Սակայն պարտիզանական խմբերը դեռևս ղեկավարում էին ֆեոդալները և բեդվի շխխերը, ինչպէս օրինակ՝ սուլթան Աթրաշը, «աշ-Շաաբ» կուսակցութեան ղեկավարներից նասիբ Բաքրին, բեդվի ցեղի առաջնորդ Ռամազան Շալաշը և ուրիշներ: Ինչ վերաբերում է ազգային բուրժուազիային, ապա ապստամբութեան այս էտապում նրա մի մասը բոլորովին շմասնակցեց ապստամբութեանը, իսկ մյուս մասը, թեև միացավ ապստամբութեանը, նպատակ ունենալով օգտագործել այն իր շահերի համար, սակայն անմիջականորեն շմասնակցեց պարտիզանական պայքարին⁶⁹: Սիրիական բուրժուազիայի շատ ներկայացուցիչներ, որոնք ապստամբութեան ժամանակ գտնվում էին Պաղեստինում, զանազան պատճառներով հրաժարվեցին մասնակցել պայքարին, իսկ բուրժուազիայի ներկայացուցիչների գլխավորած «Սիրիա-Պաղեստինյան կոնգրեսի» պատվիրակութիւնը սահմանափակվում էր նրանով, որ Կահիրեից անընդհատ բողոքներ էր ուղարկում Ազգերի Լիգային և մեծ պետութիւններին Սիրիայի դրութեան մասին, իսկ վերջինս ոչ մի միջոց ձեռք չէր առնում ապստամբներին օգնելու համար:

Այսպիսին էր դրութիւնը Սիրիայում 1925 թ. օգոստոսի 24-ի դեպքերից հետո: Այդ ժամանակ ֆրանսիական զինվորական իշխանութիւնները իրենց առջև խնդիր են դնում ազատել Սուեյզայում շրջապատված ֆրանսիական կայազորը և նոր ուժերով հարձակման անցնել ամբողջ Ջեբել Դրուզում: Ֆրանսիական կառավարութիւնը ետ կանչեց Ջեբել Դրուզում պարտութիւն կրած զինեւորալ Միշոյին և Սիրիայում զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց գեներալ Գամելենին:

⁶⁸ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 184.

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 184—185:

Իզրա կայարանը վերածվեց Ֆրանսիական ռազմական մեծ բազայի: Դամասկոսի շրջանում կենտրոնացվեցին Ֆրանսիական, մարոկկոյական, սենեգալյան հետևակ և հեծյալ զորամասեր, երկու հրետանային մարտկոց, ծանր զնդացիները, մեկ տանկային վաշտ, ռազմա-օդային նավատորմի ստորաբաժանումներ, ռազմամթերք, բենզին և ջուր տեղափոխող ավտոմեքենաների շարասյուններ և այլ օժանդակ ուժեր⁷⁰: Ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր թիվը այստեղ հասավ 10 հազարի:

Ջերբել Դրուզի վրա ֆրանսիական հարձակման ձախողումը: Սուեյդայի վրա արշավանքի պատրաստված զորամասերը, Գամելենի հրամանատարութայամբ, 1925 թ. սեպտեմբերի 23-ի առավոտյան շարժվեցին Սուեյդա: Քաղաքից դեպի արևմուտք, Թեև այլ-Հազիդ գյուղի մոտ, 1500 ապստամբներ հերոսաբար դիմադրելով, կանգնեցրին թշնամու առաջխաղացումը, սակայն Ֆրանսիական զորքերին օգնութան հասած տանկերը և հեծելազորը ստիպեցին դրուզներին նահանջել: Սեպտեմբերի 24-ին Ֆրանսիական զորքերը գրավեցին Սուեյդան, որի բնակչությունը ամբողջությամբ հեռացել էր քաղաքից: Սակայն սեպտեմբերի 25-ի երեկոյան դրուզների ջոկատները երեք կողմից շրջապատում են Սուեյդան⁷¹: Ջրի և մթերքների պակասությունը, դրուզների կողմից Սուեյդան ֆրանսիական թիկունքից կտրելու երկյուղը, մյուս կողմից էլ ապստամբների ռազմական տակտիկայի դեմ պայքարելու անզորությունը Գամելենին ստիպում են իր զորամասերը դուրս բերել Ջերբել Դրուզից: Նա լավ էր հասկանում, որ դրուզների թևային և թիկունքային հարձակումները մեծ վտանգ էին սպառնում իր զորքերին: Վերադասավորելով իր ուժերը, Գամելենը հոկտեմբերին վերսկսեց իր հարձակումները Ջերբել Դրուզի վրա: Նրան հաջողվեց գրավել միայն մի քանի գյուղ⁷²: Ավելին անել հնարավոր չէր: Հանդիպելով դրուզցիների ուժեղ դիմադրությունը, նա երկրորդ անգամ ստիպված եղավ հեռանալ Ջերբել Դրուզից և ամրանալ Հաուրանում: Իր զորամասերը կենտրոնացնելով Հաուրանի բազաներում, Գամելենը ծրագրում էր հաջորդ տարվա գարնանը ընդհանուր հարձակում սկսել ապստամբությունը վերջնականապես ճնշելու համար⁷³:

⁷⁰ 121 'احسان هندی، كفاح السوري العربي، ص

⁷¹ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 200.

⁷² Նույն տեղում, էջ 203:

⁷³ Ch. Andrea, La Revolte druze et l'insurrection de Damas, 1925—1926, Paris, 1937, p. 70.

Ջեբել Դրուզի վրա ֆրանսիական զորքերի երկրորդ հարձակման ժամանակ խոշոր ապստամբություն սկսվեց Համա քաղաքում: Այն կազմակերպվել էր սուլթան Աթրաշի և Շահբանդերի գիտություններ ու համաձայնություններ⁷⁴: Ապստամբած բեդվիները հոկտեմբերի 4-ի երեկոյան մտան Համա: Սառույր հեռագրով պահանջեց Գամելենից անմիջապես իր զորամասերը տեղափոխել Համա⁷⁵: Ջեբել Դրուզից ֆրանսիական ուժերի հեռացումը հնարավորություն տվեց դրուզներին նախապատրաստվելու նոր մարտերի:

Բեդվիներ ցեղերի Համա մտնելուց հետո քաղաքի բնակչությունը ապստամբվեց և միացավ նրանց: Ապստամբները հարձակվեցին նահանգապետության շենքի վրա և, ֆրանսիական պահակախմբի դիմադրությունը ընկճելով, գրավեցին զենքի պահեստը, ջարդեցին բանտի դռները և ազատեցին 500 բանտարկյալներին⁷⁶: Հոկտեմբերի 5-ին, ֆրանսիացիները կենտրոնացնելով իրենց ուժերը անցան հարձակման, Երեկոյան ֆրանսիացիները ներխուժեցին քաղաք: Համան ենթարկվեց հրետանային և օդային ուժակոծման, որի ժամանակ սպանվեց մի քանի հարյուր մարդ⁷⁷:

Ապստամբությունը ընդգրկում է նորանոր շրջաններ: Հոկտեմբերի սկզբներին Հալեպի շրջանի գյուղացիները շրջապատում են Հալեպը⁷⁸: Բեդվիներ ջոկատները հարձակումներ են կատարում Համա-Հալեպ երկաթուղագծի վրա: Հոկտեմբերի վերջերին սուլթան Աթրաշի եղբայր Ջեյդ Աթրաշի գլխավորությամբ գործող ջոկատը հարձակվում է Ռայյակ քաղաքի վրա, նպատակ ունենալով կլորել Բեյրութ-Դամասկոս երկաթուղային հաղորդակցությունը, որտեղից նորանոր ուժեր էին ստանում ֆրանսիական ռազմամոլները: Այսպիսով, ամբողջ Սիրիան բռնկված էր ապստամբությամբ, որի դեմ օկուպանտներն անզոր էին պայքարելու:

Սիրիական ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պատերազմի այս գոտեմարտում կարևոր դեր խաղաց Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը: Ջեբել Դրուզի ապստամբության բուն շրջանում կոմկուսակցությունը ապստամբների հետ համե-

⁷⁴ В. Лущкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 206.

⁷⁵ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربي، ص ۱۲۵

⁷⁶ նույն տեղում, էջ 94:

⁷⁷ В. Лущкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 210.

⁷⁸ «Правда», 23. X. 1925.

րաշխության և նրանց անմիջական օգնություն ցույց տալու շար-
ժում կազմակերպեց: Կոմունիստներից կազմված կոմիտեն կապ
հաստատեց ապստամբության ղեկավարների ներկայացուցիչների
հետ և նրանց հայտնեց կոմկուսակցության որոշումը՝ ապստամ-
բությանը աջակցելու մասին: Կոմկուսը հակաիմպերիալիստական
ադիտացիա էր տանում բնակչության մեջ, դեղորայք էր առարում
ապստամբներին⁷⁹:

Կոմկուսը մեծ աշխատանք է տարել նաև Սիրիայում գործող
ֆրանսիական բանակի զինվորների մեջ: Ուրիշի ձեռքերով կովելու
մեթոդին հետևելով, իմպերիալիստները հեծյալ շոկատներ էին
կազմել Հյուսիսային Աֆրիկայի տեղացիներից ու Սիրիա ուղարկել
ապստամբների դեմ կովելու համար: Սիրիայի կոմունիստները
ֆրանսերեն և արաբերեն լեզուներով հրապարակած թուղիկնե-
րում կոչ էին անում նրանց հրաժարվել ապստամբների դեմ կովե-
լուց և եղբայրանալ նրանց հետ⁸⁰:

Սիրիայի կոմկուսի կենտկոմը հրահանգ ուղարկեց նաև Ան-
տիոքի կուսակցական բջիջներին, նրանց առջև խնդիր դնելով խա-
փանել հայ երիտասարդներին ֆրանսիական բանակում զինվորա-
գրելու գործը: Հակաիմպերիալիստական թուղիկները փակցվել
էին Անտիոքի հարբեկ գյուղի եկեղեցու պատերին⁸¹:

Ֆրանսիական գաղութարարները արգելեցին կոմկուսի գոր-
ծունեությունը, և նա անցավ ընդհատակ: Սկսվեց հալածանքը կո-
մունիստների և նրանց համակրողների դեմ, կատարվեցին մի շարք
ձերբակալություններ: Կոմունիստական գործունեության և բանա-
կում քայքայիչ աշխատանք տանելու մեղադրանքով ֆրանսիական
իշխանությունները ձերբակալեցին Սիրիական կոմունիստական
կուսակցության մի շարք ղեկավարների, այդ թվում Ֆուադ Շիմա-
լիին, Հ. Մատեյանին, Հ. Բոյաշյանին, Քելալյանին և ուրիշների:

Հայերի դիրքը ազգային-ազատագրական պատերազմի ժա-
մանակ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ երի-
տասարդ թուրքերի կազմակերպած կոտորածից փրկված հայերի
մի հոծ բազմություն հանգրվան գտավ Սիրիայում: Սիրիայում
հավաքված մոտ հարյուր հազար հայության մեծամասնությունը
համախմբված էր վրան-գաղթականներում և իր գոյությունը
անցկացնում էր կիսաքաղց և կիսամերկ վիճակում:

⁷⁹ ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ, դ. 2, վ. 3:

⁸⁰ «Ալ-Ախբար» (الجبايل), Բեյրութ, 15.XII.1963:

⁸¹ ՀՍՍՀ ԳԱ ԱԻ արխիվ, դ. 2, վ. 3:

Արաբ ժողովրդի ցույց տված մշտական հոգատարության շնորհիվ զգալիորեն բարելավվեց հայերի տնտեսական վիճակը: Հավատարիմ մնալով իրենց երկրորդ հայրենիքին և խորացնելով արաբ ժողովրդի հետ եղբայրական կապերը, հայերը զգալի ավանդ մուծեցին նաև Սիրիայում ծավալված ազատագրական, հակաիմպերիալիստական շարժումների զարգացման գործում, որով նոր էջ բացվեց հայ և արաբ ժողովուրդների հարաբերություններում: Հայերը ստեղծեցին ապստամբներին աջակցող հեղափոխական կոմիտե⁸²: Այս կոմիտեն հակաիմպերիալիստական լայն ազդեցիկ էր տանում հայ բնակչության շրջանում, դեղորայք էր ձեռք բերում և առարում ապստամբներին⁸³ և այլն:

1925 թ. օգոստոսի 24-ին, երբ արաբ և դրուզ ապստամբները մոտենում էին Դամասկոսին, Ֆրանսիական իշխանությունները սկսեցին զենք բաժանել տեղի քրիստոնյաներին՝ մարոնիթներին, հույներին և հայերին: Այս կապակցությամբ հիշատակության արժանի է Սիրիայի հայերի դիրքը իր ազատության համար մարտնչող արաբ ժողովրդի հանդեպ: Դամասկոսի հայոց առաջնորդը մերժեց հայերին զենք բաժանելու առաջարկը, ասելով, թե հայերը բարեկամ են տեղացիներին⁸⁴: Հայերին զենք բաժանելու ավանտյուրիստական փորձին ձեռնամուխ լինելով, օկուպանտները ձգտում էին արաբ ժողովրդին թշնամացնել հայերի հետ, սիրիական ժողովրդի ազատագրական պայքարը վերածել ազգամիջյան կռիվի, որպեսզի Ֆրանսիական բանակը իրավունք ունենար մշտապես մնալու և միջամտելու Սիրիայի ներքին գործերին: Սակայն սիրիահայերը չընկան Ֆրանսիական գաղութարարների և նրանց հետ համագործակցող դաշնակ ղեկավարների պատրաստած ծուղակը: Արաբ ժողովուրդը բարձր է գնահատել հայերի այս դիրքը: Հեղափոխականների օգնության միջազգային կազմակերպության Ֆրանսիական սեկցիայի օրգան «Լա դիֆանս»-ի տվյալներով, Ֆրանսիական բանակում «բայքայիչ» աշխատանք տանելու և հակաիմպերիալիստական թուրքիկներ տարածելու համար ձեռքակալվել են տասնյակ հայեր⁸⁵: Ֆրանսիական իմպերիալիստներին շահողվեց հայերին ներգրավել արաբական ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու գործի մեջ: Հայ ժողովրդի և նրա դեմո-

⁸² «Երևան», Փարիզ, 3.XI.1925:

⁸³ ՉՍՍ2 ԳԱ ԱՌ արխիվ, գ. 2, վ. 3:

⁸⁴ «Երևան», 8.XI.1925:

⁸⁵ Նույն տեղում, 26.V.1926:

կրբատական ուժերի համակրանքը ամբողջովին արաբ ժողովրդի և նրա արդարացի պայքարի կողմն էր:

Հարձակում Դամասկոսի վրա: Հոկտեմբերի սկզբներին սիրիական մայրաքաղաքում կրկին լարված դրություն էր:

Պարտիզանական շարժումը մեծ թափ էր ստացել Դամասկոսը օղակող Ղութայի օազիսում, որտեղ նախապատրաստական աշխատանքներ էին տարվում Դամասկոսի վրա կրկին հարձակվելու համար:

1925 թ. օգոստոսի վերջերին, Դամասկոսի ապստամբության ձախողումից հետո, քաղաքի ծայրամասերի աշխատավոր բնակչության մի մասը անցել էր Ղութայի օազիսը և միանալով բեդվիններին անընդհատ հարձակումներ էր կատարում ֆրանսիական պատժիչ զորամասերի և հաղորդակցության ճանապարհների վրա: Դամասկոսի շրջակայքը վերածվել էր պարտիզանական գործողությունների կենտրոնի: Ուստի ֆրանսիական հրամանատարությունը միջոցներ էր ձեռք առնում, որպեսզի ոչնչացնի Դամասկոսին սպառնացող պարտիզանական շարժումը: Հոկտեմբերի կեսերին Ղութայի օազիս ուղարկված Սառոայի պատժիչ արշավախումբը հրո ճարակ դարձրեց գյուղերն ու ցանքերը, մասսայական տեղորկազմակերպեց բնակչության դեմ⁸⁶: Այս ծաղկած շրջանը քարուքանդ անելուց հետո, ֆրանսիական «քաղաքակրթիչները» դամասկոսցիներին ահաբեկելու համար խոշտանգված մի խումբ ապրստամբների դիակները կապում են ուղտերի վրա ու ցուցադրում մայրաքաղաքի փողոցներում⁸⁷: «Բուն իսկ Դամասկոսի ժողովուրդը,—գրում էր «Ժամանակ» թերթը,—այլևս չկրցավ ինքզինքն զսպել, երբ ֆրանսիացիները չվաններով կապված վիճակի մեջ ուղտերու վրա ցուցադրեցին և հետո անոնց կոխոտել տվեցին դուրսեն բերած ըմբոստներու դիակները, որոնց մեջ դամասկոսցիներ ալ կային: Անկե ետքը կատաղի հարձակում մը սկսավ ֆրանսիացիներու դեմ»⁸⁸: Օկուպացիոն զորքերի կատարած գազանությունները և խոշտանգված 24 արաբների դիակների ցուցադրման խռովահույզ տեսարանը դամասկոսցիների համբերության բաժակը լցրեց և ազդանշան հանդիսացավ ընդհանուր ապստամբության:

⁸⁶ Mac-Callum, The Nationalist crusade in Syria, New-York, 1928, p. 131.

⁸⁷ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربي، ص 141.

⁸⁸ «Ժամանակ», 7.XI.1925.

Հոկտեմբերի 14-ին Դամասկոսում ընդհանուր գործադուլ սկսվեց. փակվեցին արհեստանոցները, խանութները, դադարեց տրանսպորտի երթևեկությունը, զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան բնակչության և ֆրանսիական զորքերի միջև⁸⁹, Հետևյալ օրը Դամասկոսի մի խումբ հայրենասերներ հարձակվեցին ոստիկանության շենքի վրա և գրավեցին այնտեղ եղած զենքերը:

Հոկտեմբերի 18-ին համաժողովրդական ապստամբություն սկսվեց Դամասկոսում: Այդ օրը, լուսաբացին, երեք շրկատներ (700 հետևակ և 500 ձիավոր) դամասկոսցի ֆեղդալ նասիր Բաքրիի, Դամասկոսի գիշերային պահակների միավորման նախագահ՝ Հասան ալ-Խառոաթի և Աբի Աբդո Դիրի հրամանատարությունները երեք ուղղությամբ մտան Դամասկոս: Քաղաք մտած շրկատներին միացան Շաղուր և Մեյդան թաղամասերի բնակիչները⁹⁰: Ապստամբները ֆրանսիացիներից մաքրեցին Շաղուր և Մեյդան թաղամասերը և շարժվեցին դեպի քաղաքի կենտրոնը: Ֆրանսիացիները փակվեցին հասարակական շենքերում և դրանք վերածելով ամրությունների, գնդակոծում էին ապստամբներին: Սակայն վերջիններս նրանց դուրս մղեցին այդ վայրերից, այդ թվում նաև ալ-Ադմի պալատից, որին տիրանալու համար ապստամբները կատաղի մարտեր մղեցին⁹¹: Դամասկոսի 3000-անոց ֆրանսիական կայազորը, որն իր տրամադրության տակ ուներ նաև տանկեր և որոնց դեմ բնակչությունը բարիկադներ էր կառուցել, չէր կարողանում ճնշել ապստամբներին: Փողոցային մարտեր մղելով զորքերի հետ, ապստամբները գրավեցին քաղաքի մեծ մասը⁹²: Ֆրանսիական զորքերը քաշվեցին քաղաքի հյուսիսային մասում գտնվող աս-Սալիհիյա թաղամասի զորանոցները, որոնք պաշտպանվում էին տանկերով: Այնտեղ հավաքվեցին նաև ֆրանսիացի բոլոր պաշտոնյաներն իրենց ընտանիքներով: Սառույթի հրամանով ֆրանսիական հրետանին այդտեղից, ինչպես նաև ալ-Մազզեից ու միջնարբերդից հոկտեմբերի 18-ին սկսում է Դամասկոսի ուժեղացումը: Հրետանային ուժեղացումը զուգընթաց հոկտեմբերի 19-ի առավոտյան քաղաքը ենթարկվեց նաև օդային ուժեղացում: Դամասկոսի ուժեղացումը տևեց երկու օր և դադարեցվեց այն բանից

⁸⁹ В. Лущик, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 216.

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 218—219:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 219:

⁹² «Երևան», 29.X.1925:

հետո, երբ օտարերկրյա պետությունների հյուպատոսները բողոքեցին դրա դեմ և երբ Դամասկոսի երեկելիներից էմիր Սաիդ ալ-Ջազարին և Հաքքի ալ-Ազման այցելեցին Դամասկոսի շրջանի զինվորական ղեկավար, ղնդապետ Անդրեային և ուժակոծումը դադարեցնելու համար նրան խոստացան հարյուր հազար թուրքական լիրա ուղղափառները վճարել և երեք հազար հրացան հանձնել⁹³,

Դամասկոսի վայրագ ուժակոծումը հսկայական վնասներ պատճառեց քաղաքին ու բնակչությանը: Ամբողջովին ավերվեցին մի շարք թաղամասեր, հողին հավասարվեցին Միդհատ փաշա, Սուկ ալ-Նառուսթին և ուրիշ շուկաներ ու թաղամասեր, Անհատուցելի վնաս հասցվեց ալ-Ազմ պալատին, քանդվեցին մի շարք պատմական շենքեր և ճարտարապետական հուշարձաններ, Քանդվեց ալ-Քուաթլի պալատը՝ արաբական արվեստի կոթողներից մեկը⁹⁴, Պաշտոնական տվյալներով ուժակոծումից զոհվեց մոտ 1500 մարդ⁹⁵: Այս թվի մեջ շեն մտնում ավերակների տակ մնացած զոհերը: Ուժակոծման հետևանքով առաջացած նյութական վնասները զնահատվել են ավելի քան մեկ միլիոն անգլիական ֆունտ ստեռլինգ⁹⁶:

Սառույր և ֆրանսիական բուրժուական մամուլը փորձել են արդարացնել իրենց հանցագործությունը ուղղափառ անհրաժեշտություններ, որի նպատակն է եղել, իբր, պատժել և վախեցնել քաղաքի բնակիչներին⁹⁷: Իրականում այդ ուժակոծումը հետևանք էր այն բանի, որ ֆրանսիական զորքը անընդունակ գտնվեց պայքարելու իր ազատության համար զենք վերցրած սիրիական ժողովրդի դեմ: Օկուպանտները բարբարոսական միջոցի դիմեցին, որպեսզի կարողանան շարունակել այդ ժողովրդին թալանելն ու ճրնշելը:

Դամասկոսի ուժակոծումը առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի առաջադեմ մարդկանց վրդովմունքն ու բողոքը: Ցասումով լցվեց արաբական երկրների ժողովուրդների սրտերը: Ի նշան սուգի, 60 հազար մահմեդական և քրիստոնյա արաբներ սև դրոշակներով ան-

⁹³ В. Лыцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 222.

⁹⁴ „The Times“, 27.X.1925.

⁹⁵ „L'Humanité“, 17.IX.1925:

⁹⁶ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربي، ص ۱۴۲

⁹⁷ Ch. Andréa, La Révolte druze et l'insurrection de Damas 1925—1926, p. 73.

յան Բաղդադի փողոցներով: Ապստամբների օգնության համար Իրաքում հավաքվեց 50000 ֆունտ ստեռլինգ⁹⁸: Դամասկոսի ուժակոծման համար Պաղեստինի արաբները պատասխանեցին բողոքի ընդհանուր գործադուլով, որ կազմակերպել էին նոյեմբերի 2-ին, լորդ Բալֆուրի ղեկավարացիայի տարեդարձի օրը: Հյուսիսային Աֆրիկայի, Հնդկաստանի հասարակական կազմակերպությունները, Եգիպտոսի Վաֆդ կուսակցության ղեկավար Սաադ Չաղլուլը իրենց բողոքներով դատապարտեցին ֆրանսիական գաղութարարների կատարած շարագործությունները և պահանջեցին խիստ պատժել Դամասկոսի ողբերգության պատասխանատուներին⁹⁹: Ֆրանսիական սենատի մի խումբ անդամներ մեղադրելով կառավարությանը Դամասկոսի ղեկավարի առթիվ, պահանջեցին անմիջապես փոխել Սաուդային: Մերկացնելով ֆրանսիական գաղութարարների կատարած դաճճային գործողությունները Սիրիայում, Ֆրանսիայի կոմկուսակցությունը պահանջեց Սիրիայից և Մարոկկոյից դուրս բերել ֆրանսիական բանակը և թողնել, որ սիրիական ժողովուրդը ինքը որոշի իր բախտը¹⁰⁰: Կոմկուսի կենտրոնական օրգան «L'Humanite»-ն կոչ էր անում ֆրանսիական զինվորներին եղբայրանալ սիրիացիների հետ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ազգերի Լիգային, ապա նա, ըստ էության պաշտպանեց Ֆրանսիայի բարբարոսական գործողությունները: Ազգերի Լիգայի մանդատային հանձնաժողովը խորհուրդ տվեց սիրիացիներին համագործակցել մանդատային իշխանություններին հետ¹⁰¹:

Ազատագրական պայքարը 1926—1927 թթ. և ապստամբությանն ենթարկվեց: Ֆրանսիական զինվորականությունը այն կարծիքին էր, թե Դամասկոսի ուժակոծումով վերջ կտրվի սիրիացիների ապստամբությանը: Սակայն այդ հաշիվները սխալ դուրս եկան: Դամասկոսի անգութ ուժակոծումը ավելի բարդացրեց օկուպանտների դրությունը Սիրիայում: Ազգային-ազատագրական շարժումը նոր վերելք ապրեց: Այդ ուժակոծումը արագացրեց ժողովրդական մասսաների քաղաքական գիտակցության հասունացումը: Հազա-

⁹⁸ «Революционный Восток», 1928, № 3, стр. 289.

⁹⁹ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربی، ص ۱۴۳

¹⁰⁰ «L'Humanite» 14.II.1926.

¹⁰¹ «Société des Nations, Commission Permanente des mandats», Geneve, 1926, p. 202—207.

րավոր բնակիչներ, որոնք մինչ այդ շէին մասնակցել ապստամբությանը, Դամասկոսի ումբակոծումից հետո զենք են վերցնում: Օկուպանտների բռնություններից փրկված և Դամասկոսի աղետի համար վրեժի տենչով համակված դամասկոսցիները հեռանալով քաղաքից, միանում են պարտիզաններին¹⁰²: Պարտիզանական ջոկատներին միանում են նաև բեդվին ցեղեր և ֆրանսիական ավիացիայի ավերած գյուղերի բնակիչները¹⁰³: Այսպիսով, ձևավորվում է պարտիզանական մի մեծ բանակ, որ գործում է Դամասկոսի շրջակայքում՝ նասիր Բաքրի հրամանատարությամբ¹⁰⁴: Պարտիզանական խոշոր միավորումներ կային Ջերբլ Դրուզում և Հարավային Լիբանանում, նաև Հալեպի, Հոմսի, Համայի շրջաններում, Եփրատի հովտում, սիրիական անապատում և Լաթաքիայի շրջանում: Այս ջոկատները ղեկավարում էին զինվորական կրթություն և մարտական փորձ ունեցող արաբ սպաները և մարտերի ընթացքում հենց իրենց պարտիզանների կողմից առաջ քաշված ընդունակ մարզիկ:

Պարտիզանական այս միավորումները կազմում էին Սիրիայի ազգային հեղափոխական բանակը, որի թիվը հասնում էր 15—20 հազարի¹⁰⁵: Նրա գլխավոր հրամանատարը սուլթան Աթրաշն էր:

Սիրիայում գործող ֆրանսիական բանակի թիվը 1925 թ. նոյեմբերին հասնում էր 35 հազարի¹⁰⁶, չհաշված սիրիական օժանդակ ուժերը: Սակայն, զորքերի այս թիվը, ինչպես ցույց տվեց փորձը, բավարար չէր ապստամբությունը ճնշելու համար: Ֆրանսիական բանակը դեռևս ոչ մի հաջողություն ձեռք չէր բերել: Ուստի պատրաստվելով 1926 թ. արշավանքներին, ֆրանսիական կառավարությունը 1925—1926 թթ. ձմռան ընթացքում Սիրիա տեղափոխեց, գլխավորապես Մարոկկոյից, նոր ուժեր, որով Սիրիայում ֆրանսիական բանակի թիվը հասավ 70 հազարի¹⁰⁷:

Սիրիայում ֆրանսիական զորքերի հիմնական մասը կազմում էին գաղութային երկրներում՝ Մարոկկոյում, Ալժիրում, Թունիսում, Սենեգալում և Մադագասկարում հավաքագրված զինվորները: Բացի այս, կրոնական, ազգային և ցեղային թշնամություն

¹⁰² Mac-Callum, The Nationalist crusade in Syria, p. 138.

¹⁰³ «Известия», 5. XI. 1925.

¹⁰⁴ ٣٦٦ ص ٣، «الثورة العربية الكبرى» ج ٣

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 366:

¹⁰⁶ P. Newman, The Middle East, London, 1926, p. 145.

¹⁰⁷ ٣٦٨ ص ٣، «الثورة العربية الكبرى» ج ٣

առաջ բերելու նպատակով, ֆրանսիական իմպերիալիստները այլազան ազգային փոքրամասնություններից կազմակերպում էին այսպես կոչված օժանդակ զորքեր:

Այս տազնապալի օրերին Սիրիայի կոմկուսը բացատրական լայն աշխատանք էր տանում այդ շոկատների շարքերում և բնակչության մեջ, մերկացնելով իմպերիալիստների պրովոկացիոն քաղաքականությունը: Հարավային Լիբանանի պարտիզանների հրամանատարությանը, մարոնիթներին և դրուզներին ուղղված կոչերում, զգուշացնում էր նրանց, որ ապստամբությունը ազգային է և ոչ թե կրոնական, որ ապստամբությանը մասնակցում են բոլոր սիրիացիները, առանց դավանական խտրության: Դրա շնորհիվ Լիբանանի քրիստոնյաների մի մասը անցավ ապստամբների կողմը:

Գլխավորապես գաղութային զորքերից կազմված ֆրանսիական օկուպացիոն բանակը բարոյական տեսակետից զգալիորեն ցածր էր ազգային-ազատագրական բանակից: Նրա առավելությունը մարտական տեխնիկայով լավ զինված լինելն էր: Պարտիզանական բանակի ամենակարևոր առավելությունը նրա ամուրկապն էր ժողովրդի հետ: Նա հենվում էր մասսաների լայն աջակցության և համակրության վրա: Օկուպացիոն բանակը, ընդհակառակը, գործում էր թշնամական միջավայրում և ժողովրդի համընդհանուր ատելության մթնոլորտում:

Դամասկոսի ուժեղացումից հետո քաղաքը և նրա շրջակայքը վերածվեցին ազգային-ազատագրական պատերազմի թատերաբեմի: Պարտիզանական ուժերի հիմնական բազաները դարձան Դամասկոսի շրջակա Ղութա օազիսը և Դամասկոսի և Հոմսի միջև ընկած լեռնային շրջան Քալամունը: Այս բազաներում կենտրոնացված պարտիզանական խոշոր խմբավորումներն անընդհատ հարձակումներ կատարելով քաղաքի վրա, ուժասպառ էին անում թշնամուն:

Զգուշանալով քաղաքում նոր ապստամբության առաջացումից, ֆրանսիական իշխանությունները շարունակում էին քաղաքը պահել ռազմական դրուսթյան վիճակում: Միջոցներ են ձեռնարկվում Դամասկոսի պաշտպանության համար¹⁰⁸, Մայրաքաղաքը շրջապատվում է փշալարերով, հատկապես ուժեղացվում է Մեյդան և Շղուուր թաղամասերի պահակակետերը: Ոստիկանությունը և բա-

108 احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربي، ص 140

նակի ուժերը խուզարկում էին քաղաք մտնողներին և դուրս գնացողներին: Քաղաքի բոլոր փողոցների խաշմերովներում դրվել էին լարափակոցներ և կառուցվել բարիկադներ, խիստ պաշտպանութան տակ էին առնվել կառավարական բոլոր շենքերը: Քաղաքի փողոցներով շրջում էին տանկերը: Մի խոսքով, օկուպանտները գտնվում էին պաշարված քաղաքում:

Զենք և պարտիզաններ որոնելու անվան տակ ամբողջ քաղաքում մասսայական խուզարկումներ և շուրջկալներ էին կատարվում: Ստեղծվեցին զինվորական տրիբունալներ¹⁰⁹: Մահվան դատավճիռները հետևում են մեկը մյուսին: Մահապատժի ենթարկված և խոշտանգված պարտիզանների մարմինները, ինչպես միշտ, ցուցադրվում էին Դամասկոսի հրապարակներում:

Մայրաքաղաքի աշխատավորութան վիճակը հուսահատական էր. քաղաքի ուժեղացած հետևանքով հազարավոր ընտանիքներ մնացին անօթևան: Պաշարված բերդի վերածված և գաղութային սարսափելի տեւորի ենթարկված քաղաքում տիրում էր կատարյալ սով: Պարտիզանական կռիվներով ընդրված Դամասկոսի մթերային շտեմարան Հաուրանից և Ղութայի օաղիսից դադարել էր մթերքների մատակարարումը: Ռմբակոծման ժամանակ այրվել էին պահեստները, ոչնչացել էին մթերքի պաշարները և բնակչությանը զրկված էր կենսամիջոցներից: Սովը, ցուրտը, տեւորը, մյուս կողմից էլ ապաստարանից բոլորովին զուրկ լինելը, հազարավոր դամասկոսցիներին ստիպում է հեռանալ ավերված քաղաքից¹¹⁰:

Զգտելով Դամասկոսում կայուն վիճակ ստեղծել, Ֆրանսիական հրամանատարությունը ձեռնարկում է պարտիզանների Ղութայի բազան ոչնչացնելու գործին, որտեղից քաղաքի վրա անընդհատ հարձակում էին գործում պարտիզանները: Այս նպատակով Ֆրանսիական զորքերի զգալի մասը Հաուրանից տեղափոխվում է Դամասկոս: Ղութայի շրջանն ուղարկված Ֆրանսիական պատժիչ խումբը մի քանի օրվա ընթացքում քարուքանդ է անում մի շարք գյուղեր¹¹¹:

Նոյեմբերի 29-ին պարտիզանները մեծ խմբերով նորից ներխուժում են քաղաք և հարձակվում Մեյդան թաղամասի Ֆրան-

¹⁰⁹ «Правда», 23. X. 1925.

¹¹⁰ „L'Humanite“, 4.IX.1925.

¹¹¹ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٣٦٦

սիական ամրացված պահակակետերի վրա, գրավում 11 գնդացիք
և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, և հեռանում իրենց բազան:

Դամասկոսի շրջակայքում մարտերը շարունակվեցին նաև
1926 թ. ձմեռվա ընթացքում:

Սակայն Ֆրանսիական օկուպանտները Դամասկոսի համար
մղվող մարտերում ոչինչ չշահեցին: Նրանք չկարողացան պարտի-
զաններին հեռացնել Դամասկոսի շրջանից:

Մտեղծված իրադրությունը Ֆրանսիական օկուպանտներին
հարկադրեց դիմել քաղաքական մանևրներին: Նրանք հասկացան,
որ միայն ռազմական միջոցառումներով ոչ մի արդյունքի չեն
կարող հասնել:

Ֆրանսիական կառավարությունը Սառուայի փոխարեն Սիրիա-
յում դերագույն կոմիսար նշանակեց փորձված դիվանագետ, սե-
նատոր Հանրի դը Ժուվենելին:

Ժուվենելը մտադիր էր ընդառաջ գնալու սիրիական ժողովրդի
պահանջներին: Նրա նպատակն էր ազգային-ազատագրական շար-
ժումից կտրել նրա բուրժուա-կալվածատիրական ղեկավարներին,
նրանց ենթարկել իրեն և ճնշել ապստամբությունը:

Դը Ժուվենելը նախքան Սիրիա գալը, հանդիպում ունեցավ
«Սիրիա-պաղեստինյան կոնգրեսի» գործկոմի նախագահ՝ Միշել
Լյուսֆալլահի ներկայացուցչի և ժնևում Ազգերի լիգային կից գոր-
ծող վերոհիշյալ կազմակերպության պատվիրակության նախա-
գահ՝ Շեքիբ Արսուանի հետ, սիրիական հարցը լուծելու համար բա-
նակցություններ սկսելու մասին: Այս հանդիպման ընթացքում
սիրիական կողմը բանակցություններ սկսելու համար որպես պայ-
ման առաջարկեց հետևյալ պահանջների ընդունումը. Սիրիայի
լրիվ անկախության և միասնության ճանաչում Ֆրանսիայի կող-
մից, մանդատի վերացում և անկախ Սիրիայի ու Ֆրանսիայի միջև
պայմանագրի կնքում 25 տարի ժամանակով, Սիրիայի ընդունում
Ազգերի լիգայի մեջ, Ֆրանսիական ուժերի լրիվ էվակուացիա,
քաղաքատարկյալների ընդհանուր ներում¹¹²: Սակայն պայմանա-
գրով ապահովվելու էին Ֆրանսիայի տիրապետող տնտեսական
դիրքերը Սիրիայում, սիրիական բանակի ուսուցումը հանձնվելու
էր Ֆրանսիական բանակի սպաներին, երկու երկրների միջև պիտի
կնքվեր ռազմական դաշինք, որով Ֆրանսիան այլ պետության հետ
պատերազմելու դեպքում իրավունք պիտի ունենար օգտագործելու

112 امين سعيد الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٥١٢

սիրիական բանակը և Սիրիայում եղած ռազմական բազաները¹¹³։ Սակայն բանակցությունները վերջացան անհաջողությամբ, քանի որ դը Ժուվեննելը պնդում էր մանդատի պահպանման վրա։ Մերժելով վերոհիշյալ առաջարկությունները, նա միայն մի քանի մանր զիջումներ արեց։

Անգլո-ֆրանսիական հարաբերությունները բավականին լարված բնույթ ունեին։ Անգլիան չէր ցանկանում Ֆրանսիայի դիրքերի ամրապնդումը Սիրիայում։ Նա վախենում էր, որ հետագայում Ֆրանսիան կփորձի ներթափանցել նաև Իրաք, Պաղեստին և Անդրհորդանան, որոնք հանդիսանում էին բրիտանական ենթամադատային տերիտորիաներ։ Ելնելով դրանից, Անգլիան Ֆրանսիային չէր օժանդակում սիրիական ապստամբությունը ճնշելու գործում։ Դեռ ավելին, նրա լռելյայն համաձայնությունը ապստամբները օգտագործում էին Անդրհորդանանի և Պաղեստինի տերիտորիաները։

Սակայն, 1925 թ. վերջերին և 1926 թ. սկզբներին տեղի է ունենում որոշակի շրջադարձ անգլո-ֆրանսիական հարաբերությունների մեջ։ Այդ բեկումը բացատրվում է երկու հանգամանքով։ Առաջին, Անգլիայում հասկանում էին, որ սիրիական ապստամբության հաջողությունները արձագանք կգտնեն նաև հարևան անգլիական մանդատային Անդրհորդանանում, Պաղեստինում և Իրաքում։ Լոնդոնի շրջաններում հաշվի էին առնում այն, որ Սիրիայի դեպքերը կարող էին վտանգավոր ելույթներ առաջացնել ամբողջ Մերձավոր Արևելքում և սպառնալիքի տակ դնել նաև անգլիական տիրապետությունը։ Անգլիական ու ֆրանսիական մանդատային ռեժիմներին սպառնում էր ընդհանուր արաբական ապստամբություն։ Այդ բանը կանխելու համար Անգլիան ու Ֆրանսիան, չնայած նրանց միջև եղած լուրջ հակասություններին, որոշում են համագործակցել և միասնական ճակատով հանդես գալ ընդդեմ արաբական ազգային-ազատագրական շարժումների։

Մերձեցման երկրորդ պատճառն այն էր, որ Մոսուլի հարցում Անգլիան ուզում էր Ֆրանսիայի աջակցությունը ստանալ։ Անգլիան գրավելով Մոսուլի նավթային շրջանը, անընդհատ կոնֆլիկտների մեջ էր թուրքիայի հետ։ Նա ձգտում էր Մոսուլը միացնել Իրաքին։ Այդ հարցը պետք է քննվեր Ազգերի լիգայում։

Մոսուլի հարցը Ազգերի լիգայի խորհրդի առաջիկա նիստում

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 512։

քննարկվելու կապակցութեամբ և սիրիական ապստամբութեանը անգլիական օգնութիւնը դադարեցնելու հարցով դը ժովինելը ուղևորվեց Լոնդոն: Նրա միսիան պսակվեց հաջողութեամբ: Մոսուլի հարցում նա անգլիացիներին իր կառավարութեան անդունդ խոստացավ լրիվ աջակցութիւն, որից հետո Անգլիան հրաժարվում է աջակցել սիրիական ապստամբութեանը: Պաղեստինի գերագույն կոմիսար Բլումբերը անգլիական կառավարութեան հրահանգով շտապում է Ամման և Արզալլահին հայտնում իր կառավարութեան որոշումը՝ սիրիական գործերին շփոթամտելու և ապստամբներին ամեն տեսակ օգնութիւն ցույց տալը արգելելու մասին¹¹⁴: Այս հայտարարութիւնից հետո Անդրհորդանանում սկսում են ձերբակալել ապստամբներին զենք և ռազմամթերք մատակարարող բեդվիին շեյխերին: Ապստամբութիւնը ճնշելու պատրաստակամութիւն է հայտնում նաև անգլիական դրածո, Անդրհորդանանի էմիր Արզալլահը, պայմանով, որ իրեն Սիրիայի թագավոր ճանաչեն¹¹⁵:

1925 թ. դեկտեմբերին Բեյրութ գալով, դը ժովինելը իր մի շարք ելույթներում «Պատերազմ նրանց դեմ, ովքեր պատերազմ են ուզում, խաղաղութիւն նրանց, ովքեր խաղաղութիւն են ուզում» պրովոկացիոն լողունգն առաջադրեց: Նոր գերագույն կոմիսարը փորձում էր իր կամքը թելադրել Ջեբել Դրուզի ապստամբութեան ղեկավարներին: Նա կոչ էր անում նրանց ցած դնել զենքը և զբաղվել իրենց կանանց ու երեխաների ամենօրյա հացը ապահովելու գործով, և հայտարարում, թե դրուզներին ինքնորոշման և իրենց կառավարիչ ընտրելու իրավունք է տալու Կասկածի ենթարկելով դը ժովինելի խոսքերը, շեյխերը հավաքվելով ալ-Ռամա գյուղում, հետևյալ պահանջներն են ուղարկում դը ժովինելին. ճանաչել Սիրիայի անկախութիւնը և նրան ընդունել Ազգերի լիգայի մեջ, միավորել Սիրիայի բոլոր տերիտորիաները, որոշակի ժամկետով Ֆրանսիայի հետ պայմանագիր կնքել, որը ապահովի Ֆրանսիայի շահերը, բայց առանց վնասելու Սիրիայի ազգային գերիշխանութեանը, ֆրանսիական ռազմական ուժերը հանել երկրից և ընդհանուր ներքում շնորհել¹¹⁶:

Դը ժովինելը մերժեց այս պահանջները, որից հետո շեյխերը որոշեցին ծերերին, կանանց ու երեխաներին տեղափոխել երկրի

¹¹⁴ «Новый Восток», 1925, № 10—11, стр. VIII.

¹¹⁵ «Известия», 24. IX. 1925.

¹¹⁶ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربی، ص ۱۳۶

լեռնային մասերը և Անդրհորդանանի տերիտորիան: Ձորակոչի ենթարկվեցին 16—60 տարեկան տղամարդիկ: Ջենք կրելու ընդունակ 5000 դրուզներ մնացին Ջեբել Դրուզում:

1925 թ. դեկտեմբերի 22-ին Բեյրութի իր ռեզիդենցիայում դր ժուլիենելը ընդունեց Դամասկոսի ֆեոդալներից ու խոշոր առևտրականներից կազմված պատվիրակությանը, որը ֆրանսիական գլխավոր կոմիսարին հանձնեց 5 կետից բաղկացած հետևյալ հուշագիրը. 1. կազմել ժամանակավոր կառավարություն, 2. անցկացնել սահմանադիր ժողովի ազատ ընտրություններ, 3. Սիրիայի միասնությունը նրա բնական սահմաններում: Լիբանանի հետ կապված տերիտորիալ վիճելի հարցերը լուծել հանրաքվեի միջոցով, 4. ընդհանուր ներում շնորհել, 5. Սիրիայի և մանդատային պետության, այսինքն Ֆրանսիայի հարաբերությունները պետք է որոշվեն պայմանագրով և բոլոր վիճելի հարցերը պետք է հանձնել Ազգերի լիգայի քննարկմանը¹¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Դամասկոսի ֆեոդալները և առևտրականները մանդատի հարցում զիջում արեցին ֆրանսիական իմպերիալիստներին: Նրանց պահանջներում ոչ մի խոսք չկար մանդատը վերացնելու մասին: Անկասկած, այս զիջումը ձեռնտու էր ժուլիենելին, քանի որ նրա գլխավոր խնդիրը մանդատը պահպանելն էր:

Խոստանալով «ուսումնասիրել» վերոհիշյալ առաջարկությունները, դր ժուլիենելը վճռեց զինաթափ անել ապստամբական ուժերը: Ընդհանուր «ներում» շնորհելու մասին հրամանում նա առաջարկեց պարտիզաններին, որ եթե նրանք մինչև 1926 թ. հունվարի 8-ը ներկայանան ֆրանսիական զինվորական իշխանություններին և հանձնեն զենքերը, ապա նրանց նկատմամբ մահվան դատավճիռ չի կայացվի¹¹⁸, Իսկ սահմանադիր ժողով հրավիրելու փոխարեն նա դեկրետ արձակեց ներկայացուցչական ժողով գումարելու մասին: Ըստ այդ դեկրետի, ընտրությունները պետք է անցկացվեին Սիրիայի այն շրջաններում, որոնք պաշարողական դրոթյան մեջ չէին գտնվում: Այդպիսի շրջան հանդիսանում էր միայն Հալեպի շրջանը¹¹⁹:

¹¹⁷ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 305—306.

¹¹⁸ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٢٨٨

¹¹⁹ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 306.

Սա խիստ դժգոհություն առաջ բերեց սիրիացիներին մասնույնիսկ ֆրանսիացիներին նվիրված Սիրիայի պետության ղեկավար Սուբհի Բարաքաթը, ի նշան բողոքի ընդդեմ դը ժուվենելի քաղաքականության, հրաժարական տվեց¹²⁰։ Սակայն ֆրանսիական իմպերիալիստական շրջանները մտադիր չէին հրաժարվելու մանդատից։ Սիրիական բուրժուական մի շարք գործիչներ, առաջարկեցին դը ժուվենելին մանդատը վերացնելու և Սիրիայի գերիշխանությունը ձեռնարկելու և Կալմանով շարունակել Ֆրանսիայի փաստական իշխանությունը Սիրիայի վրա։ Բայց դը ժուվենելը մերժեց այս առաջարկությունները ևս և վճռեց ինչ գնով էլ լինի պահպանել մանդատը։

Դը ժուվենելի դիվանագիտական գործունեությունն ամբողջովին ձախողվեց։ Ուստի նրան ոչինչ չէր մնում անել, քան հանձնարարել Դամասկոսի զինվորական նահանգապետ գեներալ Անդրեային արագացնելու ապստամբների հետ վայրագ դատաստան տեսնելու գործողությունները։

Ֆրանսիացիները Մարոկկոյից տեղափոխված զորքերով նոր հարձակում են պատրաստում Ղութայի և Ջեբել Դրուզի վրա։ Այդ ժամանակ Սիրիայում և Լիբանանում կենտրոնացված էր մոտ 70 հազար ֆրանսիական զորք, զինված ժամանակակից ռազմական տեխնիկայի բոլոր տեսակներով։ 1926 թ. ապրիլի 22-ին գլխավոր հարվածը ուղղվեց ապստամբության կենտրոն Ջեբել Դրուզի դեմ։ Գեներալ Անդրեան 10 հազար զորքով շարժվեց Սուեյդայի վրա, որտեղ կենտրոնացված էին դրուզների բոլոր ուժերը։ Չնայած օկուպանտները իրենց ամբողջ տեխնիկայի կարողությունը թափել էին դրուզների վրա, վերջիններս մի քանի օր համառորեն դիմադրում էին թշնամուն։ Սակայն ֆրանսիական լավ զինված բանակին, այնուամենայնիվ, հաջողվում է կոտրել նրանց դիմադրությունը և ապրիլի 25-ին գրավել Սուեյդան¹²¹։ Ամրանալով այնտեղ, ֆրանսիական զորքերը առաջ են շարժվում և հունիսի 4-ին գրավում երկրի հարավային մասում գտնվող Սալխադ քաղաքը։

Գրաված վայրերում ֆրանսիացիները դաժան հաշվեհարդար էին տեսնում ապստամբների հետ. այրում նրանց տները, քշում անասունը, զնդացիներին կրակում անզեն բնակչության վրա և այլն։ Խոշոր կալվածատերերի մեծ մասը դավաճանեց ապստամբ-

¹²⁰ Ch. Andrea, La Revolte druze et l'insurrection de Damas, p. 94.

¹²¹ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 313.

ներին և անցավ Ֆրանսիական մանդատային իշխանութիւններէ կողմը:

Ապրիլի կեսերին հրետանային ուժերակոծման ենթարկելով Դամասկոսի արվարձանները, Ֆրանսիական զորքերը միևնույն ժամանակ նոր «մաքրագործում» են կատարում Ղութայի օազիսում: Պարտիզաններին համակրելու մեջ կասկածվող գյուղերը ավերվում են, ամեն տեղ ոչնչացվում են ցանքսերը: Ղութայի շրջանում կռիվները շարունակվեցին ամբողջ ամառվա ընթացքում:

Ապստամբական շարժումը 1926 թ. դեռևս բավականին ուժեղ էր: Ազատագրական պայքար էր գնում Զեքել Դրուզում, Դամասկոսում, Հալեպում, Համայում, Հոմսում, Բեքայում, Հարավային Լիբանանում և այլն: Առանձին վայրերում, ինչպես Բաալբեկի և Համա-Հոմսի շրջանում, ապստամբները հասան նույնիսկ հաշտութեան:

Ապստամբների շարքերը կազմալուծելու և սիրիական ազգային բուրժուազիային ու ֆեոդալական վերնախավերին իր կողմը գրավելու համար դը ժովենելը 1926 թ. մայիսին ստեղծեց սիրիական ազգային կառավարութիւն, որի մեջ մտան «աշ-Շաբը» կուսակցութեան երեք անդամներ: Դը ժովենելը խոստացավ հրավիրել սահմանադիր ժողով, մշակել սահմանադրութիւն, կնքել Ֆրանս-սիրիական պայմանագիր, ստեղծել ազգային բանակ և այլն¹²², Սակայն ինչպես միշտ, այս անգամ ևս, Ֆրանսիական զըլ-խավոր կոմիսարը չկատարեց իր խոստումներից և ոչ մեկը:

1926 թ. սեպտեմբերի 23-ին, Սիրիայի և Անդրհորդանանի սահմանամերձ Դերաա գյուղում Անզլիայի և Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչները նոր համաձայնութիւն կնքեցին և որոշեցին արգելել զենք կրելու ընդունակ մարդկանց մնալը ալ-Ազրաբում (Անդրհորդանան), Անդրհորդանանում ապաստանած դրուզներին կամ Պաղեստինի հավաքակալանը տեղափոխել, կամ վերադարձնել Զեքել Դրուզ, արգելել սուլթան Աթրաշի և Շահրանդերի մուտքը Անդրհորդանան և Պաղեստին¹²³, Անզլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական այս վերջին գործարքը նպատակ ունեւր վերջնականապես ճնշել ապստամբութիւնը:

1926 թ. աշնանը, օգտագործելով մեծ քանակութեամբ ռազմական տեխնիկական և Սիրիայում կենտրոնացված մեծ բանակը, օկու-

¹²² «Новейшая история арабских стран», стр. 52.

¹²³ احسان هندی، كفاح الشعب السوري العربی، ص ۱۳۲.

պանտները անցան վճռական հարձակման, Նրանք ճնշեցին ապստամբությունը Ղութայում, Բեքայում, Հարավային Լիբանանում: Պայքարն ըստ էության վերջացավ նաև Ջեբել Գրուզում¹²⁴: 1927 թ. գարնանը ճնշվեցին նաև ապստամբության մյուս օջախները: Սուլթան Աթրաշը պարտիզանների մի փոքր խմբով անցավ Անդրհորդանան, այնտեղից՝ Նեջդ:

Այսպիսով, երկու տարի տևած սիրիական ազգային-ազատագրական պատերազմն ավարտվեց ապստամբների պարտության և ֆրանսիական օկուպանտների հաղթանակով:

1925—1927 թթ. ազգային-ազատագրական պատերազմի պատմական նշանակությունը: Սիրիայի պատմության մեջ 1925—1927 թթ. ապստամբության նշանակությունը շատ մեծ է: Ապստամբության ընթացքում ժողովրդական մասսաները ձեռք բերեցին ազգային-ազատագրական զինված պայքարի մեծ փորձ, որը հետագայում սիրիական ժողովուրդը օգտագործեց ֆրանսիական նվաճողներին իր երկրից դուրս վճռելու համար միջազգային ընթացքում: Սիրիայի ապստամբությունը ուներ նաև միջազգային մեծ նշանակություն: Կապիտալիզմի մասնակի կայունացման շրջանում բռնկված այս ապստամբությունը, 1925 թ. չինական հեղափոխության և Մարոկկոյի ազգային-ազատագրական պատերազմի հետ միասին, ցույց տվեց, որ կապիտալիզմի և նրա գաղութային սիստեմի ընդհանուր ճգնաժամը շարունակվում է, որ կապիտալիզմի կայունացումը խախտու է և չի կարող լուծել այն խոր հակասությունները, որոնք կան իմպերիալիզմի և ճնշված ժողովուրդների միջև¹²⁵:

Ապստամբությունն ավելի ամրապնդեց Սիրիայի տարբեր մասերի բնակիչների ազգային միասնությունը, ցույց տվեց, որ Սիրիայի ամբողջ ժողովուրդը ատելություն է մինչև վերջ պայքարելու վճռականությամբ է տոգորված ֆրանսիական գաղութարարների դեմ: Նա ավելի ամրացրեց մուսուլման և քրիստոնյա համայնքների միջև բարեկամությունը: Վերջապես, ապստամբությունն ստիպեց ֆրանսիական իշխանություններին սահմանադիր ժողովի ընտրություններ անցկացնել և ընդունել սահմանադրություն:

Մանդատային իշխանությունների սոցիալ-տնտեսական փափակաճությունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո

¹²⁴ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 317.

¹²⁵ «Новейшая история арабских стран», стр. 52—53.

Սիրիան գտնվում էր տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ: Պատերազմի ընթացքում երկրի տնտեսությունը քայքայվել էր, կրճատվել էին ցանքատարածությունները: Թուրքական զինվորական իշխանությունների բռնագրավման հետևանքով խիստ պակասել էր անասունների գլխաքանակը:

Պատերազմի ընթացքում քայքայված գյուղատնտեսությունը կարիք ուներ օգնության: Սակայն ֆրանսիական օկուպանտները պատերազմական ծախսերի ծանր բեռ դրին բնակչության վրին: Գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունները, արտադրության պրիմիտիվությունը, մեքենայացման, ոռոգման և պարարտանյութերի անբավարար կիրառումը լուրջ արգելք էին գյուղատնտեսության զարգացմանը:

Սիրիայի տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, որտեղ զբաղված էր երկրի բնակչության մոտ 75%-ը: Գրավելով Սիրիան, ֆրանսիական իմպերիալիստները ձգտում էին Սիրիան վերածել հումքային բազայի, գլխավորապես գյուղատնտեսական մթերքներ արտադրող երկրի և վաճառահանման շուկայի: Այդ նպատակով մանդատային իշխանությունները մի շարք փորձեր արեցին ընդարձակելու ցանքատարածությունները և ավելացնելու գյուղատնտեսական հիմնական կուլտուրաների՝ ցորենի և գարու արտադրությունը: Ֆրանսիական իմպերիալիստները ձեռնարկում էին իրենց ապահովել հումքի սեփական ռեսուրսներով, իսկ Ֆրանսիայի տեքստիլ արդյունաբերությունը ազատել ամերիկյան բամբակի ներմուծումից: Այս նպատակով նրանք ծրագրել էին ստեղծել «ֆրանսիական Եգիպտոս»¹²⁶, այսինքն Սիրիան վերածել բամբակի բազայի:

Մանդատային իշխանությունները պահպանեցին ֆեոդալական հարաբերությունները: Ձգտելով կալվածատերերից ստեղծել հուսալի սոցիալական հենարան, նրանք ամեն կերպ խրախուսում էին խոշոր հողատիրությունը: Այդ նպատակին ծառայեց նաև նրանց կողմից անցկացրած հողային կադաստրը կամ «հողային ռեֆորմը»: Հողային կադաստրի էությունն այն էր, որ բռնագրավում էին ֆելլահների այն հողամասերը, որոնց նկատմամբ սեփականության իրավունքը չէր հիմնավորված համապատասխան փաստաթղթերով¹²⁷: Կադաստրը նպաստում էր կալվածատերերի

¹²⁶ «Страны Востока. I. Ближний Восток», М., 1934, стр. 227.

¹²⁷ «Новейшая история арабских стран», стр. 48.

հողային սեփականությունն ու ամրապնդմանը: Օկուպանտների հետ անձնական կապերի շնորհիվ կալվածատերերին հաջողվում էր իրենց անվամբ հողային սեփականություն փաստաթուղթ ստանալ: Հողերի կենտրոնացումը կալվածատերերի և մոնոպոլիստական ընկերությունների ձեռքում կատարվում էր նաև հողերի ուղղակի բռնի զավթման և քոչվորների հողերի «զննման» ուղիով: Հողերի կենտրոնացման մի ուրիշ միջոցն էլ այն էր, որ ապրանքային տնտեսության զարգացման հետևանքով քաղաքային բուրժուազիան հող էր գնում:

Այսպիսով, մանդատային իշխանությունների հողային «ռեֆորմը» նպաստեց կալվածատերերի հողային սեփականության ընդլայնմանը և գյուղացիության հիմնական մասսայի հողազրկմանը¹²⁸, Հողօգտագործման և հողատիրության միջև բացարձակ խզում առաջացավ, Սիրիայում սով մշակում էր հողը, նա դրատերը չէր, իսկ ով հողի տերն էր, նա չէր մշակում այն»¹²⁹:

Դամասկոսի շրջանում հողերի 60%-ը պատկանում էր խոշոր, 15%-ը՝ միջակ և 25%-ը՝ մանր հողատերերին:

Սիրիայում խոշոր հողատիրության գոյության մասին են ապացուցում նաև հետևյալ թվերը: Համայն պրովինցիայում 164 գյուղերի հողային ֆոնդի 80%-ը իրենց ձեռքում էին պահում ֆեոդալական հինգ ընտանիքներ¹³⁰, Տասնյակ գյուղերի հողային ֆոնդի իսկական տիրերը եղել են 7 հարուստ ընտանիքներ՝ Բարազի, Ազմ, Քիլանի, Թեյֆուր, Շիշակլի, Բարուզի և Մարխեք ընտանիքները: Բարազիները տիրել են 49 գյուղերի հողային ֆոնդին, Ազմիները՝ 25, Քիլանիները՝ 24 և այլն: Այսպիսի քաղաքականությունը հասցրեց այն բանին, որ 1918—1946 թթ. ընթացքում մանր հողատիրության տեսակարար կշիռը 25%-ից իջավ 15%-ի¹³¹:

Սիրիայի հողերի զգալի մասը կազմում էին մուսուլմանական մզկիթներին պատկանող վակֆ հողերը: Մուսուլման հոգևորականության վերին խավը մեծ եկամուտներ էր ստանում վակֆ հողերի օգտագործումից և արաբ գյուղացիության շահագործումից: Այս եկամուտները 1921 թ. 5,3 միլիոն ֆրանկից 1926 թ. հասան 13,1 միլիոն ֆրանկի:

¹²⁸ D. Warriner, Land and poverty in the Middle East, London 1948, p. 85.

¹²⁹ Ж. Велерс, Крестьяне Сирии и Ливана, М., 1954, стр. 146.

¹³⁰ محمد كرد علي، كتاب خطط الشام، دمشق، 1973، ص 214

¹³¹ «Современная Сирия», стр. 52.

Գյուղացիության հողազրկման հետևանքով ֆրանսիական տիրապետության տարիներին մեծ տարածում գտավ հողերի վարձակալման սխեման: Գյուղացիության մոտ 75%-ը վարձակալում էր: Վարձակալման պայմանները խիստ ծանր էին: Գյուղացին հարկադրված էր կալվածատիրոջը վճարել բերքի 50—80%-ը¹³²:

Ֆրանսիական մանդատի տարիներին Սիրիայի գյուղատնտեսությունը այդպես էլ դուրս չեկավ ճգնաժամային վիճակից: Նրա զարգացման համար չէին հատկացվում անհրաժեշտ կապիտալներ: 30-ական թվականներին գյուղատնտեսությանը հատկացված զուամարը կազմել է բյուջետային ծախսումների ընդամենը 2,3%-ը¹³³: Չափազանց ցածր էր բերքատվությունը: Եվ թեև տեղի ունեցավ ցանքատարածությունների զգալի ընդարձակում (Սիրիայում 1922 թ. մշակվել է 650 հազար հա, իսկ 1938 թ. 876 հազար հա)¹³⁴, սակայն դա չուժեց Սիրիան գյուղատնտեսական ապրանքներ արտահանող երկրի՝ վերածելու խնդիրը: Դեռ ավելին. գյուղատնտեսական արտադրանքը Սիրիայում Ֆրանսիայի տիրապետության տարիներին այդպես էլ չհասավ նախապատերազմյան՝ 1913 թ. մակարդակին¹³⁵:

Բացառիկ ծանր վիճակի մեջ էր գտնվում Սիրիայի ազգային արդյունաբերությունը: Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեծ հարված էր հասցրել երկրի առանց այդ էլ թույլ զարգացած արդյունաբերությանը, իսկ ֆրանսիական իշխանությունները արգելակում էին նրա հետագա զարգացումը, Սիրիան համարելով հումքի աղբյուր և վաճառահանման շուկա:

Մանդատային իշխանությունները հատկապես արգելակում էին Սիրիայում ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերության առաջացմանը: Վերահսկողություն հաստատելով բանկային գործունեության վրա, նրանք միտումնավոր կերպով կապիտալը ուղղում էին առևտրի, թեթև արդյունաբերության և մասամբ էլ գյուղատնտեսության ոլորտը: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով Ֆրանսիայի տիրապետության տարիներին Սիրիայում շատեղծվեցին արդյունաբերության այնպիսի ճյուղեր, ինչպես մետալուրգիական, մեքենաշինական, քիմիական և այլն: 1928—1945 թթ.

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ В. Викторов, Экономика современной Сирии, 1968, стр. 13.

¹³⁴ Նույն տեղում, էջ 16:

¹³⁵ «Современная Сирия», стр. 47.

կապիտալ ներդրումները արդյունաբերության մեջ չեն անցել 40 մլն. լիրայից¹³⁶:

Արդյունաբերության զարգացումը Սիրիայում ընթացել է միակողմանի: Արդյունաբերական ճյուղերից շատ թև քիչ զարգանում էին թեթև, տեքստիլ, սննդի և դյուղատնտեսական հումքի մշակման ճյուղերը: Հալիպոլում, Դամասկոսում, Համայում, Հոմսում և այլ քաղաքներում կային մանվածքային, գործվածքային, ցեմենտի, ասֆալտի, օճառի, գարեջրի, պահածոների և այլ գործարանների: 1928 թվականից մինչև 1945 թ. Սիրիայում կազմակերպվել է ընդամենը յոթը բաժնետիրական արդյունաբերական ընկերություն՝ 19 մլն. սիրիական լիրա կապիտալով¹³⁷: Զուտելով արգելակել սիրիական ազգային արդյունաբերության զարգացումը, մանդատային իշխանությունները 1929 թ. մերժեցին սիրիական արդյունաբերական բանկ ստեղծելու առաջարկը¹³⁸: Քանի որ արդյունաբերությունը թույլ էր զարգացած, ուստի և ցածր էր նրա տեսակարար կշիռը ազգային եկամտի մեջ: Արդյունաբերության բաժինը Սիրիայի ազգային եկամտի մեջ 1944 թ. կազմել է ընդամենը 10%¹³⁹: Ազգային արդյունաբերության մեջ զգալի տեղ էին գրավում մանր արդյունաբերական և արհեստավորական ձեռնարկությունները: Սակայն մանդատի տարիներին նրանց զարգացման համար ստեղծվեցին միանգամայն անբարենպաստ պայմաններ:

Սիրիայի տնայնագործական արդյունաբերությունը հատկապես մեծ վնաս հասցրեց «բաց դռների» քաղաքականությունը, որի հետևանքով սիրիական շուկան լրվեց օտարերկրյա՝ ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան և ճապոնական ապրանքներով: Տեղական արհեստավորների արտադրանքը, մասնավորապես տեքստիլ արդյունաբերության, որը երկար տարիներ բավարարում էր ներքին շուկայի պահանջները, չսպառվեց՝ առաջացած կոնկուրենցիայի հետևանքով: Այս հանգամանքը հանգեցրեց այն բանին, որ տեղական արդյունաբերությունը մեծ անկում ապրեց, հազարավոր արհեստավորներ և բանվորներ մնացին առանց աշխատանքի, կանայք, որոնք իրենց երեխաների հետ տանը աշխատելով չնչին վարձ էին ստանում, կորցրին իրենց եկամտի աղբյուրը¹⁴⁰:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 69:

¹³⁷ В. Викторов, Экономика современной Сирии, стр. 12.

¹³⁸ Նույն տեղում:

¹³⁹ «Современная Сирия», стр. 69.

¹⁴⁰ Farra Adnan, L'industrial tien Syrie, Geneve, 1950, p. 156.

Սիրիայում մետաքսի արդյունաբերությունը նույնպես անկում ապրեց, և շատ գործարաններ և տնայնագործական արհեստանոցներ փակվեցին: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Հալեպում գործել են մոտ 20 հազար մետաքսագործական արհեստանոցներ՝ 70 հազար բանվորներով, իսկ 1926 թ. այդ թիվը համապատասխանաբար եղել է 5300 և 30 հազար¹⁴¹:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները կոնցեսիոն հիմունքներով իրենց մենաշնորհը հաստատեցին Սիրիայի տնտեսության մի շարք կարևոր ճյուղերի վրա: Օտարերկրյա կապիտալի սնօրինությանն անցան Սիրիայի երկաթուղիները, էլեկտրակայանները, քաղաքային տրանսպորտը, Բեյրութի նավահանգիստը, ծովային տրանսպորտը, փախտոտի Ռեժի ընկերությունը և այլն:

Սիրիայի տնտեսական կյանքին մեծ հարված հասցրեց նաև մանդատային իշխանությունների վալյուտային քաղաքականությունը: Նրանք Սիրիայում լիկվիդացիայի ենթարկեցին ոսկու վալյուտայի վրա հիմնված Թուրքական դրամական սխտեմը և երկրից դուրս տարան մեծ քանակությամբ հնչուն ոսկի¹⁴²: Թուրքական վալյուտան փոխեցին արժեքագրված ֆրանկով: Սիրիա-լիբանանյան բանկնոտների բաց թողումը իր ձեռքն էր վերցրել «Սիրիայի և Լիբանանի բանկը», որը գործում չէր պետական բանկի իրավունքով: Սիրիական բանկնոտները չէին ապահովված ոսկով և ֆրանկի արժեքագրվմանը զուգընթաց, արժեքագրվում էր նաև սիրիական լիրան և անբարենպաստ ազդեցություն թողնում երկրի էկոնոմիկայի վրա, վնաս հասցնում տեղական բուրժուազիային, առանց այդ էլ քայքայված արհեստավորներին և դյուղացիությանը, խիստ պակասեցնում բանվորների իրական աշխատավարձը: Վալյուտային այս սխտեմը Սիրիայի դադութային կախվածության ակնառու օրինակ էր:

Աշխատավորների վիճակը խիստ ծանրացրեց մանդատային իշխանությունների հարկաին քաղաքականությունը: Հարկահանությունը, իր անօրինակ կամայական մեթոդներով, դժոխային շարիք էր արաբ դյուղացու համար: Թուրքական տիրապետության ժամանակ արաբական վիլայիթներում հավաքվող «աշար» (տասանորդ) հարկը մանդատային իշխանությունները վերացրին և

¹⁴¹ «Страны Востока. I. Ближний Восток», стр. 243.

¹⁴² Moussall, Etudes économique sur la Syrie et au Liban, HARRISA (Liban). 1933, p. 61.

մտցրին դրամահարկ, որն ավելի մեծ շահով էր գանձվում, քան աշարը: Այդ մասին «Նոր լուր» թերթը գրել է. «Ֆրանսացիք Սուրիան դրավելի քիչ ատեն վերջ, վերցուցած են հին տասանորդը և հարկադրած են յուրաքանչյուր գյուղի ժողովուրդը մեծ դրամ մը հատուցանելու միանվագ կերպով և հնչուն դրամ: Գյուղացին իր ճակատին քրտինքով հասցուցած բերքը լիովին կառավարության կուտա և ասոր հակառակ տուրքին պարտքը չի կրնար վճարել: Պարտքերը ամեն տարի վրա վրայի գալով, երբ անոնք այլևս որոշ շահի մը կհասնին, հողերն ու ագարակները կը ծախվին»¹⁴³:

Բացի թուրքական հին հարկերից մանդատային իշխանությունները պահպանեցին ռազմական ժամանակի արտակարգ հարկերը: Նրանք բնակչությանը հարկեցին ռազմատուգանքներով, որոնց շահը ոչ մի հաշվարկման չէր կարելի ենթարկել¹⁴⁴: Օկուպացիոն իշխանությունները Սիրիայի աշխատավորության վզին փաթաթեցին նաև Օսմանյան կայսրության նախապատերազմյան պարտքերի ծանր լուծը: Սիրիան պարտավոր էր վճարել օսմանյան պարտքերի իր բաժինը՝ 8,41%-ը, որ կազմում էր թուրքական 10.070 հազար ոսկի լիրա¹⁴⁵:

Հարկը հավաքվում էր բռնի մեթոդներով: Գյուղ եկած հարկահավաքը ամեն տեսակ սպառնալիքներով, զեղծումների, շարաշահումների միջոցով գյուղացուց վերցնում էր օրենքով սահմանվածից շատ ավելին¹⁴⁶:

Սիրիայի գյուղացիության շահագործման ձևերից էր նաև ծխախոտի ֆրանսիական մոնոպոլիստների «Ռեժի» ընկերության վարած քաղաքականությունը: Այս ընկերությունը, որն ստեղծվել էր դեռևս XIX դարի 80-ական թվականներին, իր ձեռքումն էր պահում գյուղացիական մանր արտադրությունը: Ըստ «Ռեժի» կանոնների, գյուղացին ծխախոտ արտադրելու համար թույլատվություն պիտի ստանար ընկերությունից: Նա պարտավոր էր ծխախոտի իր բերքը վաճառել միայն ընկերությանը՝ նրա սահմանած պներով: Հետևաբար, «Ռեժիից» էր կախված ծխախոտագործ գյուղացիների և մանր առևտրականների բախտը: «Ռեժին» տնօրինություն էր անում նաև սպառողների վրա: Չափազանց ցածր գներով

¹⁴³ «Նոր լուր», Կ. Պոլիս, 30.X.1936:

¹⁴⁴ В. Луцкий, Национально-освободительная война в Сирии, стр. 83.

¹⁴⁵ М. Гатаулин, Аграрные отношения в Сирии, М., 1954, стр. 6.

¹⁴⁶ N. Mounayer, Le Regim de la terre en Syrie, Paris, 1929, p. 221.

գյուղացուց գնված ծխախոտը տասնապատիկ գներով էր վաճառվում շուկայում:

Թե ֆրանսիական մոնոպոլիստները ինչպիսի վնաս հասցրին երկրի տնտեսությանը և ծխախոտագործ գյուղացիներին, երևում է «Սաուֆ ալ-Ահրար» թերթի մի հոդվածից, որտեղ ասված է. «Մխախոտի մշակումը և գլանակների արտադրությունը սիրիացու վյանքի համար վերջին ամենամեծ աղբյուրն էր: Երկաթուղիները և ավտոմոբիլային ճանապարհները, նավահանգիստները, մաքսատունը և այլն, վաղուց հանձնված են արտասահմանյան մոնոպոլիստներին: Այժմ հաշիվը բոլորվեց: Մխախոտի մենաշնորհը արտասահմանյան մոնոպոլիստներին հանձնելով՝ սիրիացին կորցնում է եկամտի վերջին աղբյուրը»¹⁴⁷:

Մանդատային իշխանությունները ոչ մի բարելավում չմտցրին գյուղացիների կենցաղում: Խիստ ծանր էին նրանց կենսապայմանները: Միսը հազվագյուտ երևույթ էր գյուղացու ընտանիքում:

Լաթաքիայի պրովինցիայում յոթը գյուղերի ուսումնասիրման տվյալները ցույց են տվել, որ գյուղացու խրճիթում չի եղել ոչ մի կահկարասի, կենսական բոլոր պահանջմունքները՝ ուտելը, քնելը, հանգիստը կատարվել են ուղղակի գետնի վրա, գյուղացիների մոտ 95 տոկոսը քնել է ցերեկային հագուստով¹⁴⁸ և այլն:

Ծանր էին նաև բանվորների աշխատանքային պայմանները: Տեխնիկայի ցածր մակարդակը պահանջում էր գործադրել ֆիզիկական մեծ ուժ: Զուլհակ բանվորը աշխատում էր հակասանիտարական պայմաններում: Աշխատանքի պաշտպանության օրենք ընդունվել էր գոյություն չունեցող, բանվորական օրը տևում էր 10—14 ժամ, Աշխատանքի միջազգային բյուրոյի ներկայացուցիչները նշել են, որ ֆրանսիական մանդատի շրջանում արդյունաբերական և արհեստագործական ձեռնարկություններում զբաղված շատ սիրիացիների աշխատանքային օրը կարգավորվել է արևի ծագումով և մայրամուտով¹⁴⁹: Տեքստիլ արդյունաբերության մեջ աշխատող բանվորները օրական ստանում էին 40—50, կանայք 15—25, երեխաները 10—15 զուրուշ: Իսկ դա բավական չէր ապրուստի անհրաժեշտ պահանջների անգամ կեսը բավարարելու համար:

¹⁴⁷ «Սաուֆ ալ-Ահրար» (صبور الاحرار) Թերթ, 23.I.1935.

¹⁴⁸ S. Doodd, A controlled experiment on rural hygiene in Syria. Beirut, 1934, p. 36.

¹⁴⁹ „International Labor Review“, Geneve, 1959, vol. 34, № 4, pp. 519—520.

Տնայնագործական արդյունաբերության անկման և արդյունաբերության մեջ նոր կատարելագործված մեքենաների տեղադրման հետևանքով հազարավոր բանվորներ և արհեստավորներ փողոց նետվեցին: Երկրում առաջացավ գործազրկություն: Սիրիայում ստեղծված տնտեսական վատ պայմանները շատերին ստիպում էին հեռանալ երկրից և աշխատանք փնտրել այլ վայրերում, 1926—1933 թթ. Սիրիայից արտագաղթել է 61.212 մարդ¹⁵⁰:

Ֆրանսիական տիրապետության ժամանակ Սիրիայում վատ էր կադմակերպված բժշկական սպասարկումը: Շատ տարածված էին մի շարք հիվանդություններ, հատկապես մալարիան և տրահոման:

Բավարար ուշադրություն չէր դարձվում նաև ժողովրդական կրթության գործին: Մանդատային Սիրիայում բնակչության մեծամասնությունը անգրագետ էր: Շատ քիչ էին դպրոցները, մանավանդ գյուղական վայրերում: Իսկ ինչ վերաբերում էր բարձրագույն կրթությանը, նա մատչելի էր միայն հարուստների զավակներին:

Սիրիան 1928—1934 թթ.: Ֆրանսիական իմպերիալիստները թեև ճնշեցին սիրիական ժողովրդի ղինված ապստամբությունը, սակայն հասկանում էին, որ պետք է դիմել որոշ զիջումների և համագործակցություն հաստատել սիրիական բուրժուա-կալվածատիրական վերնախավի հետ: Դեմոկրատական ուժերը պահանջում էին Սիրիայի անկախության և միասնության ճանաչում, սահմանադիր ժողովի գումարում և սահմանադրության ընդունում, քաղաքական ներում, դեմոկրատական իրավունքների հաստատում: Ֆրանսիական նոր գլխավոր կոմիսար Անրի Պոնսոն¹⁵¹ մասնակիորեն բավարարեց այդ պահանջները: Վերացվեց ռազմական դրությունը և քաղաքական բանտարկյալների ճնշող մասը ազատվեց: Ֆրանսիական իշխանությունները 1927 թ. վերջերին թույլատրեցին «Ալգալին բլոկ» («Քուսթլա վաթանիյա») բուրժուական ռեֆորմիստական խմբավորման գործունեությունը, որն առաջացավ արգելված «ալ-Շաբա» կուսակցության հիմքի վրա: Նրա ղեկավարներն էին Հաշիմ ալ-Աթասին և Շուքրի Քուսթլին¹⁵²:

Նրա ծրագիրն ընդունվեց 1927 թ. վերջերին Բեյրութում կայացած համագումարում, որի հիմնական պահանջները դարձան

¹⁵⁰ Himadeh Said, Economic Organisation of Syria, Beirut, 1936, p. 17.

¹⁵¹ Սա դը Ժոպլենկին փոխարինեց 1926 թ. օգոստոսին:

¹⁵² «Современная Сирия», стр. 185.

Սիրիայի ազգային անկախության և երկրի միասնության պահանջները¹⁵³, Վաթանիստները, որոնք Սիրիայի անկախությունն ու միասնությունն էին պահանջում, միևնույն ժամանակ դեմ չէին Ֆրանսիային տալ տնտեսական և քաղաքական արտոնություններ: Նրանք Պոնտոյից պահանջեցին Սահմանադիր ժողովի հրավիրում, մանդատի փոխարինում ֆրանս-սիրիական պայմանագրով, մանդատային ռեժիմի երկրին հասցրած վնասների հատուցում և այլն:

1928 թ. փետրվարի սկզբներին հրաժարական տվեց Ահմադ Նամի Դամադի կառավարությունը, որը իշխանության գլուխ էր գտնվում մոտ 20 ամիս, նա մասնակցել էր սիրիական ապստամբության ճնշմանը: Գերագույն կոմիսարի 1928 թ. փետրվարի 4-ի հրամանով Քաջ էդ-Դինը կազմեց Սիրիայի նոր կառավարություն:

Վերջապես Պոնտոն պիջեց նաև սահմանադիր ժողովի ընտրություններ անցկացնելու հարցում: 1928 թ. ապրիլի 24-ին կայացան սահմանադիր ժողովի ընտրություններ, որտեղ հաղթանակ տարավ «Քուֆլա վաթանիյան»¹⁵⁴, Սահմանադիր ժողովի առաջին նիստը բացվեց 1928 թ. հունիսի 9-ին: Ժողովի նախագահ ընտրվեց Հաշիմ Աթասին, Սահմանադիր ժողովի առաջին նիստում ընտրվեց սահմանադրությունը մշակող հանձնաժողով, որ գլխավորում էր 1925—1927 թթ. ապստամբության ղեկավարներից մեկը՝ Իբրահիմ Հանանոն: Երկու ամիս անց ներկայացվեց Սիրիայի սահմանադրության նախագիծը, որը բաղկացած էր 115 հոդվածներից: Սահմանադրությունը չէր ճանաչում ֆրանսիական մանդատը և Սիրիան համարում էր անկախ և միասնական հանրապետություն: Սահմանադիր ժողովն անմիջապես կոնֆլիկտի մեջ մտավ օկուպացիոն իշխանությունների հետ: Գերագույն կոմիսարը պահանջում էր նախագծից հանել այն հոդվածները, որոնք նա համարում էր մանդատի ոգուն հակասող, առարկելով, թե առանց Ազգերի լիգայի սանկցիայի Ֆրանսիան իրավասու չէ այդ հոդվածներով արժարժվող խնդիրները լուծել¹⁵⁵: Դրանք 2, 73, 74, 75, 110 և 112 հոդվածներն էին, որոնք ապահովում էին Սիրիայի միասնությունն ու լիակատար անկախությունը, հանրապետության նախագահին տալիս լայն իրավունքներ ներման, միջազգային պայմանագրերի

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ص 134

¹⁵⁵ نجيب ارمنازی، محاضرات عن سوريا من الاحتلال حتى الجلاء، القاهرة، 1904 ص 70

կնքման, աղգային բանակի կազմակերպման և այլ բնագավառներում:

Սահմանադիր ժողովը, բացի վեց անդամներից, որոնց մեջ էր նաև Իսաչ էդ-Դինը, մերժեց ֆրանսիական առաջարկները, որից հետո Գերագույն կոմիտարի օգոստոսի 11-ի հրամանով, նրա աշխատանքներն ընդհատվեցին երեք ամսով:

Գերագույն կոմիտարի կամայական աշխարհքին ժողովուրդը պատասխանեց բողոքի նոր ջուլյցերով ու գործադուլներով: Այս ջուլյցերի ժամանակ ձերբակալված և բանտերում տանջանքների ենթարկված 32 ուսանողներ հեռագիր ուղարկեցին Փարիզ՝ Մարդու իրավունքների կոմիտեին, բողոքելով խաղաղ ցուցարարների նկատմամբ կատարված բռնությունների դեմ¹⁵⁶:

Ֆրանսիական կառավարության հետ խորհրդակցելու համար Պոնսոն 1928 թ. մեկնում է Փարիզ: Սակայն այնտեղ մտադիր չէին Սիրիայի մանդատից հրաժարվել: Պոնսոն վերադառնալով Սիրիա և երկար բանակցություններից հետո համաձայնության չգալով վաթանիստների հետ, 1930 թ. մարտի 14-ին միակողմանիորեն ուժի մեջ մտցրեց Սիրիայի սահմանադրությունը, նրա 115 հոդվածներին ավելացնելով նաև 116-րդը: Այդ հոդվածը ուժի մեջ էր թողնում ֆրանսիական մանդատը և արձանագրում, որ սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կարելի է մտցնել միայն հատուկ ֆրանս-սիրիական համաձայնագիր կնքելու միջոցով: Գերագույն կոմիտարի միակողմանի գործողությունը խիստ բողոքներ առաջացրեց ամբողջ երկրում: Նորից ջուլյցեր ու գործադուլներ տեղի ունեցան, մասսաները պահանջում էին կենսագործել սահմանադիր ժողովի կազմած սահմանադրությունը և դատապարտում 116-րդ հոդվածի անօրինական ավելացումը: «Քուլա վաթանիջան» հայտարարեց, որ նա երբեք չի հրաժարվի սահմանադիր ժողովի կազմած սահմանադրությունից¹⁵⁷: Դամասկոսում տեղի ունեցած մեծ միտինգում վաթանիստների ղեկավարներից Զամիլ Մարդամը իր կուսակցության անունից կոչ արեց չճանաչել սահմանադրությունը արատավորող 116-րդ հոդվածը¹⁵⁸:

Բայց ֆրանսիական իշխանությունները մտադիր չէին սիրիական հայրենասերների պահանջները բավարարել:

¹⁵⁶ «Современная Сирия», стр. 146.

¹⁵⁷ 170 احسان هندی، كغاح الشعب العربي السوري، ص

¹⁵⁸ نجيب الارنازي، محاضرات عن سوريا من الاحتلال حتى الجلاء، ص ٦٨

1931 թ. սեպտեմբերին որոշում ընդունվեց ղեկավարելու պառլամենտական ընտրություններ անցկացնելու մասին:

Ֆրանսիայի նպատակն էր ընտրություններից հետո իրեն նվիրված մարդկանցից կազմել մի կառավարություն, որը կկնքեր ֆրանս-սիրիական համաձայնագիր: Այդ համաձայնագրով նախատեսվում էր վերացնել մանդատը, սակայն ապահովել Ֆրանսիայի տիրապետող ռազմական, քաղաքական և տնտեսական դիրքերը Սիրիայում:

Ընտրությունների գործը Պոնսոն իր ձեռքը վերցրեց և իր ղեկավարելու Բեյրութից փոխադրեց Դամասկոս, որպեսզի ապահովի իր թեկնածուների հաղթանակը: Ընտրական հանձնաժողովների անդամներ Պոնսոն նշանակեց երկրի ամենառեակցիոն անձերին:

Ընտրություններն անցկացվեցին երկու հերթով: Առաջին հերթը կայացավ 1931 թ. դեկտեմբերի 20-ին, 2-րդը՝ 1932 թ. հունվարի 5-ին:

Ընտրությունների նախօրեին Սիրիայի գլխավոր քաղաքներ Դամասկոսում, Հալեպում, Համայում և Հոմսում ֆրանսիական զորքերը մարտական պատրաստության մեջ դրվեցին: Այս քաղաքներում նախընտրական կամպանիան սուր բնույթ ստացավ: Իրենց թեկնածուների հաղթանակը ապահովելու համար Հալեպի ֆրանսիական իշխանությունների լիազոր իր մոտ հրավիրեց քրիստոնյաների ներկայացուցիչներին ու հրամայեց, որպեսզի նրանք ազգային փոքրամասնությունների համար Ֆրանսիայի պաշտպանությունը պահանջեն և վաթանխատների թեկնածուների դեմ քվեարկեն¹⁵⁹, վաթանխատների թեկնածուներին պաշտպանելու համար Հաուրանի շրջանի գյուղերի ավազները հեռացվեցին իրենց պաշտոններից¹⁶⁰: Հալեպում ոստիկանությունը ձեռքակալեց ղոկտոր Հասան Իբրահիմին և ուրիշ ազգայնականների՝ վաթանխատների օգտին ազիտացիա անելու համար: Օկուպանտները գործադրում էին կաշառելու, շանտաժի, սպառնալիքի և այլ մեթոդներ, իսկ մինչև ընտրությունները քվեատուփերը լցրել էին կեղծ բյուլետեններով: Դեկտեմբերի 20-ին, ընտրությունների օրը, Սիրիայի քաղաքները լցվեցին ֆրանսիական զորքերով և տանկերով: Հակառակ այս բոլորին, վաթանխատները փորձում են հսկողություն սահ-

¹⁵⁹ امين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٥٦٩

¹⁶⁰ «Материалы по национально-колониальным проблемам», М., 1932, № 3, стр. 148.

մանել քվեատուհիների վրա: Դամասկոսում և ուրիշ քաղաքներում ժողովուրդը հարձակվում է քվեատուհիների վրա, շարդում դրանք ու վառում կեղծ բյուլետենները: Այդ ժամանակ զորքը կրակում է ժողովրդի վրա: Ֆրանսիական իշխանությունների միջամտությունը ընտրություններին և խաղաղ ընտրողների գնդակոծումը մեծ հուզումներ առաջացրին ամբողջ երկրում, իսկ դեկտեմբերի 20-ին սպանվածների թաղումը վերածվեց հակաիմպերիալիստական հսկա ցույցի:

Սիրիական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի այս շրջանում, շնայած իր անլեզալ գոյությանը և ֆրանսիական զինվորականության կողմից սանձազերծվող խիստ հալածանքներին, զգալի դեր խաղաց Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը: 1930 թ. կայացավ կոմկուսի առաջին համագումարը¹⁶¹: Համագումարն ընդունեց կոմկուսի գործունեության ծրագիր և հաստատեց նրա գլխավոր պահանջները: Կոմկուսը պահանջում էր պայքարել իմպերիալիզմի դեմ, հասնել Սիրիայի լիակատար անկախության նվաճմանը, ֆեոդալների և պետական հողերը բաժանել աղքատ գյուղացիներին, սահմանել 8-ժամյա բանվորական օր, երկրում ստեղծել բանվորա-գյուղացիական իշխանություն և այլն¹⁶², 1931 թ. նոյեմբերի 7-ին, Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության տարեդարձի օրը, Սիրիայում և Լիբանանում կոմկուսի դեկավարությամբ տեղի ունեցան բանվորական ցույցեր, տարածվեցին հակաիմպերիալիստական թռուցիկներ և այլն¹⁶³:

Հակաիմպերիալիստական պայքարի անընդհատ վերելքի շրջանում, որին ներգրավվում էին ավելի լայն մասսաներ, քաղաքական մեծ նշանակություն ունեւր հեղափոխական մամուլը: Այսպիսի մամուլ ունենալու հարցը ազգային-ազատագրական շարժման ամենահրատապ հարցերից մեկն էր: Աշխատավոր մասսաներին հեղափոխական ոգով դաստիարակելու, մոբիլիզացնելու և իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու համար կոմկուսը 1930—1931 թթ. նախ հրատարակում է «Սաուֆ ալ-Ումմալ» (Բանվորների ձայնը) լեզալ թերթը¹⁶⁴, իսկ հետագայում՝ «Ալ-Ֆաշր ալ-ահմար» (Կարմիր արշալույս) անլեզալ թերթը՝ արարերեն և հայերեն:

¹⁶¹ «Новейшая история арабских стран», стр. 54.

¹⁶² «Коммунистический Интернационал», 10. VIII. 1930.

¹⁶³ W. Laqueur, Communism and Nationalism in the Middle East, London, 1957, p. 141.

¹⁶⁴ Նույն տեղում:

Բռնության ու կեղծիքի պայմաններում անցկացրած պառլամենտական ընտրություններում հաղթող դուրս եկան պրոֆրանսիական ֆեոդալական-կոմպրադորական ուժերը: Նրանք պառլամենտում ստացան 52 տեղ, իսկ «Բուլլա վաթանիայի» ներկայացուցիչները՝ 17 տեղ: Պառլամենտի 1932 թ. հունիսի 7-ի նիստում, հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Մուհամմեդ Ալի ալ-Արիդը, իսկ պառլամենտի նախագահ՝ Սուբհի Բարաքաթը: Հունիսի 14-ին Հաքքի ալ-Ազման կազմեց սիրիական նոր կառավարություն, որի մեջ ֆինանսների և լուսավորության մինիստրների պոստերը գրավեցին վաթանիստները:

Ինչպես հայտնի է, Պոնտոն ձգտում էր ֆրանս-սիրիական պայմանագրի կնքմանը, որը ձևականորեն վերացնելու էր մանդատային ռեժիմը, սակայն պահպանելու էր ֆրանսիական իմպերիալիստների քաղաքական և տնտեսական տիրապետող դիրքերը Սիրիայում:

Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ ֆրանսիական իշխանությունները վճռականապես դեմ էին միասնական Սիրիա ստեղծելու ծրագրերին:

Ֆրանսիան Ազգերի լիգայի մանդատային հանձնաժողովում միշտ պնդել է Սիրիայի ներքին կյանքին միջամտելու անհրաժեշտությունը, գտնելով, որ իբր թե սիրիացիները ի վիճակի չեն պետություն կառավարել: Այս մտայնությամբ կազմվեց ֆրանս-սիրիական պայմանագրի նախագիծ, որը հագեցված էր երկրի քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներին միջամտելու ոգով: Այս պայմանագիրը, որ մեծ նշանակություն պիտի ունենար ֆրանս-սիրիական հետագա հարաբերությունների զարգացման համար, չէր համապատասխանում Սիրիայի անկախության նպատակներին և սիրիական ժողովրդի շահերին:

Նկատի առնելով, որ ֆրանսիական իշխանությունների հետ տարվող բանակցությունները ոչ մի արդյունք չեն տալիս, և երկրի միասնության մասին սիրիացիների հույսերը չեն արդարանում, վաթանիստները, 1933 թ. փետրվարի 17-ին Հալեպում կայացած համագումարում որոշեցին շրջադառնալ գերագույն կոմիսարի առաջարկած պայմանագրի նախագիծը և պաշտպանել երկրի միասնության և ինքնորոշման իրավունքները: Միևնույն ժամանակ, համագումարը որոշեց վաթանիստ դեպուտատներին և մինիստրներին հտ կանչել պառլամենտից և կառավարության կազմից¹⁶⁵, Սիրիայի

¹⁶⁵ 177 ص احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري،

մասնատվածութիւնը և օկուպացիոն ռեժիմը պահպանող պայմանագրի այս նախագծի դեմ բողոքի նորանոր ցույցեր են տեղի ունենում: Ամբողջ երկիրը գործադուլ է հայտարարում: Իսկ Հալեպի տեքստիլագործների գործադուլը վերածվում է հսկա ցույցի: Ամբողջ երկիրը պահանջում էր պայմանագիր կնքել միայն երկրի լիակատար անկախութեան և միասնութեան սկզբունքի հիման վրա: Սիրիան շարունակում էր մնալ քաղաքական անկայուն վիճակում: Պոնսոն իր յոթը տարիների գործունեութեան ընթացքում նույնպես չկարողացավ սիրիական ժողովրդին հնազանդեցնել և հասնել Ֆրանսիայի իմպերիալիստական ծրագրերի կենսագործմանը:

1933 թ. աշնանը ֆրանսիական կառավարութիւնը Պոնսոյի փոխարեն Սիրիայում և Լիբանանում գլխավոր կոմիսար նշանակեց կոմս դը Մարթելին, որն աւմուր ձեռքի» քաղաքականութեան կողմնակից էր: Ֆրանսիական ղեկավար շրջանները Մարթելին Սիրիայում գերագույն կոմիսար նշանակելով, հույս ունեին, որ նա իր հաստատակամութեամբ ու դիվանագիտական փորձով կարող է հասնել ֆրանս-սիրիական պայմանագրի ստորագրմանը:

Թե ֆրանսիական իմպերիալիստները ինչպիսի կարևոր նշանակութիւն էին տալիս Սիրիայում իրենց տիրապետութիւնը այս կամ այն ձևով պահպանելուն, երևում է ֆրանսիական թերթի հետևյալ տողերից. «Մենք չպետք է մոռանանք, որ Սիրիան երեք ցամաքամասերի՝ Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի միացման տեղում է գտնվում և որ Սիրիական ափերի հենակետերը մի գեղեցիկ օր կարող են անգնահատելի դառնալ միջերկրածովյան և գաղութային մեծ պետութեան համար: Մենք նույնպես չպիտի մոռանանք, որ Միջագետքի նավթամուղի ճյուղը իր ելքը պիտի ունենա Տրիպոլիի նավահանգստում: Բանակի մոտորացման, ավիացիայի զարգացման և այլնի հետևանքով, պատերազմի դեպքում մենք այստեղ կունենանք հաղթելու ամենամեծ գրավականը»¹⁶⁶:

Դը Մարթելը Սիրիա ժամանեց 1933 թ. հոկտեմբերին և անմիջապես բանակցութիւններ սկսեց սիրիական կառավարութեան հետ՝ պայմանագիր կնքելու հարցի շուրջը: Վաթանիստները նրան զգուշացնում են, որ Սիրիան չի կարող բավարարվել այնպիսի պայմանագրով, որտեղ նախատեսված չէ երկրի միասնութեան և

¹⁶⁶ „L'Europe Nouvelle“, 8.IV.1933.

սուվերենութեան հարցը և որ այդպիսի պայմանագիրը ստորագրելու և այն պատվամենտի վավերացմանը ներկայացնելու գերագույն կոմիսարի բոլոր ջանքերը կմատնվեն անհաջողութեան¹⁶⁷։

Սակայն մանդատային իշխանութիւնները հաշվի չառան վաթանխատներէ լուրջ զգուշացումը։

Ֆրանս-սիրիական պայմանագրի նախագծում նշված էր, որ Ազգերի լիգայի կանոնադրութեան 22-րդ հոդվածի կենսագործման հետևանքով, Սիրիան ձեռք է բերել որոշ առաջադիմութիւն և այս հանգամանքը Ֆրանսիային պարտավորեցնում է պայմանագիր կնքել Սիրիայի հետ մանդատը վերացնելու, Սիրիան սուվերեն պետութիւն հռչակելու և Ազգերի լիգայի անդամ դարձնելու համար։ 12 հոդվածներից բաղկացած այս պայմանագրում ասված էր նաև, որ Սիրիայի արտաքին հարաբերութիւնները պիտի վարի Ֆրանսիան, Սիրիայի պաշտպանութեան և անվտանգութեան համար Ֆրանսիան ռազմական օգնութիւն պիտի ցույց տա Սիրիային, ֆրանսիական մանդատը Սիրիայի վրա շարունակվելու է մինչև որ այն ընդունվի Ազգերի լիգայի մեջ։ Ֆրանսիական ցամաքային և օդային ուժերը մնալու են Սիրիայում վերահիշյալ նպատակների համար։ Պայմանագրով Ջեբել Դրուզը և Լաթաքիան ֆինանսապես և վարչականորեն անկախ շրջաններ էին համարվում։

Սիրիական կառավարութիւնը, որ բաղկացած էր սիրիական բուրժուազիայի պրոֆրանսիական կողմնորոշում ունեցող ներկայացուցիչներից, հնազանդորեն ստորագրեց պայմանագիրը։ Կառավարութեան այս քայլը ոտնատակ էր անում սիրիական ժողովրդի ազգային իրավունքները, քանի որ Սիրիան տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հարցերում շարունակում էր մնալ ֆրանսիական իմպերիալիստների լիակատար ազդեցութեան տակ։

Պայմանագրի ստորագրումից հետո Մարթելի և Հաքքի ալ-Ազմի միջև նամակների փոխանակութիւն տեղի ունեցավ Ջեբել Դրուզի և Լաթաքիայի վարչական ռեժիմի մասին։ Սիրիական կառավարութիւնը համաձայնվում էր նրանց վարչական և ֆինանսական ինքնուրույնութեան հետ¹⁶⁸։

Հաքքի ալ-Ազմի կառավարութեան դավաճանական գործունեութիւնը բողոքի մեծ շարժում առաջացրեց ամբողջ երկրում։

167 5VA ص 3، ج 3، «الشرق العربيّة الكبرى»

168 Նույն տեղում, էջ 585։

Հրաժարական տվեց Ազմի կառավարության լուսավորության մի-
նիստոր Սելիմ Ջամբարդը: Նա շտորագրեց պայմանագիրը, հայ-
տարարելով, որ սիրիական ժողովուրդը, որ տանհինգ տարի շա-
րունակ պայքարել է իր անկախության համար, չի կարող ընդունել
այնպիսի պայմանագիր, որը չի ապահովում երկրի միասնու-
թյունը¹⁶⁹:

Պայմանագրի դեմ են արտահայտվում վաթանխատները: Պայ-
մանագրի դեմ ուղղված ցույց են կազմակերպում արաբ կանայք,
որոնք շրջելով դեպուտատների տները, պահանջում են ընդունել
երկիրը կապանքների մեջ պահող պայմանագիրը¹⁷⁰: Սիրիայի քա-
ղաքական գործիչների կահիրեում տեղի ունեցած ժողովում ընդու-
նած որոշումը նույնպես պահանջում էր պահպանել Սիրիայի
միասնությունն ու ազգային սովերենությունը: Համաձայնագիրը
դատապարտեց սովթան Աթրաշը: Նա հանդես եկավ ի պաշտպա-
նություն Սիրիայի միասնության և նրա հետ Ջեբել Դրուզի միա-
վորման¹⁷¹: Մեծ ցույցեր տեղի ունեցան Դամասկոսում և Սիրիայի
մյուս քաղաքներում: Ամբողջ ժողովուրդը դատապարտում էր կա-
ռավարությանը, մանդատային իշխանությունների հետ համագոր-
ծակցելու համար:

Կառավարության կողմից պայմանագրի ստորագրումից հետո,
մանդատային իշխանությունները վավերացնելու համար այն ներ-
կայացրին Սիրիայի պառլամենտին: 1933 թ. նոյեմբերի 21-ին,
պառլամենտի սեսիայում պայմանագիրը քննարկելիս, դեպուտատ-
ների վրա ճնշում գործադրելու նպատակով, ֆրանսիական զինված
ուժերը շրջապատեցին պառլամենտի շենքը: Սակայն, այս միջո-
ցառումը էլ ավելի բորբոքեց մասսաների ցասումը և նրանք նոր
ցույցերով պատասխանեցին իմպերիալիստների բռնություննե-
րին¹⁷²: Պառլամենտի անդամ, դոկտոր Թաուֆիկ Շիշակլին խիստ
դատապարտեց պայմանագիրը և առաջարկեց մերժել այն¹⁷³:

Պայմանագիրը պառլամենտի վավերացմանը ներկայացնելով,
Մարթեյը հույսը դրել էր գլխավորապես ֆրանսիական մանդատի
կողմնակից չափավոր դեպուտատների վրա, որոնք պառլամեն-

¹⁶⁹ 79 ص ٧٩، معاضرات عن سوريا من الاحتلال حتى الجلاء، ص ٧٩

¹⁷⁰ ٥٨٦ ص ٥٨٦، أمين سعيد، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٥٨٦

¹⁷¹ ٦٦ ص ٦٦، معاضرات عن سوريا من الاحتلال حتى الجلاء، ص ٦٦

¹⁷² G. Hadad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 81.

¹⁷³ ١٦٦ ص ١٦٦، احسان هندی، كفاح الشعب العربي السوري، ١٩٠٧ - ١٩٤٨، ص ١٦٦

տում մեծամասնություն էին կազմում, սակայն Մարթելը չէր կարող կանխագուշակել, որ այդ մեծամասնությունը պետք է իր դեմ կանգնի: Դրության այս փոփոխմանը մեծապես նպաստել էր հակամանդատային այն մեծ շարժումը, որ բորբոքվել էր ժողովրդական մասսաների մեջ: Սիրիական պառլամենտը 46 ձայնով մերժեց վավերացնել Ֆրանս-սիրիական պայմանագիրը: Վիճաբանություններից հետո վաթանխատ Ջամիլ Մարդամը, դեպուտատների մեծամասնության անունից, հետևյալ որոշումը հրապարակեց. «Դեպուտատները արդեն ծանոթացել են կառավարության ստորագրած և պառլամենտի վավերացմանը ներկայացված պայմանագրին: Նրանք գտնում են, որ այդ պայմանագիրը հակասում է ժողովրդի ձգտումներին, չի ապահովում երկրի միասնությունը, անկախությունը և սուվերենությունը, այդ պատճառով մենք նպատակահարմար ենք գտնում մերժել այն և 15 դեպուտատներից բաղկացած մի հանձնաժողով ընտրել պայմանագիրը մերժելու մասին որոշումը հիմնավորելու համար»¹⁷⁴: Գերագույն կոմիսարը ցրեց պառլամենտը: Վաթանխատները և պայմանագրի վավերացումը մերժող դեպուտատները դուրս գալով պառլամենտի շենքից, ցույց կադմակերպեցին փողոցում և պահանջեցին Սիրիայի անկախությունը, Ֆրանսիական զորքերի դուրս բերում երկրից և կառավարության հրաժարականը: Նոյեմբերի 25-ին նույն դեպուտատները հավաքվեցին նիստ գումարելու համար, սակայն պառլամենտի շենքի ներսում և դրսում տեղավորված զորքը արգելեց նրանց ներս մտնել: Դեպուտատներն ուղևորվեցին պառլամենտի նախագահի բնակարանը և այնտեղ քննարկելով ստեղծված դրությունը, հետևյալ որոշումը ուղարկեցին հանրապետության պրեզիդենտին, գերագույն կոմիսարին, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը և Ազգերի լիգային. «Մենք՝ ներքո ստորագրյալ դեպուտատներս, նոյեմբերի 21-ին կայացած պառլամենտի նիստում որոշեցինք մերժել կառավարության կողմից ստորագրված և պառլամենտի վավերացմանը ներկայացված պայմանագիրը, որը հակասում էր ժողովրդի շահերին, չէր ապահովում երկրի միասնությունը, անկախությունը և սուվերենությունը: Պառլամենտի նիստերի հետաձգումը անհեթեթություն է և սահմանադրության խախտում: Հետևաբար, մենք հաստատում ենք վերոհիշյալ պայմանագրի մեր մերժումը և գտնում ենք, որ ներկա

امین سعید، الثورة العربية الكبرى، ج ٣، ص ٥٨٧¹⁷⁴

կառավարութիւնը զրկված է սահմանադրական իրավունքներից: Մենք ցանկացել ենք և ցանկանում ենք ամրացնել կապերը մեր և Ֆրանսիական ազնիվ ժողովրդի միջև՝ մեր իրավունքները, միասնութիւնը և անկախութիւնը երաշխավորելու հիման վրա»¹⁷⁵:

Այսպիսով, սիրիական ժողովրդի միասնական հանդես գալը տապալեց այն պայմանագիրը, որը չէր երաշխավորում երկրի լրիվ անկախութիւնը:

Ազատագրական պայքարի վերելքը 1934—1936 թթ.: Հաքքի ալ-Ազմի կառավարութիւնը, զրկվելով ժողովրդի և պառլամենտի աջակցութիւնից ու վստահութիւնից, կորցրեց իր հեղինակութիւնը: Երկրում նոր թափով շարունակվում էին բողոքները վարկաբեկված կառավարութեան իշխանութեան գլուխ մնալու դեմ: Ուստի, չարված դրութիւնը որոշ չափով թուլացնելու և իրենց քաղաքականութիւնը ավելի հեշտ իրականացնելու նպատակով, մանդատային իշխանութիւնները կառավարութեան ղեկավարի պաշտոնին առաջ քաշեցին շեյխ Թաշ էդ-Ռինին: Նրանք հույս ունեին, թե Թաշ էդ-Ռինը, որը կողմնակից էր Ֆրանսիայի հետ սերտ համագործակցութեան, պիտի կարողանա լուծել երկրի առջև ծառայած քաղաքական ու տնտեսական դժվարին խնդիրները: 1934 թ. մարտի 16-ին ալ-Ազմի կառավարութիւնը հրաժարական տվեց և Թաշ էդ-Ռինի գլխավորութեամբ կազմվեց նոր կառավարութիւն»¹⁷⁶:

Թաշ էդ-Ռինի կառավարութեան գլուխ անցնելը մեծ դժգոհութիւն առաջացրեց վաթանխտների շրջանում: Նրանք Հալեպում հակամանդատային և հակակառավարական մեծ ցույցեր կազմակերպեցին, որոնք վերջացան արյունալի ընդհարումներով ու ձերբակալութիւններով: «Նացիոնալիստները, — գրել է «Բեռլիներ թագերթատը», — ուրբաթ օրը երեկոյան մեծ ցույց կազմակերպեցին Հալեպի մզկիթի առաջ՝ Սիրիայի ներկա ռեժիմի և Ֆրանսիական մանդատի դեմ: Ցույցի պատճառը Սիրիայի պրեզիդենտի և պրեմիեր-մինիստրի այցն էր Հալեպ, Նացիոնալիստների ղեկավար Իբրահիմ Հանանոն բոցավառ ճառ արտասանեց ցուցարարների առջև: Ոստիկանութիւնը կրակ բաց արեց ցուցարարների վրա»¹⁷⁷, Չերբակալվեց 120 մարդ: Նույն օրը ումբ պայթեց հա-

¹⁷⁵ ٥٨٨ ص ٣، ج، الثورة العربية الكبرى

¹⁷⁶ احسان هندی، فلاح الشعب العربي السوري، ص ١٧٧

¹⁷⁷ „Berliner Tageblatt“, 26. V. 1934.

սարակական աշխատանքների մինիստր Յուլիո Ադիլի տան մոտ¹⁷⁸։

Հալեպում ընդհանուր գործադուլ հայտարարվեց։ Դամասկոսի, Հոմսի և Համայի աշխատավորները ևս գործադուլ արեցին¹⁷⁹։ Յրանսիական դրածոների դեմ ուղղված մասսայական այս շարժումները ապացուցում էին ամբողջ երկրի վճռականությունը՝ պայքարելու ամեն մի կառավարության դեմ, որը կհամազործակցեր մանդատային իշխանությունների հետ։

Սիրիացիների ուշադրությունը քաղաքական պայքարից շեղելու համար, մանդատային իշխանությունները առաջ քաշեցին Սիրիայի, այսպես կոչված, տնտեսական «ռեֆորմներին» ծրագրերը։ Օտարերկրյա ներմուծվող ապրանքների վրա մաքսային հարկերը բարձրացվեցին մինչև 25 տոկոս, ռազմա-ստրատեգիական նպատակների համար ավելացվեց ցեմենտի արտադրությունը, ավարտվեց Կիրկուկ-Տրիպոլիի նավթամուղի շինարարությունը, արդիականացվեց Բեյրութի նավահանգիստը, որը վերածվեց ֆրանսիական ռազմա-ծովային ուժերի մեծ բազայի, կառուցվեցին օդանավակայաններ, խճուղիներ և այլն։ Այս բոլորը արվում էին Սիրիայի տնտեսական վիճակը բարելավելու անվան տակ։ Իրականում գաղութարարները ամրացնում էին իրենց տնտեսական և ստրատեգիական դիրքերը։ Այս տարիները ֆրանսիական կապիտալի կողմից Սիրիայի աշխատավորական մասսաների վրա ուժեղ հարձակման տարիներ եղան։ Տնտեսական մի շարք միջոցառումները, ինչպիսիք էին ժխախտտի մոնոպոլիայի վերականգնումը, տրամվայի, էլեկտրական լուսավորության, ավտոտրանսպորտի և այլ մոնոպոլիստական ընկերությունների ստեղծումը, ավելի ամրացրին ֆրանսիական կապիտալի դիրքերը Սիրիայում։ Այս բոլորին սիրիական ժողովուրդը պատասխանում է բողոքի ցույցերով, գործադուլներով և բոյկոտ հայտարարելով մոնոպոլիստական ընկերություններին¹⁸⁰։

Երկրի անկախության և աշխատավորական մասսաների շահերի պաշտպանության համար պայքարի ավանգարդում հանդես էին գալիս կոմունիստները։ Նրանք կոչ էին անում ժողովրդին միացյալ ճակատ ստեղծել իմպերիալիզմի դեմ։ «Յուրաքանչյուր

¹⁷⁸ «Известия», 9. VI. 1934.

¹⁷⁹ „L'Humanite“, 22. VI. 1934.

¹⁸⁰ «Революционный Восток», 1935, № 3, стр. 102.

բանվոր, գյուղացի և հեղափոխականորեն տրամադրված սիրիացի, — ասված էր կոմկուսի կոչի մեջ, — պետք է պայքարի իր երկրի անկախության համար, բողոքի ցույց կազմակերպի ստրկացուցիչ պայմանագրի և իմպերիալիստների հետ համագործակցողների դեմ»¹⁸¹:

Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունն ուժեղանում է Հալեպի, Դամասկոսի, Հոմսի և ուրիշ կենտրոնների արաբ աշխատավորության շրջաններում: Նա ղեկավարում էր հակաիմպերիալիստական ցույցերը, քաղաքական և տնտեսական գործադուլները: Հատկապես ուշադրության արժանի է կոմկուսի կազմակերպած տպագրիչների 1934 թ. ընդհանուր գործադուլը, որի կազմակերպման գործին ակտիվ մասնակցություն են ունեցել նաև հայերը: Այս գործադուլը շարունակվեց տասը օր և մեծ ազդեցություն թողեց Սիրիայի և Լիբանանի բանվորական շարժման վրա: Գործադուլավորներն ավերեցին Ֆրանսիական զաղութարարների օրգան «Լ'Օրիան» թերթի տպարանը: Կոմկուսի ղեկավարությամբ 1934 թ. Հալեպում կազմակերպված գործադուլին մասնակցեցին 17 հազար տեքստիլագործներ¹⁸², որոնք ցույցի էին դուրս եկել «Մենք ուզում ենք հաց, հող և ազատություն», «մահ իմպերիալիզմին» լոզունգների ներքո: Այս ցույցերի և գործադուլների ընթացքում ոստիկանության հետ տեղի ունեցած բախումների ժամանակ ձերբակալվեցին հարյուրավոր ցուցարարներ: «Մեր ընկերների այս ցույցերը և բանտարկությունները ավելի քան ապացույց են Սիրիայի քաջարի կոմկուսի գործունեության, որը, շնայած արաբ և հայ ցուցարարների և գործադուլավորների դեմ կատարված տեռորին, կանգնած է Սիրիայի աշխատավորների պայքարի ավանգարդում, — գրել է «Յումանիտեն»¹⁸³:

Այս շրջանում առաջնահերթ խնդիր էր երկրի կարևորագույն կենտրոնների երկաթուղայիններին, տրամվայի աշխատավորներին և գյուղատնտեսական բանվորներին հեղափոխական արհմիությունների մեջ ներգրավելը: 1934 թ. կոմկուսի նախաձեռնությամբ Դամասկոսում Նրավիրվեց արհմիութենական անլեզալ կոնֆերանս՝ արհմիութենական կազմակերպությունների երեսունվեց ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Կոնֆերանսը քննարկեց

¹⁸¹ Նույն տեղում, 1936, № 1, էջ 84:

¹⁸² „L'Humanité“, 24.III.1934.

¹⁸³ Նույն տեղում, 22.VII.1934:

արդյունաբերական զանազան ճյուղերում աշխատողների դրու-
թյունը և հիմնեց հեղափոխական արհմիությունների ֆեդերա-
ցիա¹⁸⁴, Կոմկուսի նախաձեռնությամբ ստեղծվում են նաև գյուղա-
ցիական կոմիտեներ, ֆաշիզմի և սիոնիզմի դեմ պայքարող կոմի-
տեներ ու միացյալ ճակատի այլ կազմակերպություններ¹⁸⁵,

Հակաիմպերիալիստական մասսայական ցույցերը Սիրիայում
շարունակվում էին ամբողջ 1935 թ. ընթացքում: Դրանք ուղղված
էին ֆրանս-սիրիական պայմանագրի, իմպերիալիստական տեռո-
րի և մոնոպոլիստական ընկերությունների կողմից ուժեղացվող
շահագործման դեմ: 1935 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ընդհա-
նուր բոյկոտի կամպանիա անցկացվեց ժխախոտի ֆրանսիական
մոնոպոլիայի (Ռեժիի) վերականգնման դեմ, որի ժամկետը լրա-
ցել էր 1930 թ.¹⁸⁶: Բողոքի էին դուրս եկել բնակչության բոլոր խա-
վերը՝ բանվորները, գյուղացիները, արհեստավորները, մանր բուր-
ժուազիան և ուսանողությունը, որոնք պահանջում էին վերջ տալ
ամեն տեսակ մոնոպոլիաներին: Միախոտի մոնոպոլիայի վերա-
կանգնումը դիտվում էր որպես շահագործման քաղաքականության
ուժեղացում: Բոյկոտի ընթացքում ամեն տեղ ժողովուրդը շարդում
էր ժխախոտի կրպակները և վառում նրանցում եղած ժխախոտը:
Հակաիմպերիալիստական այս շարժմանը մասնակցում են նաև
Սիրիայի հայ աշխատավոր մասսաները, որոնք իրենց համերաշ-
խությունն են հայտնում արաբ ժողովրդի պայքարին: «Հայերը
նույնպես որոշեցին բոյկոտի ենթարկել ժխախոտի մոնոպոլիա
«Ռեժիին»,—գրել է արաբական «Ան-Նիդա» թերթը,—շատերը թո-
ղել են ծխելը, իսկ երեկ Բեյրութում մի խումբ հայեր ցուցադրա-
բար վառեցին ժխախոտի պաշարը: Նրա ղեկավարներից մեկը
հայտարարեց, որ հայերը դեռ թուրքական ուժի ժամանակ բո-
ղոքել են Ստամբուլում և ուրիշ քաղաքներում «Ռեժի» ընկերու-
թյան կողմից հայ բանվորների լկտի շահագործման դեմ»¹⁸⁷:

Բոյկոտի շարժումը տարածվում է նաև տրամվայի և էլեկ-
տրական լուսավորության օտարերկրյա ընկերությունների դեմ:
Բոյկոտի մասնակիցները հանդես էին գալիս Սիրիայի աշխատա-
վորների դաժան շահագործման դեմ: 1935 թ. Դամասկոսում բան-
վորները և ուսանողները բնակչության աջակցությամբ փչացնում

¹⁸⁴ «Современная Сирия», стр. 149.

¹⁸⁵ «Новейшая история арабских стран», стр. 55.

¹⁸⁶ «Современная Сирия», стр. 149.

¹⁸⁷ «Ան-Նիդա» («اندا»), 5.III.1935:

են տրամվալի գծերը, վագոններից դուրս հանում ուղևորներին և բուլկոտը վիժեցնող բանվորներին, շարդում այն տների լուսամուտները, որոնք լուսավորվում էին էլեկտրականությամբ: Սիրիայի աշխատավորական մասսաները լայն պայքար էին ծավալել նաև ծանր հարկերի դեմ¹⁸⁸:

Սիրիական ժողովրդի ազատագրական պայքարը մեծ վերելք ապրեց 1936 թ. սկզբներին, Հունվարի 11-ին հակաիմպերիալիստական մեծ ցույց տեղի ունեցավ, «Քուվա վաթանիյան» նույն օրը Դամասկոսում հրավիրեց մի ժողով, որտեղ ընդունվեց «Ազգային պակտը»: Դա հակամանդատային պայքարը շարունակելու կոչ էր: Այս պակտով վաթանիստները պահանջում էին Սիրիայի լրիվ անկախությունը և միասնությունը: Միայն այս պայմաններով նրանք համաձայն էին բանակցել մանդատային իշխանությունների հետ:

Հունվարի կեսերին Սիրիայի բոլոր քաղաքներում տեղի ունեցան ցույցեր և միտինգներ, որոնք վերածվեցին արյունալի ընդհարումների ոստիկանության և ցուցարարների միջև: Հունվարի 17-ին ֆրանսիական զինված ուժերը հարձակվեցին «Քուվա վաթանիյա» Դամասկոսի և Հալեպի կազմակերպությունների և բյուրոների շենքերի վրա, բռնագրավեցին բոլոր փաստաթղթերը և կնքեցին դռները:

Նույն օրը Դամասկոսում, վաթանիստ ղեկավարների խորհրդակցության ժամանակ, ֆրանսիական իշխանությունները ձերբակալում և Կամիշլի են աքսորում Սիրիայի երիտասարդական միության ղեկավարներին¹⁸⁹: Դա մեծ վրդովմունք առաջացրեց ամբողջ երկրում:

Օրեցօր աճող հակամանդատային ցույցերը, գործադուլները և ժողովրդական մասսաների ու ֆրանսիական զինված ջոկատների միջև ընդհարումները զինված ապստամբության սպառնալիք էին ստեղծում երկրում: Սակայն, «Քուվա վաթանիյան» իր տակտիկայով ամեն կերպ չափավորում էր ժողովրդի զայրույթը և խուսափում զինված ապստամբությունից: Ֆրանսիական իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու և անկախություն ձեռք բերելու համար նրա հիմնական զենքը գործադուլն էր: Նա կազմակերպում էր փողոցային ցույցեր, գործադուլներ և վաճառականներին ստիպում

¹⁸⁸ „L'Humanité“, 24.VI.1935.

¹⁸⁹ Амин Саид, Восстания арабов в XX веке, стр. 121.

դադարեցնել առևտուրը, բոլորի հենթարկել օտարերկրյա արտադրանքները: «Քուլթյա վաթանիյան» կարողացավ բողոքի և վրդովմունքի ընդհանուր մթնոլորտ ստեղծել Սիրիայում, որն իր արտահայտությունը գտավ 1936 թ. մոտ հիսուն օր տևող գործադուլային շարժումների մեջ:

Ի պատասխան մանդատային իշխանությունների բռնությունների, հունվարի 19-ին Սիրիայում ընդհանուր գործադուլ սկսվեց: Հունվարի 20-ին փակվեցին բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունները, խանութները, ընդհատվեց տրանսպորտի աշխատանքը: Սիրիայի բոլոր քաղաքներում տեղի ունեցան բուռն ցույցեր: Ընդհանուր գործադուլը պաշտպանում էր նաև սովորող երիտասարդությունը: Նույն օրը կազմակերպված ուսանողական միտինգում, որին մասնակցել էին պետական, մասնավոր և եվրոպական դպրոցների դասադուլ հայտարարած ու ընդհանուր ճակատ կազմած ուսանողները, ընտրվում է գործադուլային կոմիտե: Այս կոմիտեն համազգային ուսանողական ցույց է կազմակերպում: Ցուցարարներն ուղղվում են «Քուլթյա վաթանիյայի» ղեկավարներից նասիր Բաքրի բնակարանը և այնտեղ ժողովի նստած ազգային ղեկավարներին ստիպում առաջնորդել ցույցը¹⁹⁰:

Պետք է նշել, որ Սիրիայի հեղափոխականորեն տրամադրված ուսանողությունը մեծ դեր կատարեց հակամանդատային պայքարի շարժման ընթացքում, Հակառակ ուսանողությանը ուղղված դը Մարթեի սպառնալիքներին, որոնցում նա պահանջում էր, որ պեսզի ուսանողները հեռանան քաղաքական գործունեությունից, վերջիններս շարունակում էին դասադուլն ու ցույցերը, պայքարի կոչում բնակչությանը, ավերում բաց խանութները, ջարդում այն դպրոցների լուսամուտները, որոնք դեռ շարունակում էին պարավունքները, ստիպում աշակերտներին մասնակցելու ցույցերին, վառում տրամվայների վագոնները, որոնց վրա աշխատում էին իմպերիալիստներին ծախված սիրիացի դավաճանները¹⁹¹: Եվ շնայած հարյուրավոր ուսանողներ բանտարկվում ու հեռացվում են ուսանողական հաստատություններից, ուսանողությունը շարունակում է պայքարը:

Հիշատակության արժանի է ռեակցիոն «Մուսուլման եղբայրներ» կազմակերպության վերաբերմունքը մանդատային ռեժիմի

¹⁹⁰ أمين سعيد، الدولة العربية المتحدة، القاهرة، ١٩٣٧، ص ٤٥٨

¹⁹¹ „Rapport a la Societe des Nations. Sur la situation de la Syrie et du Liban. (Annee 1934)“, Paris, 1935, p. 2.

դեմ պայքարող ուսանողութեան հանդեպ: Մի խումբ ուլեմաներ, փետրվարի 7-ին ժողովի հավաքվելով Դամասկոսի Ահմադիյա մզկիթում, երկրում ստեղծված լարված դրուսթյունը վերագրում են ուսանողների գործունեությանը և պահանջում, որ վերջիններս դադարեցնեն ցույցերն ու դասադուլները և հրաժարվեն ժողովրդի մեջ հակամանդատային ազդեցության մղելուց:

Սիրիական ժողովրդի հակամանդատային պայքարը ճնշելու համար ֆրանսիական իշխանութիւնները մասսայական ձերբակալութիւններ են կատարում, ցուցարարների դեմ զինված ջոկատներ հանում և դիմում ամեն տեսակ սպառնալիքների: Ձերբակալվածների մեջ էին ազգային շարժման ականավոր գործիչներ Զամիլ Մարդամը, Սաադալլա ալ-Ջաբրին, Նաիմ Անթակիին և ուրիշներ¹⁹²: Սակայն հակառակ բոլոր միջոցառումներին, գործադուլը շարունակվում էր: Ամբողջ Սիրիան ոտքի էր ելել իր հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Հունվարի 20-ին Դամասկոսի ձեռնարկատերերի և առևտրականների ընդհանուր ժողովում ընտրված պատվիրակութիւնը, ներկայացնելով գերագույն կոմիսարի ներկայացուցչին, պահանջում է ազատ արձակել բոլոր բանտարկվածներին, վերացնել արտակարգ միջոցառումները և կենսագործել «Քուլթա վաթանիյայի» ներկայացրած պահանջները: Սակայն ֆրանսիական իշխանութիւնները պայման են դնում, որ դադարեցվեն գործադուլները և հանգստութիւն տրի երկրում: Պատվիրակութիւնը մերժում է այդ պահանջը և որոշում շարունակել գործադուլը:

Դամասկոսցիների պայքարին իրենց համերաշխութիւնն են հայտնում Համայի բնակիչները: Փետրվարի 5-ին նրանք Համայի մզկիթներից մեկում գումարում են միտինգ, որից հետո մեծ ցույց են կազմակերպում: Ցուցարարները քարկոծում են ֆրանսիական զինված ջոկատները: Վերջիններիս օգնութեան եկած զորքը կրակ է բաց անում անզեն ցուցարարների վրա. սպանվում և վիրավորվում է հիսունից ավելի մարդ:

Ճնշումներին զուգընթաց դը Մարտելը փորձում է հարցը կարգավորել բանակցութիւնների միջոցով: 1936 թ. փետրվարի 20-ին սիրիական պատվիրակութիւնը գերագույն կոմիսարին է հանձնում մի հուշագիր, որտեղ ասված էր, որ պատվիրակութիւնը պատրաստ է բանակցելու հետևյալ պայմաններով.

¹⁹² S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 217.

1. Առանց սահմանափակումների կիրառել 1928 թ. սահմանադրութիւնը:

2. Վերականգնել այդ սահմանադրութիւնի հիման վրա ստեղծված պառլամենտական ռեժիմը, որից հետո կարելի է բանակցութիւններ վարել ֆրանսիական կառավարութիւնի հետ՝ երկու երկրների միջև պայմանագիր կնքելու համար¹⁹³:

Գերագույն կոմիսարը կտրականապես մերժեց պատվիրակութիւնի պահանջները և բանակցութիւններն այս անգամ էլ ձախողվեցին:

Խաղաղ ցույցերն ու գործադուլները շարունակվում էին: Ո՛չ գերագույն կոմիսարի, ո՛չ էլ զինվորական իշխանութիւնների սպանալիքները չէին սարսափեցնում մասսաներին:

Մանդատային իշխանութիւնները համոզվելով, որ ուժի քաղաքականութիւնն անօգուտ է և իրենց գործակալներից՝ ֆեոդալներից և բուրժուազիայի հետադիմական տարրերից կազմված թաջ էդ-Դինի կառավարութիւնը բոլորովին կորցրել է իր հեղինակութիւնը մասսաների մոտ և անզոր է ժողովրդական շարժման առաջն առնել, որոշեցին նոր կառավարութիւն ստեղծել: 1936 թ. փետրվարի 22-ին, գերագույն կոմիսարի պահանջով թաջ էդ-Դինը հրաժարական տվեց:

Թաջ էդ-Դինի կառավարութիւն արդարադատութիւնի մինիստր Մուհամմեդ Աթա ալ-Ալյուբին կազմեց ժամանակավոր կառավարութիւն¹⁹⁴, որի կազմի մեջ մտցվեցին իրենց ֆրանսասիրութիւնով հայտնի մի շարք գործիչներ: Գերագույն կոմիսարիատում կազմված այս կառավարութիւնը ժողովուրդն ընդունեց մեծ դժգոհութիւնով ու անվստահութիւնով, իսկ վաթսնիստները օպոզիցիոն դիրք բռնեցին նրա հանդեպ:

Գերագույն կոմիսարի և կառավարական հայտարարութիւնի մեջ խոստումներ էին տրվում այն մասին, որ ապահովելու են սիրիական ժողովրդի օրենսդրական իրավունքները, վերականգնվելու է պառլամենտական կյանքը և բանտարկված անձանց գործը քննարկվելու է: Գերագույն կոմիսարը խոստումներ էր տալիս նաև երկրի տնտեսական դժվարութիւնները վերացնելու վերաբերյալ:

Սիրիայի քաղաքներում տեղի ունեցած մասսայական ժողովներում քննարկելով գերագույն կոմիսարի և կառավարութիւնի

¹⁹³ أمين سعيد، الدولة العربية المتحدة، ص ٤٨١

¹⁹⁴ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 217.

հայտարարութիւնները, ժողովականները գալիս էին այն եզրակացութեան, որ այդ հայտարարութիւնները անորոշ են և շեն արդարացնում ժողովրդի հույսերը: Ուստի որոշվում է շարունակել գործադուլը: Փետրվարի 26-ին «Քուբլա վաթանխյան» անբավարար համարելով կառավարական հայտարարութիւնը, պահանջում էր հրապարակել պարզ ու կոնկրետ հայտարարութիւն, որն ապահովեր սիրիացիների իրավունքներն ու պահանջները և հիմք հանդիսանար բանակցութիւնների համար:

Այլուրի կառավարութիւնը զինվորական իշխանութիւնների հետ միասին աշխատում էր խափանել ցույցերը և գործադուլները: Դամասկոսի կայազորի պետ գեներալ Բելանը, սպառնալով բնակչութեանը, հայտարարում է, թե «անհրաժեշտութեան» դեպքում զորքը վճռական միջոցների է դիմելու կարգ ու կանոնը վերականգնելու համար: Չնայած այս սպառնալիքին, փետրվարի 28-ին, ուրբաթ օրը, մեծ բազմութիւն է հավաքվում Օմայաների մզկիթում: Ծառախոսները կոչ են անում շարունակել գործադուլը:

Համոզվելով, որ բռնութիւնների միջոցով հնարավոր չէ Սիրիան հանդարտեցնել, Ֆրանսիան համաձայնվում է բանակցութիւններ սկսել «Քուբլա վաթանխյա»-ի ներկայացուցիչների հետ:

Ձիջումների համաձայն էին նաև վաթանխստները¹⁹⁵, Գերագույն կոմիտեարը հայտարարում է, որ ինքը պատրաստ է բանակցութիւնները վերսկսել, պայմանագիր կնքելու համար և վաթանխստ ղեկավարներին հրավիրում է բանակցութիւններին:

Ֆրանս-սիրիական բանակցութիւնները սկսվեցին 1936 թ. փետրվարի 28-ին Բեյրութում: Երկու կողմերի միջև երեք օր տևող բանակցութիւնների հետևանքով, 1936 թ. մարտի 1-ին համաձայնութիւն ձեռք բերվեց ապագա պայմանագրի գլխավոր կետերի վերաբերյալ:

Մարտի 2-ին «Քուբլա վաթանխյան» հրապարակեց Բեյրութի համաձայնութեան բնագիրը, որ ստորագրել էին դը Մարտելը և Հաշիմ ալ-Աթասին: Ֆրանսիական կողմը պարտավորվում էր կենսագործել հետևյալ պահանջները.

1. Համաձայնվել, որ առաջիկա պայմանագրով սիրիացիները օգտվեն այնպիսի իրավունքներից, որով օգտվում են իրենց իրաքցի եղբայրները անգլո-իրաքեան 1930 թ. պայմանագրով:

2. Ֆրանսիական կողմը պետք է հայտարարի, որ ոչ մի շահ չունի Սիրիայի մասնատված վիճակը պահպանելու մեջ, և նրա

¹⁹⁵ «Современная Сирия», стр. 185.

միակ ցանկութունն է երկրի միասնությունը, որը համապատասխանում է Սիրիայի սահմանադրության և Ազգերի լիգայի կանոնադրության սկզբունքներին:

3. Բանակցությունների վայր է ընտրվում Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Փարիզը, ուր պիտի ժամանի Սիրիայի ազգային պատվիրակութունը, որպեսզի բարձր մակարդակով բանակցություններ վարի այն հարցերի մասին, որոնք վերջնականապես շին կարող լուծվել Սիրիայում:

4. Անհրաժեշտ է, հնարավորին չափ շուտ վերականգնել պառլամենտական կյանքը՝ ժողովրդական ազատ ընտրությունների հիման վրա:

Այդ օրը դադարեցվեց 42 օր տևած ընդհանուր գործադուլը: Գերագույն կոմիսարն իր հերթին շեղյալ հայտարարեց արտակարգ օրենքները, ֆրանսիական զորքերը դուրս բերվեցին քաղաքներից, վերաբացվեցին ուսումնական հաստատությունները, խանութները, արհեստանոցները: Ամբողջ երկրում վերականգնվեց նորմալ կյանքը: Բեյրութի համաձայնությունը մեծ բավականությամբ ընդունվեց ամբողջ ժողովրդի կողմից¹⁹⁶:

Ֆրանս-սիրիական բանակցությունները և 1936 թ. պայմանագիրը: Սիրիական պատվիրակութունը, որին գլխավորում էր «Քուֆլա վաթանիյայի» ղեկավար Հաշիմ ալ-Աթասին, բանակցությունների համար Փարիզ մեկնեց 1936 թ. մարտի 26-ին: Բանակցությունները երկու կողմերի միջև սկսվեցին ապրիլին և տևեցին մինչև սեպտեմբեր: Ֆրանսիական պատվիրակութունը ղեկավարում էր դը Մարտելը: Բանակցությունները ֆրանսիական կողմի մեղքով, ընթանում էին դժվարությամբ: Ֆրանսիան չէր ուզում բավարարել Սիրիայի բոլոր պահանջները, մասնավորապես անկախության և միասնության պահանջները:

Ֆրանսիան, հակառակ իր նախնական համաձայնության, դեմ էր Սիրիայի հետ Զեբեկ Դրուզի և Լաթաքիայի վերամիավորմանը: Այդ պատճառով էլ մինչև հունիս ամիսը բանակցություններում զգալի առաջընթաց չարձանագրվեց:

1936 թ. հունիսին Ֆրանսիայում տեղի ունեցած պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակ տարավ ժողովրդական ճակատը, որի մեջ մտնում էին սոցիալիստները և կոմունիստները:

نجيب الامرنازى، محاضرات من سوريا من الاحتلال حتى العلاء، 196
ص ٤٨

բը: Կազմվեց ժողովրդական ճակատի վրա հենվող կառավարութ-
յուն՝ սոցիալիստ և տն Բլլումի գլխավորութայամբ: Դրանից հետո
բանակցություններն ավելի արագ ու հաջող ընթացան: 1936 թ.
սեպտեմբերի 9-ին Սիրիայի և Ֆրանսիայի միջև ստորագրվեց
«բարեկամության և դաշինքի» մասին պայմանագիրը¹⁹⁷:

«Բարեկամության և դաշինքի» ֆրանս-սիրիական պայմանա-
գիրը բաղկացած էր ինը հոդվածներից, նրան կցված ռազմական
համաձայնագրից և պայմանագրի գործադրումը պարզաբանող
արձանագրությունից ու նամակներից: Այս պայմանագրով Ֆրան-
սիան ճանաչում էր Սիրիայի անկախությունը և խոստանում պայ-
մանագրի վավերացման օրվանից երեք տարվա ընթացքում վե-
րացնել մանդատը: Սիրիան՝ որպես անկախ պետություն, պետք է
ընդունվեր Ազգերի լիգայի մեջ: Սակայն, դրա հետ միասին Ֆրան-
սիան իրավունք էր ստանում հինգ տարի պահել իր զորքերը Սի-
րիայում, (Ջեբել Դրուզում և Լաթաքիայում) և կառուցել օդային
երեք բազաներ: Ֆրանսիական ռազմական ուժերը կարող էին
ազատ շարժվել Սիրիայի տերիտորիայով, իսկ ռազմականվերը՝
ժամանել Սիրիայի ցանկացած նավահանգիստը: Ֆրանսիական
զինվորական միսիան իրավունք էր ստանում հսկել սիրիական
բանակի վրա, որը բաղկացած պետք է լիներ միայն հետևակային
և հեծելազորային մեկական դիվիզիաներից: Պատերազմի դեպ-
քում Ֆրանսիան կարող էր օգտվել Սիրիայի հաղորդակցության
ճանապարհներից և բազաներից: Սիրիան պարտավորվում էր մի-
այն Ֆրանսիայից հրավիրել զինվորական խորհրդականներ և
ուրիշ մասնագետներ¹⁹⁸:

Սիրիայի կառավարությունը արտաքին քաղաքականության
հարցերում պարտավոր էր խորհրդակցել ֆրանսիական կառավա-
րության հետ: Պետական ապարատում մնում էին ֆրանսիացի
պաշտոնյաները, ֆրանսիացիները պահպանում էին իրենց կոն-
ցեսիոն բուրձր իրավունքները: Սիրիական վալլուտան կախված էր
մնում ֆրանսիական ֆրանկից: Պայմանագիրը ենթակա էր վավե-
րացման երկու երկրների պառլամենտների կողմից¹⁹⁹:

Այսպիսով, Սիրիան ձևականորեն դառնում էր ինքնուրույն
պետություն, բայց նրա կախվածությունը Ֆրանսիայից լրիվ չէր
վերանում:

¹⁹⁷ J. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary record. 1914—1956*, vol. 11, New York, 1956, p. 211.

¹⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 212—213:

¹⁹⁹ Նույն տեղում:

Զգալի հաշոդութիւն ձեռք բերվեց նաև Սիրիայի միասնութեան հարցում: Ի կատարումն համաձայնագրի պայմանների, գրելաչափ կոմիսարի 1936 թ. դեկտեմբերի 2-ի և 5-ի հրամաններով Լաթաքիան և Ջեբել Դրուզը վերամիացվեցին Սիրիային: Սակայն վարչական և ֆինանսական հատուկ սիստեմ մտցվեց այս երկու շրջաններում: Այս պայմանագրով ոչ մի փոփոխություն չէր նախատեսվում Ալեքսանդրիտի սանջաքի ստատուսի վերաբերյալ:

Ֆրանս-սիրիական պայմանագիրը, շնայած իր մի շարք թերություններին, կարևոր քայլ էր Սիրիայի անկախության նվաճման ուղղությամբ: Ֆրանսիան պաշտոնապես հրաժարվում էր մանդատից և սկզբունքորեն ճանաչում Սիրիայի անկախությունն ու միասնությունը: Այդ պայմանագրով իրագործվում էր սիրիական ժողովրդի ձգտումների մեծ մասը: Նա իր ժամանակի համար առաջադիմական նշանակություն ուներ և արժանացավ թե՛ Ֆրանսիայի և թե՛ Սիրիայի հակաֆաշիստական ու դեմոկրատական կազմակերպությունների հավանությանը²⁰⁰:

Փարիզից վերադարձող սիրիական պատվիրակությանը Դամասկոսում դիմավորեցին մեծ խանդավառությամբ: «Ամբողջ Սիրիան գոհ է դաշնագրի առթիվ, — գրել է Նոր լուր» թերթը, — քաղաքը դրոշազարդված է, և ժողովուրդը ուրախության ցույցեր կրեն»²⁰¹: Սիրիայի քաղաքական գործիչները իրենց գոհունակությունն են հայտնել պայմանագրի կնքման առթիվ, հայտարարելով, թե պայմանագիրը մեծ առավելություններ ունի և բոլոր դեպքերում Սիրիայի քաղաքական արմատական վերափոխմանն է նպաստում²⁰²: Սիրիայի երիտասարդությունն ամբողջությամբ պաշտպանեց պայմանագիրը և «Քուֆլա վաթանիյայի» վարած քաղաքականությունը²⁰³:

Պայմանագրի կնքումից հետո Սիրիայում փաստորեն օրինականացվեցին Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը և արհմիությունները: Սկսեց լույս տեսնել կոմկուսի օրգան «Սաուֆ աշ-Շաբա» («Ժողովրդի ձայն») թերթը: Կոմունիստների ժողովներում հավանություն էր տրվում ֆրանս-սիրիական պայմանագրին:

Արժե նշել, որ Փարիզում տարվող ֆրանս-սիրիական բանակցությունների ժամանակ սիրիական պատվիրակությանը մեծ

²⁰⁰ В. Луцкий, Сирия и Ливан, М., 1945, стр. 11.

²⁰¹ Նոր լուր», 4. Պուխ, 11.IX.1936.

²⁰² „Le Temps“, 8. X. 1936.

²⁰³ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 206.

աշակցութիւնն ցույց տվեց Սիրիայի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար՝ Խալեդ Բեկդաշը: Կենտկոմի հանձնարարութեամբ նա մեկնեց Յրանսիա և Յրանսիայի կոմկուսի ու ֆրանսիական պառլամենտի կոմունիստ դեպուտատներին հետ միասին բանակցութիւններ էր վարում ժողովրդական ճակատում մեծ ազդեցութիւն ունեցող ձախակողմյան տարրերի հետ, որպէսզի մոտեցնի վերջիններին և սիրիական պատվիրակութեան հայացքները²⁰⁴:

Յրանս-սիրիական պայմանագրի կնքումը մեծ գոհունակութեամբ ընդունվեց նաև ամբողջ Արաբական Արևելքում: Դամասկոսը հեղեղվել էր արաբական երկրներից ստացված շնորհավորական հեռագրերով: Արաբական Արևելքի ժողովուրդները ողջունում էին Սիրիային, նրա ավելի քան 15 տարվա մղած արյունալի պայքարից հետո ձեռք բերած հաղթանակի առթիվ:

Հիշատակման արժանի է նաև սիրիահայերի դիրքը:

Սիրիահայ ժողովրդական ճակատի կենտրոնական վարչութեան կողմից սիրիահայերին ուղղված կոչում ասված էր. «Սիրիայի կատարյալ ազատագրումն ու առաջադիմական ձգտումները միմիայն հրճվանք են ներշնչում հայ ժողովրդի գիտակից զանգվածներին, ... Պետք է գործնականապես փաստենք մեր տեղացի եղբայրներին, թե հայ ժողովուրդն այս երկրի անկախութեան դեմ ոչ մեկ ձգտում ունի պաշտպանելիք, թե պատրաստ է հայ մշակույթի կողքին ուժեղացնել արաբ լեզվի և մշակութի ուսուցումը մեր կրթական հաստատութիւններից ներս, թե հայ բանվորն ու աշխատավորը, միմիայն երկրի ընդհանուր շահերին նվիրված իրենց արաբ եղբայրների հետ ձեռք-ձեռքի հավաքաբար, երկրի առաջադիմութեան, աշխատավորութեան շահերի պաշտպանութեան գործակցելու պատրաստ են»²⁰⁵:

Սիրիայի հայութեան ներկայացուցիչները շերմորեն ողջունեցին սիրիական ժողովրդին նրա ձեռք բերած հաղթանակի առթիվ:

Հայութեան այս խոհեմ քայլը բարձր է գնահատվել արաբ քաղաքական և հասարակական գործիչների կողմից: Սիրիայի դատական նախկին մինիստրը, այցելելով Հալեպի առաջնորդարանը, գոհունակութիւն հայտնեց Հալեպի հայութեանը նրա անկաշառ դիրքի առթիվ: Հալեպի և Դամասկոսի առաջնորդարանները այցելեցին և հայերին իրենց շնորհակալութիւնը հայտնեցին նաև վաթանիստների ղեկավարները:

²⁰⁴ «Ալ-Ախբար» (الاحبار) 15.XII.1963.

²⁰⁵ ՀՄՄՀ ԳԱ ԱՆ արխիվ, գ. 1, վ. 7:

Ֆրանս-սիրիական պայմանագրի կնքումից հետո 1936 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցան սիրիական նոր պառլամենտի ընտրութիւնները, որի ժամանակ հաղթանակ տարավ «Քուֆլա վաթանիյան»: Նրա ղեկավար Հաշիմ Աթասին ընտրվեց հանրապետութեան պրեզիդենտ: Զամիլ Մարդամի գլխավորութեամբ կազմվեց Սիրիայի նոր կառավարութիւնը: 1936 թ. դեկտեմբերի 27-ին սիրիական պառլամենտը վավերացրեց 1936 թ. ֆրանս-սիրիական պայմանագիրը: Տեղի ունեցավ մի կարևոր իրադարձութիւն ևս: Այդ նույն ամսին Զեբել Դրուզը և Լաթաքիան մտան Սիրիայի մեջ²⁰⁶: Սակայն դրանից հետո Սիրիայի նոր կառավարութիւնը կանգնեց մի շարք դժվարութիւնների առջև: Ֆրանսիական իշխանութիւնները, ձգտելով ամեն կերպ պահպանել իրենց տնտեսական և քաղաքական նախկին դիրքերը, և սպառնալով շվաբացնել 1936 թ. պայմանագիրը, փորձում էին նորանոր զիջումներ կորզել սիրիական կառավարութիւնից: Ֆրանսիան Սիրիայի կառավարութեան վզին փաթաթեց լրացուցիչ համաձայնագրեր, որոնք ուժեղացնում էին նրա տնտեսական դիրքերը Սիրիայում: Սիրիական կառավարութիւնը համաձայնվեց բավարարել «Սիրիայի և Լիբանանի բանկի» պահանջը, նրա մոնոպոլիայի ժամկետը երկարացնելու մասին, պարտավորվեց միջոցներ ձեռք առնել Ֆրանսիայի հետ իր առևտուրը ընդլայնելու ուղղութեամբ, և կոնցեսիա շնորհեց ֆրանսիական ընկերութիւններին նավթի պաշարների հետազոտման համար²⁰⁷: Միևնույն ժամանակ Ֆրանսիան ձեռք բերեց քրիստոնյա փոքրամասնութիւններին հովանավորելու իրավունք:

Սիրիական կառավարութեան ներքին դժվարութիւններից էին նաև Զեբել Դրուզի, Լաթաքիայի, Զազիրայի և Ալեքսանդրետի հարցերը:

Ղեկավարվելով «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով, Ֆրանսիան, շնայած ֆրանս-սիրիական համաձայնագրի պայմաններին, ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել այդ շրջանների ավտոնոմ ստատուսը և արգելակել կենտրոնացված սիրիական պետութեան ստեղծմանը: Ֆրանսիայի ճնշման տակ Սիրիայի կառավարութիւնը ճանաչեց Զազիրայի, Զեբել Դրուզի և Լաթաքիայի լայն ինքնավարութիւնը²⁰⁸:

²⁰⁶ «Современная Сиряя», стр. 150.

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 150—151:

²⁰⁸ Նույն տեղում:

Որպեսզի թուլացնեն կառավարութեան դիրքը, որը ձգտում էր պետութեան կենտրոնացմանը, մանդատային իշխանութիւնները և Լաթաքիայում և Ջաղիրայում հրահրում էին կրօնական ու միջցեղային երկպառակութիւններ և աշխատում հակակառավարական ապստամբութիւն առաջացնել: Նրանք օգտագործում էին սուննի, շիի, իսմաիլական և այլ աղանդներին հետևող ֆեոդալների հողային վեճերը, որպեսզի ուժեղացնեն անշատողական տրամադրութիւնները բնակչութեան մեջ:

Հակառակ այս բոլորին, այդ շրջանների բնակչութիւնը միշտ ձգտել է միավորվել մեկ միասնական՝ սիրիական պետութեան մեջ: Լաթաքիայի շրջանից պառլամենտի անդամ Աբդել Կադիր Շրեդահը հետևյալն է ասել պառլամենտի 1937 թ. հոկտեմբերի 30-ի նիստում. «Ես պետք է արտահայտեմ Լաթաքիա քաղաքի բնակիչներին ուրախութիւնը մայր հայրենիքի հետ նորից միանալու առթիւ: ...Մենք անդադար աշխատելու ենք մեր հայրենակիցների և արաբ եղբայրների հետ, հայրենիքի բարգաւաճման համար»²⁰⁹:

Հարաբերութիւնները Սիրիայի և Ֆրանսիայի միջև հատկապես սրվեցին Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցի կապակցութեամբ:

Ալեքսանդրետի սանջաքի բռնի անջատումը Սիրիայից: 1936 թ. ֆրանս-սիրիական պայմանագրի կնքման կապակցութեամբ Թուրքիայի կառավարութիւնը առաջ քաշեց այսպես կոչված «Ալեքսանդրետի հարցը», որը հաջորդ տարիներին վերաճեց քաղաքական սուր կոնֆլիկտի:

Ալեքսանդրետի հարցի առաջացման գլխավոր քաղաքական նախադրյալներն էին Սիրիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի իմպերիալիստական ապակենտրոնացման քաղաքականութիւնը և Թուրքիայի ծավալապաշտական ու շովինիստական ծրագրերը: Ինչպես նշել ենք, ֆրանսիական ռազմական իշխանութիւնները գրավելով Սիրիայի ժովափնյա գոտին, Սիրիայի պետութեան կազմավորումից էլ առաջ՝ 1918 թ. նոյեմբերի 27-ին ստեղծեցին «Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը»²¹⁰: Հետագայում սանջաքի իրավական գոյավիճակը հաստատվեց և նրա «հատուկ դեմքով» ճշգրտվեց Սիրիայում ու Լիբանանում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսարի 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ի և 1921 թ. օգոստոսի 8-ի հրամանագրերով. Ալեքսանդրետի ինքնավար սանջաքը մտնում էր Սիրիա-

²⁰⁹ «Ալ-Ինշա», («الانشاء») Դամասկոս, 31.X.1937.

²¹⁰ «L'Aste Francaise», 1930, № 13, Suppl. p. 17.

յի պետութեան կազմի մեջ՝ պահպանելով իր վարչա-ֆինանսական «հատուկ ռեժիմը»: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Յրանսիայի ու Թուրքիայի միջև կնքված Անկարայի համաձայնագրի 7-րդ հոդվածը և կից փաստաթղթերը հաստատեցին Ալեքսանդրետի սանջաքում արդեն կենսագործվող «հատուկ ռեժիմը», դրան ավելացնելով մշակութային առանձնաշնորհումներ շրջանի «թուրք ցեղին պատկանող բնակիչների համար»:

Գլխավոր կոմիսարի 1930 թ. մայիսի 14-ի հրամանագրով, որը հաստատում էր Սիրիայի ու Լիբանանի սահմանադրութունները, սանջաքին նույնպես շնորհվեց «հիմնական կանոնադրութուն», որը, փոքր փոփոխութիւններով, նորից հաստատում էր Ալեքսանդրետի «վարչա-ֆինանսական հատուկ ռեժիմը»՝ Սիրիայի պետութեան կազմում²¹¹:

Ալեքսանդրետի հատուկ ռեժիմը բնութագրվում էր հետևյալ առանձնահատկութիւններով: Առաջին. ի տարբերութիւն Դամասկոսի և Հալեպի պետութիւնների, այնտեղ կիրառվում էր գաղութային ուղղակի կառավարում, գլխավոր կոմիսարի ներկայացուցչի՝ պատվիրակի անմիջական տնօրինմամբ և նրան ենթակա ֆրանսիացի խորհրդականների ու տեսուչների միջոցով: Սանջաքի կառավարման տեղական մարմինները ենթարկվում էին ոչ թե Դամասկոսի համապատասխան գերատեսչութիւններին, այլ Ալեքսանդրետի սանջաքի վարչական խորհրդին, որը գտնվում էր ֆրանսիացի պատվիրակի փաստական վերահսկողութեան ներքո: Մասամբ նշանակովի, մասամբ ընտրովի, գերազանցապես թուրք կամ թրքացած արաբ «երևելիներից» կազմված այդ խորհուրդը, քննարկում ու հաստատում էր սանջաքի ինքնուրույն բյուջեն և նշանակում տարբեր գավառների ու ծառայութիւնների պետերին: Այսուհանդերձ, Ալեքսանդրետի սանջաքը դե-յուրե և դե-ֆակտո գտնվում էր սիրիական հանրապետութեան կազմում: Սանջաքի մութասարիֆը՝ կառավարիչը, պաշտոնապես նշանակվում էր Սիրիայի հանրապետութեան պրեզիդենտի կողմից: Սիրիայի մյուս մարզերի նման սանջաքը նույնպես սիրիական պառլամենտ էր ուղարկում արաբ, թուրք, հայ համայնքները ներկայացնող իր դեպուտատներին:

Երկրորդ. այդ հատուկ ռեժիմը բացահայտորեն նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծել սանջաքի ազգաբնակչութեան միայն 23 տոկոսը կազմող թուրք համայնքի համար, ի վնաս արաբների ու

²¹¹ „L'Asie Française“ pp. 17—18.

հայերի շահերի²¹². սանջաքի պետական պաշտոնյաների 65 տոկոսը թուրքեր էին: Թուրքեր էին մութասարիֆը, նրա ընդհանուր քարտուղարը, գործերի կառավարիչը, վարչական խորհրդի 12 անդամներից 7-ը, տեղական մարմինների ղեկավարների, դատավորների, ժանդարմերիայի ու ոստիկանության անձնակազմի ճնշող մեծամասնությունը²¹³, Թուրքերենը սանջաքում պաշտոնական լեզու էր, ինչպես արարերենն ու ֆրանսերենը: Սակայն գործնականում պաշտոնական գրագրություններում թուրքերենն էր գրեթե միակ օգտագործվող լեզուն, որովհետև պետական կառավարական մարմիններում բազմաժ էին ճնշող մեծամասնությամբ օսմանյան նախկին աստիճանավորներ: Թուրքանպաստ այդ խտրականությունը բացահայտ ու աղաղակող ձևով արտահայտվում էր նաև սանջաքի ուսումնա-դպրոցական գործերում ու մշակութային կյանքի այլ բնագավառներում, ինչպես նաև առհասարակ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական զանազան բնագավառներում: Այսպիսի քաղաքականությամբ Ֆրանսիան ձգտում էր, նախ խոչընդոտել ու կազմալուծել Սիրիայի ժողովրդի անկախության և միասնության ջանքերը և դրանով հասնել իր տիրապետության հարատևմանը: Մյուս կողմից, հովանավորելով սանջաքի թուրքերին և նրանց ընձեռնելով խտրական առանձնաշնորհումներ, նա ուզում էր սիրաշահել Թուրքիայի ղեկավարներին և նրանց բարեկամությունը ու համագործակցությունն ապահովել ֆրանսիական իմպերիալիզմի համար Արևելքի կարևորագույն հարցերի լուծման գործում: Դեռևս 1920 թ. սկսած ֆրանսիական դիվանագիտության կողմից Անկարային հաճոյանալու կուրսի զլխավոր մղիչ գործոններն էին Թուրքիայում ֆրանսիական կապիտալի տնտեսական ու ֆինանսական խոշոր շահերը պահպանելու ցանկությունը, Մերձավոր Արևելքի մի շարք հարցերում Ֆրանսիայի ու Անգլիայի սուր հակամարտությունները և, վերջապես, թուրք-սովետական մերձեցմանը խանգարելու ծրագրերը:

Օգտվելով Ֆրանսիայի բարեհաճությունից, Թուրքիան ակտիվացնում է իր գործունեությունը սանջաքում: Այնտեղ անարգել

²¹² 1937 թ. Ալեքսանդրեոսի սանջաքի 240.000 բնակիչներից արարները կազմում էին 48% (115.000), թուրքերը՝ 23% (55.000), հայերը՝ 18% (43.000), մնացած 27.000-ը (11%) թուրքահեններ, քրդեր, շիրքեզներ և այլք: S. S. «Rapport sur l'Activite de la S.D.N., Documents Officiels, NA-6» Genève, 1937.

²¹³ «Rapport à la S.D.N.—1936, Ministère des Affaires Etrangères de la République Française», Paris 1937, p. 102.

գործում էին թուրքական գործակալները, ստեղծվեցին Ալեքսանդրբոսի «ազատագրման» կոմիտեներ և կիսառազմականացված թուրքական կազմակերպություններ, լայն ծավալ ստացավ ահաբեկման քաղաքականությունը տեղի արաբ, հայ բնակչության նկատմամբ։ Սանջաքում ստեղծվեց ներքաղաքական ճնշիչ մթնոլորտ։

Սանջաքի թուրք անշատողականների ներքին քայքայիչ գործունեությունը զուգահեռ, Անկարայի կառավարությունը շարունակ քաղաքական ու տերիտորիալ պահանջներ էր ներկայացնում սանջաքի (ինչպես և հյուսիսային Սիրիայի որոշ մարզերի) նկատմամբ։

Երբ 1936 թ. կնքվեց Ֆրանս-սիրիական պայմանագիրը, Թուրքիան պահանջեց, որ Ֆրանսիան Ալեքսանդրբոսի սանջաքի հետ, ինչպես Սիրիայի ու Լիբանանի հետ, կնքի առանձին դաշնագիր, որը անկախություն կխոստանա այդ մարզին։ Ֆրանսիան մերժեց Թուրքիայի այդ անհիմն պահանջը։

Բանակցությունները, որ Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև սկսվել էին 1936 թ. սեպտեմբերին, դեկտեմբերին ավարտվեցին անհաջողությամբ։ Ֆրանսիայի վարչապետ Լ. Բլյումը որոշեց անձամբ ինքն իր ձեռքը վերցնել հարցի կարգավորման գործը, ամտահոգված լինելով, —ինչպես գրում է նա,— իրավական բնույթի այդ տարակարծությունը դարձնել Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև փառափախան մերձեցման ու բարեկամության միջոց» և առաջարկեց հարցի կարգավորման կոմպրոմիսային մի ծրագիր²¹⁴։ Բլյումի նախագծի հիման վրա Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1937 թ. մայիսին Ալեքսանդրբոսի համար ընդունեց նոր ստատուս ու Հիմնական օրենք²¹⁵։ Սանջաքը դառնալու էր «ինքնուրույն քաղաքական միավոր»՝ իր ինքնուրույն պառլամենտով, կառավարությունով ու պետական այլ ինստիտուտներով, ձևականորեն, սակայն, մնալով Սիրիական Հանրապետության գերիշխանությանը ենթակա։ Դա նշանակում էր Սիրիայից Ալեքսանդրբոսի մարզի փաստական անջատման և Թուրքիայի կողմից նրա կլանման առաջին փուլ։ Սակայն նոր ստատուսն ու Հիմնական օրենքը պետք է արժանանային Սիրիայի ժողովրդի ու կառավարության հավանությանը։ Սիրիայի ազգային կառավարությունը, պառլամենտը և ժողովուրդը բա-

²¹⁴ P. du Veou, Le Desastre d'Alexandrette (1934—1938), Paris, 1938, p 171—175.

²¹⁵ „Journal Officiel de la S.D.N.“ 1937 Mat-Junu, pp. 333—348.

ցարձակ կերպով մերժեցին ընդունել իրենց գլխի վրայով և հակա-
ռակ իրենց կամքի իրենց երկրի գերիշխանությունն ղեմ կատարված
այդ ոտնձգությունը: Հանրաքվեի նախնական արդյունքները ցույց
տվին, որ սանջաքի բնակչության 65%-ը ղեմ է ֆրանս-թուրքա-
կան կոմպրոմիսին²¹⁶:

Դրանից հետո Թուրքիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարու-
թյունները ճշում գործադրեցին Ֆրանսիայի վրա: Վերջինս, ելնե-
լով իր իմպերիալիստական շահերից, դարձյալ նահանջեց: 1938 թ.
հունիսի 2-ին սանջաքում հայտարարվեց ռազմական դրուսյուն,
սահմանվեց պարեկային ժամ, իսկ հանրաքվեի անցկացումն ընդ-
հատվեց: Սանջաքում Ֆրանսիայի նոր պատվիրակ նշանակվեց
մայրը կուլեն, որը վայելում էր ֆրանսիական ու բրիտանական
ծայրահեղ շրջանների լիակատար վստահությունը և թուրքերի
համակրանքը²¹⁷: Ամբողջ սանջաքում հաստատվեց թուրք մոլիների
ու Անկարայի գործակալների սանձարձակ բռնությունը: Կրկին
ծայր առան ահարեկչական գործողություններ բոլոր առաջադիմա-
կան ուժերի, հատկապես արաբների ու հայերի դեմ: Ազգերի լի-
զայի միջազգային հանձնաժողովը, որ հսկում էր հանրաքվեի
ընթացքին, ի նշան բողոքի հեռացավ սանջաքից: 1938 թ. հուլիսի
5-ին, Ազգերի լիզայի գլխի վրայով, Ֆրանսիան համաձայնվեց
թուրքական զորքեր մտցնելու Սիրիական Հանրապետության ան-
բաժան մասը հանդիսացող Ալեքսանդրետի սանջաքը, իրը թե այն-
տեղ Ֆրանսիայի հետ համատեղ ձկարգ ու կանոն պահպանելու»
համար: Օգոստոսին թուրքական ու ֆրանսիական սվինների պաշտ-
պանություններ անցկացվեցին կեղծ ընտրություններ, որոնք հրաշ-
քով... սանջաքում երևան հանեցին թուրքական «մեծամասնու-
թյուն»²¹⁸: Դրա հիման վրա կազմված «պառլամենտը» 1938 թ.
սեպտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրետի սանջաքը հռչակեց որպես
«Հաթայի պետություն»:

«Հաթայի պետության» հռչակման ակտը մերժվեց և դատա-
պարտվեց Սիրիայի ազգային կառավարության, ժողովրդի բոլոր
խավերի ու քաղաքական խմբավորումների կողմից: Այն մերժվեց
նաև հենց սանջաքի ազգաբնակչության մեծամասնության՝ բոլոր

²¹⁶ P. du Véou, op. cit., p. 88; „Le Temps“, 20. VI. 1938.

²¹⁷ „L'Humanité“, 27. VI. 1938.

²¹⁸ A. Aïta, Le Gonflit d'Alexandret et la Société des Nations, Damas, 1949, p. 274; «Ժողովուրդի ձայն», Բեյրութ, 4. IX. 1938.

արաբների, հայերի, քրդերի և ուրիշների կողմից, որոնք ի նշան բողոքի սկսել էին զանգվածաբար արտագաղթել սանջաքից²¹⁹։

«Հաթայի» տիրակալները, Անկարայում մշակված ծրագրի համաձայն, սիստեմատիկ կերպով առաջ տարան Ալեքսանդրետի սանջաքի «Թուրքացման» քաղաքականությունը։ Դրա և տեղորի քաղաքականության հետևանքով արաբները, շերքեզները, քրդերը և քեմալական Թուրքիային չհամակրող թուրքերը զանգվածաբար, իսկ հայերն ամբողջովին հեռացան սանջաքից։ Մինչև 1939 թ. գարունը ավելի քան 70.000 մարդ էր հեռացել սանջաքից։

Ֆրանսիան սկզբնական շրջանում, իհարկե, չէր ցանկանում իր ձեռքից բաց թողնել տնտեսական ու ռազմական տեսակետից խոշոր նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրետի սանջաքը։ Սակայն 1937—1938 թթ. միջազգային իրադրության խիստ լարվածության պայմաններում, Առանցքի երկրների վտանգավոր առաջխաղացումների և դաշնակից Անգլիայի ուժեղ ճնշման տակ, Ֆրանսիայի կառավարող շրջանները իրենց «կայսրության» ընդհանուր շահերի համար նախընտրելի համարեցին Ալեքսանդրետը «նվիրել» Թուրքիային, վերջինիս անգլո-ֆրանսիական ռազմական խմբավորմանը միանալու գործը ապահովելու համար, «Հաթայը արդեն փաստորեն կորած էր,— դառնորեն խոստովանում էր գլխավոր կոմիսար Գ. Պյունն։ Հարկ էր անհապաղ վճարել Թուրքիայի դաշնակցության դիմը»²²⁰։ Եվ 1939 թ. հունիսի 23-ին կնքված ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Ալեքսանդրետի սանջաքը պաշտոնապես կցվեց Թուրքիային։

Իր հայրենիքի անդամահատման դեմ Սիրիայի ողջ ժողովուրդը իր բողոքն ու դայրույթը հայտնեց զանգվածային ելույթներով։ Իմպերիալիստական այդ նենգ գործարքը դատապարտող հարյուրավոր հեռագրեր ուղարկվեցին ֆրանսիական կառավարությանը և Ազգերի լիգային։ Սիրիական պառլամենտի արտակարգ նիստում ընդունված բանաձևում, որն ուղարկվեց Փարիզ ու ժնև, ասված էր. «Ալեքսանդրետի մուհաֆազայի փոխանցումը Թուրքիայի գերիշխանությանը ապօրինի է և իրավական հիմքից զուրկ,

²¹⁹ P. du Veou, Les Chretiens en Peril au Moussa-Dagh, Paris, 1939, p. 101, 135; G. Puaux, Deux Années au Levant, Souvenirs, Paris, 1956, d 55—56.

²²⁰ G. Puaux, Deux Annees au Levant, Souvenirs, p. 51—52.

և Սիրիական հանրապետությունը պահպանում է իր գերիշխան իրավունքները այդ տերիտորիայի վրա»²²¹։

Սիրիան մինչև օրս չի ճանաչել այդ անօրինական ակտը։

Յրանսիայի հրաժարվելը ֆրանս-սիրիական պայմանագրից և օկուպացիոն իշխանությունների բացահայտ դիկտատուրայի հաստատումը Սիրիայում։ Սիրիական կառավարությունը իր երկրի տերիտորիալ ամբողջականությունը պահպանելու համար մղվող պայքարի հետ միասին, համառորեն պայքարում էր նաև Յրանսիայի կողմից 1936 թ. ֆրանս-սիրիական պայմանագրի վավերացման համար։ Յրանսիական հետադիմական ուժերը ամեն կերպ ձգձգում էին նրա վավերացումը, որը կնշանակեր մանդատի վերացում։ Ահա հենց այդ էր, որ նրանք չէին ցանկանում։ 1936 թ. հետո, երեք տարվա ընթացքում, հետադիմական ուժերը Յրանսիայում բավականին ամրապնդել էին իրենց դիրքերը։ Ժողովրդական ճակատի կառավարությունը վերջիվերջո ընկավ և իշխանության գլուխ անցան աջակողմյան կուսակցությունները։ Ռեակցիոն հարձակման անցավ։ Նրան հաջողվեց հասնել այն բանին, որ ֆրանսիական պառլամենտը 1939 թ. հունվարին մերժեց վավերացնել 1936 թ. պայմանագիրը և ուժի մեջ թողեց մանդատային ուժի մը։ Լաթաքիան և Ջեբել Դրուզը նորից անջատվեցին Սիրիայից։ Ի նշան բողոքի, հրաժարական տվեց Սիրիայի պրեզիդենտ Հաշիմ ալ-Աթասին և սիրիական կառավարությունը։ Գերագույն կոմիսարը վերացրեց սահմանադրությունը և ցրեց պառլամենտը։

Կառավարության փոխարեն Սիրիայում ստեղծվեց այսպես կոչված «Դիրեկտորներ խորհուրդ» Բահիշ ալ-Նաթիբի գլխավորությամբ, որն աշխատում էր գլխավոր կոմիսարի անմիջական հսկողության տակ։ Երկրում նորից հաստատվեց ֆրանսիական իմպերիալիստների ոչնչով շարժված գաղութային ուժի մը։

²²¹ «Սիրիական հանրապետության պաշտոնաթերթ», հուլիս, 1939 (արաբերեն)։

**ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՄԱՆԴԱՏԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎԱՃՈՒՄԸ
(1939—1946 ԹԹ.)**

Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքում էական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Այն շարունակում էր մնալ թույլ զարգացած երկիր: Տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, որի մեջ զբաղված էր երկրի բնակչության 70—75%-ը և նա էր տալիս ազգային եկամտի հիմնական մասը: Ըստ էության ոչ մի տեղաշարժ չնկատվեց նաև արդյունաբերության բնագավառում: Նոր ճյուղեր, ինչպես մետալուրգիական, մեքենաշինական և այլն, չառաջացան: Սիրիայի արդյունաբերությունը նախկինի պես հիմնված էր գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման վրա: Նրանում առաջատար էին տեքստիլ և սննդի արդյունաբերության ճյուղերը: Սակայն նրանք վատ էին մեքենայացված, շատ մեծ տեղ էր գրավում ձեռքի աշխատանքը և այդ պատճառով էլ խիստ ցածր էր կապիտալի օրգանական կազմը: Արդյունաբերական արտադրանքի մեջ մեծ տեղ էին գրավում բազմաթիվ մեծ ու փոքր արհեստավորական ձեռնարկություններ: Ֆաբրիկա-գործարանային արդյունաբերությունը Սիրիայում գտնվում էր զարգացման սաղմնային վիճակում:

Սիրիան թեև պատերազմի անմիջական թատերաբեմ չդարձավ, բայց պատերազմը, որի մեջ ներգրավվել էր աշխարհի պետությունների, և այն էլ զարգացած պետությունների մեծ մասը, անդրադարձավ նաև Սիրիայի տնտեսության վրա և խոր հետք թողեց նրա ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական վիճակի և աշխատավորական մասսաների դրության վրա:

Պատերազմի հետևանքով խախտվեցին Սիրիայի ավանդական

տնտեսական կապերը այն երկրների հետ, ուր նա արտահանում էր հումք և դրա դիմաց ներմուծում արդյունաբերական ապրանքներ: Տնտեսական կապերի խզումը առաջացավ այն բանի հետեւիւնքով, որ եվրոպական մի շարք երկրներ, որոնց հետ առևտուր էր անում Սիրիան, նվաճվեցին ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից: Այդ երկրների շուկաները փակվեցին Սիրիայի առջև, քանի որ Սիրիան ֆրանսիական ենթամանդատային տերիտորիա էր, իսկ Ֆրանսիան և Գերմանիան գտնվում էին պատերազմի վիճակում: Սիրիայի տնտեսական դրուժյունն ավելի վատթարացավ, երբ 1940 թ. հունիսին Ֆրանսիան դիմեց կապիտուլյացիայի և Սիրիան անցավ վիշիականների տիրապետութայն տակ, Ֆրանսիայի կապիտուլյացիայից հետո Անգլիան տնտեսական բլոկադայի ենթարկեց Սիրիային: 1940 թ. հունիսին փակվեցին սահմանները Պաղեստինի և Սիրիայի ու Լիբանանի միջև, Անգլիան դադարեցրեց նավթի¹, ապա նաև մյուս կարևոր ապրանքների, այդ թվում նաև սննդամթերքների մատակարարումը: Սիրիան փաստորեն կտրվեց արտաքին աշխարհից: Այդ են վկայում թեկուզ հետևյալ թվերը, որոնք վերաբերում են Սիրիայի և Լիբանանի արտաքին առևտրին². նախապատերազմյան 1938 թ. նրանք արտահանել էին 39.3 մլն. սիրիական լիրայի արժողութայն ապրանք, իսկ 1941 թ.³ ընդամենը 11.2 մլն³, այսինքն՝ մոտ երեք անգամ պակաս:

Սիրիայի մեկուսացումը արտաքին աշխարհից և տնտեսական բնականոն կապերի խախտումը առաջ բերեց մի կողմից բազմաթիվ կարևոր ապրանքների սով երկրի ներսում, մյուս կողմից՝ բացասաբար անդրադարձավ սիրիական արդյունաբերական այն ճյուղերի զարգացման վրա, որոնք զբաղված էին հումքի վերամշակմամբ և արտահանմամբ: Դրա հետևանքը եղավ տնտեսական լճացումը և նույնիսկ արդյունաբերական առանձին ճյուղերի անկումը:

Սակայն 1941 թ. սկսած, մանավանդ Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի բանակների Սիրիա մտնելուց հետո, երկրի տնտեսութայն մեջ նկատվում է աստիճանական վերելք:

Տնտեսական վերելքին նպաստեց նախ և առաջ այն հանգամանքը, որ օտարերկրյա ապրանքների պակասելը երկրի ներսում

¹ "The New York Times", 2.IX.1940.

² Մինչև 1950 թ. վիճակագրական տվյալները Սիրիայի և Լիբանանի համար տրվում են միասին:

³ "United Nations. Economic developments in the Middle East. 1945 to 1954", New York, 1955, p. 192.

խիստ բարձրացրեց արդյունաբերական ապրանքների պահանջարկը: Դա նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց տեղական բուրժուազիայի համար արդյունաբերությունը ընդլայնելու և ազգային շուկայի պահանջները բավարարելու: Դրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ տեղական արտադրանքը անհամեմատ էժան էր ներմուծված ապրանքներից, որոնց գները պատերազմի ժամանակ շափազանց բարձրացան: Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկի միսիան Սիրիայի տնտեսության վերաբերյալ կազմած զեկուցագրում նշում է, որ «օտարերկրյա ապրանքների հազվագեղար լինելը և բարձր գները պատերազմի տարիներին և պատերազմից անմիջապես հետո նպաստեցին սիրիական արդյունաբերական արտադրանքի աճին»⁴: Սրան պետք է ավելացնել և այն, որ պատերազմի տարիներին զգալիորեն թուլացավ օտարերկրյա կապիտալի մրցակցությունը: Օտարերկրյա շատ ֆիրմաներ և ընկերություններ զադաբեցրին իրենց գործունեությունը Սիրիայում, Սիրիական ազգային բուրժուազիան դարձավ ավելի ինքնավստահ և համարձակորեն ձեռնամուխ եղավ նոր կապիտալների ներդրմանը արդյունաբերության ոլորտը:

Տնտեսական վերելքին, անշուշտ, զգալի շափով նպաստեց օտարերկրյա՝ անգլիական և ֆրանսիական ռազմական ուժերի առկայությունը Սիրիայում: Սիրիական արդյունաբերությունը մասնակցում էր դաշնակիցների բանակների պահանջների բավարարմանը՝ հատկապես հագուստի, սննդի և այլն: Ժողովրդի և բանակի պահանջները բավարարելու համար երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կառուցվում կամ ընդարձակվում են տեքստիլ, սննդի, կաշվի և այլ ձեռնարկություններ:

Արդյունաբերական ապրանքի ծավալի աճը հնարավոր դարձավ նաև այն պատճառով, որ երկրի ներսում կային ազատ կապիտալներ, որոնք կուտակված էին հիմնականում առևտրական խավի մոտ: Արդյունաբերությունը, որ 1941 թ. սկսած մեծ շահույթներ էր տալիս, դարձավ խիստ զբաղիչ առևտրականների համար: Նրանցից շատերը իրենց կապիտալը ուղղում էին արդյունաբերության ոլորտը: Անգամ կիբանանից կապիտալը հոսում էր սիրիական արդյունաբերություն⁵:

⁴ „The economic development of Syria. Report of a mission organized by the International Bank for Reconstruction and Development at the request of the government of Syria“, Baltimore, 1955, p. 104.

⁵ Նույն տեղում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին զգալի շահով ընդարձակվեցին մշակելի հողատարածությունները: Սիրիայի հիմնական գյուղատնտեսական կուլտուրաներն են ցորենը, դարին, մրգերը, բամբակը, բրինձը և այլն: Եթե ցորենի ցանքատարածությունները 1938 թ. կազմել են 473 հազար հեկտար, ապա 1945 թ.⁶ 750 հազար հեկտար, գարու ցանքատարածությունները՝ համապատասխանաբար 275 և 348, ձիթենին՝ 6 և 9, մրգերը՝ 42 և 56, բամբակը՝ 32 և 18, բրինձը՝ 1 և 7 հազար հեկտար և այլն⁶: Բամբակի ցանքատարածությունների կրճատումը պետք է բացատրել բամբակի արտահանման կրճատմամբ: Սիրիական բամբակի հիմնական ներմուծողը Ֆրանսիան էր, որի հետ Սիրիայի առևտրական հարաբերությունները մինչև Ֆրանսիայի ազատագրվելը դերմանական օկուպացումից, գործնականում զրոյի էր հավասար:

Մշակելի հողատարածություններն ընդարձակվեցին շնորհիվ այն նոր կապիտալ ներդրումների, որ գյուղատնտեսության բնագավառում կատարեցին առևտրականները և բանկիրները:

Սակայն, չնայած ցանքատարածությունների ընդարձակմանը, բերքատվությունը խիստ ընկավ: Նույնիսկ ավելի շատ հող մշակելով, պատերազմի վերջում, 1945 թ., մի շարք կուլտուրաներից ստացված բերքն ավելի ցածր էր, քան 1938 թ.: Օրինակ, ցորենի բերքը 1938 թ., երբ մշակվում էր ընդամենը 473 հազար հեկտար, կազմել է 459 հազար տոննա, իսկ 1945 թ., երբ մշակվում էր 750 հազար հեկտար, կազմում էր ընդամենը 415 հազար տոննա: Գարու բերքը 1938 թ. կազմել է 290, իսկ 1945 թ.⁷ 248 հազար տոննա⁷:

Բերքատվության անկման պատճառներից մեկն այն էր, որ հողը վատ էր մշակվում, չէին կիրառվում ժամանակակից ագրոտեխնիկական միջոցներ և շատ թույլ էր զարգացած ոռոգման սիստեմը: Մանդատային իշխանությունները այդ հարցերի վրա քիչ էին ուշադրություն դարձնում: 1920—1943 թթ. ոռոգման սիստեմի զարգացման վրա, ներառյալ Լիբանանը, ծախսվել է ընդամենը 32 մլն սիրիական լիրա: Մինչդեռ Սիրիայի ներքին գործերի

⁶ „UN. Economic developments in the Middle East. 1945 to 1954“, p. 183.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ В. Викторов, Экономика современной Сирии (проблемы и перспективы, стр. 14.

մինիստրութեան, ժանդարմերիայի և ոստիկանութեան վրա միայն 1944 թ. ծախսվել է 15.6 մլն սիրիական լիրա⁹:

Անգլիացիների Սիրիա մտնելուց հետո, 1941 թ. երկրորդ կեսին, բրիտանական կառավարությունը վերացրեց Սիրիայի տնտեսական բլոկադան, որի հետևանքով սկսեց որոշ վերելք ապրել նաև արտաքին առևտուրը: Առևտրական կապերը որոշ շահով աշխուժացան Անգլիայի և ստերլինգյան բլոկի մեջ մտնող մյուս երկրների հետ: Չնայած այդ հանգամանքին, Սիրիայի արտահանումը և ներմուծումը պատերազմը ավարտվելու պահին, այնուամենայնիվ, չհասավ նախապատերազմյան մակարդակին, որի մասին են վկայում Սիրիայի ազգային տնտեսության մինիստրության հետևյալ պաշտոնական վիճակագրական տվյալները:

Սիրիան 1938 թ. ներմուծել է 561 հազար տոննա ապրանք, 1941 թ.՝ 274, 1943 թ.՝ 428, 1945 թ.՝ 515 հազար տոննա: Իսկ ինչ վերաբերում է արտահանմանը, ապա 1938 թ. արտահանվել է 382 հազար տոննա, 1941 թ.՝ 29, 1943 թ.՝ 53 և 1945 թ.՝ 146 հազար տոննա¹⁰: Պատերազմի տարիներին Սիրիայի արտաքին առևտրի հաշվեկշիռը բացասական է եղել: Եթե 1938 թ. արտաքին առևտրի դիֆիցիտը կազմում էր 31.5 մլն սիրիական լիրա, ապա 1945 թ. այն հասավ 86,8 մլն լիրայի¹⁰: Դա նշանակում էր, որ ազգային հարստության զգալի մասը դուրս էր գնում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին խիստ վատացավ աշխատավորական մասսաների դրուժյունը: Պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները, զրկանքներն և հոգսերն իրենց ամբողջ ծանրությամբ առաջին հերթին ընկան բանվորների և հողագործ գյուղացիների ուսերին: Նրանք զգում էին շաքարի, բրնձի, կաթնամթերքների, նավթի, ինչպես նաև հացի և այլ մթերքների խիստ պահանջ¹¹: Դրուժյունից ելք փնտրելու համար ֆրանսիական իշխանությունները մտցրին մթերքների նորմավորում: Բայց դա էլ չփրկեց վիճակը: Ժողովրդական մասսաները քաղցած էին: Դրա պերճախոս վկայությունն է թեկուզև այն, որ եթե սկզբնական շրջանում 5 հոգուց բաղկացած ընտանիքին օրական տրվում էր 3 կգ հաց, ապա 1941 թ. ապրիլին այդ նորման իջեցվեց 1 կիլոգրամի¹²:

⁹ „UN. Economic developments in the Middle East. 1945 to 1954“, p. 192.

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ N. Zladeh, Syria and Lebanon, London, 1957, p. 62.

¹² ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 2, д. 414, л. 56.

Մթերքների պակասը հարցի մի կողմն էր: Հարցի մյուս կողմն այն էր, որ արագ բարձրանում էին սննդամթերքների և ապրանքների գները: Այդ առումով մի շարք հետաքրքիր թվեր է բերում «Կոմերս դյու Լևան» թերթը: Հստ այդ թերթի տվյալների հացի գինը 1941 թ. սկզբներին, նախապատերազմյան 1939 թ. համեմատ, բարձրացել էր 100 տոկոսով, կոշիկինը և արդյունաբերական այլ ապրանքներինը՝ 200—300 տոկոսով¹³:

Ֆրանսիայի տնտեսական ծանր կացությունն իր ազդեցությունն ունեցավ նաև ֆրանկի վրա: Վերջինս սկսեց տատանվել և երկրում առաջացավ ինֆլյացիա: Ֆրանսիայի պարտութան հետևանքով Սիրիայի արդյունաբերողները, առևտրականները և հողատերերը չէին վստահում Ֆրանսիային, որի հսկողության տակ էր դտնվում «Banque de Syrie et du Liban»-ը և սիրիական թրդթադրամը: Այդ պատճառով էլ նրանք իրենց գործարքները ձգտում էին կատարել ոչ թե ֆրանկով կամ սիրիական թրդթադրամով, այլ ոսկով կամ ֆունտ ստերլինգով ու դոլլարով:

Սիրիայի տնտեսական ծանր վիճակը հանդիսացավ այն հողը, որի հիման վրա երկրում ծայր առան մասսայական դժգոհություններ և տեղի ունեցան մի շարք ելույթներ: Հատկապես ուշադրութան են արժանի 1941 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին տեղի ունեցած բողոքի ելույթները: Քաղցած ժողովուրդը՝ բանվորները, ծառայողները, կանայք և նույնիսկ երեխաները փողոց դուրս եկան «Մենք ուզում ենք հաց, շաքար և նավթ», լողունգների ներքո¹⁴: Մի շարք վայրերում քաղցած ցուցարարները գրոհում էին հացի խանութների վրա: Ֆրանսիական իշխանությունները ոչ միայն միջոցներ ձեռք չէին առնում բավարարելու ժողովուրդի արդար պահանջները, այլև արգելակում և շատ հաճախ զենքի օգնութամբ ճնշում էին այդ ցույցերն ու ելույթները:

Քաղաքական իրադրությունը Սիրիայում և տարբեր սոցիալ-դասակարգային խմբավորումների դիրքը պատերազմի նկատմամբ: Պատերազմը նոր դժբախտություններ բերեց Սիրիային, ինչպես նշել ենք, երկրում հաստատվել էր ուղղակի կառավարման դիկտատորական ուժեր: Սիրիայում մտցվեց արտակարգ դրություն և սկսեցին գործել ռազմական օրենքները¹⁵: 1939 թ. սեպտեմբերի 2-ին ֆրանսիական կառավարությունը Սիրիան հայտա-

¹³ „La Commerce du Levant“, Bayrouth, 25.III.1941

¹⁴ G. Kirk, The Middle East in the war, London, 1954, p. 88.

¹⁵ Ph. Hitti, Syria. A short history, New York, 1959, p. 247.

րարեց ռազմական գոտի և այնտեղ ուղարկեց ֆրանսիական բանակի նոր միավորումներ: Ոստիկանությունը և անվտանգության օրգանները ղրվեցին բանակի հսկողության ներքո, սահմանվեց խիստ զրաքննություն, արգելվեցին ցույցերը և այլն¹⁶: 1939 թ. արգելվեցին մի շարք կազմակերպություններ, այդ թվում Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը: Մանդատային իշխանությունները օգտվելով պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադրությունից, որոշեցին մահացու հարված հասցնել կոմունիստական կուսակցությանը, նրանք ձերբակալեցին և բանտ նետեցին նրա բազմաթիվ արար և հայ անդամների, այդ թվում կուսակցության ղեկավարներ Խալեդ Բեկդաշին, Նիքոլա Շավիին և ուրիշներին: Փակվեց կոմկուսի օրգան «Սաուֆ աշ-Շաար» լրագիրը¹⁷:

Առաջադեմ գործիչներին՝ բանվորներին և մտավորականության հետապնդումն ու հալածանքը մասսայական բնույթ էր կրում: Հետապնդում էին ոչ միայն կոմունիստներին, այլ նաև սիրիական ազգայնականներին, մանավանդ «Քուֆլա վաթանիյայի» անդամներին: 1940 թ. հուլիսին հետադիմական ուժերի զոհը դարձավ Սիրիայի ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ դոկտոր Շահ-բանդերը: Կոմունիստները և մյուս առաջադիմական ուժերը հարկադրված էին անցնել ընդհատակ և այնտեղից ղեկավարել սիրիական ժողովրդի հակաիմպերիալիստական և հակաֆաշիստական պայքարը: Խոր ընդհատակում սկսեց լույս տեսնել «Սաուֆ աշ-Շաարը»¹⁸:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր Սիրիայի, նրա աշխատավորական մասսաների և տարբեր քաղաքական ու դասակարգային ուժերի դիրքը պատերազմի նկատմամբ:

Սա հույժ կարևոր հարց է, որն ըստ էության առնչվում է պատերազմող պետությունների և Սիրիայի ճակատագրի կենսականորեն խիստ անհրաժեշտ պրոբլեմների հետ:

Օտարերկրյա հեղինակները անդրադառնալով այս հարցին սովորաբար սահմանափակվում են արձանագրելով սոսկ այն հանգամանքը, որ Սիրիայի բնակչությունը ոչ մի եռանդ չէր ցուցաբերում պատերազմի նկատմամբ, և, որ նրան համակել էր

¹⁶ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 80.

¹⁷ «Современная Сирия», стр. 152.

¹⁸ «Очерки новейшей истории арабских стран», стр. 57.

ապատիան¹⁹: Մյուսները սրան ավելացնում են նաև այն, որ Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքական շրջանները արտաքինապես ցույց էին տալիս, թե իրենք լոյալ են Ֆրանսիայի նկատմամբ²⁰: Բայց թե որն էր սիրիական տարբեր քաղաքական ուժերի այդպիսի միայն առերևույթ «ապատիկ» դիրքորոշման պատճառը, այդ հնդինականները կամ չեն բացահայտում, կամ էլ սխալ ու թերի պատասխան են տալիս: Այդ հարցի պատասխանը պետք է փնտրել Ֆրանսիական իշխանությունների իմպերիալիստական քաղաքականության մեջ: Սիրիայի ազգային և դեմոկրատական ուժերը շատ լավ գիտեին, որ Ֆրանսիան չի ցանկանում անկախություն տալ Սիրիային, ընդհակառակը, նա ձգտում էր Սիրիան պահել իր ուղղակի կառավարման ներքո: Այդ պատերազմից սիրիացիները սպասելիք չունեին: Այն իր էությունը խորթ էր նրանց: Դա համաշխարհային իմպերիալիզմի երկու գիշատիչ խմբերի բախումն էր: Այսպիսի պարագաններում էնտուզիազմ ցուցաբերել և պատերազմի թմբուկ զարկել ի պաշտպանություն Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շահերի, պարզապես տղայամտություն կլիներ սիրիացիների կողմից: Ուստի պատահականություն չէ, որ շնայած մանդատային իշխանությունների բաղձաթիվ կոչերին և Լեանտում Ֆրանսիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Վեյգանի երկրում կատարած շրջագայություններին, նրանց չհաջողվեց Ֆրանսիական բանակի համար տեղացիներից կամավորներ ցուցակագրել²¹: Իհարկե, Սիրիայում կային խմբավորումներ, աննշան և ոչ ազդեցիկ, որոնք փորձում էին ակտիվորեն հանդես գալ Ֆրանսիայի կողքին, կային նաև այնպիսիները, որոնք փորձում էին գերմանական զենքի օգնությամբ հասնել Սիրիայի ազատագրմանը²²:

Պրոգերմանական տրամադրությունները պատերազմի սկզբնական շրջանում իրոք զգալի շափով ուժեղ էին արաբական երկրներում և Սիրիայում: Դա բացատրվում է նրանով, որ Գերմանիան պատերազմում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեմ, այն երկրների դեմ, որոնք առաջին համաշխարհային պատերազմից

¹⁹ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 231. S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 294.

²⁰ G. Kirk, A history of the Middle East from the rise of Islam to modern times, London, 1961, p. 206; G. Lenczowski, The Middle East in world affairs, New York, 1957, p. 275.

²¹ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 80.

²² N. Zlodeh, Syria and Lebanon, p. 62.

հետո արաբներին զրկեցին անկախությունից և մանդատի հովանու ներքո իրենց տիրապետությունը հաստատեցին արաբական տարբեր երկրներում:

Այստեղ ոչ պակաս կարևոր դեր էր խաղում նաև Գերմանիայի քաղաքականությունը Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների նկատմամբ: Գերմանական պրոպագանդան ամեն կերպ շանում էր Գերմանիային ներկայացնել որպես արաբների միակ անկեղծ և իսկական բարեկամը: Զգտելով շահել արաբների համակրանքը Գերմանիայի և Իտալիայի կառավարությունները պատերազմի սկզբում պաշտոնապես հայտարարեցին, որ իրենք կողմնակից են Սիրիայի և արաբական մյուս երկրների անկախությանը և արաբական կոնֆեդերացիայի ստեղծմանը²³: Միամիտ և քաղաքականության մեջ անփորձ սիրիական որոշ գործիչներ դուրահավատ էին ֆաշիստական պետությունների նման հայտարարություններին և սխալ կերպով կարծում էին, թե ֆաշիստների հաղթանակը Անգլիայի և Ֆրանսիայի նկատմամբ ինքնաբերաբար կհանգեցնի Սիրիայի անկախության նվաճմանը:

Այս հարցում սիրիացիների դիրքը հասկանալու համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բեյրութում ամերիկյան զխավոր հյուպատոս Ինգերտի մի զեկուցագիրը ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Կ. Հելլին: Ինգերտը 1941 թ. ապրիլի սկզբներին Դամասկոսում հանդիպում է ունենում Ազգային բյուրոյի՝ «Քուվա վաթանիյայի» ղեկավարներ Շուբրի Քուաթլիի և Խալեդ Ազրմի հետ: Շուբրի Քուաթլին հայտնում է Ինգերտին, որ ինքը և իր կուսակցությունը պրոգերմանական չեն: Սակայն գերմանական պրոպագանդան Սիրիայում, շարունակում է Քուաթլին, ուժեղ է, որովհետև Գերմանիան և Իտալիան հրապարակել են հայտարարություն սիրիացիների և արաբների իրավունքների ճանաչման մասին: Մինչդեռ Անգլիան ոչ միայն հրաժարվում է նման ղեկավարացիայով հանդես գալ, այլև լստատացել է Թուրքիային Հյուսիսային Սիրիայի և Իրաքի որոշ տերիտորիաներ Թուրքիայի զինվորական աջակցության փոխարեն²⁴: Սրանով պետք է բացատրել որոշ պրոգերմանական տրամադրությունների առկայությունը Սիրիայում:

Սակայն իրականում Սիրիայի աշխատավորական մասսաները չունեին պրոգերմանական տրամադրություններ և դեմ էին պատե-

²³ „Foreign relations of the United States. Diplomatic Papers“ v. III, Washington, 1959, p. 695.

²⁴ Նույն տեղում:

րազմին: Իսկ ունևոր դասակարգերը՝ խոշոր ու միջին արդյունաբերական բուրժուազիան, առևտրական բուրժուազիան, հողատերերի գերակշռող մասը, ծվարելով «ապատիայի» դիմակի տակ, սպասողական դիրք էին գրավել:

Չպետք է մոռանալ, որ այստեղ խոսքը հիմնականում զնում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի առաջին էտապի՝ 1939—1941 թթ. մասին, երբ Սովետական Միությունը դեռ չէր մտել պատերազմի մեջ և երբ այն ընթանում էր իմպերիալիստական երկու խմբավորումների միջև:

1941 թ. երկրորդ կեսից սիրիական հասարակական կարծիքում տեղի է ունենում վճռական բեկում: Սիրիական աշխատավորական զանգվածները և դասակարգային-քաղաքական ուժերի մեծ մասը վճռականորեն հանդես եկան հակահիտլերյան կռաւիցիայի պաշտպանութամբ: Այդ բեկումն առաջացավ հիմնականում երկու գործոնների ազդեցութամբ: Առաջինը, Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակումն էր Սովետական Միության վրա: ՍՍՀՄ-ի մասնակցութունը պատերազմին փոխեց նրա բնույթը՝ շեշտելով նրա ազատագրական ու դեմոկրատական բովանդակությունը: Սովետական զենքի հաջողութունները հույս ներշնչեցին զաղութային կախման մեջ գտնվող ժողովուրդներին, նրանց առաջ բացելով ազգային անկախության նվաճման հեռանկարները: Ընդհանրապես պետք է ընդգծել, որ Սովետական Միության հեղինակությունը բավականին բարձր էր Սիրիայի ժողովրդական մասսաների մոտ: Այդ բանը ստիպված էր խոստովանել և ևստում՝ Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսար գենեյրալ Դենցը²⁵, 1941 թ. մարտին ամերիկյան հյուպատոս Ինդերտի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ նա ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցչին հայտնում է, որ սովետական պրոպագանդան բարենպաստ արձագանք է գտնում Սիրիայի թե՛ արաբ և թե՛ հայ ազգաբնակչության մոտ²⁶, Դենցը միաժամանակ ավելացնում է, որ հայ համայնքը պաշտպանում է համարաբական ճակատը, որն ուղղված է Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի դեմ²⁷: Դենցը իր այդ զրույցում ակնարկում է այն մասին, որ Սովետական Միությունը համակրող սիրիահայ համայնքի կողմից արաբական ազ-

²⁵ Նա այդ պաշտոնում Պյուտին փոխարինեց 1940 թ. դեկտեմբերին:

²⁶ „Foreign relations of the US. Diplomatic papers. 1941“, v. III, p. 693.

²⁷ Նույն տեղում:

գային խնդիրների պաշտպանումը անվիճելիորեն նպաստում է Սովետական Միության հեղինակության աճմանը Սիրիայում:

Մյուս կարևոր հանգամանքն այն էր, որ ցանկանալով իրենց կողմը գրավել Սիրիայի և Լիբանանի ժողովրդին, ռազմական ու քաղաքական ոչ նախանձելի վիճակում գտնվող Անգլիան ու մարտնչող Ֆրանսիան 1941 թ. հունիսին պաշտոնապես հանդես եկան Սիրիային և Լիբանանին անկախություն տալու դեկլարացիայով: Ահա այդ հարկադրական ակտը և Սովետական Միության մասնակցությունը պատերազմին վճռական դեր խաղացին պատերազմի հարցում Սիրիայի տարբեր քաղաքական ուժերի դիրքորոշման փոփոխման մեջ: Այժմ, երբ պարզ ուրվագծվում էր պետական անկախ գոյության հեռանկարը և ռեալ հնարավորություն էր ստեղծվում նրա իրականացման համար, նրանք դեն նետեցին ապատիայի և շեղոթության քղամիդը և կանգնեցին դեմոկրատական լազերի հաղթանակի տեսակետի վրա:

Ֆրանսիայի կապիտուլյացիան և դրա հետևանքները Սիրիայի համար: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում հաջողությունը չուղեկցեց Ֆրանսիային, Ընդհակառակը, այդ պատերազմը նրա համար վերածվեց ազգային աղետի: Հիտլերյան Գերմանիան ջախջախիչ պարտության մատնեց կոնտինենտալ Եվրոպայի երբեմնի այդ ամենաուժեղ պետությանը և 1940 թ. հունիսի 21-ին կոմպյենյան անտառում կնքվեց վերջինիս աղերսած հաշտության պայմանագիրը: Այդ ստորացուցիչ կապիտուլյացիայից հետո Ֆրանսիան անցավ ֆաշիստական Գերմանիայի տիրապետության տակ: Վերջինս Վիշիում իր հետ համագործակցել ցանկացողներից և ֆրանսիական ժողովրդի դավաճաններից «կազմեց» այսպես կոչված ֆրանսիական կառավարություն: Նրա ղեկավարները դարձան մարշալ Պետենը, Լավալը, Դաուլանը, Վեյգանը և ուրիշներ: Վիշիի անունը դարձավ իր երկրի ազգային շահերի դավաճանության խորհրդանիշ:

Սակայն ոչ բոլոր ֆրանսիացիները ծառայության գնացին ֆաշիստական ժողովրդի կարգին: Երկրում, կոմունիստների ղեկավարությամբ, ծայր առավ դիմադրության շարժումը: Մյուս կողմից՝ հայրենասեր զինհրալնների և քաղաքացիների մի խումբ՝ գններալ Շարլ դը Գոլլի գլխավորությամբ, հրաժարվեց ճանաչել կապիտուլյացիոն խալտառակ ակտը և չհամագործակցեց ո՛չ գերմանական օկուպանտների, ո՛չ էլ նրանց կամակատար վիշիականների հետ: Նրանք իրենց հայտարարեցին Մարտնչող կամ Ազատ Ֆրանսիա, նպա-

տակ ունենալով ազատագրել Ֆրանսիան գերմանական օկուպացումից և պահպանել Ֆրանսիայի անդրծովյան տիրապետութիւնները:

Գններալ ղը Գոլլը դիմադրութիւնը շարունակելու վերաբերյալ իր առաջին կոչը Ֆրանսիացիներին ուղղեց 1940 թ. հունիսի 18-ին, Լոնդոնից: Դրա համար գններալ Վեյզանը, որ մայիսի 17-ից դարձել էր Ֆրանսիայի գերագույն գլխավոր հրամանատարը, նրան հեռացրեց բանակից: Սակայն դա ոչ մի ազդեցութիւն չունեցավ ղը Գոլլի վրա: Նա ամսի 26-ին ձևակերպեց դիմադրութիւն իր պլանը, իսկ երկու օր անց՝ հունիսի 28-ին Անգլիան պաշտոնապես նրան ճանաչեց որպես Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավար²⁸:

Այսպիսով, ստեղծվեց յուրահատուկ մի իրավիճակ՝ երկու Ֆրանսիա, տարբեր՝ քաղաքականութիւնամբ ու տարբեր խնդիրներով:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե Ֆրանսիայի հունիսյան կապիտուլյացիան ինչպիսի հետևանքներ ունեցավ Լեանտի երկրներին, մասնավորաբար Սիրիայի համար:

Սկզբից ևեթ նշենք, որ Լեանտի ֆրանսիական ռազմական և քաղաքացիական իշխանութիւնները միանգամից չկարողացան հետևողականորեն ճիշտ գիծ անցկացնել: Նրանք ցուցաբերեցին մեծ տատանումներ, որի հետևանքը եղավ ճիշտ գծից հրաժարվելը և Վիշիի որոշումներին ենթարկվելը:

Սկզբնական էտապում Լեանտում ֆրանսիական իշխանութիւնները որոշեցին շարունակել պատերազմը և դիմադրել գերմանական ոտնձգութիւններին: Նրանց մեջ դեռևս խոսում էր վիշիական ստորացված ինքնասիրութիւնը: Նրանք գտնում էին, որ Ֆրանսիայի հպարտութիւնն ու արժանապատվութիւնը հասցըված է ծանր հարված և իրենք կոչված են պատերազմով ու արյունով սրբել սև բիծը: Սկզբնական շրջանում սա էր տիրող տրամադրութիւնը, որը համընդհանուր էր: Ուստի 1940 թ. հունիսի 18-ին, երբ մարշալ Պետենը ռազիոյով դիմեց բոլոր ֆրանսիացիներին, տեղյակ պահելով նրանց, որ ինքը վճռել է հաշտութիւն խնդրել գերմանացիներից, գններալ Միթթելհաուզերը՝ Լեանտում ֆրանսիական ուժերի գլխավոր հրամանատարը (նա այդ պատում գններալ Վեյզանին փոխարինել էր 1940 թ. մայիսի 18-ին) հայտարարեց, որ «Լեանտի բանակը կշարունակի պայքարը դաշ-

²⁸ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 297.

նակիցներին կողմում»²⁹: Նա սերտ կապեր հաստատեց կահիրեում անգլիական զենքերալ վեյվելի հետ՝ համաձայնության զալով միասին շարունակել պայքարը³⁰: Նման դիրք բռնեց նաև գլխավոր կոմիսար Պյուտն: Նա հայտարարեց, որ Ֆրանսիան հաստատակամորեն կպահպանի իր դիրքերը Սիրիայում և Լիբանանում և մինչև վերջ կիրականացնի իր առաքելութունը³¹: Նրանց այս դիրքը շփոթվեց նաև այն բանից հետո, երբ 1940 թ. հունիսի 22-ին հայտնի դարձան Գերմանիայի հետ կնքած հաշտության պայմանները: Հունվարի 23-ին Միթթեկհաուզերը հայտարարեց, որ մտադիր է «իրականացնել Ֆրանսիայի միսիան Սիրիայում և այնտեղ պաշտպանել... Ֆրանսիայի պատիվն ու դրոշը»³²: Իսկ Պյուտն հավաստիացրեց, որ Լեանտում ոչ մի կապիտուլյացիա տեղի չի ունենա:

Այսպես էր դրությունը մինչև հունիսի 25-ը: Սակայն դրանից հետո մենք տեսնում ենք, որ Լեանտի ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունների դիրքը շեշտակիորեն փոխվում է: Հունիսի 25-ին հրապարակվեց Վիշիի կառավարության պաշտպանության միսիստր Վեյգանի հրամանը ֆրանսիական զաղութների գլխավոր հրամանատարներին, որտեղ նա պահանջում էր ընդունել և կիրառել Գերմանիայի հետ կնքած հաշտության պայմանները: Եվ ահա այստեղ մի հանգամանք ևս ազդեց Պյուտնի և ապա Միթթեկհաուզերի դիրքորոշման վրա: Բանը նրանումն է, որ պատերազմի հենց սկզբից նրանք սերտ շփման մեջ էին Թունիսի զենքերալ-ռեզիդենտ Պեյրուֆոնի և Մարոկկոյի զենքերալ-ռեզիդենտ զենքերալ Նոգեսի հետ: Նրանք կարծիքներ էին փոխանակում և համաձայնեցնում միմյանց դիրքերը: Այդպես էր պատերազմի սկզբում և կապիտուլյացիայից անմիջապես հետո: Վերջին երկու ռեզիդենտները սկզբնական շրջանում նույնպես չէին ցանկանում ընդունել հաշտության պայմանները, բայց այժմ, զենքերալ վեյգանի վերոհիշյալ հրամանից հետո, որոշում են ենթարկվել այդ հրամանին: Մարոկկոյի ռեզիդենտը Թունիսի ռեզիդենտի համաձայնությամբ ու հավանությամբ մի հեռագիր է ուղարկում Պյուտնին և Միթթեկհաուզերին, որտեղ ասված էր, որ իրենք որոշել են ենթարկվել վեյգանի հրամանին, որովհետև «հաշտությունը չի ազ-

²⁹ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 82.

³⁰ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 296.

³¹ Նույն տեղում:

³² G. Kirk, The Middle East in the war, p. 82.

դում ֆրանսիական կայսրության արձագանքի վրա»³³։ Նրանք Պյուտյին կոչ էին անում նույն կերպ վարվել։ Այդ հեռագիրն ունեցավ սպասված ազդեցությունը և հունիսի 27-ին գլխավոր կոմիսար Պյուտն հայտնեց Միթթելհաուզերին, թե քանի որ ֆրանսիական Հյուսիսային Աֆրիկան ընդունել է հաշտության պայմանները, ապա պայքարը շարունակելը ոչ մի իմաստ չունի³⁴։ Այժմ վերջնական վճիռը պետք է ընդունեն գեներալ Միթթելհաուզերը։ Հունիսի 28-ի առավոտյան սա նույնպես միացավ Պյուտյի տեսակետին։ Նա արձակեց մի հրաման, որտեղ ասված էր. «համաձայն ֆրանսիական հաշտության պայմանների, մանդատային տերիտորիաների ստատուսում ոչ մի փոփոխություն տեղի չի ունենալու և նաև արքայի, Արևելյան միջերկրականի շրջանի գլխավոր հրամանատարը գլխավոր կոմիսարի համաձայնությանը հրամայել է դադարեցնել պատերազմական գործողությունները։ Ֆրանսիական դրոշմը շարունակելու է փողփողալ այս տերիտորիաների վրա և Ֆրանսիան շարունակելու է իր միսիան Լևանտում»³⁵։

Հաշտության պայմանները ընդունելու վերաբերյալ Լևանտի ֆրանսիական իշխանությունների որոշումը խոր դժգոհություն առաջացրեց այնտեղ գտնվող ֆրանսիական բանակի զորքերի և սպայական կազմի մի մասի մոտ։ Ուստի բազմաթիվ զինվորներ ու սպաներ, թողնելով Սիրիան ու Լիբանանը, անցնում էին Պաղեստին, միանում բրիտանական բանակին։ Ս. Լոնգրիգը հավաստում է, որ, եթե թույլ տրվեր, ապա շատ-շատերը կանցնեին սահմանը և կմիանային անգլիական զորքերին³⁶։

Լևանտում ֆրանսիական իշխանությունների կապիտուլյանտական վարքագիծը պետք է բացատրել նրանով, որ նրանք չցանկացան կամ վախեցան շենթարկվել իրենց կառավարության որոշմանը, որի պաշտոնյաներն էին։ Թերևս նրանք վախենում էին անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունից, որն այնքան հին է, ինչքան զաղութատիրության պատմությունը։ Նրանք երկյուղ էին կրում, որ եթե կապը խզեն մետրոպոլիայից, ապա լրիվ կընկնեն անգլիական ազդեցության տակ և բացաված չէ այն հնարավորությունը, որ Անգլիան իր վերահսկողությունը կսահմանի Սիրիայի և Լիբանանի վրա։

³³ Նույն տեղում։

³⁴ Նույն տեղում։

³⁵ „Foreign relations of the US. Diplomatic papers. 1940“, v. III, Washington, 1958, p. 893-894.

³⁶ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 297.

Լեանտի իշխանությունների կողմից Վիշիի կառավարությանը ենթարկվելը և հաշտության պայմանները ընդունելը լայն հեռանկարներ էր ստեղծում գերմանա-իտալական ներթափանցման համար: Իսկ դա չէր կարող շանհանգստացնել Անգլիային: և որոշ շափով Թուրքիային: Սիրիայի հարցի շուրջը, թե ով այնտեղ տիրապետող կդառնա, իրար են բախվում Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Թուրքիայի շահերը, որի հետևանքով ստեղծվում է հակասությունների մի բարդ կծիկ:

Այն բանից հետո, երբ Պյունոն որոշեց ընդունել հաշտության պայմանները, սահմանները Պաղեստինի և Լեանտի երկրների միջև փակվեցին: 1940 թ. հուլիսի 1-ին հրապարակվեց անգլիական կառավարության դեկլարացիան, որտեղ շարադրված էր Մեծ Բրիտանիայի դիրքը Լեանտում ստեղծված իրադրության կապակցությամբ:

Անգլիական կառավարությունն ի գիտություն ընդունելով Լեանտում ֆրանսիական ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ Միթթելհայնի հայտարարությունը այն մասին, որ պատերազմական գործողությունները դադարեցվում են, նշում էր, որ դա դեռ չի նշանակում, որ «եթե Գերմանիան կամ Իտալիան ձգտեն կամ փորձեն օկուպացնել Սիրիան և Լիբանանը ապա ֆրանսիական ուժերի կողմից դրան դիմադրելու ոչ մի փորձ չպետք է կատարվի»³⁷:

Այնուհետև վերոհիշյալ դեկլարացիայում ասվում էր. «որպեսզի այս կամ այն շրջանակներում որևէ կասկած չլինի, նորին մեծությունների կառավարությունը հայտարարում է, որ ինքը թույլ չի տա, որ որևէ թշնամի պետություն օկուպացնի Սիրիան կամ Լիբանանը և կամ նրանց օգտագործի որպես բազա հարձակվելու Միջին Արևելքի երկրների վրա, որոնց նա կոչված է պաշտպանելու»³⁸: Ելնելով սրանից, Անգլիան ազդարարում էր, որ ինքը անհրաժեշտության դեպքում կդիմի այնպիսի քայլերի, որպիսիք նպատակահարմար կզտնի: Միաժամանակ ավելացնում էր, որ իր գործողությունները չեն ազդի ֆրանսիական մանդատի ներքո գտնվող երկրների, այսինքն Սիրիայի և Լիբանանի ապագա ստատուսի վրա³⁹:

Այս դեկլարացիան վկայում էր Անգլիայի խոր անհանգստության մասին: Եվ դա իր հիմքը ուներ: Արարական Արևելքում Անգ-

³⁷ „The Times“, London, 2.VII.1940.

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

լիան ունեւր մեծ տիրապետութիւններ և առևտրական ու տնտեսական շահեր: Սիրիայի և Լիբանանի անցումը թշնամու, այսինքն Գերմանիայի կամ Իտալիայի տիրապետութեան տակ, լուրջ սպառնալիք կստեղծեր անգլիական տիրապետութիւններին և ընդհանրապէս ողջ Բրիտանական կայսրութեան գոյութեան համար: Այստեղից էլ Մեծ Բրիտանիայի խոր անհանգստութիւնը: Բայց այնուամենայնիւ հարց է ծագում, թե ինչու Անգլիան անմիջապէս չդիմեց ռազմական գործողութիւններին, այլ հիմնականում սահմանափակվեց սույն ղեկավարացիայի հրապարակումով: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ ռազմական և քաղաքական իրադրութիւնն այդ ժամանակ ի նպաստ Անգլիայի չէր: Չպետք է մոռանալ, որ այդ տարիներին հիտլերյան Գերմանիան ամենուր հաղթական էր և գտնվում էր իր ռազմի փառքի գագաթին: Անգլիան հարկադրված էր պայքարել իր սեփական անկախութեան պահպանման համար, Հետագայում դրան ավելացավ նաև Հունաստանը, որին օգնելու համար Մեծ Բրիտանիան հատկացրեց իր ռազմական ուժերի մի մասը: Բացի այդ անգլիական զինված ուժերը զբաղված էին Հաբեշտանում և Լիբիայում, հետևաբար, Անգլիան բավարար չափով ուժ չունեւր Սիրիան և Լիբանանը օկուպացնելու համար: Այստեղ մի հանգամանք ևս պետք է ի նկատի ունենալ, դա Լեանտում գտնվող Ֆրանսիական ռազմական ուժերի դիրքն էր: Մեծ Բրիտանիան քաջ գիտեր, որ նրանք իրեն ոչ միայն գրկաբաց չեն ընդունի, այլ, ընդհակառակը, դիմադրութիւն ցույց կտան: Այսպիսի պայմաններում նոր ճակատ բացելը կլինէր անմտութիւն, որին Անգլիան, բնականաբար, չդիմեց: Նա հրապարակեց վերոհիշյալ ղեկավարացիան, սպասելով ավելի նպաստավոր իրադրութեան նրանում նշված կետերն իրագործելու համար:

Սակայն հարաբերութիւնները Անգլիայի և Լեանտի երկրներին միջև մինչև 1941 թ. հունիսը, երբ սկսվեցին պատերազմական գործողութիւնները, շարունակում էին մնալ լարված: Անգլիան, ինչպէս արդեն նշեցինք, փակեց սահմանները Պաղեստինի և Սիրիայի միջև, դադարեցրեց նավթի մատակարարումը Սիրիային և այլն: Ֆրանսիական իշխանութիւնները նույնպէս դիմեցին մի շարք քայլերի: Նրանք արգելեցին լսել բրիտանական ռազիոհաղորդումները, Սիրիայում և Լիբանանում գտնվող բրիտանական քաղաքացիներին վերցրին խիստ հսկողութեան տակ և այլն⁴⁰:

⁴⁰ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 298.

Իտալական հաշտության հանձնաժողովի ժամանումը Սիրիա: Կոմպյունի հաշտության պայմանների ստորագրումով գերմանա-իտալական բլոկի համար հնարավորություն ստեղծվեց լեանտի երկրները ներթափանցելու համար:

Ինչպես նկատել է Վիլֆրիդ Քասըլը, Ֆրանսիան այնպիսի վիճակի մեջ էր, որ ստիպված էր Սիրիան զիջել նրան, ով բավականին ուժ ունեւր այդ պահանջը ներկայացնելու⁴¹: Տվյալ դեպքում ուժը ֆաշիստական Գերմանիայի և Իտալիայի կողմն էր և Ֆրանսիան նրանց առջև բացեց լեանտի դարպասները: 1940 թ. օգոստոսին Սիրիա ժամանեց իտալական հաշտության հանձնաժողովը գնեւրաւ Գեորգիի գլխավորությամբ: Հանձնաժողովը պետք է հետեւեր հաշտության պայմանների կատարմանը, կատարեւր ռազմական գույքի ցուցակագրում և ստուգեւր, ներկալված իտալացիները ազատվել են թե ոչ⁴²:

Իտալական հանձնաժողովը սկզբնական շրջանում փորձեց լայն գործունեւթյուն ծավալել, որը հիմք տվեց «Ինդուստան թայմս»-ին հայտարարելու, որ «իտալական ռազմական միսիայի ակտիվությունը Սիրիայում ցույց է տալիս, որ առանցքի երկրները ձգտում են Սիրիային այնպես զրկել դիմադրության բոլոր միջոցներից, որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում Իտալիան հնարավորություն ունենա զավթել այս երկիրը»⁴³: Իտալական հանձնաժողովն իր գործակալներին նշանակեց լեանտում գտնվող ֆրանսիական բոլոր երեք դիվիզիաներում և փորձեց Սիրիայում գտնվող ֆրանսիական ռազմական հանդերձանքի ցուցակագրում անցկացնել⁴⁴: Սակայն ֆրանսիացիները չհամաձայնվեցին նրանց այս պահանջի հետ: Նրանք մերժեցին նաև օդային բազաները, Բեյրութի նավահանգստում գտնվող մի քանի սուզանավերը, ինչպես նաև երկաթուղիների հսկողությունը իտալացիներին հանձնելու պահանջը⁴⁵: Իտալական հանձնաժողովին չհաջողվեց իր տնօրինության տակ վերցնել ֆրանսիական բանակի ռազմանյութերը և սպառազինությունը: Վերջիվերջո իտալական հաշտության հանձնաժողովի առաքելությունն ավարտվեց լրիվ ձախողմամբ:

⁴¹ W. Castle, The syrian pageant. The history of Syria and Palestine 1000 B.C. to A.D. 1945, London, 1954, p. 162.

⁴² „Foreign relations of the US. Diplomatic papers. 1940“, v. III, p. 906.

⁴³ „The Industan Times“, 15.IX.1940.

⁴⁴ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 2, д. 414, л. 111.

⁴⁵ Նույն տեղում:

Այդ ձախողումը պետք է բացատրել մի շարք պատճառներով: Նախ և առաջ խիստ թշնամական էր Սիրիայի ժողովրդի և հակաիմպերիալիստական ուժերի դիրքը այդ հանձնաժողովի և նրա գործունեության նկատմամբ: Սիրիական ազգային առաջնորդները նշում էին, որ իրենք ստրուկ չեն, որ իրենց ձեռքից ձեռք հանձնեն: Դեռ ավելին, նրանք հայտարարեցին, որ «պատրաստ են հանդես գալ Իտալիայի և նույնիսկ Ֆրանսիայի դեմ»⁴⁶, Դրուսթյունը երկրում այնքան լարվեց, որ գլխավոր կոմիսար Պյուտն ստիպված հրապարակեց մի կոմյունիկե, որտեղ ասված էր, որ հաշտությունը չի նախատեսում ենթամանդատային որևէ տերիտորիայի ռազմական օկուպացում: Իտալական հանձնաժողովը չի նախապատրաստվում գրավելու օդանավակայանները և մտադիր չէ խառնվելու տեղական իշխանությունների ֆինանսական ու վարչական գործերին»⁴⁷:

Մյուս պատճառն այն էր, որ Ֆրանսիական իշխանությունները կայուն գտնվեցին այդ ուղեգրությունների նկատմամբ: Նրանք շատ հաճախ հաշվի չէին նստում նրա հետ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ իտալացիներն անհաջողություն կրեցին Հյուսիսային Աֆրիկայում և Ալբանիայում, Ֆրանսիացիների այդ հաստատուն դիրքը բացատրվում է այն բանով, որ նրանք չէին ցանկանում զրկվել այնպիսի մի կարևոր շրջանից, ինչպես Լևանտն էր: Բացի այդ ֆրանսիացիները ռազմական պարտություն իտալացիներից չէին կրել: Այս հոգեբանական մոմենտը իր դերն ունեցավ, որ ֆրանսիացիները իրենց իտալացիների հետ պահեին ինչպես հավասարը հավասարի հետ կամ Ս. Լոնգրիգի արտահայտությունով, նրանց «մեծ նշանակություն չտային»⁴⁸: Իսկ Իտալիայի Հունաստանում և Լիբիայում ունեցած անհաջողություններից հետո այդ հանձնաժողովն «ավելի շուտ ծաղր քան թե զայրույթ էր հարուցում»⁴⁹:

Եվ վերջապես իտալական միսիայի անհաջողության գործում իր որոշակի դերը խաղաց Գերմանիայի դիրքը: Իտալական հաշտության հանձնաժողովը Լևանտ էր ուղարկվել, հասկանալի է, Գերմանիայի գիտությամբ և համաձայնությամբ: Սակայն Գերմանիան բնավ մտադիր չէր Սիրիան հանձնել Իտալիային: Գեր-

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 112:

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 110:

⁴⁸ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 301.

⁴⁹ „Les Allemands en Syrie sous le gouvernement de Vichy“, 1942, p. 4.

մանական շրջաններում բացահայտ խոսում էին, որ իրենք Ֆրանսիային նրա համար չեն պարտության մատնել, որ Սիրիան նվիրաբերեն Իտալիային⁶⁰: Սիրիայի նկատմամբ ինքը՝ Գերմանիան հավակնություն ուներ: Սակայն այդ մասին առայժմ լուռ էր: Ուստի նա ճնշում է գործադրում Իտալիայի վրա, որպեսզի վերջինս չափավորի իր պահանջները Սիրիայում:

Իտալիայի նկատմամբ Գերմանիայի կողմից այդպիսի քաղաքականություն որդեգրելու մեջ իրենց դերը խաղացին նաև երկու կարևոր հանդամանք, Նախ, Անգլիայի հարցը: Գերմանիան վախենում էր, որ իտալական հանձնաժողովի բացահայտ գործողությունները Սիրիայում կարող է լուրջ անհանգստացնել Անգլիային, նրան մղելով ընդհուպ մինչև պատերազմական գործողությունների, որը տվյալ պարագայում ձեռնառու չէր Գերմանիային, քանի որ վերջինս դեռևս չէր ավարտել իր նվաճումները Եվրոպայում:

Երկրորդ, Թուրքիայի հարցը: Գերմանացիները շատ լավ էին հասկանում, որ Թուրքիան ոչ մի գնով չի համաձայնվի Սիրիայի նվաճմանը Իտալիայի կողմից: Թուրքիան որոշակի նկատառումներ ուներ եթե ոչ ամբողջ Սիրիայի, ապա նրա հյուսիսային շերտանների հանդեպ: Մինչդեռ Սիրիան զավթելու իտալական պլանները կարող էին Թուրքիային մղել մերձեցման Անգլիայի հետ, որը բնավ ձեռնառու չէր Գերմանիային: Թուրքիային Գերմանիայի կողմը թեքելու ուղղությամբ լայն գործունեություն էր ծավալել Թուրքիայում գերմանական դեսպան ֆոն Պապենը: Եվ պետք է նշել, որ նա քիչ հաջողությունների չէր հասել: Սակայն այժմ, Իտալիայի գործողությունները կարող էին հարցականի տակ դնել գերմանական պլանները Թուրքիայի նկատմամբ: Դեռ ավելին, գերմանական կառավարությունը երկյուղ էր կրում, որ Իտալիայի գործողությունների հետևանքով Թուրքիան կարող էր ռազմական դաշինք կնքել Հունաստանի հետ և պատերազմել Իտալիայի, իսկ հետագայում, հնարավոր է նաև Գերմանիայի դեմ⁶¹: Այսպիսի հեռանկարը չէր կարող ուրախացնել Գերմանիային: Ահա այս բոլոր պարագաները հաշվի առնելով Գերմանիան ճնշում գործադրեց Իտալիայի վրա, ստիպելով վերջինիս սահմանափակել իր ախորժակը և չափավորել իր պահանջները:

⁶⁰ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, д. 414, л. 109.

⁶¹ Նույն տեղում:

Գերմանիայի այսպիսի վարքագծի մեջ ոչ մի արտակարգ ու արտաոռոց բան չկա: Դա շատ սովորական է իմպերիալիստական պետությունների փոխհարաբերությունների մեջ և հանդիսանում է իմպերիալիստական հակասությունների դրսևորումներից մեկը:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ 1940 թ. մինչև 1941 թ. ապրիլ-մայիս ամիսները թե՛ Անգլիան և թե՛ Գերմանիան մի շարք հանգամանքների բերումով, որոնց մասին խոսվեց վերևում, շահագրգռված էին status quo-ի պահպանմանը Սիրիայում: Իհարկե, ձգտելով դրան, նրանք տարբեր նպատակներ էին հետապնդում, բայց փաստը մնում է փաստ, որ այդ ժամանակ լուրջ փոփոխություններ տեղի չունեցան Սիրիայի ստատուսում և նա մնաց Ֆրանսիայի կառավարման ներքո:

Դժգոհության հետագա անը երկրում և գերիական ազգայնական ուժերի ղեկավարների պահանջները: Այն ժամանակ, երբ իմպերիալիստական մեծ պետությունների միջև դիվանագիտական ուժեղ պայքար էր գնում Սիրիայի շուրջը, երկրի ներսում դրուժունը քանի գնում, այնքան լարվում էր: Ժողովրդական մասսաները խիստ դժգոհ էին Ֆրանսիական իշխանությունների քաղաքականությունից: Զինվորական դիկտատորական ռեժիմի հաստատումը, դեմոկրատական ազատությունների սահմանափակումը և ազգային հայրենասիրական ուժերի գործունեության արգելումը շիկացրել էին քաղաքական մթնոլորտը: Ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, երբ դրանց ավելացան նաև տնտեսական հոգսերը: Զդիմանալով քաղցին ու զրկանքներին՝ սիրիական ժողովուրդը ոտքի ելավ: Այն բանից հետո, երբ նոր գլխավոր կոմիսար զենեբրալ Դենցը ոչ միայն հրաժարվեց բավարարել ժողովրդի մի շարք տնտեսական պահանջները, այլև կարգադրեց ցրել ցույցերն ու արգելել ելույթները, սիրիական ազգային կազմակերպությունների կողմ 1941 թ. փետրվարի վերջերին Սիրիայում սկսվեց համընդհանուր գործադուլ: Փակվեցին խանութներն ու շուկաները, շարունակվում էին ցույցերը: Փաստորեն սա մի համաժողովրդական ելույթ էր, որը ճնշելու համար Ֆրանսիական իշխանությունները օգտագործում են ոստիկանությունը: Ժողովուրդը չի ընկրկում ոստիկանության առջև, տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ ցուցարարների և ոստիկանության միջև, որի ժամանակ երկուստեք լինում են զոհեր⁵²:

⁵² G. Kirk, The Middle East in the war, p. 89.

Գեներալ Դենցը տեսնելով, որ միայն ոստիկանական ուժերով չի կարող անշեւ ժողովրդական ելույթները, նրանց դեմ է նետում կանոնավոր զորք: Նրանք Դամասկոսի փողոցներում երևում են տանկերի և զրահամեքենաների ուղեկցութեամբ⁵³: Սակայն դա էլ սպասված արդյունքը չի տալիս: Ընդհանուր գործադուլն ու ցույցերը շարունակվում են, իրենց մեջ ներգրավելով նորանոր վայրեր:

Եվ ահա այստեղ պարզ դարձավ մի բան, որ այդ ելույթները միայն տնտեսական բնույթ չեն կրում և նրանց նպատակը միայն ժողովրդական մասսաների դրուսթյան բարելավումը չէ: Սկսվելով տնտեսական հողի վրա, շատ շուտով այն ընդունեց քաղաքական գունավորում և վերածվեց հակաիմպերիալիստական պայքարի՝ ուղղված Ֆրանսիայի տիրապետութեան դեմ: Ալ-Արմանազին նշում է, որ 1941 թ. փետրվար-մարտին Սիրիայում հուզումներ տեղի ունեցան պարենամթերքի պակասի, ծանր հարկերի և երկրի անկախության պահանջների պատճառով⁵⁴: Այդ օրերին ելույթները ղեկավարելու համար ստեղծվեցին տեղական կոմիտեաներ, որի կազմի մեջ մտնում էին տարբեր քաղաքական ուժեր: Սակայն այդտեղ առաջատար դերը պատկանում էր Ազգային բուկի ներկայացուցիչներին⁵⁵: Հենց նրանք էլ շուտով իրենց ձեռքը վերցրին համընդհանուր գործադուլի ղեկավարումը: 1941 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ծավալված համընդհանուր գործադուլի կազմակերպման ու ղեկավարման գործում մեծ էր նաև կոմունիստական կուսակցության դերը, որի անդամներն ակտիվորեն մասնակցում էին այդ գործադուլին:

Սիրիայի ազգայնականները Շուբրի Քուաթլիի, Սիրիայի ազգային-ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներից մեկի և «Քութլա վաթանիյայի» առաջնորդի գլխավորությամբ 1941 թ. մարտի սկզբներին հրապարակեցին մի մանիֆեստ, որտեղ շարադրված էին նրանց հիմնական պահանջները: Նրանք այդ փաստաթուղթը ներկայացրին Դենցին, պահանջելով այնտեղ նշված կետերի անհապաղ իրագործում: Սիրիական ազգային-դեմոկրատական ուժերը գտնում էին, որ «Դիրեկտորների խորհուրդը» Թահիջ ալ-Նաթիբի գլխավորությամբ, չի արտահայտում սիրիա-

⁵³ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 301.

⁵⁴ نجيب الامنازي، محاضرات عن سوريا، ص ۱۲۴

⁵⁵ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 89; A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 235.

կան ժողովրդի ազգային իղձերը, ուստի պետք է ցրել այն և նրա փոխարեն ստեղծել ներկայացուցչական, ազգային կառավարութիւն⁵⁶:

Նրանց մյուս կարևոր պահանջը, 1936 թ. Ֆրանս-սիրիական պայմանագրի վավերացումն էր⁵⁷: Սիրիական ազգայնականներն այժմ էլ շարունակում էին պնդել, որ դա իրենց համար ընդունելի պայմանագիր է, որի օգնութեամբ կարող են անկախութիւն ձեռք բերել:

Բացի այս երկու կարևոր կետերից, սիրիական ազգայնականները պահանջում էին ընդհանուր ներում, գրաքննութեան վերացում, սիրիական հիմնարկներում գոյութիւն ունեցող ֆրանսիական խորհրդատուների ինստիտուտի վերացում և այլն:

Այս պահանջները համապատասխանում էին Սիրիայի ազգային-ազատագրական շարժման տվյալ էտապին, մի էտապ, որի հիմնական խնդիրն էր Սիրիայի անկախութեան նվաճումը և ֆրանսիական իմպերիալիզմի ազդեցութեան վերացումը:

Այս պահանջների հիման վրա 1941 թ. մարտին բանակցութիւններ սկսվեցին ֆրանսիական իշխանութիւնների և սիրիական ազգայնական ուժերի պատվիրակութեան միջև: Սակայն շատ շուտով հայտնի դարձավ, որ գեներալ Դենցը չի ցանկանում ընդունել այդ պատվիրակութեան հիմնական պահանջները: Այդ պատճառով էլ բանակցութիւններն ընդհատվեցին:

Դա մի նոր խթան հանդիսացավ սիրիական ժողովրդի ֆրանսիական իմպերիալիզմի դեմ պայքարի ուժեղացման համար: Ամբողջ մարտ ամսին երկրում չէին դադարում ցույցերը: Այդ ցույցերի ժամանակ ելույթ ունեցողները նշում էին, որ բոլոր շարիքները, որ այժմ թափվել են Սիրիայի գլխին, գալիս են Ֆրանսիայից և պահանջում էին անկախութիւն տալ Սիրիային⁵⁸: Երկրում շարունակվում էր ընդհանուր գործադուլը: «Նյու-Յորք թայմս»-ը հաղորդումներ տպելով այդ ելույթների մասին, նշում էր, որ «ընդհանուր գործադուլը իր մեջ է առել տրանսպորտը և կապի մյուս միջոցները: Ներկայումս գործադուլը տարածվել է Սիրիայի հյուսիսային քաղաքները՝ Հալեպ և Հոմա»⁵⁹: Իսկ «Նյու Յորք Թայմս»-ը

⁵⁶ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 235.

⁵⁷ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 90.

⁵⁸ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 2, д. 414, л. 55.

⁵⁹ „The New York Times“, 8.III.1941.

հաղորդում էր, որ Դամասկոսում, Հալեպում և Հոմսում փակ են բոլոր խանութները և տրանսպորտի շարժումը կանգ է առել⁶⁰։

Մանդատային իշխանությունները փորձեցին զենքի օգնությամբ ճնշել ժողովրդական ելույթները։ Նրանք ցուցարարներին դեմ նետեցին սենեզալցի զինվորներին⁶¹։ Ծուցարարներին ձերբակալում և բանտ էին ուղարկում⁶²։ Մի շարք վայրերում տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ ցուցարարների և ֆրանսիական զորքերի ու ոստիկանության միջև, որի հետևանքով եղան բազմաթիվ զոհեր։ Սակայն ֆրանսիական իմպերիալիստների բոլոր ճիգերը ժողովրդական ելույթները ճնշելու և ազգայնականների դիմադրությունը կոտրելու ուղղությամբ, անցան ապարդյուն։ Նրանք շարունակում են պայքարը և պնդում իրենց պահանջների կատարման վրա։ Դեռ ավելին. նրանք հայտարարեցին, թե քանի որ Ֆրանսիան պատերազմում պարտություն է կրել և Ազգերի լիգան դադարել է գործելուց, ապա այլևս ոչ մի օրինական հիմք չկա ֆրանսիական տիրապետության պահպանման համար։ Ելնելով դրանից «Քուվա վաթանիյան» և մյուս ազգայնական ուժերը պահանջում էին Սիրիային անհապաղ տալ անկախություն⁶³։ Այս վերին աստիճանի կարևոր հայտարարությունը, որը վկայում էր ազգային-դեմոկրատական ուժերի վճռականության մասին Սիրիայի քաղաքական անկախություն ձեռք բերելու գործում, մի նոր թափ հաղորդեց ազգային-ազատագրական շարժմանը։ Սիրիան գտնվում էր ազգային ապստամբության նախօրյակին։

Այսպիսի պայմաններում, հաշվի առնելով ստեղծված իրադրությունը և ուժերի ունակ փոխհարաբերությունը, գեներալ Դենցը դիմեց որոշ զիջումների և ընդունեց սիրիացիների մի շարք պահանջները։ 1941 թ. ապրիլի 1-ին զլխավոր կոմիսար Դենցը ռազիոյով դիմելով Սիրիայի ժողովրդին, հայտարարեց, որ սիրիական ականավոր անձնավորությունների հետ բանակցելուց հետո ինքը որոշել է մի շարք բարեփոխումներ կատարել Սիրիայի կառուցվածքում։

Գլխավոր կոմիսարի հայտարարության մեջ ասված էր, որ անկախությունը, իրոք, շարունակում է մնալ սիրիական ժողովրդի

⁶⁰ „News Chronicle“, 8.III.1941.

⁶¹ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 90.

⁶² ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 2, д. 414, л. 54.

⁶³ G. Kirk, The Middle East in the war, p. 90; A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 235.

գլխավոր ազգային իղձը, Ֆրանսիան հասկանում է դա և համա-
ձայն է դրա հետ: Սակայն այդ հարցը այժմ չի կարող լուծվել, նա
կլուծվի միայն համաշխարհային իրադրութային պարզեցումից և
կայունացումից հետո⁶⁴:

Իսկ ինչ վերաբերում է կառավարութային հարցին, ապա Ֆրան-
սիացիները այստեղ զիջեցին: Նրանք համաձայնվեցին վերացնել
«Դիրեկտորների խորհուրդը» և դրա փոխարեն ստեղծվեց մինիս-
տրություն: Բացի այդ ստեղծվեց կոնսուլտատիվ խորհուրդ, պե-
տական խորհուրդ, որը պետք է մշակեր օրենսդրություն և այլն⁶⁵:
Պրեմիեր-մինիստր (սիրիական կառավարությունը բաղկացած էր
5 մինիստրներից) նշանակվեց Խալեդ ալ-Ազըմը: Նա Դամասկոսի
հայտնի ընտանիքներից էր և աչքի ընկնող տնտեսազետ ու ար-
դյունաբերող: Պետական խորհրդի նախագահ նշանակվեց Աբդ ալ-
Կադր ալ-Ազըմը:

1941 թ. ապրիլի 8-ին կառավարական հայտարարությամբ
հանդես եկավ նոր պրեմիեր-մինիստրը: Նա նշեց, որ իր կառա-
վարությունը զբաղվելու է վարչական հարցերով, մշակելու է ազ-
գային տնտեսության զարգացման ծրագիր, պատրաստելու է նոր
կադրեր, ընդլայնելու է ապրանքափոխանակությունը Սիրիայի և
հարևան երկրների միջև, զարգացնելու է լուսավորությունը, բա-
րելավելու է աշխատավորական մասսաների վիճակը, ներում է
շնորհելու բոլոր նրանց, ովքեր ձերբակալվել են ցույցերին մաս-
նակցելու համար և այլն⁶⁶: Իսկ ինչ վերաբերում է անկախության
հարցին, ապա դրա վերաբերյալ Խալեդ ալ-Ազըմը հայտարարեց.
«Ժամանակակից պայմանները մեզ թույլ չեն տալիս իրականաց-
նել մեր հույսերը: Բայց մենք միշտ ի նկատի կունենանք մեր
բարձրագույն իղեալը՝ անկախությունը»⁶⁷:

Այսպիսով, սիրիական աշխատավորական մասսաների և
հակաիմպերիալիստական ուժերի 1941 թ. հունվար-մարտ ամիս-
ների համառ պայքարը չհասցրեց Ֆրանսիական մանդատի վերաց-
մանը: Ֆրանսիան Սիրիային տալով «դիրեկտորների խորհրդի»
փոխարեն «ազգային» կառավարություն, իր ձեռքում պահեց կա-
րևոր հարցերի վերաբերյալ վերջնական վճիռ ընդունելու իրա-
վունքը:

⁶⁴ N. Ziadeh, Syria and Lebanon, p. 63; G. Kirk, The Middle East in the war, p. 90.

⁶⁵ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 236.

⁶⁶ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 2, л. 414, л. 92.

⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 52:

Դա պետք է բացատրել այդ շարժումների անբավարար կազմակերպվածությունը և այդ շարժման ղեկավար ուժի՝ ազգային բուրժուազիայի և նրա կազմակերպությունների անհետևողականությունը:

Դա նոր երևույթ չէ: Ճնշված ժողովրդի բուրժուազիան միշտ էլ ցուցաբերում է տատանումներ և հակված է կոմպրոմիսներին: Այժմ էլ այն բանից հետո, երբ ազգային բուրժուազիան ֆրանսիական իշխանություններից կորզեց «դիրեկտորների խորհրդի» փոխարեն կառավարություն կազմելու իրավունք և քաղաքական բանտարկյալներին ներում շնորհելու համաձայնություն, դիմեց կոմպրոմիսի, թեև նա, ինչպես նշում է Խալեդ ալ-Ազրմը իր հայտարարության վերջում, չէր հրաժարվում «բարձրագույն» իդեալից՝ անկախության գաղափարից:

Ընդգծելով այս հանգամանքը, սակայն չպետք է մոռանալ, որ ապրիլյան այս կոմպրոմիսը որոշակի նվաճում էր նաև Սիրիայի դեմոկրատական ուժերի համար: Նախ, «դիրեկտորների խորհուրդը», որ ռազմական դիկտատուրայի ուղղակի արտահայտություն էր, փոխարինվեց կառավարությամբ, որը ինքն էր զբաղվելու ներքին պրոբլեմներով: Երկրորդ, Ֆրանսիան Սիրիային անկախություն տալու հարցը հետաձգելով մինչև միջազգային իրադրության բարելավումը կամ ավելի կոնկրետ՝ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտվելը, հարկադրված էր ընդունել, որ Սիրիայի անկախությունը հանդիսանում է սիրիական ժողովրդի գերագույն իղձը և որ ինքը սկզբունքորեն համաձայն է Սիրիային անկախություն տալու: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց ի վեր սա ֆրանսիական առաջին պաշտոնական հայտարարությունն էր այդ խիստ կարևոր խնդրի վերաբերյալ:

Այսպիսին էր ընդհանուր վիճակը Սիրիայում Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի զորքերի ներխուժման նախօրյակին:

* * *

Իրադրության փոփոխումը Արաբական Արևելքում 1941 թ. կեսերին: 1941 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներից սկսած Սիրիան նոր իմաստ ու նշանակություն է ձեռք բերում ինչպես գերմանա-իտալական, այնպես էլ անգլիական պլաններում: Դրան համապատասխան փոխվում է նրանց տակտիկան: Եթե մինչ այդ նրանք Սիրիան նվաճելու կամ իրենց ազդեցության տակ զցելու համար խո-

շոր մասշտաբի որևէ քայլի շէին դիմում և փաստորեն երկու կողմին էլ ձևոնտու էր status quo-ի պահպանումը, այսինքն նրա գտնվելը Ֆրանսիացիների իշխանություններից, ապա այժմ կատարվում է կտրուկ շրջադարձ և սկսվում է բացահայտ պայքար Անանտի երկրներին տիրապետելու համար:

Այսպիսի արմատական փոփոխությունն արդյունք էր այն նոր իրադրությունների, որ ստեղծվեց Եվրոպայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում 1941 թ. սկզբներին: Այս շրջանում գերմանա-իտալական բլոկը տարավ նոր հաղթանակներ: Ֆաշիստական ուժերին հաջողվեց ճնշել հուլյաների դիմադրությունը, օկուպացնել Հունաստանը և դուրս գալ Միջերկրական ծով՝ փակելով Դարդանեղի մուտքը և սպառնալով թուրքական Թրակիային:

Իսկ Հյուսիսային Աֆրիկայում նրանք անգլիացիներին դուրս մղեցին Լիբիայից և ներխուժեցին Եգիպտոս:

Պատերազմական այս գործողությունների հետևանքով գերմանական այն զորքերը, որ գործում էին Հունաստանում և Լիբիայում այժմ կարող էին նետվել մերձավորարևելյան ճակատը: Գերմանիան Արարական արևելքի մատույցներում գրավելով շատ կարևոր դիրքեր, այժմ արդեն կարող էր դիմել վճռական մարտական գործողությունների Անանտում:

Իսկ ինչ վերաբերում է Անգլիային, ապա նա պարտություն կրելով Հունաստանում և Լիբիայում, որոշեց ամուր ճակատ ստեղծել Մերձավոր Արևելքում: Այդ նպատակով նա Լիբիան և Հունաստանը կորցնելուց հետո այնտեղ գործող զգալի թվով անգլիական զորքեր կենտրոնացրեց Եգիպտոսում և Պաղեստինում:

Սակայն Անգլիան լավ էր հասկանում, որ քանի դեռ Սիրիայում և Լիբանանում իրադրությունը պարզ չէ, գերմանական վտանգը մնում է կախված իր արաբական տիրապետությունների վրա: Անգլիան չէր կասկածում, որ արաբական երկրներից հետո հերթը հասնելու էր Հնդկաստանին: Իրենք գերմանացիներն էլ չէին թաքցնում իրենց այդ մտադրությունը: Գերմանական հայտնի դիվանագետ ֆոն Հենտիգը 1941 թ. մայիսի սկզբներին հայտարարեց, որ Սիրիան կամուրջ է հանդիսանում դեպի Հնդկաստան⁶⁶: Գերմանական կառավարության պաշտոնական տեսակետն արտահայտող գերմանական բարձրատիճան դիվանագետի այս հայտարարությունը խիստ անհանգստացրեց Անգլիային:

⁶⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 232, л. 305.

Եվ մենք տեսնում ենք, թե ինչպիսի կայծակնային արագությամբ են զարգանում դեպքերը Լևանտում 1941 թ. մայիս-հունիս ամիսներին: Դրան նպաստեց մի անսպասելի հանգամանք ևս: Դա անգլո-իրաքյան պատերազմն էր, որ բռնկվեց 1941 թ. մայիսին: Իրաքի ազատագրական ուժերը ձգտում էին վերջնականապես ազատագրվել անգլիական լծից և ստեղծել լրիվ անկախ իրաքյան պետություն⁶⁹:

Այդ պատերազմը շատ վատացրեց Անգլիայի առանց այն էլ ծանր դրությունը: Դրանից փորձեց օգտվել ֆաշիստական Գերմանիան: Նա պատրաստակամություն հայտնեց ռազմական և ֆինանսական օժանդակություն ցույց տալ իրաքցիներին⁷⁰:

Դիմելով այդ քայլին ֆաշիստական Գերմանիան, հասկանալի է, ղեկավարվում էր ոչ թե իրաքցի հայրենասերներին աջակցելու և նրանց ազատագրմանն օժանդակելու ազնիվ մղումով, այլ իր նեղ շահերով՝ Անգլիային պարտության մատնելու և Արաբական Արևելքում նրա տեղը գրավելու ցանկությամբ:

Գերմանիան Դենցից պահանջեց թույլ տալ օգտագործել սիրիական օդանավակայանները⁷¹: Դենցը ստիպված կապվեց Վիշիի կառավարության հետ նրանից անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու համար: Վիշիից մայիսի 4-ին, երբ արդեն սկսվել էր անգլո-իրաքյան պատերազմը, նրան պատասխանեցին, որ եթե գերմանացիները փորձեն Իրաքին օգնել, ապա Լևանտի իշխանությունները շնչն կարող դրան արգելք հանդիսանալ: «Անհնար է գերմանական ռազմական ուժերին վերաբերվել որպես թշնամական ուժերի: Բայց դուք, բնականաբար, պետք է ղենքով դիմադրեք բրիտանական ուժերի ներխուժման ամեն մի փորձի դեմ»⁷²: Երկու օր անց, մայիսի 6-ին Վիշիի կառավարությունն ավելի որոշակիորեն հայտնում է Դենցին, որ նա Իրաք թուշող գերմանական ինքնաթիռներին պետք է ցույց տա ամեն տեսակի օժանդակություն:

Այսպիսով, Վիշիի ֆրանսիական կառավարությունը խախտելով Գերմանիայի հետ հաշտության պայմանագրի այն կետը, որ ինքը թշնամական գործողությունների չպետք է դիմի իր նախկին

⁶⁹ Н. О. Оганесян, Англо-иракская война 1941 г. и ее оценка в буржуазной историографии—«Вестник, общественных наук» АН Арм. СССР, 1966, № 2.

⁷⁰ ١١٣—١١٤ ص، «شیمان کمال حمداد، حركة رشيد عالی الكيلاني، صيدا».

⁷¹ „The New York Times“, 8.III.1941.

⁷² Նույն տեղում:

դաշնակցի՝ Անգլիայի դեմ, բացահայտորեն անցավ ֆաշիստական Գերմանիայի կողմը և թշնամական դիրք գրավեց Մեծ Բրիտանիայի նկատմամբ։ Այդ դժի տրամաբանական վախճանը հանդիսացավ ֆաշիստական Գերմանիայի հետ համագործակցելու քաղաքականությունից որդեգրումը։ Այդ մասին Վիլհիմ կառավարության ղեկավարներից մեկը՝ Դաունալը, մայիսի 14-ին հետևյալն էր հաղորդում Գինցին. «Կառավարությունը մարշալի (Պետենի—խմբ.) նախագահությունը ընդունեց Գերմանիայի հետ համագործակցելու սկզբունքը։ Այս համագործակցությունը չի պարտադրում պատերազմ հայտարարել Բրիտանիային, բայց ընդունվել են կարգադրություններ ուժով դիմադրել բրիտանական ամեն մի հարձակման»⁷³։

Հաջորդ օրը գեներալ Գինցին նույնանման հեռագիր ուղարկեց մարշալ Պետենը, նրան կարգադրելով համագործակցել «նոր կարգի» հետ։

Որպես այդ համագործակցության գործնական արդյունք, թույլատրվեց Իրաք թռչող գերմանական ինքնաթիռներին վայրէջք կատարել և վառելանյութ վերցնել Մեզզեի (Դամասկոսի մոտ), Պալմիրի (Թադմոր) և Հալեպի օդանավակայաններում⁷⁴։ Օգտվելով իրենց ընձեռնած հնարավորությունից, գերմանացիները մայիս ամսին թռիչքներ էին կատարում սիրիական օդանավակայաններից դեպի Իրաք⁷⁵։ Այս շրջանում թռել է 120 գերմանական ինքնաթիռ⁷⁶։

Սակայն Անգլիային անհանգստացնողը միայն գերմանական ինքնաթիռների թռիչքները չէին։ Բանը նրանումն էր, որ լեանտոմ գտնվում էր մեծ քանակությամբ զենք և ռազմական հանդերձանք, որը լիովին կրավականացնեի ղինելու քառորդ միլիոն զինվորի⁷⁷։ Անգլիան վախենում էր և, ըստ երևույթին, ոչ առանց հիմքի, որ այդ բոլորը կարող է անցնել Գերմանիայի տնօրինության տակ։ Ասեին էլ ավելորդ է, թե դա ինչպիսի ուժ էր իրենից ներկայացնում և ինչպիսի սպառնալիք Անգլիայի դիրքերին Մերձավոր ու Միջին Արևելքում։

Ուստի Անգլիան որոշեց դիմել վճռական գործողությունների։ 1941 թ. մայիսի 15-ին հանդես գալով համայնքների պալատում

⁷³ Նույն տեղում, էջ 94։

⁷⁴ W. Castle, Syrian pageant, p. 162.

⁷⁵ ۱۱۸ عثمان کمال حداد، حركة رشيد الكيلاني، ص ۱۱۸

⁷⁶ N. Ziadeh, Syria and Lebanon, p. 63.

⁷⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 232, л. 36.

Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Ա. Իդենը պաշտոնապես տեղեկացրեց Անգլիային և համաշխարհային հասարակայնությանը, որ ֆրանսիական իշխանությունները թույլատրել են գերմանական ինքնաթիռներին Իրաք թռչելիս վայրէջք կատարել Սիրիայի օդանավակայաններում⁷⁸, նա միաժամանակ պառլամենտին հայտնեց, որ անգլիական կառավարությունը գործողություններ լրիվ ազատություն է տվել անգլիական ռազմական իշխանություններին Սիրիայի օդանավակայաններից օգտվող գերմանական ավիացիայի դեմ: Պաշտպանելով անգլիական կառավարության դիրքը՝ «Բայմս» թերթը գրում էր, որ Դաունլը և նրա կոլեգաները շեն կարող առարկել, եթե մենք հիմա սկսենք ռմբակոծել Սիրիայի օդանավակայանները և դիմենք այլ քայլերի:

Անգլիան գտնում էր, որ Ֆրանսիան խախտելով հաշտության պայմանները և գործողությունների ազատություն տալով գերմանական ռազմական ուժերին Լեանտում, դրանով սպառնալիքի տակ էր դնում անգլիական դիրքերի ապահովությունը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: Ելնելով դրանից, նա գտնում էր, որ հասել է 1940 թ. հուլիսի 1-ի իր դեկլարացիայի պայմանները գործողության մեջ դնելու պահը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, այդ դեկլարացիայով Անգլիան հայտարարել էր, որ ինքը թույլ չի տա որևէ թշնամական պետության գրավել Սիրիան ու Լիբանանը կամ օգտագործել նրանց որպես բազա՝ հարձակվելու Մերձավոր Արևելքի վրա, որը նա կոչված է պաշտպանելու: Անգլիան այժմ գտնում էր, որ Մերձավոր Արևելքի համար վիշխականների և գերմանացիների գործողությունների հետևանքով ստեղծվել է այդպիսի վտանգ:

Այդ նույն ժամանակ իր խաղաքարտերը բացեց նաև Թուրքիան: 1941 թ. կեսերից նա բացահայտորեն տերիտորիալ պահանջներ ներկայացրեց Սիրիային: Զբաղարարվելով Ալեքսանդրիա-Կահիրեի զավթումով, այժմ նա ձգտում է Սիրիայից անջատել և իր տերիտորիաներին միացնել Հալեպի ամբողջ շրջանը: Անկարայում Գերմանիայի դեսպան ֆոն Պապենը 1941 թ. հունիսի 3-ին հաղորդում է Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր ֆոն Ռիբբենտրոպին, թե Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Սարաջօղլուն զրույցի ժամանակ հայտնել է, որ «Իրենք վախենում են Սիրիայի վրա անգլիական հարձակումից, որի պատճառով

⁷⁸ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 232, թ. 36:

Թուրքիան հարկադրված կլինի զրավել Բաղդադի երկաթուղագիծը և Հալեպի շրջանը»⁷⁹։ Թուրքական կառավարությունն իր այդ մտադրությունն մասին տեղյակ է պահում նաև վիշիական Ֆրանսիայի ղեկավարությունը։ 1941 թ. հուլիսի սկզբներին Անկարա է ժամանում վիշիական Ֆրանսիայի պետական քարտուղար բարոն Ժ. Բենուա-Մեշինը, որը մի շարք հանդիպումներ է ունենում Թուրքական տարրեր ղեկավարների հետ։ Հիմնվելով Ժ. Բենուա-Մեշինի վրա, Ֆոն Պապենը 1941 թ. հուլիսի 4-ին հաղորդում է Ռիբբենտրոպին, որ զրույցներից մեկի ժամանակ Սարաջոլուն մտահոգություն է հայտնել, որ Ֆրանսիան չի կարողանա պահպանել իր դիրքերը Սիրիայում ընդդեմ անգլիական վտանգի։ Ուստի, շարունակել է Սարաջոլուն, լավ կլինի, եթե Ֆրանսիան Սիրիայի անվրտանգությունը վստահի Թուրքիային։ «Այդ դեպքում, — նշում է Սարաջոլուն, — Թուրքիան անմիջապես կօկուպացնի Սիրիան, թույլ կտա, որ Ֆրանսիական բանակը պատվով հեռանա և պատերազմը վերջանալուց հետո Ֆրանսիային կվերադարձնի Սիրիան, բացի նրա հյուսիսային մասից»⁸⁰։ Հասկանալի է, անգլիական վտանգը լոկ պատրվակ էր Թուրքիայի համար իրագործելու իր վաղուց փայփայած իմպերիալիստական զավթողական ծրագիրը Սիրիայի նկատմամբ։ Օգտվելով Ֆրանսիայի ծանր վիճակից Թուրքիան ձգտում էր ճնշում գործադրել նրա վրա և ընդարձակել իր տերիտորիաները ի հաշիվ Սիրիայի։ Արաբական երկրների նկատմամբ Թուրքիայի զավթողական քաղաքականությունն մասին ավելի լրիվ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ նա ցանկանում էր նաև իրաքից անջատել և իրեն կցել ամբողջ Մոսուլի շրջանը⁸¹։

Վերադառնալով կրկին Սիրիայի հարցին, պետք է նշել, որ Թուրքիայի ախորժակն այնքան էր բացվել, որ ձգտում էր Գերմանիայի ջակցությունը ձեռք բերել։ Ֆոն Պապենը 1941 թ. հուլիսի 9-ին հայտնում է Ռիբբենտրոպին, որ Սարաջոլուն իրեն կրկին հիշեցրել է, որ Թուրքիան մեծ շահագրգռվածություն ունի Հյուսիսային Սիրիայի նկատմամբ։ Սարաջոլուն «հարցնում է, թե արդյո՞ք Գերմանիան չի համաձայնվի, որ Թուրքիան օկուպացնի

⁷⁹ „Documents on German Foreign Policy. 1918—1945“, Series D (1937—1945), v. XII, London, 1962, p. 953.

⁸⁰ „Documents on German Foreign Policy. 1918—1945“, Series D (1937—1945), v. XIII, London, 1964, p. 54.

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 369։

Հյուսիսային Սիրիան»⁸², Գերմանական ղեսպանը շտապ պատասխան է խնդրում իր կառավարութիւնից այս շափաղանց կարևոր հարցի մասին: Երեք օր անց, հուլիսի 12-ին Ռիբբենտրոպը հաղորդում է Ֆոն Պապենին, որ Գերմանիան այս հարցում չի կարող անտեսել Ֆրանսիայի (վիշիական) դիրքը, որը բոլոր հարցերում լոյալ է եղել Գերմանիայի նկատմամբ: Հետևաբար, շարունակում է նա, մենք նույնպես պետք է լոյալ լինենք Ֆրանսիայի նկատմամբ և չզնանք ընդդեմ նրա շահերի Սիրիայում: «Ուստի,— հրահանգում է Ռիբբենտրոպը Պապենին,— մեզ համար անհնար է նպաստավոր դիրք գրավել Հյուսիսային Սիրիան օկուպացնելու պահանջի նկատմամբ»⁸³: Գերմանիայի բացասական դիրքը Թուրքիայի զավթողական ծրագրերի հանդեպ պետք է բացատրել ոչ միայն և ոչ այնքան այն նկատառումներով, որ նա ուզում էր լոյալ լինել վիշիական Ֆրանսիային, այլ գլխավորապես նրանով, որ նա չէր ցանկանում Թուրքիայի հետագա ուժեղացումը: Թուրքիայի տերիտորիալ ընդարձակումը ի հաշիվ արաբական երկրների չէր համապատասխանում ֆաշիստական Գերմանիայի շահերին: Վերջինս ուներ իր սեփական հեռուն գնացող ծրագրերը Արաբական Արևելքի նկատմամբ և նա թույլ չէր տա, որ Թուրքիան որևէ կերպ խանգարեր այդ ծրագրերի իրագործմանը:

Անգլիայի և Ազառ Ֆրանսիայի զորքերի մուտքը Սիրիա: 1941 թ. հունիսի 8-ին անգլիական և Ազառ Ֆրանսիայի զորքերը անգլիական զինեռալ սըր Հենրի Վիլսոնի և ֆրանսիական գեներալ (ղը Գոլլի կողմնակից) Ժորժ Կատրուի գլխավորութիւնով կանտոնում անցան հարձակման⁸⁴: Նրանք Սիրիա և Լիբանան մտան միաժամանակ երեք ուղղութիւններով՝ Պաղեստինից, Անդրհորդանանից և Իրաքից⁸⁵: Մի զորասյունը շարժվեց Բեյրութ, մյուսը՝ հյուսիս, Հերմոնի վրայով Բեքաա, իսկ երրորդը՝ Դամասկոս⁸⁶: Վիշիականները ցույց տվին ուժեղ դիմադրութիւն, որը նույնիսկ անսպասելի էր անգլիացիների և դրզուլականների համար: Գեներալ Դենցը Վիշիի կառավարութիւնը 1941 թ. հունիսի 12-ին հղած ինֆորմացիայում տեղեկացնում էր կառավարութիւնը, որ ֆրանսիական զորքերը կատաղի դիմադրութիւն են ցույց տալիս անգ-

⁸² Նույն տեղում, էջ 106:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 123:

⁸⁴ ادیب فرحات، لبنان و سوريا، ص ٢٠٦

⁸⁵ W. Castle, Syrian pageant, p. 162.

⁸⁶ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 238.

լիակա՛ն և զը Գոլլի զորքերի առաջխաղացմանը հարավային և արևելյան ուղղմանակատններում, որի հետևանքով մի շարք տեղերում այդ առաջխաղացումը կասեցվել կամ կանգնեցվել է⁵⁷:

Երբ Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի զորքերն անցան հարձակման, Վիշիի կառավարությունը բողոքի նոտա ուղարկեց Անգլիային, որտեղ նրա գործողությունները համարում էր «ամոթալի և ոչնչով չհրահրված ագրեսիայի ակտ»⁵⁸, Կարծես թե կանխատեսելով այդպիսի մեղադրանքի հնարավորությունը՝ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը 1941 թ. հունիսի 8-ին, այսինքն ինքնուրույն պատերազմական գործողություններն սկսվելու հենց առաջին օրը հրապարակած կոմյունիկեում նշում էր, որ շնայած իր պարզորոշ նախազգուշացումներին, Վիշիի կառավարությունը, շարունակելով առանցքի երկրների հետ համագործակցելու իր քաղաքականությունը, Սիրիայում և Լիբանանում գտնվող ավիաբազաները դրեց Գերմանիայի և Իտալիայի տնօրինության տակ⁵⁹: Այնուհետև մատնացույց անելով, որ Վիշիի այդ քաղաքականությունը անվիճելիորեն կհասցնե՛ր գերմանական հսկողության սահմանմանը Սիրիայում և Լիբանանում, անգլիական կառավարությունը հայտարարում էր, որ այդ գործողությունները դուրս էին դալիս հաշտության վերաբերյալ ֆրանսիական պայմանագրի պայմանների շրջանակներից և լրիվ հակասում էին մարշալ Պետենի այն հայտարարությանը, որ «պատիվը արգելում է Ֆրանսիային որևէ բան ձեռնարկել ուղղված իր նախկին դաշնակիցների դեմ»⁶⁰:

Այսպիսով, փաստորեն Անգլիան կանխավ մերժում էր իրեն ներկայացվելիք ամեն մի մեղադրանք, գտնելով, որ ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Վիշիի կառավարության և գերմանացիների վրա: Այս տեսակետից հետաքրքիր են անգլիական ազդեցիկ «Թայմս» թերթի մեկնաբանությունները: Անդրադառնալով Վիշիի կառավարության բողոքի վերոհիշյալ նոտային, նա գրում էր, որ Անգլիայի պատասխանը նրան միանգամայն պարզ է. «Ո՛չ զը Գոլլի զորքերը, ո՛չ անգլիական զորքերը չէին անցնի սիրիական սահմանը, եթե այդ երկիրը զավթելու վերաբերյալ գերմանական պլանը լրիվ պարզ չլիներ: Դը Գոլլի համար հեշտ

⁵⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 234, л. 55.

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 35:

⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 8:

⁶⁰ Նույն տեղում:

չէր որոշում ընդունել գնալ ֆրանսիացիներէ դեմ և, հնարավոր է, կռիւն նրանց հետ: Անգլիացիներին նույնպես հեշտ չէր գնալ իրենց նախկին դաշնակցի դեմ: Բայց նրանք ուրիշ ընտրութիւն չունեին»⁹¹:

Հետաքրքիր է նշել, որ երբ արդեն հայտնի էր, որ անգլիական և դը Գոլլի զորքերը պատրաստ են հարձակման անցնելու, Գերմանիան հանկարծ հայտարարեց, որ Ռաշիդ Ալի ալ-Գայլանի⁹² անկումից հետո Սիրիան իբր նրան ալլևա չի հետաքրքրում⁹³: Դա մի խորամանկ քայլ էր գերմանական ֆաշիստներէ կողմից: Դրանով նրանք ուզում էին ասել, որ իրենք, իբր հեռանում են Սիրիայից, հետևաբար ոչ մի հիմք չկա Սիրիայի վրա հարձակվելու: Եվ եթե դրանից հետո Անգլիան և դը Գոլլը հարձակվեն Լեանտի երկրներէ վրա, ապա նրանք, ըստ գերմանացիներէ, դիմած կլինեն շրահարկած ազրեսիայի: Հասկանալի է, դաշնակիցները ուշադրութիւն չդարձրին գերմանացիներէ այս խորամանկ քայլին: Անգլիայի և Ազատ Յրանսիայի զորքերին հաջողվեց կտրել Դենցի զորքերի դիմադրութիւնը և մեկը մյուսի հետևից գրավել Սիրիայի ու Լիբանանի քաղաքները: Հունիսի 21-ին նրանք գնդապետ կոլլեի հրամանատարութիւնով մտան Դամասկոս⁹⁴, Մի քանի օր անց, հուլիսի 3-ին ընկան Պալմիրը, Դեյր էզ-Չորը և Թեւ Բոչեկը⁹⁵: Արդեն պարզ դարձավ, որ վիշխականները կամպանիան տանուլ են տվել: Հուլիսի 13-ին փաստորեն լրիվ ավարտվեց Սիրիայի և Լիբանանի գրավումը անգլիական և Ազատ Յրանսիայի զորքերի կողմից⁹⁶: Գեներալ Դենցը հարկադրված հաշտութիւն խնդրեց, որի շուրջ բանակցութիւններ սկսվեցին 1941 թ. հուլիսի 12-ին Ակրում: Երկու օր անց, հուլիսի 14-ին վիշխականներէ խնդրած հաշտութիւնը կնքվեց: Դաշնակիցներէ կողմից զինադադարի համաձայնագիրը ստորագրեց անգլիական գեներալ Հ. Վիլսոնը, իսկ վիշխականներէ կողմից Սիրիայում ֆրանսիական զորքերի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ գեներալ դը Վերդիլլակը: Ըստ այդ համաձայնագրի, թշնամական գործողութիւնները 1941 թ. հուլիսի

⁹¹ „The Times“, 10.VI.1941.

⁹² Իրաքի պրեմիեր-մինիստրը, որը ղեկավարում էր 1941 թ. մայիսին Անգլիայի դեմ սկսված պատերազմական գործողութիւնները:

⁹³ „The Times“, 10.VI.1941.

⁹⁴ W. Castle, Syrian pageant, p. 163.

⁹⁵ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 240.

⁹⁶ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 87.

11-ից համարվեցին դադարեցված, Վիշիական Ֆրանսիան համաձայնվեց, որ դաշնակից զորքերը օկուպացնեն Սիրիան և Լիբանանը: Վիշիականները ստիպված էին հեռանալ Սիրիայից և Լիբանանից: Վիշիական բանակում ծառայող սպաների ու զինվորների մի մասը միացավ Ազատ Ֆրանսիայի բանակին, իսկ մյուս մասը մնաց հավատարիմ Վիշիի ռեժիմին և գեներալ Դենցի հետ միասին հեռացավ Սիրիայից:

Վիշիական զորքերի պարտությունից հետո, Սիրիան և Լիբանանը Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի տնօրինության տակ դրեցին իրենց նավահանգիստները, երկաթուղային և խճուղային ճանապարհները և զորանոցները: Երիտասարդներից շատերը մտան դաշնակիցների բանակը⁹⁷:

Գեներալ Կատրուի դեկլարացիան Սիրիայի և Լիբանանի անկախության վերաբերյալ: 1941 թ. հունիսի 8-ին, պատերազմական գործողությունների հենց առաջին օրը, հրապարակվեց Լեանտում Ազատ Ֆրանսիայի զորքերի հրամանատար գեներալ Կատրուի դեկլարացիան ուղղված Սիրիայի և Լիբանանի բնակչությանը: Դիմելով նրանց Կատրուն ասում է. «Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդ... ես զալիս եմ վերջ դնելու մանդատային ռեժիմին և ձեզ հռչակելու ազատ ու անկախ: Դուք, այսպիսով, այս պահից սկսած սուվերեն և անկախ ժողովուրդներ եք»⁹⁸: Այնուհետև նշելով, որ սիրիացիների և լիբանանցիների զործն է, թե նրանք մի պետություն կկազմեն, թե առանձին պետություններ, Կատրուն հայտարարում է, որ Քրուր դեպքերում ձեր անկախ և սուվերեն ստատուսը կերաշխավորվի մի պայմանագրով, որը կորոշի մեր փոխադարձ հարաբերությունները⁹⁹: Գեներալ Կատրուն նշում է, որ բանակցություններն այդ պայմանագիրը կնքելու համար իր և Սիրիայի ու Լիբանանի ներկայացուցիչների միջև կսկսվեն հենց որ դրա հնարավորությունը ստեղծվի: Վերջում Կատրուն կրկին հիշեցնելով, որ Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի զորքերը մտել են Սիրիա և Լիբանան նրանց ազատությունը Գերմանիայից պաշտպանելու համար, ավելացնում է. «Մենք շնք կարող թույլ տալ, որ

⁹⁷ ادیب فرحات، لبنان و سوريا، ص ۱۶۶

⁹⁸ „Documents on International affairs. 1939—1946“, v. II, London, 1954, p. 172.

⁹⁹ Նույն տեղում:

լեանտում Ֆրանսիայի դարավոր պատմություն ունեցող շահերը հանձնվին թշնամուն»¹⁰⁰:

Այդ նույն օրը՝ 1941 թ. հունիսի 8-ին, հրապարակվեց կահիրեում անգլիական դեսպան սըր Լեմպսոնի հայտարարությունը, որտեղ ասված էր. «Նորին Մեծության Միացյալ Թագավորության կառավարության կողմից ես լիազորված եմ հայտարարելու, որ նա պաշտպանում և իրեն կապում է Սիրիայի և Լիբանանի անկախության վերաբերյալ գններալ դը Գոլլի անունից գններալ կատրուի տված հավաստիացումների հետ»¹⁰¹, Այնուհետև Լեմպսոնը հայտնում էր, որ եթե Սիրիան ու Լիբանանը աջակցեն դաշնակիցներին, ապա նրանք կօգտվեն տնտեսական ու առևտրական այն բոլոր բարիքներից, որ վայելում են դաշնակիցներին միացած երկրները: Անգլիան խոստանում էր վերացնել տնտեսական բլոկադան և Լեանտի երկրները մտցնել ստերլինգյան գոտու մեջ:

Կատրուի դեկլարացիան լրիվ պաշտպանելու մասին խոսվում էր նաև անգլիական կառավարության 1941 թ. հունիսի 8-ի հայտարարության մեջ¹⁰²:

Ինչով բացատրել Կատրուի դեկլարացիայի երևան գալը և ինչու էր Անգլիան հանդես գալիս որպես այդ դեկլարացիայի երաշխավոր:

Այս հարցերը խիստ կարևոր են Լեանտում ֆրանսիական քաղաքականության և անգլո-ֆրանսիական փոխհարաբերությունների շատ կողմերի վրա լույս սփռելու տեսակետից:

Ազատ Ֆրանսիան ստիպված էր հրապարակել Սիրիային և Լիբանանին անկախություն տալու վերաբերյալ վերոհիշյալ դեկլարացիան: Նա, ինչպես և Անգլիան, լավ էր հասկանում, որ սկսել պատերազմական գործողություններ և ոչինչ չխոստանալ Լեանտի ժողովուրդներին, անմտություն է: Այդ դեպքում նրանք չէին կարող նվաճել նրանց համակրանքն ու աջակցությունը, որը խիստ անհրաժեշտ էր Դենցի զորքերին պարտության մատնելու համար: Սակայն Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների վստահությունն ու օժանդակությունը ձեռք բերելու համար պետք էին ոչ թե ինչ-որ երկրորդական խոստումներ, այլ երաշխիքներ նրանց համար ամենակարևոր ու կենսական հարցում՝ անկախության հարցում:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

¹⁰¹ „Statements of policy by His Majesty's Government in the United Kingdom in respect of Syria and Lebanon. 8th June-9th September 1941“, London, 1945, p. 2.

¹⁰² ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 1, л. 238, л. 8.

վկայում են անգլո-ֆրանսիական հակամարտության մասին: Դր Գոլլը նշում է, որ երբ պատրաստվում էր Կատրուի ղեկավարացիան, Լեմպսոնը պահանջեց, որ այն հրապարակվի Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի անունից¹⁰³: Դր Գոլլը մերժում է անգլիացիների այդ առաջարկը: Դրանից հետո անգլիական ղեսպան Լեմպսոնը պահանջում է Կատրուի ղեկավարացիայի տեքստում նշել, որ Ֆրանսիական խոստովանները երաշխավորվում են անգլիական կառավարության կողմից: Դր Գոլլը մերժում է նաև այս, ինչպես նաև Չեռչիլի համանման առաջարկությունը¹⁰⁴: Սակայն անգլիացիները չեն ընկրծվում և դիմում են այլ քայլի: 1941 թ. հունիսի 8-ին, երբ հրապարակվեց Կատրուի ղեկավարացիան, այդ նույն օրը անգլիական կառավարությունը հրապարակեց վերոհիշյալ ղեկավարացիան: Դա ուղղակի անակնկալ էր Ազատ Ֆրանսիայի համար:

Ստանձնելով Միրիայի և Լիբանանի անկախության ու սուվերենության երաշխավորի դերը, որի հետ ստիպված համաձայնվեց Ազատ Ֆրանսիան, Անգլիան դրանով պաշտոնական իրավունք էր ձեռք բերում խառնվել այդ երկրների ներքին գործերին և նրանց ու Ազատ Ֆրանսիայի փոխհարաբերություններին: Դա լեզալացված մի սողանցք էր, որի օգնությամբ Անգլիան ամեն կերպ ընդլայնում էր իր ազդեցությունը այդ երկրներում:

Դա չէր խանգարում Անգլիային ժամանակ առ ժամանակ հայտարարելու, որ ինքը Լեանտի երկրներում հատուկ նպատակներ չի հետապնդում և չի ուզում Ֆրանսիային այդ շրջանից դուրս մղել և նրա տեղը գրավել: Այդ հարցում պարզություն մտցնելու և Ազատ Ֆրանսիայի անհանգստությունը վերացնելու համար Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի միջև 1941 թ. օգոստոսի 7-ին կնքվեց մի համաձայնագիր, որը հայտնի է Լիթթլտոն—դը Գոլլի համաձայնագիր անունով: Դա ըստ էության նամակների փոխանակություն էր Մերձավոր Արևելքում բրիտանական մինիստր-ռեզիդենտ Օլիվեր Լիթթլտոնի և Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավար Շարլ դը Գոլլի միջև, Դր Գոլլին ուղղված իր նամակում Լիթթլտոնը նրան հավաստիացնում էր, որ «Մեծ Բրիտանիան Միրիայում կամ Լիբանանում պատերազմը շահելուց բացի ուրիշ ոչ մի շահ չունի»¹⁰⁵: Նա նշում էր, որ թե՛ Մեծ Բրիտանիան և թե՛ Ազատ Ֆրան-

¹⁰³ III. de Голль, Военные мемуары, т. I, М., 1957, стр. 211—212.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 212:

¹⁰⁵ J. Hurewitz, „Diplomacy in the Near and Middle East“, v. II, New York, 1956, p. 232.

սիան կողմնակից են նրանց անկախութեանը: Անդրադառնալով Յրանսիայի իրավունքներին Լեանտում՝ Լիթթլտոնը անգլիական կառավարութեան անունից պաշտոնապես նշում էր. «...մենք բացահայտորեն ընդունում ենք, որ Յրանսիան, համեմատած եվրոպական որևէ այլ տերութեան հետ, Սիրիայում և Լիբանանում պետք է ունենա տիրապետող դիրքեր»¹⁰⁶: Այլ կերպ ասած, Անգլիան ճանաչում էր Յրանսիայի իրավունքներն ու շահերը Լեանտի երկրներում: Դը Գոլլը հենց այդպես էլ հասկանում էր բրիտանական մինիստր-ռեզիդենտի նամակի իմաստը: Այդ բանը պարզ երևում է դը Գոլլի նամակից, որտեղ վերջինս շեշտը դնում է հենց այդ հանգամանքի վրա: Դը Գոլլն իր նամակը հենց այդտեղից էլ սկսում է: Նա գրում է.— «Ինձ համար հաճելի է նշել ձեր հավաստիացումները, որ դուք կրկին ինձ տալիս եք այն մասին, որ Մեծ Բրիտանիան Սիրիայում և Լիբանանում ոչ մի շահ չունի և որ Մեծ Բրիտանիան ճանաչում է առաջիկայում Յրանսիայի տիրապետող և արտոնյալ դիրքը այս պետութիւններում»¹⁰⁷:

Այս նամակափոխանակութիւնը, որ պաշտոնական համաձայնագրի ուժ ուներ, ընկավ Անգլիայի և Ազատ Յրանսիայի փոխհարաբերութիւնների հիմքում, թեև դա, ինչպես արդեն նշել ենք, չվերացրեց մրցակցութիւնը այդ երկու պետութիւնների միջև: Ազատ Յրանսիան դրանից հետո էլ անընդհատ կասկածում էր Լեանտից իրեն դուրս մղելու Անգլիայի մտադրութիւնների մեջ: Եվ դա էր պատճառը, որ անգլո-ֆրանսիական հարաբերութիւնները երբեք անկեղծ չդարձան: Բայց Ազատ Յրանսիան ուրիշ ընտրութիւն չուներ և ստիպված համակերպվում էր ստեղծված պայմաններին, որովհետև Մեծ Բրիտանիան իրենից անհամեմատ ուժեղ էր: Դա իր արտացոլումը գտավ նաև Լեանտի երկրների կառավարման մեջ: Վիշիի տիրապետութիւնից ազատագրվելուց հետո Սիրիայում և Լիբանանում տերիտորիալ հսկողութիւնը պետք է իրականացնէր Ազատ Յրանսիան: Նա էր պատասխանատու քաղաքացիական վարչութեան համար¹⁰⁸, Սակայն իրականում այդ երկրներում կանգնած էին հիմնականում անգլիական կայսերական Զ-րդ բանակի զորքերը և անգլիացիների ձեռքում էր գտնվում ռազմական գերագույն իշխանութիւնը: Սա վճռական

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ A Hourani, Syria and Lebanon, p. 244.

նշանակութիւն ունեցող մի հանգամանք էր, որի իմաստը ֆրանսիական իշխանութիւնները շատ լավ էին հասկանում: Օգտվելով իրենց այդ գերազանցութիւնից անգլիական ռազմական իշխանութիւնները Սիրիան և Լիբանանը մտցրին իրենց կողմից վերահսկվող մերձավորարևելյան տերիտորիաների շրջանակների մեջ:

Սիրիայի ժողովրդական մասսաների վերաբերմունքը դաշնակիցներին և 1941 թ. հունիսի 8-ի ֆրանսիական ղեկավարացիայի նկատմամբ: Սեպտեմբերի 27-ի ֆրանսիական ղեկավարացիան: Վիշիական զորքերի ու գերմանական գործակալների դուրս մղումը և դաշնակից զորքերի մուտքը Սիրիա և Լիբանան տեղի բնակչութիւնն ընդհանուր առմամբ ընդունեց ջերմութեամբ¹⁰⁹, եւ զահասկանալի է: Բնակչութիւնը և առաջադիմական ուժերը վախենում էին ֆաշիստական վտանգից, որ կախվել էր նրանց գլխին: Անգլիական և Ազատ Ֆրանսիայի զորքերի մուտքը նրանց ազատում էր այդ սարսափելի մղձավանջից: Ահա թե ինչու տեղական բնակչութիւնը ողջունեց դաշնակից զորքերին և օգնեց երկրից արտաքսելու ֆաշիստական գործակալներին:

Սիրիայում հակաֆաշիստական շարժումը սկսվել էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբից, երբ իտալական և գերմանական գործակալները ժամանեցին Լեանտ: Սիրիայում և Լիբանանում հակաֆաշիստական ուժերը միավորվել և ստեղծել էին «Յաշիզմի և Նացիզմի դեմ պայքարի լիգա»¹¹⁰, որը մեծ հեղինակութիւն էր վայելում ժողովրդական մասսաների շրջանում: Նա հրատարակում էր «Աթ-Թարիկ» («Ուղի») ամսագիրը, որի էջերում հետևողականորեն մերկացվում էին ֆաշիզմի և Լեանտի երկրներում նրանց գործակալների գործողութիւնները, կոչ էր արվում ժողովրդական մասսաներին զգոն ու պատրաստ լինել հարվածելու ռեակցիոն ուժերին: Բացի այդ ստեղծվեց «Սովետական Միութիւնի բարեկամների ընկերութիւն»¹¹¹, որը նույնպես օգնում էր Լեանտի ժողովրդական մասսաների հակաֆաշիստական պայքարին:

Այդ պայքարի առաջին շարքերում ընթանում էր Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնը, որը թեև մինչև 1942 թվականի ապրիլ ամիսը արգելված էր, սակայն կապը չէր

¹⁰⁹ „Syria. Geography and history“, Damascus, 1955, p. 165.

¹¹⁰ «Современная Сирия», стр. 153.

¹¹¹ Նույն տեղում:

կտրել աշխատավորական մասսաներից, և ընդհատակյա ժանր պայմաններում ուղղութիւն էր տալիս նրանց պայքարին: Թերևս դա ի նկատի ունի բուրժուական պատմաբան, կոմունիստական շարժման հարցերով զբաղվող Վ. Լաքուրը, երբ իր «Կոմունիզմը և նացիոնալիզմը Միջին Արևելքում» գրքում գրում է. «Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնը Միջին Արևելքի բուրժուական կոմունիստական կուսակցութիւններից ամենաուժեղը և ամենալավ կազմակերպվածն է»¹¹²: Սիրիական կոմունիստներն ակտիվ կերպով մասնակցում էին «Ֆաշիզմի և նացիզմի դեմ պայքարի լիգայի» աշխատանքներին, օգտագործում արհմիութիւնները և այլ կազմակերպութիւններ մասսաներին մոբիլիզացնելու և ֆաշիստական ու ռեակցիոն ուժերին հակահարված տալու համար: Այդպիսի տակտիկայի շնորհիվ բարձրացավ նրանց հեղինակութիւնը աշխատավորական մասսաների շրջանում: Այդ բանը ընդունում է նաև Վ. Լաքուրը, նշելով, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կոմունիստների ազդեցութիւնը Սիրիայում և Լիբանանում ուժեղացավ¹¹³:

Ինչպես նշվեց, սիրիական ժողովրդական մասսաները ընդհանուր առմամբ զոհունակութեամբ ընդունեցին դաշնակիցների մուտքը Սիրիա: Սակայն այդ, այսպես ասած, տոնական տրամադրութիւնը երկար չտևեց: Այն բանից հետո, երբ սիրիական հասարակայնութիւնը իմացավ, որ Անգլիան ճանաչում է Ֆրանսիայի հատուկ շահերը Սիրիայում, իսկ գններալ դը Գոլլը հայտարարեց, որ անունների և անձնավորութիւնների փոփոխումը չի նշանակում, որ Ֆրանսիան փոխվել է, այդ տոնական տրամադրութիւնը և բարյացակամ վերաբերմունքը վերածվեց դժգոհութեան ու զայրույթի: Սիրիայի հայրենասիրական ուժերը շատ լավ էին հասկանում, որ Լիթթլտոն—դը Գոլլ համաձայնագիրը հակասում էր 1941 թ. հունիսի 8-ի դեկլարացիային, որը խոստանում էր մանդատային ռեժիմի վերացում և Սիրիայի ու Լիբանանի անկախութեան լրիվ ճանաչում: Կ. Հոլլինգուորթը նշում է, որ Լեանտի երկրների տիրապետող դասակարգերը լավ էին հիշում այդ խոստումը և արդեն հոգնել էին սպասելուց¹¹⁴: Այդ բանը հաստատում է նաև Ս. Լոնգրիգը, նշելով, որ սիրիացիները ոչ մի կերպ չեն

¹¹² W. Laqueur, Communism and nationalism in the Middle East, London, 1957, p. 137.

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ C. Hollingworth, The arabs and the West, London, 1952, p. 95.

համաձայնվում անկախություն տալու հետաձգմանը¹¹⁵։ Մասսաների և առաջադիմական ուժերի դժգոհությունը հասել էր մի այնպիսի աստիճանի, որ ամեն բոլոր կարող էր պայթյուն տեղի ունենալ։ Հաշվի առնելով այս հանգամանքը Ազատ Ֆրանսիան որոշեց մի փոքր զիջում կատարել։ Գեներալ Կատրուն, որ հունիսի 24-ից սկսեց կոչվել ֆրանսիական գլխավոր ղեկգատ լեանտում¹¹⁶, հարկադրված 1941 թ. սեպտեմբերի 27-ին կրկին հավաստեց հունիսի 8-ի դեկլարացիան և պաշտոնապես Սիրիան հռչակեց անկախ պետություն։ 1941 թ. սեպտեմբերի 28-ին գեներալ Կատրուն սիրիական ժողովրդին ուղղած իր կոչի մեջ նշելով, որ ինքը կատարում է հունիսի 8-ի դեկլարացիայում տված խոստումները, հայտարարում էր. «Այսպիսով, սկսվեց մի դարաշրջան, երբ անկախ ու սուվերեն Սիրիան ինքը կտնօրինի իր ճակատագիրը։

Սիրիական պետությունը այժմվանից կիրականացնի իր իրավունքները և իրավասությունները որպես անկախ ու սուվերեն պետություն»¹¹⁷։

Խալեզ ալ-Ազրմի կառավարությունը հրաժարական տվեց նոր կառավարություն կազմելու վերաբերյալ Կատրուն բանակցություններ սկսեց Հաշիմ ալ-Աթասիի և սիրիական մյուս ակնավոր քաղաքական գործիչների հետ։ Սակայն այդ բանակցությունները ոչ մի արդյունք չտվին, որովհետև այդ գործիչները շէին ցանկանում իրենց մասնակցությունը բերել մի կառավարության, որը լոկ դործիք էր լինելու գլխավոր ղեկգատի ձեռքին։ Այնժամ Կատրուն հարկադրված դիմեց շեյխ Թաշ էդ-Ռինին, որը հայտնի էր ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների հետ համագործակցելու իր անցյալով ու ցանկություններով։ Վերջինս տվեց իր համաձայնությունը և նշանակվեց Սիրիայի պրեզիդենտ¹¹⁸։ Պրեմիեր-մինիստր նշանակվեց Հասան ալ-Հաքիմը, Նրա կառավարության մեջ չմտավ «Քուֆլա վաթանիային» պատկանող և ոչ մի գործիչ։

Ինչպե՞ս ընդունեց Սիրիան այս «փոփոխություններն» ու նորամուծությունները։ Ո՛չ սեպտեմբերի 27-ի դեկլարացիան և ո՛չ էլ նոր կառավարության ստեղծումը խանդավառություն չառաջացրեց

¹¹⁵ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 248.

¹¹⁶ R. Cere, Ch. Rousseau, Chronologie du conflit mondial (1935—1945), Paris, 1945, p. 482.

¹¹⁷ „Documents on international affairs. 1939—1946“, v. II, p. 181.

¹¹⁸ N. Ziadeh, Syria and Lebanon, p. 268.

ղեմնկրատական ու հակաիմպերիալիստական ուժերի մոտ: Ընդհակառակը, ինչպես նշում է Ամին Սաիդը «սիրիացիները միահամուռ դատապարտեցին այդ քայլը (Քաջ էդ-Դինին պրեզիդենտ նշանակելը—Ն. Հ.), այն դիտելով որպես ապացույց այն բանի, որ «Ազատ Ֆրանսիան» անբարյացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերում Սիրիայի նկատմամբ, կիրառելով մի քաղաքականութուն, որը ոչնչով չէր տարբերվում հին ֆրանսիական քաղաքականությունից»¹¹⁹:

Սիրիայի ազգային և հակաիմպերիալիստական ուժերի այդպիսի վերաբերմունքը պետք է բացատրել երկու հանգամանքով:

Նախ, սեպտեմբերի 27-ի դեկլարացիան, ինչպես նաև հունիսի 8-ի, լոկ ձևականորեն էր հռչակում Սիրիայի անկախությունը: Իրականում փաստացի ամբողջ իշխանությունը շարունակում էր մնալ ֆրանսիական իմպերիալիստների ձեռքում: Նաջիբ ալ-Արմանադին նշում է, որ «այդ անկախությունը իրական չէր, Ֆրանսիացիները շարունակում էին գործադրել իրենց նախկին մեթոդները»¹²⁰: Ըստ այդ դեկլարացիայի Սիրիան խստորեն հետևելու էր ֆրանսիական քաղաքականությանը, Սիրիացիները հսկողության ոչ մի իրավունք չունեին բանակի և ոստիկանական ուժերի վրա, չէին կարող խառնվել հասարակական ու տնտեսական գործերին: Այդ բոլորը առաջվա նման մնում էր ֆրանսիական իշխանությունների տնօրինության տակ: Նրանց տնօրինության տակ էին մնում նաև կապի բոլոր միջոցները¹²¹: Բացի այդ, գլխավոր դելեգատը, որի վճիռները վերջնական էին, ըստ էության ոչնչով չէր տարբերվում գլխավոր կոմիսարից: Ընդհանրապես՝ լոկ ցուցանակի փոփոխումը, իսկ ըստ էության նախկին քաղաքականությունը վարելը, հատուկ էր Ազատ Ֆրանսիային, Այդ հանգամանքի վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Ֆ. Հիթթին: Նա իրավացիորեն նշելով, որ 1941 թ. սեպտեմբերի 27-ի դեկլարացիայով Սիրիային տրված անկախությունը ավելի շատ անվանական էր, քան թե իրական, ավելացնում է. «Շատ քիչ փոփոխություն կար անձնավորությունների և առավել քիչ մեթոդների մեջ...»¹²²: Հիրավի, ֆրանսիական

¹¹⁹ Amin Saïd, *Восстания арабов в XX в.*, стр. 135.

¹²⁰ نجيب الازمنازی، معاضرات عن سوريا، ص ۱۳۰

¹²¹ S. Longrigg, *Syria and Lebanon under French mandate*, p. 232.

¹²² Ph. Hitti, *Syria*, p. 248.

նոր իշխանութիւնները ղեկավարման մեթոդներէ մեջ ոչ մի փոփոխութիւն չմտցրին: Նրանք այդ տեսակետից նույնպէս եղան հին Յրանսիայի ուղղակի ժառանգորդները:

Երկրորդ, նրանց դժգոհութեան մյուս պատճառն այն էր, որ նոր պրեզիդենտը, ինչպէս նաև կառավարութիւնը ոչ թե ընտրվեցին ժողովրդի կողմից, այլ նշանակվեցին զլիսավոր ղեկնգատի կողմից: Այլ կերպ ասած, լրիվ պահպանվեց զլիսավոր կոմիսարները պրակտիկան: Սիրիայի դեմոկրատական ուժերը սպասում էին, որ Ազատ Յրանսիան, որը հունիսի 8-ի և սեպտեմբերի 27-ի դեկլարացիաներով ընդունել էր Սիրիայի անկախ ու սուվերեն լինելը, թույլ կտա, որ Սիրիայում տեղի ունենան ազատ պաշտման տակաւն ընտրութիւններ, որը և իրավասու կլիներ ընտրել պրեզիդենտ ու կազմել կառավարութիւն: Սակայն Ազատ Յրանսիան այդ բանին չգնաց: Նա սահմանադրական կյանքը Սիրիայում չվերականգնեց և գերադասեց գործել մանդատային ռեժիմին հատուկ օրենքներով ու մեթոդներով:

Ինչպէս տեսնում ենք, գոյութիւն ունենալով ակնհայտ հակասութիւն Ազատ Յրանսիայի խոսքերի և գործերի միջև: Մի կողմից նա հայտարարում էր լեանտի երկրներում մանդատային ռեժիմի վերացման և նրանց անկախութեան ճանաչման մասին, իսկ մյուս կողմից՝ գործնականում ձգտում էր առաջվա նման իրերի վիճակը թողնել անփոփոխ:

Ազատ Յրանսիայի այս երկդիմի քաղաքականութիւնը պետք է բացատրել նրանով, որ նա չէր հրաժարվել իր իմպերիալիստական ծրագրերից և ձգտում էր իր տիրապետութեան տակ պահել Ասիայում և Աֆրիկայում գտնվող ֆրանսիական բոլոր գաղութներն ու ենթամանդատային տերիտորիաները: Այդ բանը անհերքելիորեն ապացուցում են պաշտոնական փաստաթղթերը և Ազատ Յրանսիայի ղեկավար գործիչների բազմաթիվ հայտարարութիւնները: Գեներալ դը Գոլլը իր «Ռազմական հուշերում» խոսելով 1941 թ. հունիսի դեպքերին նախորդող շրջանի մասին գրում է. «Գեներալ Կատրուփ հետ միասին ես պարզեցի մեր հեռանկարները: Ամենից առաջ մեզ հետաքրքրում էր դեպքերի ընթացքը Սիրիայում և Լիբանանում: Վաղ թե ուշ մենք հարկադրված էինք լինելու մեկնել այնտեղ: Եթե մենք այնտեղ լինեք, Յրանսիան կկարողանա կարևոր ներդրում անել ընդհանուր ջանքերում: Այդ հնարավորութիւնը բաց թողնելով Յրանսիան կկորցնի իր դիրքերը: Եթե ընդունենք, որ կհաղթեն առանցքի երկրները, ապա նրանք

նույնպէս այնտեղ կհաստատեն իրենց տիրապետութիւնը: Հակա-
ռակ դեպքում մեր տեղը կգրավեն անգլիացիները: Այդ պատճառով
էլ անհրաժեշտ էր առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում Ազատ
Յրանսիայի ազդեցութիւնը տարածել Դամասկոսի և Բեյրութի
վրա»¹²³: Այս մեջբերումից պարզ երևում է, որ դը Գոլլը Ազատ
Յրանսիային տանում էր Լեանտի երկրներ ոչ թէ նրանց ազատելու
գաղութային լծից, ինչպէս մի քանի օր հետո՝ հունիսի 8-ին, նրա
անունից փարիսեցիորեն հայտարարեց Կատրուն, այլ գնում էր
այնտեղ այդ տերիտորիաները պաշտպանելու մյուս իմպերիալիս-
տական պետութիւններին՝ Անգլիայից ու Դերմանիայից, և նրանց
պահելու Յրանսիայի տիրապետութեան ներքո: Դը Գոլլը ասում
էր. «բանի դեռ Արևելքում պատերազմը կշարունակվի, մինք,
բնականաբար, Լեանտի երկրներում կպահպանենք գերագույն իշ-
խանութիւնը և այդ տերիտորիաների վրա մանդատ ունեցող երկ-
րի պարտականութիւնները»¹²⁴: Սակայն Լեանտի երկրներում
Ազատ Յրանսիայի քաղաքականութեան էութեան ու գլխավոր
խնդիրների մասին ամենից հստակ ու հանգամանորեն խոսվում է
դը Գոլլի 1941 թ. հունիսի 24-ի թվակիր նամակում, ուղղված գե-
ներալ Կատրուին: Այդ նամակը կազմելիս գեներալ դը Գոլլը ել-
նում էր այն բանից, որ Սիրիայում և Լիբանանում պետք էր ան-
հասլաղ ամրապնդել Յրանսիայի հեղինակութիւնը, քանի որ
Վիշիի պարտութիւնը չի կարող առիթ ծառայել Յրանսիային
ետին սլան մղելու համար¹²⁵: Մինք ընթերցողի ուշադրութիւնը
հրավիրում ենք մի հանգամանքի վրա ևս, այդ նամակը գրվել է
1941 թ. հունիսի 8-ի ղեկլարացիայից 16 օր հետո, ղեկլարացիա,
որը, «վերացնում էր» մանդատը և Սիրիան ու Լիբանանը հռչակում
անկախ: Այդ նամակում գեներալ դը Գոլլը ցուցում էր տալիս
Կատրուին, որ նա պետք է աշխատի, հնարավորութեան սահման-
ներում, արագ նորմալացնել տնտեսական ու քաղաքական կյանքը
Սիրիայում, կազմակերպի նրա պաշտպանութիւնը, իրականացնի
համազործակցութիւնը դաշնակիցների հետ և այլն: Սակայն դը
Գոլլի նամակի ամենահետաքրքիր մասն այն է, որտեղ խոսվում
է Սիրիայի և Լիբանանի ստատուսի, Յրանսիայի դերի և նրանց
փոխհարաբերութիւնների մասին: Դը Գոլլը Կատրուին տեղե-

¹²³ Մ. ժե Գոլլ, Военные мемуары, т. 1, стр. 200.

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 211:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 513:

կացնելով, որ նա նշանակված է գլխավոր ու լիազոր դելեգատ և գլխավոր հրամանատար Լեանտում, նշում է, որ «դուք կիրակա- նացնեք ամբողջ իշխանությունը, որով մինչև այս մոմենտը օժ- տրված էր Լեանտում Ֆրանսիայի գլխավոր կոմիսարը և կկատա- րեք նրա պարտականությունները»¹²⁶: Ուրեմն գլխավոր դելեգատի և գլխավոր կոմիսարի միջև ոչ մի տարբերություն չկար: Այս հան- դամանքը մենք շեշտում ենք այն պատճառով, որ գլխավոր կոմի- սարի ինստիտուտը մանդատային սիստեմի անկապտելի ատրի- բուտն էր: Այժմ նրա պարտականությունները կատարելու էր գլխավոր դելեգատը: Այլ կերպ ասած, փոխվում էր միայն ցուցա- նակը, իսկ նրա պարտականությունները և լիազորությունների շրջանակները լրիվ համընկնում էին գլխավոր կոմիսարի պար- տականությունների հետ: Այստեղ ոչ մի արտառոց բան չկա, քանի որ, ինչպես երևում է դը Գոլլի նամակի հետագա մասից, Ֆրանսի- սիան բոլորովին մտադիր չէր հրաժարվել մանդատից: Դը Գոլլն Ազատ Ֆրանսիայի անունից այդպես էլ հայտնում է Կատրուին. «Ազգերի լիգայի կողմից Ֆրանսիային 1923 թ. տրված Լեանտի մանդատը պետք է իրականացվի, ինչպես այդ պահանջում են նրա պայմանները, և Ֆրանսիայի առաքելությունը պետք է շարունակ- վի»¹²⁷: Այս որոշումը հակասում էր 1941 թ. հունիսի 8-ի դեկլարա- ցիային, որտեղ Կատրուն Ազատ Ֆրանսիայի անունից հայտարա- րում էր, որ ինքը վերջ է դնում մանդատային ուժի մին: Սրանից հետո հասկանալի է դառնում, թե ինչու գլխավոր դելեգատը օժ- տրվեց նույնպիսի իրավունքներով, ինչպես նախկինում գլխավոր կոմիսարն էր:

Դը Գոլլը շատ լավ հասկանալով, որ Սիրիայի ու Լիբանանի անկախության հարցը օրակարգից լրիվ հանել անհնար է, Կատ- րուին խորհուրդ էր տալիս բանակցություններ սկսել Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքական գործիչների հետ, նրանց և Ֆրանսիայի փոխհարաբերությունները ճշտելու շուրջը: Նա առաջարկում էր կնքել մի պայմանագիր, որը «ապահովեր Ֆրանսիայի շահերը» Լեանտում: Բանակցությունների հիմքում, ըստ նրա, կարելի էր դնել 1936 թ. պայմանագիրը¹²⁸, որը 1939 թ. մերժվել էր Ֆրանսի- սիայի կողմից: Վերադարձը կրկին 1936 թ. պայմանագիրը պա-

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 520:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 521:

¹²⁸ Նույն տեղում:

տահական շէր: Այդ պայմանագիրը, ինչպես նշվել է, թեև վերացնելու էր մանդատը և ճանաչելու էր Սիրիայի անկախութիւնը, սակայն Ֆրանսիային ապահովելու էր ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական տիրապետող դիրքեր այդ երկրում: Նա իր ժամանակի համար մի առաջընթաց քայլ էր, որովհետև խոստանում էր մանդատի վերացում, թեև Ֆրանսիան պահպանելու էր կարևոր դիրքեր և Սիրիան շարունակելու էր կախված մնալ նրանից, այնուամենայնիվ Սիրիայի հակաիմպերիալիստական ուժերը իր ժամանակին համաձայն էին դրան: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ նրանք այնքան ուժեղ չէին, որ դնեին Սիրիայի առանց վերապահութիւն անկախութիւն հարցը և հիմնովին արմատախիլ անեին ֆրանսիական ազդեցութիւնը Սիրիայում:

Սակայն այժմ վերադարձը 1936 թ. պայմանագրին մի քայլ ետ կլինեք: Հիմա ժամանակները փոխվել էին, Ֆրանսիան թուլացել էր, այլևս նախկինը չէր: Միջազգային իրադրութիւնը սիրիացիների համար ավելի նպաստավոր էր: Վերջիններս ավելի հասունացած ու կազմակերպված էին: Բացի այդ, Ազատ Ֆրանսիան հունիսի 8-ի դեկլարացիայով հայտարարել էր, որ այդ օրվանից վերջ է դրվում մանդատին և Սիրիան ու Լիբանանը համարվում են անկախ ու սուվերեն պետութիւն:

Այժմ դը Գոլլի պաշտոնական այս հրամաններին հետո պարզ է դառնում, թե ինչու և՛ հունիսի 8-ի, և՛ սեպտեմբերի 27-ի դեկլարացիայից հետո Սիրիայում մանդատային ռեժիմը չվերացվեց, ընտրութիւններ չանցկացվեցին և կառավարութիւն կազմվեց այնպիսի մարդկանցից, որոնք կողմնակից էին ֆրանսիական իմպերիալիստների հետ համագործակցելուն ու հանդիսանում էին նրանց դրածոներն ու կամակատարները:

1941 թ. սեպտեմբերի դեկլարացիայից և ալ-Հաքիմի կառավարութիւն կազմումից հետո Սիրիան ճանաչեցին մի շարք պետութիւններ: 1941 թ. հոկտեմբերի 27-ին նրա անկախութիւնը ճանաչեց Մեծ Բրիտանիան: 1942 թ. փետրվարին նա զենբալ Սպիրսին նշանակեց որպես լիազոր-մինիստր Սիրիայում և Լիբանանում¹²⁹: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները սպասողական դիրք գրավեցին: Պետական դեպարտամենտը 1941 թ. նոյեմբերի 29-ին հրապարակեց մի հայտարարութիւն, որտեղ ասված էր, որ ԱՄՆ-ը համակրանքով է վերաբերվում Սիրիայի և Լիբանանի ան-

¹²⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 323.

կախությանը: Սակայն ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը Սիրիայի անկախության լիակատար ճանաչումը հետաձգում էր մինչև այն պահը, երբ միջազգային պայմանները, ինչպես ասված էր պետական դեպարտամենտի հայտարարության մեջ, հնարավորութիւն կտան բանակցութիւններ սկսել այդ հարցի շուրջը¹³⁰: Թուրքիան շճանաչեց Սիրիայի անկախութիւնը: Իսկ ինչ վերաբերում է արաբական երկրներին, ապա նրանք տարբեր դիրք զբաղեցին: Սաուդյան Արաբիան ճանաչեց Սիրիայի անկախութիւնն անվերապահորեն, իսկ Եգիպտոսը՝ վերապահությամբ: Նա ճանաչելով Սիրիայի անկախութիւնը, շճանաչեց նրա ներկա կառավարման ձևը¹³¹, Արաբական մյուս երկրները գերադասեցին սպասել մինչև որ Սիրիայի անկախութիւնը, սահմանադրական կառավարութիւն ստեղծելով, կդառնա իրական¹³²:

Սիրիական դեմոկրատական ուժերի պայքարը սահմանադրության վերականգնման և պառլամենտական ընտրությունների անցկացման համար: Ինչպես նշվեց, սեպտեմբերի 27-ի ֆրանսիական դեկլարացիան Սիրիայի անկախության վերաբերյալ նույնպես ձեւական ընույթ էր կրում: Ուստի և Սիրիայում սկսվեց պայքար իրական անկախության համար: Ազգային ազատագրական ուժերի հիմնական պահանջը դարձավ սահմանադրության վերականգնումը և վերադարձը սահմանադրական կյանքին, Այս պահանջը տվյալ էտապում պետք է ճիշտ համարել, քանի որ դա շղթայի այն օղակն էր, որից բռնելով կարելի էր հասնել ֆրանսիական ազդեցության թուլացմանը և Սիրիայի իրական անկախության ամրապնդմանը: Յրանսիական իմպերիալիստները շատ լավ էին հասկանում դա: Այդ պատճառով էլ նրանք լսել անգամ չէին ուզում շուտափույթ ընտրութիւններ անցկացնելու և սահմանադրութիւնը վերականգնելու մասին: Նույնիսկ 1942 թ. ամռանը, երբ դը Գոլլը այցելեց Լեանտի երկրներ և իր աչքերով տեսավ, թե ինչպիսի դժգոհութիւն է կուտակվել Սիրիայում ընդդեմ ֆրանսիական կառավարման, նույնիսկ դրանից հետո նա հայտարարեց, որ Սիրիայում և Լիբանանում ընտրութիւններ տեղի չեն ունենա¹³³:

Երկրում կուտակված դժգոհութիւնն իր արտացոլումը գտավ

¹³⁰ Documents on American foreign relations. July 1941—June 1942՝ v. IV, Boston, 1942, p. 673.

¹³¹ Նույն տեղում:

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 253.

բազմաթիվ հակաֆրանսիական և մասամբ էլ հակաանգլիական ելույթներում, որոնք տեղի ունեցան ամբողջ 1942 թվականին և 1943 թ. սկզբներին: 1942 թ. Հոմսում և Հալեպում ընդհարումներ տեղի ունեցան ֆրանսիական զորքերի և Սիրիայի բնակչության միջև¹³⁴: Այդ նույն թվականին Դամասկոսում կոմունիստների ղեկավարությամբ տեղի ունեցավ մայիսմեկյան մեծ հավաքույթ, որին մասնակցում էին բանվորներ, մտավորականներ, ուսանողներ և այլն¹³⁵: Ներկաների առջև ելույթով հանդես եկավ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Սալեդ Բեկդաշը: Այդ հավաքույթի վերջում ընդունվեց բանաձև, որտեղ ասված էր. «Բոլոր ժողովուրդները և նրանց հետ արաբ ժողովուրդները պիտի ստանան իրենց ազգային իրավունքները, իրենց անկախությունը և իրենց ճակատագիրը տնօրինելու ազատությունը»:

Կնքցն ազատ, անկախ, դեմոկրատական, արաբական Սիրիան»¹³⁶:

Սիրիական դեմոկրատական ուժերը դժգոհ էին նաև անգլիական իշխանություններից: Արխիվային մի վավերագրում այդ մասին կարգում ենք.

«Սիրիայի արաբ բնակչությունը բացահայտ կերպով իր դժգոհությունն է հայտնում անգլիական օկուպանտների վարքագծից: Շատ քաղաքներում տեղի ունեցան արաբների ցույցեր անգլիական զորքերը Սիրիայից հեռացնելու պահանջով: Անգլիական իշխանությունները դրան պատասխանում են արաբների դեմ տեռոր ուժեղացնելով»¹³⁷: Մի շարք վայրերում նրանք փորձում էին ուժով ճնշել այդ ցույցերը, որի հետևանքով տեղի ունեցան ընդհարումներ ցուցարարների և ավստրալիական զորքերի միջև: Այդ ընդհարման ժամանակ սպանվեց 11 և վիրավորվեց 50 զինվոր¹³⁸:

Հակաիմպերիալիստական ելույթները շին դադարում և շարունակվում են 1943 թ. սկզբներին: Այդ ժամանակ հուզումներով էր բռնված ամբողջ հյուսիսային Սիրիան: Հալեպում տեղի ունեցան մի շարք ընդհարումներ¹³⁹: Իսկ փետրվարին ցույցեր տեղի

¹³⁴ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 324:

¹³⁵ «Ժողովուրդի ձայն», 4.V.1942:

¹³⁶ Նույն տեղում:

¹³⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 669, л. 8.

¹³⁸ Նույն տեղում:

¹³⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate, p. 328.

ունեցան Դամասկոսում¹⁴⁰։ Այդ ելույթներին բացի բանվորներից, գյուղացիներից, արհեստավորներից և առևտրական խավից, մասնակցում էր նաև ուսանողութունն ու աշակերտութունը։

Իշխանութունները ժողովրդական ելույթների առաջն առնելու համար դիմում էին բացահայտ ճնշման։ Նրանք արգելում էին ցույցերը և ելույթները։ 1943 թ. մարտին կառավարութայան որոշմամբ մի քանի շաբաթով փակեցին դպրոցները։ Սահմանվեց նաև խիստ զրաքննութուն, մի շարք թերթերի հրատարակութունն արգելվեց¹⁴¹։

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Սիրիայում սկսվել էր մի իսկական համազգային շարժում, որին մասնակցում էին նաև Սիրիայի ազգային փոքրամասնութունները, այդ թվում նաև հայերը։ Սիրիական ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարի ընթացքում հայ զանգվածները, նրա դեմոկրատական ուժերն ու առաջադիմական կազմակերպութունները միշտ էլ կանգնած են եղել սիրիական ժողովրդի և նրա դեմոկրատական ուժերի կողքին՝ ընդդեմ օտարերկրյա իմպերիալիստների։

Հայ դեմոկրատական ուժերը անվերապահորեն պաշտպանում էին սիրիացիների հակաֆաշիստական ու հակաիմպերիալիստական պայքարը և հանդես գալիս հանուն Սիրիայի անկախութայան։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Հայաստանի պաշտպանութայան սիրիական կոմիտեի 1941 թ. հոկտեմբերի նամակը Սիրիայի կառավարութայան ղեկավարին, որտեղ հետևյալն էր ասված. «Մենք չենք մոռանում մեր պարտքը Սիրիայի՝ մեր երկրորդ հայրենիքի հանդեպ։ Մենք պատրաստ ենք օժանդակել դաշնակից ուժերին այս երկու երկրները (Սիրիան և Լիբանանը—Ն. Հ.) նացիստական Գերմանիայից պաշտպանելու համար»¹⁴²։ Սիրիայի տարբեր մասերում տեղի ունեցան հայկական մասսաների հավաքույթներ ուղղված ֆաշիզմի և նրա գործակալների դեմ։ Այդպիսի մի հավաք տեղի ունեցավ 1941 թ. դեկտեմբերի 7-ին Դամասկոսում, որն ընդգծված հականացիստական բնույթ ուներ¹⁴³։

Հետաքրքիր է նշել, որ հայ դեմոկրատները ուղղակի կապ էին տեսնում ֆաշիզմի կործանման և փոքր ազգերի ազատագրման

¹⁴⁰ Նույն տեղում։

¹⁴¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 1957, л. 48.

¹⁴² ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 235, л. 3.

¹⁴³ «Ժողովուրդի ձայն», 27. IV. 1942.

միջև: Այդ միտքը հստակ ձևակերպված է «Ժողովուրդի ձայն»
թերթի 1942 թ. փետրվարի 15-ի խմբագրականում, Այնտեղ այն
միտքն է ընդգծված, որ ֆաշիզմի պարտության շնորհիվ միայն
«կործանումից զերծ կարող են մնալ, էլ ավելի բարգավաճել Հա-
յաստանը, ինչպես նաև Լիբանանը, Սիրիան և մյուս երկրները»¹⁴⁴:

Հայ կոմունիստների, հնչակների և ոսմակվարների սիրիա-
կան դատի հանդեսը բռնած դիրքը մեծապես նպաստեց հայ ժողո-
վրդի վարկի բարձրացմանը արաբների աչքում: Այս գործում
հատկապես պետք է նշել սիրիահայ կոմունիստների թափած մեծ
ջանքերը: Նրանց աշխատանքը ղեկավարում էր Սիրիայի և Լիբա-
նանի կոմունիստական կուսակցության հայկական սեկցիան, Այդ
սեկցիայի գոյության և անձնուրաց գործունեության շնորհիվ
զգալի չափով տարածվեցին կոմունիստական գաղափարները հայ
մասսաների շրջանում: Նրա աշխատանքների մեջ մեծ տեղ է
բռնել արաբների և հայերի բարեկամության ամրապնդման խնդի-
րը: Եվ ևրբ 1947 թ. դեկտեմբերի 30-ին այդ սեկցիան ինքնալու-
ծարթի ենթարկվեց¹⁴⁵, հպարտորեն կարող էր արձանագրել,
որ այդ ուղղությամբ նրա ցանած սերմերն իզուր չեն անցել և որ
նա քիչ բան չի արել արաբ և հայ բարեկամությունն ամրապնդելու
ուղղությամբ:

Հայերի դիրքը բարձր գնահատականի արժանացավ սիրիա-
կան ականավոր գործիչների կողմից: Այդ տեսակետից ուշագրավ
է Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ղեկա-
վարներից մեկի՝ Ֆարաժալա Հելուի ելույթը Բեյրութում «Հայաս-
տանի պաշտպանության լիգայի»՝ 1942 թ. հունվարի 28-ին
կազմակերպած միտինգում: Միտինգը տեղի ունեցավ Սահակյան
մարզադաշտում, որին մասնակցում էր մոտ 5000 հայ¹⁴⁶: Մասնա-
կիցների թվում էին նաև մի շարք արաբ ականավոր հասարակա-
կան գործիչներ, այդ թվում «Ֆաշիզմի և նացիզմի դեմ պայքարող
լիգայի» ղեկավար Անտուան Տաբեթը:

Հանդես գալով միտինգում Հելուն նշում է. «Այս հավաքույթ-
ները, որ տեղի են ունենում Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր շրջաննե-
րի մեջ և որոնց մասնակցում են արաբ և հայ դեմոկրատները,
լավագույն փաստն են արաբ և հայ ժողովուրդներին իրար միա-

¹⁴⁴ Նույն տեղում, 15.II.1942:

¹⁴⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 8088, л. 8—9.

¹⁴⁶ «Ժողովուրդի ձայն», 9.VII.1942:

ցընող նպատակների նույնութիւն»¹⁴⁷, Այնուհետեւ նա ընդգծում է, որ Սիրիայի և Լիբանանի մեջ արաբների և հայերի բախտը միևնույնն է: Այդ պատճառով էլ Սիրիայի և Լիբանանի ազատութիւնից օգտւողը արաբների հետ միասին հայերն են, իսկ «հայ դեմոկրատական շարժման առաջ նետած յուրաքանչյուր քայլը շահւած մի նոր ուժ է արաբ ազգային ազատագրական շարժման համար»¹⁴⁸:

Յարաժայլա Հելուն հայտարարում է, որ հայերը Սիրիայի և Լիբանանի ժողովրդի մեկ սիրելի և կենդանի մասն են, նրանք արաբների եղբայրներն ու ընկերներն են «որպես արժեքավոր օգնական մեր ազատութեան և անկախութեան պայքարի համար»¹⁴⁹: Նա արաբ դեմոկրատների անունից ընդգծում է, որ իրենք իրենց հերթին կանգնած են հայ դեմոկրատների կողքին՝ «լինեն նրանք համայնավար, հնչակյան, ռամկավար կամ ուրիշներ»¹⁵⁰:

Հայ դեմոկրատների կատարած դերի մասին բարձր է խոսում նաև Խալեդ Բեկդաշը: Նա վերլուծելով Սիրիայում և Լիբանանում տիրող քաղաքական իրադրութիւնը, ուժերի փոխհարաբերութիւնը, հակաիմպերիալիստական պայքարի խնդիրները, գալիս է այն եզրակացութեան, որ այդ պայքարում չի կարելի անտեսել հայերի դերը: Ելնելով դրանից, նա 1943 թ. փետրվարին Հալեպում հայերի կողմից կարմիր բանակի 25-րդ տարեդարձի առթիւ կազմակերպւած ժողովում ունեցած իր ելույթում նշում է. «Մենք լավ գիտենք, թե արաբ ազգային որևէ հարցի լուծում, որ նկատի չի առնի Սիրիայի և Լիբանանի հայ ժողովրդի շահերը, անխուսափելիորեն դատապարտւած է ձախողման: Ծշմարիտ արաբ հայրենասերը չի կարող չհարգել Սիրիայի և Լիբանանի հայ ժողովուրդը, որ ազատութեան, դեմոկրատիայի դատի համար տված է անձնազոհ և անկեղծ միլիթաններ»¹⁵¹:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ արաբ և հայ դեմոկրատների ճիշտ քաղաքականութեան և ջանքերի շնորհիւ ամրապնդւում էր արաբ և հայ բարեկամութիւնը: Իսկ դա նշանակում է, որ ամրանում էր հակաիմպերիալիստական պայքարի ճակատը: Եվ թեև հայկական ուժերն այնքան էլ մեծ չէին, սակայն և արհամարհելի

¹⁴⁷ Նույն տեղում:

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

¹⁴⁹ Նույն տեղում:

¹⁵⁰ Նույն տեղում, 10.VII.1942:

¹⁵¹ Նույն տեղում, 17.III.1943:

չէին, և սխալ կլինէր նրանց անտեսել ու, առավել ևս, հաշվից դնել նետել: Հալկական դեմոկրատական շարժման առվակը գալիս էր ավելի հորդառատ դարձնելու հակաիմպերիալիստական պայքարի սիրիական մեծ գետը, որը, կոհակներ տալով, արդեն սկսել էր իր ափերից դուրս գալ:

Սահմանադրութեան վերականգնումը և պառլամենտական ընտրությունների անցկացումը: Շուրթի Քուաթլին Սիրիական Բան-րապետութեան պրեզիդենտ: 1942—1943 թթ. Սիրիայում տեղի ունեցած բացահայտ հակաֆրանսիական ելույթները և երկրում տիրող ընդհանուր դժգոհութիւնը ակնհայտ կերպով ցույց էին տալիս, որ Սիրիայում հասունանում են շատ լուրջ դեպքեր, որոնք կարող են ծանր հետևանքներ ունենալ ֆրանսիական տիրապետութեան համար: Այդ ելույթներն ու համընդհանուր դժգոհութիւնը միաժամանակ ցույց էին տալիս, որ սիրիական ազգային ուժերը ալլևս մտադիր չէին համբերել և կամ դիմել կոմպրոմիսների ֆրանսիական իշխանութիւնների հետ: Նրանք պնդում էին ընտրութիւններ անցկացնելու և սահմանադրական կյանքը վերականգնելու վրա, այն համարելով Սիրիայի ձեռկան անկախութիւնը իրական դարձնելու քայլերից մեկը: Ընտրութիւնների անցկացման վրա պնդում էր նաև Մեծ Բրիտանիան, որոշակի ճնշում գործադրելով Ազատ Ֆրանսիայի վրա¹⁵²:

Ստեղծված պայմաններում Ազատ Ֆրանսիան հարկադրված էր զիջել: Որոշ տատանումներից հետո, 1943 թ. մարտի 25-ին¹⁵³ Ազատ Ֆրանսիան որոշեց վերականգնել 1930 թ. մայիսի 14-ի սահմանադրութիւնը և անցկացնել ընտրութիւններ: Սա արդեն հաղթանակ էր, որ մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին Սիրիայի ժողովրդական մասսաներն ու դեմոկրատական ուժերը: Այդ լուրը գոհունակութեամբ ընդունեց Սիրիայի ազդեցիկ Ազգային բլոկ կուսակցութիւնը, որն արտահայտում էր Սիրիայի ազգային բուրժուազիայի շահերը: Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութեան քաղբլուրոն իր հատուկ նիստում ընդունված որոշման մեջ «կոմունիստների անունով իր հրճվանքն էր հայտնում այս հույժ կարևոր դեպքի համար, որը մեր երկիրը մի քայլով ավե-

¹⁵² نجيب الازمنازى، محاضرات عن سوريا، ص 137

¹⁵³ Սահմանադրութիւնը Սիրիայում վերականգնելու մասին առաջին անգամ հայտարարվեց 1943 թ. հունվարին, սակայն պաշտոնապես դրա վերաբերյալ զեկրոտ ընդունվեց 1943 թ. մարտի 25-ին:

լի է մոտեցնում իր ազգային նպատակների և ցանկութունների իրագործմանը»¹⁵⁴։ Միաժամանակ կոմկուսը պահանջում էր ընտրութուններն անցկացնել դեմոկրատական հիմունքներով և ընտրել այնպիսի դեպուտատներ, որոնք լավագույնս արտահայտեին Սիրիայի ժողովրդի ցանկութունները։

Այս ընդհանուր խանդավառությանը միացան նաև սիրիահայերը։ «Ժողովուրդի ձայն»-ը արտահայտելով նրանց տրամադրութունները, գրում էր. «Նա (Սիրիայի և Լիբանանի հայութունը—Ն. Հ.) գոհունակությամբ ողջունում է ամեն մի քայլ, որ ծառայում է որևէ շահով այս երկրների առաջադիմության, բարգավաճման, ազատության ու անկախության հիմքերի զորացմանը։

Այս ոգիով կմոտենանք մենք սահմանադրության ռեֆիմի վերահաստատման գործին»¹⁵⁵։

Սակայն այս համընդհանուր խանդավառության մեջ լսվում էին առանձին ձայներ, որոնք միանգամայն խորթ էին սիրիական ժողովրդի ձգտումներին ու սպասումներին։ Դեռ գործողության մեջ չէր մտել սահմանադրութունը, երբ որոշակի շրջաններ, գլխավորապես ռեակցիոն կալվածատիրական-ֆեոդալական, այն կարծիքն էին հայտնում, որ Սիրիայում պետք է հաստատվի միապետական ռեֆիմ։ Այդ տեսակետը բացահայտ շարադրեց նրանց տրամադրութուններն արտահայտող «Ալեֆ բա» թերթը։ Նա գրանում էր, որ Սիրիայի երջանկութունը միապետական ռեֆիմի մեջ է, որ «արարները, որոնք իրենց թագավորներին կորցրին 400 տարի առաջ, դրանից հետո ապրել են ծանր ստրկության պայմաններում։ Վերջապես նրանք կրկին գտան ճշմարիտ ուղին։ Նրանց արքաները թագավորում են Եգիպտոսում, Իրաքում, Սաուդյան Արաբիայում և Ծմենում»¹⁵⁶։

Սակայն այդ տեսակետը ոչ մի պաշտպանութուն չգտավ սիրիական հասարակության կողմից։ Սիրիական ժողովուրդը և դեմոկրատական ուժերը գտնում էին, որ Սիրիայի ապագա վարչաձևը պետք է լինի հանրապետական։

1943 թ. մարտի 25-ին, ընտրութուններն անցկացնելու համար, Սիրիայում ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարութուն Աթա ալ-Այյուբիի գլխավորությամբ¹⁵⁷։ Ընտրութունները, հակա-

¹⁵⁴ «Ժողովուրդի ձայն», 13.II.1943:

¹⁵⁵ «Ժողովուրդի ձայն», 1.II.1943:

¹⁵⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 1957, л. 48.

¹⁵⁷ Амун Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 136.

ուակ դեմոկրատական մի շարք կազմակերպությունների պահանջի, երկաստիճան էին, որոնք նշանակվեցին հուլիս ամսին: Այդ ամսի 10—11-ը սեղի ունեցավ ընտրությունների առաջին փուլը, իսկ 26-ին՝ երկրորդը: Ընտրություններին հաղթեցին ազգայնականները: Հաղթանակը տարավ Ազգային բլոկ՝ «Քուբլա վաթանիյա» կուսակցությունը, Շուքրի Քուաթլիի գլխավորությամբ: Սիրիական պառլամենտի անդամ ընտրվեցին նաև շորս հայ դեպուտատներ, մեկը Դամասկոսից, իսկ երեքը՝ Հալեպից¹⁵⁸:

1943 թ. օգոստոսի 17-ին հավաքվեց Սիրիայի նորընտիր պառլամենտը, որը և ազգային շարժման խոշոր դեմքերից մեկին և Ազգային բլոկ կուսակցության լիդեր Շուքրի Քուաթլիին ընտրեց Սիրիայի պրեզիդենտ: Ֆարեզ ալ-Խուրիին ընտրվեց պառլամենտի նախագահ: Մի քանի օր անց կազմվեց առաջին ազգային կառավարությունը՝ Սաադալլա ալ-Ջաբրիի գլխավորությամբ, որը Շուքրի Քուաթլիի համագործակիցներից ու ազգային շարժման վետերաններից մեկն էր:

Սա մեծ հաղթանակ էր, որը գոհունակությամբ ընդունվեց բոլոր սիրիացիների կողմից: Տեղի ունեցան տոնախմբություններ, զանազան բնույթի հավաքներ, որի ժամանակ պատրաստակամություն էր հայտնվում պաշտպանել հանրապետությունը և նրա ձեռք բերած նվաճումները: Իրենց ուրախությունն են հայտնում նաև սիրիահայերը: 1943 թ. դեկտեմբերի 5-ին Դամասկոսի թեմի կաթողիկոսական փոխանորդ գերաշնորհ Ծփրեմ արքեպիսկոպոս Տոհմունին այցելեց Սիրիայի հանրապետության պրեզիդենտ Շուքրի Քուաթլիին և հայտարարեց հետևյալը. «Այսօր կներկայանամ Ձերդ վսեմության իմ ժողովուրդին ներկայացուցիչներով միասին, նրա հավատարմական զգացումների թարգմանը լինելու»¹⁵⁹: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ հայ ժողովուրդը Սիրիայի ամենից անկեղծ և հավատարիմ հպատակը պիտի մնա և «ամեն առիթով ցույց պիտի տա իր հավատարմության զգացումները, գործքով իսկ, եթե հարկ լինի»¹⁶⁰:

Պրեզիդենտը իր պատասխան խոսքում ասում է, որ ինքը չափազանց զգացված է հայերի հավատարմությունից: «Մեր հար-

158 Ն. Գ. Ծագուպեան, Հանուն երջանկության (հուշեր), Գահիրե, 1960, էջ 125:

159 «Ժողովուրդի ձայն», 11.XII.1943:

160 Նույն տեղում:

գանձը և վստահութիւնը հայերի հանդեպ համոզումի ուժ ունի»¹⁶¹, Շուքրի Քուաթլին հայերի պատվիրակութեանը հավաստիացնում է, որ հայերը պետք է օգտվեն այն բոլոր իրավունքներէից, որ օգտը վում են Սիրիայի արաբները: «Իսկ եթե մի օր,—շարունակում է պրեզիդենտը,—որևէ մեկը ուզենա հարվածել հայերի իրավունքները այս երկրներ (Սիրիայի և Լիբանանի—Ն. Հ.) մեջ, ես այդ բանին արգելք պիտի լինեմ, ի հարկին իմ արյանս գնով»¹⁶²:

Սահմանադրութեան վերականգնումը, ընտրութիւնների անցկացումը, պրեզիդենտի ընտրութիւնը և ազգային կառավարութեան կազմումը նշանակում էր լուրջ, թեև ոչ վճռական ու վերջնական քաջ Սիրիայի ազգային անկախութեան և սուվերենութեան նվաճման ուղղութեամբ: Դրա շնորհիվ 1941 թ. հունիսի 8-ի և սեպտեմբերի 27-ի ֆրանսիական դեկլարացիաները Սիրիայի անկախութեան վերաբերյալ ավելի կոնկրետ տեսք ընդունեցին և ձեռք բերին որոշակի բովանդակութիւն: Դրանով ավարտվեց Սիրիայի ազգային-ազատագրական պայքարի մի կարևոր էջը:

Սիրիական կառավարության և դեմոկրատական ուժերի պայքարը սահմանադրության մեջ փոփոխություն մտցնելու և կառավարման ֆունկցիաները Սիրիային փոխանցելու համար: Սիրիայի նորաստեղծ կառավարութեան առջև կանգնած էին մի շարք բարդ ու դժվարին խնդիրներ, որոնց լուծումից էր կախված Սիրիայի անկախութեան իրական լինելու կամ չլինելու ճակատագիրը: Ազգային կառավարութեան ստեղծումից հետո սկզբնական շրջանում Սիրիայի և Ազատ Ֆրանսիայի փոխհարաբերութիւններում իրավական տեսակետից սկզբունքային ոչ մի փոփոխութիւն դեռևս տեղի չէր ունեցել: Ամբողջ իշխանութիւնը նախկինի պես գտնուվում էր ֆրանսիական իմպերիալիստների ձեռքում: Մանդատը, արձանագրված սիրիական սահմանադրութեան մեջ, լրիվ պահպանվում էր, և շարունակում էր գոյութիւն ունենալ զխավոր դեմագատի պաշտոնը՝ վետոյի իր իրավունքով:

Անհրաժեշտ էր Սիրիան ազատագրել մանդատային ուժիմի կապանքներից: Դրա համար պետք էր սահմանադրութիւնից վերացնել այն կետը, որ վերաբերում էր Ֆրանսիայի՝ որպես մանդատային տերութեան իրավունքներին, և Սիրիայի կառավարութեանը փոխանցել երկրի կառավարման ֆունկցիաները:

161 Նույն տեղում:

162 Նույն տեղում:

Ահա այս երկու կարևոր սրբորվմաներն էին կանգնած Սիրիայի ազգային կառավարության և բուրբ հակաիմպերիալիստական ուժերի առջև:

Սակայն Ազատ Ֆրանսիան սիրիական ազգային կառավարության ստեղծումից հետո էլ լսել անգամ չէր ուզում իր իրավունքներից հրաժարվելու և մանդատի վերացման մասին: Ավելի ճիշտ, նա դա կապում էր մի այնպիսի սլայմանագրի կնքման հետ, որն սպահովեր նրա տիրապետող քաղաքական, ռազմական, տնտեսական ու մշակութային դիրքերը Վևանտի երկրներում: Իսկ դա կնշանակեր ըստ էության փոփոխություն շմտցնել Սիրիայի և Լիբանանի ստատուսոում և նրանց, ինչպես նախկինում, կախման մեջ պահել Ֆրանսիայից: Այդ բանը չէր թաքցնում նաև ինքը, Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավար դը Գոլլը, որն իր «Ռազմական հուշեր»-ում գրում է. «Մենք գտնում ենք, որ Ազգերի լիգայի կողմից Ֆրանսիային վստահված մանդատը նրա կողմից կարող է տրվել միայն ապագա միջազգային մարմիններին և դա կարող է անել միայն այնպիսի Ֆրանսիական կառավարություն, որն արդեն ժամանակավոր իշխանություն չի լինի: Հենց այդպիսին էր մեր դիրքը»¹⁶³: Այս հատվածում պարզ դրսևորվում է տրամաբանական անհետեվողականությունն Ազատ Ֆրանսիայի ղեկավարների գործողությունների մեջ: Ազատ Ֆրանսիան այդ հարցում հանդես եկավ որպես հին Ֆրանսիայի իսկական ժառանգորդը: Հենց այդ իրավունքի վրա հենվելով էր, որ Ազատ Ֆրանսիան մտավ Սիրիա և Լիբանան, այնտեղ հաստատեց իր իշխանությունը, օգտվեց մանդատով Ֆրանսիային տրվող բոլոր իրավունքներից և այլն: Սակայն, այժմ, երբ հարց էր դրվում մանդատը վերացնելու և իշխանությունը սիրիական ազգային օրինական ուժերին փոխանցելու մասին, այդ նույն Ազատ Ֆրանսիան հայտարարում էր, թե պետք է սպասել, որովհետև ինքը ժամանակավոր է և մանդատի վերացման հարցը իրավասու է լուծել Ֆրանսիայի ապագա՝ ոչ ժամանակավոր կառավարությունը:

Մյուս կողմից մանդատի վերացման հարցը դը Գոլլը և իր համախոհները կապում էին ապագա միջազգային կազմակերպության հետ: Սա նույնպես մի խորամանկ քայլ էր նրանց կողմից, որովհետև ոչ ոք, և առավել ևս Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները, այդ ժամանակ՝ 1944 թվականին, չէին կարող ասել, թե երբ իրեն

¹⁶³ III. de Gaulle, Военные мемуары, т. 2, М., 1962, стр. 230.

խայտառակած Ազգերի լիգայի փոխարեն կստեղծվի մի նոր միջազգային կազմակերպություն, և ընդհանրապես այն կստեղծվի, թե՞ ոչ:

Հասկանալի է, որ դը Գոլլի փաստարկները լոկ պատրվակ էին Սիրիայի ու Լիբանանի իրական անկախության հարցի լուծումը հետաձգելու, եթե ոչ ընդհանրապես տապալելու համար:

Շարունակելով իր մտքերը, դը Գոլլը նշում է, որ 1943—1944 թթ. «մենք ենթադրում էինք, որ Դամասկոսի և Բեյրութի կառավարությունները իրենց պահանջներով կարող էին սպասել մինչև պատերազմի վերջը և այն ժամանակ կլուծվեին վերջին ձևակառուցումները, որոնք դեռևս սահմանափակում էին այդ երկրների սովորենությունը: Ե՛վ Սիրիան, և՛ Լիբանանը, անկասկած, կսպասեին, եթե Լոնդոնը չխրախուսեր նրանց պահանջները»¹⁶⁴։ Դը Գոլլի փաստարկներն այս հարցում հիմնավորված չեն: Նախ, ինչո՞ւ պետք է Սիրիան ու Լիբանանը իրենց անկախության հարցը հետաձգեին մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը, որի ժամկետը ոչ ոք չէր կարող ճշտությունամբ գուշակել: Մի գուցե դը Գոլլը այդ հարցը առաջ է քաշում ի նկատի ունենալով ռազմա-ստրատեգիական ինչ-որ պլաններ: Բնավ ոչ: Սիրիայի ու Լիբանանի լրիվ անկախ լինելը ոչ մի կերպ չէր կարող ազդել պատերազմական գործողությունների և, առավել ևս, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ելքի վրա: Սիրիան ու Լիբանանը պատկանում էին դեմոկրատական լագերին և պաշտպանում էին դաշնակիցներին ընդդեմ առանցքի երկրների: Հետևաբար, պատերազմը պատճառաբանելով փորձել արդարացնել մանդատի պահպանումն ու Սիրիայի և Լիբանանի կախյալ վիճակը, ոչ մի հիմք չկար:

Երկրորդ, դը Գոլլը գտնում է, որ Սիրիան ու Լիբանանը անկախության վերաբերյալ իրենց պահանջները կհետաձգեին, եթե Անգլիան նրանց չդրդեր ու չխրախուսեր: Որ Մեծ Բրիտանիան իրոք ձգտում էր ֆրանսիական մանդատի վերացմանը Սիրիայում և Լիբանանում, դա պատմական անհերքելի իրողություն է: Անգլիայի այդ քաղաքականությունը, ինչպես նշել ենք, պետք է բացատրել ոչ թե նրա ազատասիրությունը և գաղութային ճնշված ժողովուրդներին անկախություն շնորհելու ձգտումով, այլ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստական հակասություններով, Ֆրանսիային դուրս

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 231:

մղելու և այդ երկրներում իր ազդեցութիւնն ամրապնդելու միտումներով: Պատմական կոնկրետ պայմանների դասավորման հետեանքով, երբ Սիրիայում և Լիբանանում կանգնած էին անգլիական խոշոր ռազմական ուժեր և երբ այդ երկրները գտնվում էին բրիտանական տնտեսական հսկողութիւնն ներքո, այդպիսի պայմաններում Անգլիայի շահերին ընամ շէր հակասում ֆրանսիական մանդատի վերացումը և Լեանտի երկրներին անկախութիւն տալը: Ֆրանսիայից անկախ Սիրիան և Լիբանանը, ըստ Մեծ Բրիտանիայի, յուղալի պատառ կլինեին իր իմպերիալիստական ատորժակը բավարարելու համար: Եվ շնայած այս հանգամանքին, սխալ կլինեիր Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութիւնների պահանջը մանդատի վերացման և իշխանութիւնն փոխանցման վերաբերյալ հանգեցնել անգլիական քաղաքականութիւնն որոգայթներին, ինչպես ասում է գեներալ դը Գոլլը: Նա լրիվ հաշվից դուրս է գցում այդ երկրների ժողովուրդներին, հակաիմպերիալիստական ուժերին և նրանց մոտ 25 տարվա հակաֆրանսիական պայքարը հանուն Սիրիայի և Լիբանանի անկախութիւնն:

Չնայած Ազատ Ֆրանսիայի դժգոհութիւնն ու դիմադրութիւնը Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութիւնները ձեռնամուխ եղան իրենց երկրի սահմանադրութիւններից Ֆրանսիայի իրավունքներին ու մանդատին վերաբերող հոդվածների վերացմանը: Այդ հարցը հանձնվեց պառլամենտական հանձնաժողովի քննարկմանը: Ի պատասխան դրան, Ազատ Ֆրանսիայի Ազատագրութիւն կոմիտեն 1943 թ. նոյեմբերի 4-ին հրապարակեց մի կոմյունիկե, որտեղ շարադրված էին Ֆրանսիայի քաղաքականութիւնն հիմնական սկզբունքները Սիրիայի և Լիբանանի նկատմամբ: Հիմնականում երեք կետերից բաղկացած այդ հայտարարութիւնն մեջ ասված էր.

1. Մինչև Սիրիայի և Լիբանանի հարաբերութիւնները Ֆրանսիայի հետ պարզորոշ ու հատուկ շահմանվեն, Ֆրանսիան հրաժարվում է նրանց փոխանցել որևէ իշխանութիւն, որ իրեն շնորհվել է մանդատի միջոցով:

2. Ազատագրութիւնն կոմիտեն պնդում է, որ ինքն է ներկայացնում Ֆրանսիան, հետևաբար, կարող է իրագործել օրինական ֆրանսիական կառավարութիւնն բոլոր ֆունկցիաները:

3. 1936 թ. պայմանագիրը սկզբում պետք է վավերացնել, որից հետո այն կարելի է փոփոխութիւնն ենթարկել¹⁶⁵:

¹⁶⁵ N. Zladeh, Syria and Lebanon, p. 75.

Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութիւնները մերժեցին Ֆրանսիական այս առաջարկութիւնները, որոնց ընդունումը կնշանակէր Ֆրանսիական մանդատի պահպանում, միայն մի փոքր ձևափոխված:

Դրանից հետո դեպքերի զարգացումը Լիբանանում ստացավ դրամատիկական բնույթ: Լիբանանի կառավարութիւնը, հաշվի չառնելով Ֆրանսիայի վերահիշյալ պահանջները, շտապ հարցը դրեց պառլամենտի քննարկմանը, Պառլամենտը, արտահայտելով ամբողջ ժողովրդի կամքը, 1943 թ. նոյեմբերի 8-ին սահմանադրութիւնից շնչեց այն բոլոր հոդվածները, որոնք վերաբերում էին մանդատին: Դրանով նա պատմական խոշոր քայլ կատարեց՝ Լիբանանը դարձրեց իրավական տեսակետից անկախ ու ինքնիշխան պետութիւն:

Սակայն Ֆրանսիացիները բոլորովին մտադիր չէին զիջել ու հաշտվել մանդատի վերացման հետ, Գործելով գաղութային նվաճումների ու տիրապետութեան ամենամոռայլ ժամանակներին հատուկ մեթոդներով, Ֆրանսիական իշխանութիւնները գլխավոր դելեգատ Ժան Հելլուի¹⁶⁶ հրամանով ձերբակալեցին Լիբանանի պրեզիդենտ Բիշարա ալ-Խուրիին, պրեմիեր-մինիստր Ռիադ Սուհին, մինիստրների մեծ մասին և պառլամենտի մի շարք անդամների: Նրանք երկրում հաստատեցին ուղղակի ռազմական դիկտատուրա:

Ֆրանսիական գաղութարարների այդ քայլը շարսափեցրեց Լիբանանի ժողովրդին: Նա ոտքի ելավ հակահարված տալու իմպերիալիստներին: Փաստորեն Լիբանանը համակվեց համընդհանուր ապստամբութեամբ և զինված պայքար սկսվեց երկրի հակա-իմպերիալիստական ուժերի ու Ֆրանսիական զինված ուժերի միջև: Ի պաշտպանութիւն Լիբանանի արդար դատի, իրենց ձայնը բարձրացրին Սիրիայի ու արաբական մյուս երկրների ժողովուրդները, համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնութիւնը: Կոնֆլիկտին ակտիվորեն միջամտեց նաև Անգլիան, պահանջելով ազատ արձակել բոլոր ձերբակալվածներին և դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները: Անգլիան վարպետորեն օգտվելով այս դեպքերից, հանդես էր գալիս արաբական ժողովուրդների «պաշտպանի» ու «ազատարարի» դերում:

Ազատ Ֆրանսիան, որ չէր սպասում, թե այսպիսի դիմադրու-

¹⁶⁶ Նա այդ պոստում Կատրուին փոխարինեց 1943 թ. հունիսին:

թյան կհանդիպի Լիբանանի հակաիմպերիալիստական ուժերի կողմից, հարկադրված եղավ դիջել: Ազատ արձակեց բոլոր ձերբակալվածներին և ճանաչեց պառլամենտի կողմից Լիբանանի սահմանադրության մեջ մտցրած փոփոխությունները: Դա Լիբանանի հայրենասիրական ուժերի խոշոր հաղթանակն էր և ֆրանսիական իմպերիալիստների պարտությունը:

Լիբանանյան դեպքերը և այն հանգամանքը, որ Ազատ Յրանսիան ճանաչեց Լիբանանի սահմանադրությունից մանդատի վերաբերյալ հողվածների վերացումը, մեծ ծառայություն մատուցեցին Սիրիային: Դրանով արդեն նախադեպ էր ստեղծվել, որից կարող էր օգտվել Սիրիան: Քանի որ Ազատ Յրանսիան համաձայնվել էր մանդատի վերաբերյալ հողվածների վերացմանը Լիբանանում, ապա նա չէր կարող դրա հետ չհամաձայնվել նաև Սիրիայում: Բացի այդ, Ազատ Յրանսիայի համար արդեն անհնար էր դառնում Սիրիայում դիմել նույնպիսի բռնի գործողությունների, ինչպես Լիբանանում: Սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ սիրիական սահմանադրությունից մանդատի վերաբերյալ հողվածի վերացումը անցավ համեմատաբար հարթ, թեև ոչ առանց պայքարի:

Սիրիական սահմանադրությունից ֆրանսիական մանդատի վերաբերյալ հողվածի վերացումը: Սիրիական սահմանադրության մեջ Յրանսիայի իրավունքներին ու մանդատին վերաբերողը 116-րդ հողվածն էր, որը ֆրանսիական իշխանություններին իրավունք էր տալիս ցրել պառլամենտը, փոխել կաբինետը և նույնիսկ դադարեցնել սահմանադրության գործողությունը: Այդ հողվածում ուղղակի ասված էր, որ ընկերկա սահմանադրության և ոչ մի կետ չի կարող հակադրվել և չի հակադրվում Յրանսիայի այն պարտականություններին, որ նա ունի Սիրիայի և հատկապես Ազգերի լիգայի նկատմամբ: Այս վերապահումը վերաբերում է հատկապես այն հողվածներին, որոնք կապված են կարգ ու կանոնի, անվտանգության, երկրի պաշտպանության և արտաքին հարաբերությունների հետ»¹⁶⁷, Հասկանալի է, որ սիրիական կառավարության ամեն մի գործողություն, որը ֆրանսիական իմպերիալիստների սրտովը չէր լինի, վերջիններս, ըստ սահմանադրության 116-րդ հողվածի, կարող էին հայտարարել, որ դա հակասում է Յրանսիայի պարտականություններին Ազգերի լիգայի նկատմամբ կամ

¹⁶⁷ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 279—280.

խախտում ներքին կարգն ու կանոնը, վտանգի տակ դնում երկրի անվտանգությունը և այլն: Եվ ելնելով 116 հոդվածով իրենց տրված իրավունքից նրանք կարող էին շեղյալ հայտարարել սիրիական կառավարության ամեն մի որոշում, ընդհուպ մինչև կառավարության փոփոխումը և պառլամենտի արձակումը:

Հասկանալի է, որ քանի դեռ պահպանվում էր Սիրիայի սահմանադրության այդ հոդվածը, խոսք չէր կարող լինել Սիրիայի իսկական անկախության ու գերիշխանության մասին: Հարկավոր էր այն վերջնականապես ու առանց վերապահության ջնջել սահմանադրությունից: Այդ նպատակով սիրիական կառավարությունը 1943 թ. նոյեմբերի վերջերին այդ հարցը մտցրեց սիրիական պառլամենտի քննարկմանը:

Մինչ այդ Ազատ Ֆրանսիան մի փորձ էլ կատարեց խափանելու այդ գործը: 1943 թ. նոյեմբերի 25-ին Դամասկոս ժամանեց և Սիրիայի կառավարության հետ բանակցություններ սկսեց գնեռալ կատրուն, որ Ալժիրից կանտ էր ժամանել իբրանայան կոնֆլիկտը հարթելու համար: Կատրուն իր հանդիպումների ժամանակ պրեզիդենտ Շուբրի Քուաթլիին և պրեմիեր-մինիստր Սաադալա ալ-Ջաբրիին փորձում էր համոզել, որ նրանք կրկին վերադառնան 1936 թ. պայմանագրին կամ էլ մի նոր պայմանագիր կնքեն, որը փոխարինի մանդատային ռեժիմին, Սակայն Կատրուն մերժում է ստանում: Նրան պատասխանում են, որ սիրիացիները բանադատային ռեժիմը հաստատվելու առաջին օրվանից երբեք չեն ճանաչել մանդատը, Սիրիան հասել է անկախության, որ ճանաչել են ինչպես Ֆրանսիան, այնպես էլ ամբողջ աշխարհի պետությունները, և այդ պատճառով էլ նա անհրաժեշտություն չի գտնում նման պայմանագիր կնքելու¹⁶⁸:

Դրանից հետո սիրիական պառլամենտը 1943 թ. նոյեմբերի 28-ին մեծ խանդավառությամբ ձեռնամուխ եղավ սահմանադրությունից 116-րդ հոդվածը վերացնելու հարցի քննարկմանը: Պառլամենտի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը իր գեկուցագրում նշելով, որ 116-րդ հոդվածը ֆրանսիական իշխանություններին իրավունք է տալիս միջամտել Սիրիայի ներքին գործերին, օրենսդրությանը և անհամատեղելի է սիրիական պետության գերիշխանությանը, պահանջեց վերացնել այն¹⁶⁹: Դրա

¹⁶⁸ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 136.

¹⁶⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 1957, л. 128.

հետ միասին հանձնաժողովը պահանջեց հրավիրել պառլամենտի հատուկ նստաշրջան և այնտեղ երդում տալ սահմանադրության 1—115-րդ հոդվածներին¹⁷⁰;

Այս երկու առաջարկություններն էլ միահամուռ պաշտպանություն գտան դեպուտատների կողմից: Դրա հետ միասին նրանք սիրիական կառավարությունից պահանջեցին ոչ մի բանակցություն չվարել ֆրանսիական կառավարության հետ, քանի դեռ վերջինս չի ճանաչել մանդատի վերացումը¹⁷¹։ Մի շարք դեպուտատներ, ամբողջ պառլամենտի ծափահարությունների ներքո, դիմեցին կառավարությանը, պահանջելով, որ այն իր վրա վերցնի երկրի կառավարման ամբողջ պատասխանատվությունը, որպես ազատ ու անկախ պետության կառավարություն¹⁷²։

Հանդես դալով պառլամենտում, արտաքին գործերի մինիստր Զամիլ Մարդամը հայտարարեց, որ ինքը հավանություն է տալիս պառլամենտի դիրքորոշմանը, քանի որ այն համընկնում է սիրիական կառավարության քաղաքականությանը: Արտաքին գործերի մինիստրն ավելացրեց, որ սիրիական ժողովուրդը երբեք չի ճանաչել մանդատը, ուստի և կառավարությունը հրաժարվում է մանդատը պահպանելու հիմքի վրա բանակցություններ վարելուց¹⁷³։

Սիրիական պառլամենտը արտահայտվեց հօգուտ 116-րդ հոդվածի վերացման և որոշեց 1944 թ. հունվարին հրավիրել պառլամենտի հատուկ նստաշրջան՝ փոփոխված սահմանադրությանը երդում տալու համար:

Պառլամենտի այդ նստաշրջանը բացվեց 1944 թ. հունվարի 24-ին: Այդ օրը պրեզիդենտ Շուբրի Քուաթլին և պառլամենտի բոլոր անդամները երդվեցին հավատարիմ լինել սահմանադրության 1—115-րդ հոդվածներին¹⁷⁴։ Դա նշանակում էր, որ 116-րդ հոդվածը շեղյալ է հայտարարվում և այդ բանը ստանում է օրենսդրական ակտի ուժ:

1944 թ. հունվարի օրենսդրական ակտը ուներ պատմական նշանակություն: Այն Ֆրանսիային զրկում էր Սիրիայում տիրապետելու, նրա գործերին միջամտելու և իր կամքը թելադրելու իրավական հիմքից: Դա նշանակում էր, որ Սիրիան այլևս չի ճա-

¹⁷⁰ Նույն տեղում, թ. 130:

¹⁷¹ Նույն տեղում:

¹⁷² Նույն տեղում:

¹⁷³ Նույն տեղում:

¹⁷⁴ A. Hourani, Syria and Lebanon, p. 288.

նաշում ֆրանսիական մանդատի գոյութիւնը և այն համարում է վերացած: Թեև դեռևս 1943 թ. դեկտեմբերի 2-ին էր Սիրիայի պրեմիեր-մինիստրը հայտարարել, որ Սիրիան չի ճանաչում մանդատը և հանդիսանում է լրիվ անկախ պետութիւն¹⁷⁶, բայց այնուամենայնիվ, միայն այժմ, պառլամենտի կողմից որոշում ընդունելուց և փոփոխված սահմանադրութիւնը երզում տալուց հետո էր, որ այդ հայտարարութիւնը ստացավ իրավական ուժ և դարձավ օրենք:

Ֆրանսիական իշխանութիւնների կողմից կառավարման ֆունկցիաների փոխանցումը Սիրիային: Սահմանադրութիւնից 116-րդ հոդվածի վերացումը և մանդատը չեղյալ հայտարարելը միայն գործի սկիզբն էր: Եթե չձեռնարկվին համապատասխան գործնական քայլեր, ապա սիրիական պառլամենտի այդ պատմական որոշումը կմնար ոչնչի չպարտադրող մի դատարկ դեկլարացիա: Այլ կերպ ասած, անհրաժեշտ էր իշխանութիւնը փոխանցել սիրիական կառավարութեանը, որով Սիրիան կդառնար իսկապես անկախ ու ինքնիշխան պետութիւն: Այդ էր պարտադրում նաև սիրիական պառլամենտի 1943 թ. նոյեմբերի 28-ի նիստի որոշումը, որտեղ ասված էր, որ սիրիական կառավարութիւնը պետք է հարց բարձրացնի Ֆրանսիայի առջև իշխանութիւնը իրեն փոխանցելու մասին և ստանձնի երկրի կառավարման ամբողջ պատասխանատւութիւնը¹⁷⁶: Ի կատարումն Սիրիայի բարձրագույն օրենսդիր մարմնի այդ որոշման, սիրիական կառավարութիւնը չիրանանի կառավարութեան հետ միասին սկսեց նախապատրաստվել այդ հարցի լուծման համար: Միասնական տակտիկա մշակելու համար տեղի ունեցան սիրիա-լիբանանյան կառավարական միջարք հանդիպումներ: Առաջին հանդիպումը կայացավ 1943 թ. դեկտեմբերի 8-ին, որին մասնակցում էին այդ երկու երկրների պրեմիեր-մինիստրները և արտաքին գործերի մինիստրները¹⁷⁷: Սակայն նրանց քաղաքականութիւնը վերջնականապես մշակվեց դեկտեմբերի 19-ի հանդիպման ժամանակ¹⁷⁸: Այստեղ որոշում ընդունվեց առաջիկա բանակցութիւնների ժամանակ Ֆրանսիայից պահանջել Սիրիային և չիրանանին հանձնել կառավարական այն

¹⁷⁶ *Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 137.*

¹⁷⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 1957, л. 130.

¹⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 132:

¹⁷⁸ منير تقى الدين، الجلاء، بيروت، ١٩٤٧ ص ٣٣

որոշոր ֆունկցիաները, որ նախկինում իրականացնում էր Յրանսիան որպես մանդատային երկիր: Ըստ որում հատուկ նշվեց այդ պահանջն իրագործել առանց որևէ փոխհատուցման: Այս կետը մտցվեց այն պատճառով, որ Սիրիայի և Լիբանանի սահմանադրություններից մանդատի վերաբերյալ հողվածները վերացնելուց հետո էլ Յրանսիան պնդում էր հատուկ պայմանագրի կընքման վրա: Նա իշխանություն փոխանցման հարցը նույնպես կապում էր այդ պայմանագրի կնքման հետ¹⁷⁹: Սակայն Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները շնթարկվեցին Ֆրանսիական ճնշմանը և որոշեցին ինչ զնով էլ լինի հասնել իրենց պահանջներին կենսագործմանը առանց Յրանսիային այնպիսի զիջում կատարելու, որը սահմանափակեր Սիրիայի և Լիբանանի սուվերենությունն ու անկախությունը:

1943 թ. դեկտեմբերի 21-ին Դամասկոսում սկսվեցին Ֆրանսիայի և իրանսիանսյան բանակցությունները իշխանության փոխանցման հարցի շուրջը: Ֆրանսիական կողմից բանակցություններին մասնակցում էր այդ նպատակով Ալժիրից Դամասկոս ժամանած ղեկներալ Կատրոն, որն արդեն մասնագիտացել էր Լեանտի գործերով և իրոք, ի տարբերություն Ֆրանսիական մյուս գործիչների, ավելի լավ էր ըմբռնում Սիրիայի և Լիբանանի պրոբլեմները և ավելի ճկուն քաղաքականություն էր վարում: Բանակցությունները տևեցին երկու օր և ավարտվեցին դեկտեմբերի 22-ին¹⁸⁰: Այդ օրը ուշ երեկոյան հրատարակվեց համատեղ հայտարարություն, որտեղ ասված էր, որ Ֆրանսիական իշխանությունները Սիրիայի և Լիբանանի կառավարություններին են փոխանցում այն իրավասությունները, որ նրանք, այսինքն Ֆրանսիական իշխանությունները իրականացնում էին Յրանսիայի անունից¹⁸¹: Այնուհետև նշվում էր, որ համաձայնություն է կայացվել Սիրիային ու Լիբանանին հանձնել ընդհանուր շահերի և այլ սպասարկությունները, օրենսդրական ու կառավարման իրավունքի հետ միասին¹⁸²: Սույն միջոցառումները պետք է սկսեին իրագործվել 1944 թ. հունվարի 1-ից:

Ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ բանակցությունները ավարտվեցին բավականին արագ և Յրանսիան այդպես հեշ-

¹⁷⁹ նույն տեղում:

¹⁸⁰ ԲԱ 17. 1943-1945. «Arabic Annals of the League of Nations», ص 38.

¹⁸¹ նույն տեղում:

¹⁸² նույն տեղում:

տությամբ համաձայնվեց Սիրիային ու Լիբանանին զիջել կառավարման մի շարք կարևոր ֆունկցիաները: Այդ հարցին պատասխանելիս պետք է նկատի ունենալ երկու հանգամանք: Նախ, Լեվանտի երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարը և առանձնապես Լիբանանի դեմոկրատական ուժերի նույնմեքայան ելույթը, որի շնորհիվ ֆրանսիացիները նահանջեցին և հարկադրված եղան համաձայնվել թե՛ Լիբանանի և թե՛ Սիրիայի սահմանադրութուններում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետ: Այդ և հետագա դեպքերը պարզորոշ ցույց տվին, որ Ֆրանսիան այլևս ի վիճակի չէ զենքի ուժով և հին մեթոդներով տիրապետել Լեանտում, որ ժամանակները փոխվել են և եթե Ֆրանսիան չի ուզում զրկվել ամեն ինչից, պետք է որոշ զիջումներ կատարի և իր տակտիկան հարմարեցնի փոփոխված պայմաններին:

Հարկադրված լինելով ճանաչել Սիրիայի և Լիբանանի սահմանադրութուններում մանդատի վերաբերյալ կատարված փոփոխութունները, Ֆրանսիան դրանով իսկ ընդունում էր նաև այդ երկրներին կառավարման մի շարք ֆունկցիաները փոխանցելու հնարավորութունը:

Երկրորդ, Ֆրանսիան 1943 թ. դեկտեմբերի 22-ի համաձայնագրով արաբական այդ երկու երկրներին փոխանցելով կառավարման մի շարք ֆունկցիաներ, իր ձեռքում պահեց ամենակարևորը՝ ազգային բանակը: Նա լավ էր հասկանում, որ առանց ազգային բանակի Սիրիայի ու Լիբանանի անկախութունը կլինի կիսատ և ոչ հաստատուն: Այդ պատճառով էլ նա հենց բանակը պահեց իր ձեռքում, որպեսզի, ինչպես կտեսնենք հետո, ճնշում գործադրի այդ երկրների վրա և փորձի հասնել վաղուց փայփայած իր նպատակին՝ պայմանագրի կնքմանը, որն ապահովեր Ֆրանսիայի տիրապետող դիրքերը Լեանտում:

Դեկտեմբերի 22-ի համաձայնագիրը մեծ զոհունակությամբ ընդունվեց սիրիական հասարակայնության կողմից: Այդ նույն օրը երեկոյան նիստի հավաքվեց սիրիական պառլամենտը, որտեղ հանդես եկավ պրեմիեր-մինիստր Սաադալա ալ-Ջաբրին: Պառլամենտը միահամուռ հավանութուն տվեց սիրիական կառավարության գործունեությանը և դեկտեմբերի 22-ին կնքած համաձայնագրին¹⁶³,

Իսկ ի՞նչ էր փոխանցվելու Սիրիայի և Լիբանանի կառավարու-

¹⁶³ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 1957, л. 135.

թյուններին: Այդ մասին հստակ ասված է Ֆրանս-սիրիա-լիբանանյան համաձայնագրում: Այնտեղ այդ մասին կարդում ենք. «Այսօր (1943 թ. դեկտեմբերի 22-ին—Ն. 2.) պետության (Ֆրանս-սիական—Ն. 2.) լիազոր գեներալ Կատրուի և սիրիական ու լիբանանյան կառավարությունների ներկայացուցիչների միջև համաձայնություն կայացավ ներկայումս Ֆրանսիական իշխանությունների իրագործած լիազորությունները այս երկու կառավարություններին հանձնելու շուրջ: Սույն համաձայնագրին համապատասխան ընդհանուր շահերն ու նրանց պաշտոնյաները փոխանցվելու են սիրիական ու լիբանանյան պետություններին՝ օրենսդրական և վարչական իրավունքի հետ, առաջիկա հունվարի 1-ից սկսյալ: Այս լիազորությունների փոխանցման վերաբերյալ ձևերի մասին կկնքվեն հատուկ համաձայնագրեր:

Սույն համաձայնագիրը կնքվել է առանց որևէ պայմանի: Կատրու, Ռիադ Սուլհ, Սեյիմ Թահլա, Սաադալա Ջաբրի, Ջամիլ Մարդամ, Խալեդ ալ-Աղլամ¹⁸⁴: Ինչպես երևում է մեջ բերված մասից Սիրիային և Լիբանանին առաջին հերթին փոխանցվելու էին այն բոլորը, ինչ որ հայտնի էր «ընդհանուր շահերի» սպասարկության անվան տակ: «Ընդհանուր շահերի» մեջ մտնում էին նախ և առաջ մաքսային վարչութունը, հսկողութունը մոնոպոլիաների և կոնցեսիոն ընկերությունների վրա: Սիրիական կառավարության տնօրինությանն էին անցնում փոստն ու հեռագիրը, գրաքննութունը, հսկողութունը բեղվիչների վրա, ընդհանուր ապահովութունը, տնտեսական, օրենսդրական և հանրային շինությունների վարչութունը, առողջապահության սպասարկութունը և այլն¹⁸⁵:

1944 թ. հունվարի 1-ից սկսած, ի կատարումն 1943 թ. դեկտեմբերի 22-ի համաձայնագրի, ստորագրվեցին մի շարք արձանագրություններ կառավարման ֆունկցիաները Սիրիային և Լիբանանին փոխանցելու վերաբերյալ: 1944 թ. հունվարի 3-ին կնքվեց առաջին արձանագրութունը Լևանտի երկրներին մաքսերի վարչութունը և ծխախոտի՝ Ռեժիի մենաշնորհը փոխանցելու մասին¹⁸⁶: Հունվարի 5-ի արձանագրությամբ փոխանցվեցին Դամասկոսի արամվայի, Հալեպի, Հոմսի և Համայի էլեկտրական ընկերու-

¹⁸⁴ منير تقى الدين، الجلاء، ص ٣٥

¹⁸⁵ «Մոնոպոլիորդի ձայն», 27.XII.1943:

¹⁸⁶ H. Davis, „Constitutions, electoral laws, treaties of the states in the Near and Middle East“, Durham, 1953, p. 283.

թյունները, իսկ հունիսի 3-ին և 5-ին նաև փոստի ու հեռագրի, երկաթուղիների, արդյունաբերական ու առևտրական սեփականությունները և հնությունների պահպանման սպասարկությունները¹⁸⁷:

1944 թ. հունիսի 5-ին Դամասկոսում հրապարակվեց սիրիալիբանանյան մի հայտարարություն, որտեղ ասված էր, որ իշխանության փոխանցումը պետք է համարել ավարտված¹⁸⁸:

Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները բանակցություններ սկսեցին ընդհանուր շահերի սպասարկություններն արդյունավետ օգտագործելու հարցի շուրջը: 1944 թ. հունվարի 27-ին նրանց միջև կնքվեց համաձայնագիր, որը սահմանեց նրանց փոխհարաբերությունները Ֆրանսիայից նրանց փոխանցած սպասարկությունների վերաբերյալ: Նրանք համաձայնության եկան, որ այն սպասարկությունները, որոնք կգտնվեն երկու պետություններից մեկի սահմանների մեջ, պետք է հանձնվեն շահագրգռված պետությանը¹⁸⁹: Դրա մեջ մտնում էին վառոդի սպասարկությունը, արդյունաբերական, առևտրական սեփականության պաշտպանություն, հանրային շինարարության, ընդհանուր ապահովության սպասարկությունները, փոստն ու հեռագրերը և այլն: Այդ հարցերը Լիբանանի և Սիրիայի կառավարությունները լուծում էին միմյանցից անկախ և յուրաքանչյուրն իր տերիտորիայի սահմաններում:

Սակայն այն սպասարկությունները, որոնք շոշափում էին երկու երկրների շահերը՝ ինչպես մաքսերի վարչությունը, Ռեժիի ժխախտի ընկերությունը, հսկողությունը մենաշնորհյալ ընկերությունների վրա, որոշվեց օգտագործել միասնաբար: Սիրիան ու Լիբանանը կազմեցին մաքսային մեկ միություն¹⁹⁰, Ստեղծվեց Հասարակաց շահերի գերագույն խորհուրդ, որը բաղկացած էր 6 հոգուց՝ երեքը սիրիացի, իսկ երեքը լիբանանացի¹⁹¹, Խորհուրդը 6 ամիս գործնելու էր Դամասկոսում և 6 ամիս՝ Բեյրութում:

Հունվարի 27-ի համաձայնագրով որոշվեց, որ մաքսերից ստացվող եկամուտների 40% ստանալու է Սիրիան, 40-ը՝ Լիբանանը, իսկ մնացած 20% կբաշխվի գերագույն խորհրդի որոշմամբ¹⁹²:

187 «اربع سنوات العهد الوطني», ص 1-3.

188 Նույն տեղում, էջ 40:

189 «Ժողովուրդի ձայն», 29.I.1944:

190 G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 96.

191 «Ժողովուրդի ձայն», 29.I.1944:

192 Նույն տեղում:

Այսպիսով, 1944—1945 թթ. մի շարք ակտերի հետևանքով Սիրիայի և Լիբանանի կառավարություններն իրենք սկսեցին իրականացնել ներքին կառավարման ֆունկցիաները: Դա ամրապնդեց Սիրիայի ու Լիբանանի անկախությունը և թուլացրեց Ֆրանսիայի ազդեցությունը: Վերջինս զրկվեց Սիրիային ու Լիբանանին հրկամքը թելադրելու զորեղ լծակներին:

Բայց դեռևս չուժժված էր մնում մի կարևոր հարց՝ ազգային բանակը Սիրիայի և Լիբանանի տնօրինությանը հանձնելու խնդիրը: Սակայն նախքան այդ պրոբլեմին անդրադառնալը, հարկ է կանգ առնել Սիրիայի կյանքում տեղի ունեցած երկու կարևոր իրադարձությունների վրա:

Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարը: 1943 թ. դեկտեմբերի 31-ից մինչև 1944 թ. հունվարի 2-ը Բեյրութում տեղի ունեցավ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության առաջին համագումարը¹⁹³: Համագումարի հրավիրումն անհրաժեշտ էր դարձել, որովհետև ստեղծվել էր նոր իրադրություն, որին համապատասխան էլ կոմունիստական կուսակցությունը պետք է մշակեր իր ծրագիրը և որոշեր ստրատեգիան ու տակտիկան: Այդ փոփոխումների մեջ ամենակարևորը Սիրիայի ու Լիբանանի իրարից անջատ պետական միավորումների ստեղծումն էր և ֆրանսիական մանդատը այդ երկրներին կառավարությունների կողմից շեղյալ հայտարարելը:

Համագումարում արտասանած իր ճառում Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Խալեդ Բեկզալը նշեց, որ այս «համագումարը ազգային լիակատար ազատության և լիակատար գերիշխանության համար մղվող պայքարի համագումար է: Ի հայտ եկավ, որ կոմունիստները ամեն քաղաքի և գյուղի մեջ տարածում են ազգային շունչը, օժանդակում ազգային պայքարին, մասնակցում ազատագրական բոլոր պայքարներին, առանց սպասելու որևէ մեկի թելադրանքին կամ վարձատրությունը»¹⁹⁴:

Սիրիայի ու Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության համագումարը ընդունեց կուսակցական ծրագիր՝ Ազգային խարտիա¹⁹⁵, որտեղ նշվեցին Սիրիայի կոմունիստների խնդիրները

¹⁹³ Նույն տեղում, 3.1.1944:

¹⁹⁴ Նույն տեղում, 10.1.1944:

¹⁹⁵ Khaled Bakdache. La Charte Nationale du Parti Communiste en Syrie et au Liban, Beyrouth, 1944.

ազգային պայքարում, ներքին ու արտաքին քաղաքականության բնագավառում և այլն:

Ինչպես նշեց Խալեդ Բեկդաշը, համագումարի կողմից ընդունված Ազգային խարտիան միայն կոմունիստների և կամ մեկ դասակարգի խարտիա չէր: Նա կազմված էր ելնելով համազգային խնդիրներից և հաշվի էր առնում ոչ միայն բանվորների, այլև բոլոր հայրենասիրական ուժերի՝ գյուղացիների, մտավորականության, ուսանողության, առևտրականների և արդյունաբերողների շահերը¹⁹⁶:

Համագումարի աշխատանքներում բավականին մեծ տեղ զբաղեցրեց Սիրիայի անկախության հարցը: Պատվիրակները միահամուռ որոշեցին, որ կոմունիստական կուսակցությունը հանդես է գալիս հանուն Սիրիայի լիակատար ազգային ազատության, անկախության և սովերենության¹⁹⁷: Համագումարի այդ որոշումը Ազգային խարտիայում գրանցվեց որպես ամենակարևոր որոշումը:

Համագումարը արտահայտվեց հօգուտ Սիրիայում ամենալայն հիմքի վրա ազգային ռեժիմի ստեղծման: Այդ ռեժիմը պետք է լիներ հանրապետական և դեմոկրատական, որն ապահովեր սիրիական քաղաքացիների հավասարությունն, առանց ռասայական և կրոնական խտրության և ապահովեր հասարակական և անհատական ազատությունները՝ խղճի, խոսքի, մամուլի, կուսակցությունների, միությունների և այլն¹⁹⁸:

Համագումարը կանխագծեց սիրիական կոմունիստների դիրքը ներքին քաղաքականության բնագավառում:

Կուսակցության հիմնական խնդիրները համարվեցին պայքարը սոցիալական արդարության, ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացման, առողջապահության դրվածքի բարելավման և օտարերկրյա ընկերություններին պատկանող ձեռնարկությունների վրա հսկողություն սահմանելու համար: Համագումարը պահանջեց տնտեսության և մշակույթի բնագավառում կիրառել մի շարք դեմոկրատական բարեփոխումներ¹⁹⁹:

Իսկ ինչ վերաբերում էր արտաքին քաղաքական պրոբլեմներին, ապա համագումարը գտնում էր, որ Սիրիան պետք է ձգտի վարել ինքնուրույն քաղաքականություն, պաշտպանի դեմոկրատա-

196 Նույն տեղում, էջ 8:

197 Նույն տեղում, էջ 9:

198 Նույն տեղում, էջ 13, 37:

199 Նույն տեղում, էջ 39:

կան ուժերի հակաֆաշիստական պայքարը և սերտ տնտեսական ու քաղաքական հարաբերություններ սահմանի արաբական երկրների և առաջին հերթին Լիբանանի հետ: Խալեդ Բեկդաշը և համագումարի մյուս պատվիրակները բարձր գնահատեցին Սովետական Միության դերը ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալման, մանդատի վերացման և արաբական երկրներին օգնություն ցույց տալու գործում: Ելնելով դրանից Խալեդ Բեկդաշը հայտարարեց, որ իրենց վերաբերմունքը Սովետական Միությանը միայն սկզբունքի և դոկտրինայի հարց չէ, այլ ազգային շահերի հարց: Սիրիայի, ինչպես նաև արաբական մյուս երկրների արմատական ազգային շահերը պահանջում են ամենասերտ կապերի հաստատում Սովետական Միության հետ²⁰⁰:

Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության համագումարի աշխատանքներին ակտիվ մասնակցում էին նաև Սիրիայի և Լիբանանի հայ կոմունիստները: Համագումարում նրանց կողմից մեծ ու փայլուն ճառով հանդես եկած ներկայացուցիչը մերկացրեց իմպերիալիստական ու հետադիմական ուժերին, որոնք փորձում էին գծեցնել հայերին ու արաբներին, ասելով, որ «գուք այս երկրների մեջ հյուր եք, օտարներ և, հետևաբար, ոչ ձեր շահը կպահանջեք և ոչ էլ իրավունք ունեք օգնելու արաբներին, որ նրանք ազատ ու անկախ դառնան»²⁰¹: Հակահարված տալով այդ վնասակար տեսակետներին, հայ կոմունիստը հայտարարեց, որ հայերը պաշտպանում են Սիրիայի և Լիբանանի անկախությունը, «քանի որ Սիրիայի և Լիբանանի անկախությունը ոչինչ չեն կորցնի, այլ ընդհակառակը, շատ բան կշահեն»²⁰²: Նա նշեց նաև, որ հայերին ու արաբներին շատ բան է իրար կապում, որ նրանք անցել են պայքարի երկար ու դժվարին ուղի և տվել համատեղ պայքարի բազմաթիվ օրինակներ:

Հայ կոմունիստի ելույթը համագումարի կողմից ընդունվեց մեծ գոհունակությամբ:

Համագումարը պահանջեց, որ ազգային բոլոր փոքրամասնություններին տրվեն հավասար իրավունքներ և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեն նրանց մշակույթի զարգացման համար: Սիրիական կոմունիստական կուսակցության դիրքը ազգային փոք-

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 21:

²⁰¹ «Ժողովուրդի ձայն», 7.1.1964:

²⁰² Նույն տեղում:

րամասնությունների, մասնավորապես, հայերի նկատմամբ ավելի հստակ պատկերացնելու համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հալեղ Բեկդաշի ելույթը կոմկուսի կոնֆերանսում 1944 թ. փետրվարի 27-ին: Նա իր զեկուցման «Մեր Ազգային խարտիան և ազգային փոքրամասնությունները: Հայկական փոքրամասնությունը» բաժնում հանգամանորեն կանգ առավ ազգային խնդրի վրա և բարձր գնահատեց հայերի դերը ազատության ու անկախության համար մղվող պայքարում: «Ինձ համար դժվար է պատկերացնել, — հայտարարեց հալեղ Բեկդաշը, — որ Անդրանիկի և Սասունցի Դավթի ժառանգները, ցարիզմի ճնշման և թուրքական բռնակալության դեմ պայքարած խիզախ մարտիկները, մի ժողովրդի զավակները, որոնք այժմ մասնակցում են պատմության մեջ ամենամեծ ազատագրական և ազգային պատերազմին, այո, ինձ դժվար է պատկերացնել, որ հայերը սր օր կարող են դեմ կանգնել մի ժողովրդի (Սիրիայի և Լիբանանի արաբներին — Ն. Հ.), որը տառապում և պայքարում է իր ազատության ու անկախության համար»²⁰³:

Այնուհետև նշելով, որ հայերը ոչ միայն դեմ չեն գնացել արաբ ժողովուրդների ձգտումներին, այլ նրանց հետ կողք-կողքի պայքարել են Սիրիայի և Լիբանանի անկախության համար, հալեղ Բեկդաշը առանձնապես ընդգծում է հայ կոմունիստների կատարած մեծ աշխատանքը: «Հայ կոմունիստները, — նշեց հալեղ Բեկդաշը կոնֆերանսում, — իրենց հերթին միշտ եղել են այս պայքարի առաջին շարքերում: Նրանք միշտ պայքարել են հայ ժողովրդի միասնության և արաբ-հայկական բարեկամության համար»²⁰⁴:

Համագումարը ի նկատի ունենալով, որ նախկին ենթամանդատային տերիտորիաների փոխարեն առաջացել են Սիրիայի և Լիբանանի անկախ հանրապետությունները, իրենց ուրույն ազգային միջավայրով և առանձնահատուկ խնդիրներով, նպատակահարմար գտավ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը բաժանել և ստեղծել երկու ինքնուրույն կոմունիստական կուսակցություններ՝ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցություն և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցություն²⁰⁵: Յուրաքանչյուրի համար ստեղծվեց առանձին կենտրոնական կոմիտե և յու-

²⁰³ Kh. Bakdache, La Charte Nationale du Partle Communiste en Syrie au Liban, p. 33.

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

բաբանշյուրը գործելու էր իր հանրապետության սահմաններում: Համազումարի որոշմամբ Սիրիայի ազգային հիմնը ընդունվեց որպես Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության հիմն²⁰⁶:

Ինչպես տեսնում ենք համազումարն ընդունեց շատ կարևոր որոշումներ, որոնք ելնում էին ազգային-ազատագրական պայքարի տվյալ էտապից, երբ ամենազլխավոր խնդիրը համարվում էր Սիրիայի անկախության նվաճումը ու ամրապնդումը և դեմոկրատական հանրապետական վարչաձևի հաստատումը: Զինված համազումարի այդ որոշումներով Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը մեծ աշխատանք ծավալեց աշխատավորական մասսաների պայքարը հանուն անկախ Սիրիայի կազմակերպելու ուղղությամբ:

Սիրիայի անկախության ճանաչումը սովետական կառավարության կողմից և սովետ-սիրիական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը:

Մյուս կարևոր իրադարձությունը, որ տեղի ունեցավ Սիրիայի քաղաքական կյանքում, դա դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն էր Սիրիայի և Սովետական Միության միջև: 1944 թ. հուլիսի 21-ին Սիրիայի արտաքին գործերի մինիստրը պաշտոնապես դիմեց ՍՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին՝ խնդրելով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել և դեսպանորդներ փոխանակել²⁰⁷: Իր հեռագրում՝ սիրիական մինիստրը բարձր էր գնահատում Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը, հատկապես ընդգծելով այն հանգամանքը, որ նա հանդես է գալիս հօգուտ ազգերի իրավահավասարության և ընդդեմ այս կամ այն տերության արտոնյալ վիճակի: Նաև բարձր էր գնահատում սովետական ժողովրդի ջանքերը հիտլերյան Գերմանիայի դեմ մղվող պայքարում, ընդունելով, որ նրա և մյուս դեմոկրատական ուժերի հաղթանակները ամրապնդում են Սիրիայի անկախությունը և երաշխիք հանդիսանում նրա սովերենության պահպանման համար²⁰⁸:

Իր հուլիսի 22-ի պատասխանում Սովետական կառավարությունը նշում էր, որ «գոհունակությամբ է ընդունում սիրիական կառավարության առաջարկը ՍՍՀՄ-ի և Սիրիայի միջև բարեկա-

²⁰⁶ Նույն տեղում:

²⁰⁷ «СССР и арабские страны, 1917—1960. Документы и материалы», М., 1961, стр. 83.

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 82—83:

մական դիվանագիտական հարաբերութիւններ հաստատելու մասին»²⁰⁹։

Դիվանագիտական հարաբերութիւնների հաստատումը ՍՍՀՄ-ի և Սիրիայի միջև, որը միաժամանակ նշանակում էր պաշտոնապես ճանաչել Սիրիայի անկախութիւնը, ամրապնդում էր Սիրիայի միջազգային դիրքերը։ Այժմ Սիրիան ավելի վստահորեն կարող էր պայքար մղել իր ազգային մի շարք անհետաձգելի խնդիրներէ լուծման համար, որոնց մասին կխոսվի ստորև։

Հարկ է նշել, որ Սիրիայի տարբեր քաղաքական ուժեր այդ ակտի նշանակութիւնը հենց այդպես էլ ընդունեցին։ Լիովին հավանութիւն տալով դիվանագիտական հարաբերութիւնների հաստատմանը ՍՍՀՄ-ի հետ, նրանք դտնում էին, որ Սիրիան դրանից մեծապես շահելու է։ Այդ տեսակետը տարբեր կերպ է իր էջերում շարագրել սիրիական մամուլը։ «Ան-Նասր» թերթը այդ կապակցութեամբ գրում էր. «Մեր անկախութեան ճանաչումը մի այնպիսի հզոր պետութեան կողմից, ինչպիսին Ռուսաստանն է... հանդիսանում է մի փաստ, որը վստահութիւն է տալիս սիրիացիներին իրենց ազատութեան նկատմամբ, խոստանալով փայլուն ապագա և նրանց համար տեղ է նախապատրաստում անկախ ու սուվերեն պետութիւնների մեջ»²¹⁰։ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցութեան օրգան «Սաուֆ աշ-Շաբը» դիվանագիտական հարաբերութիւնների հաստատումը ՍՍՀՄ-ի հետ համարելով Սիրիայի ժամանակակից պատմութեան ամենակարևոր իրադարձութիւնը, նշում էր, որ «այժմ ավելի շատ հնարավորութիւն կա պայքարելու հանուն մեր ազգային անկախութեան ընդդեմ իմպերիալիստական ամեն մի գրոհի»²¹¹։ Իսկ Հալեպում լույս տեսնող «Ալ-Իսլահ» թերթը հիշեցնելով, որ ՍՍՀՄ-ը երբեք չի ճանաչել մանդատը, այն համարելով իմպերիալիստական ձգտումների քողարկում, գրում էր. «Այդ հիանալի լուրը (դիվանագիտական հարաբերութիւնների հաստատման մասին—Ն. Հ.) բոլորի կողմից ընդունվեց մեծ ուրախութեամբ։ Մեր անկախութիւնը հզոր պետութեան կողմից ճանաչվելու հետևանքով, նոր նշանակութիւն է ձեռք բերում»²¹²։ Նա ՍՍՀՄ-ը համարում էր մի հզոր ամրոց, որը կխափանի «Սիրիայի

²⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 83։

²¹⁰ «Ան-Նասր» («النصر»), Դամասկոս, 26.VII.1944։

²¹¹ «Սաուֆ աշ-Շաբը» («صوت الشعب»), 26.VII.1944։

²¹² «Ալ-Իսլահ» («الإسلام»), Հալեպ, 27.VII.1944։

անկախության ու ազատության դեմ ուղղված ամեն մի ագրեսիան²¹³,

1944 թ. հոկտեմբերի 26-ին Սովետական Միության դեսպանորդ Դ. Սոլոդը իր հավատարմագրերը հանձնեց Սիրիայի պրեզիդենտ Շուբրի Քուաթլիին, Դեսպանորդը սովետական կառավարության անունից հավաստիացրեց պրեզիդենտին, որ ՍՍՀՄ-ը ձգտում է ամրապնդել բարեկամությունը երկու երկրների միջև և հաստատել ամուր համագործակցություն²¹⁴, իր պատասխանում Շուբրի Քուաթլին նշեց, որ Սիրիան կաշխատի ամեն ինչ անել Սովետական Միության հետ լավ հարաբերություններ պահպանելու համար՝ հիմնված բարեկամության ու համագործակցության վրա²¹⁵,

Սիրիայի դեմոկրատական ուժերի այն ակնկալությունը, որ Սովետական Միությունը, ինչպես մի ամբողջ կկանգնի Սիրիայի և մյուս փոքր ժողովուրդների ազատության պաշտպանության դիրքերում, լրիվ արդարացավ: Հետագա դեպքերը պարզ ցույց տվեցին, որ արաբական երկրներն ի դեմս աշխարհում առաջին սոցիալիստական երկրի, ունեն իրենց անկախության հուսալի պաշտպանը:

Հատուկ զորամասերը Սիրիային փոխանցելու հարցը: Ֆրանսիան, Սիրիային ու Լիբանանին փոխանցելով երկրի կառավարման մի շարք ֆունկցիաներ, իր տնօրինության տակ պահեց հատուկ զորամասերը: Ի՞նչ բան էին դրանք: Հատուկ զորամասերը փաստորեն Սիրիայի և Լիբանանի ազգային բանակն էր: Նա հավաքագրվում էր տեղացիներից՝ արաբներից, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնություններից՝ շեքսեզներից, քրդերից և հայերից²¹⁶: Այդ զորամասերը գտնվում էին ֆրանսիական սպաների հրամանատարության ներքո և ենթարկվում էին Լեանտում ֆրանսիական ռազմական ուժերի հրամանատարությանը²¹⁷: Նրանց նկատմամբ սիրիական և լիբանանյան կառավարությունները ոչ մի իրավունք չունեին: Այդ զորամասերի թիվը հասնում էր 20—25 հազարի²¹⁸: Սակայն դա չէ էականը, այլ այն, որ այդ զորքերը

²¹³ Նույն տեղում:

²¹⁴ اربع سنوات من العهد الوطني " ص ٢٧

²¹⁵ Նույն տեղում:

²¹⁶ M. Seton-Williams, Britain and the arab states, London, 1948, p. 119.

²¹⁷ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 24, д. 126, л. 44.

²¹⁸ Dib Moussa, The arab block in the United Nations, Amsterdam, 1956, p. 65.

Ֆրանսիական հրամանատարութիւնը ենթարկվելու հանգամանքով Սիրիան ու Լիբանանը մնացել էին առանց ազգային բանակի, շունեին իրենց ռազմական ուժերը: Քանի դեռ այդ իրավիճակը պահպանվում էր, ոչ միայն խոսք չէր կարող լինել Սիրիայի ու Լիբանանի կատարյալ անկախութեան մասին, այլև նրանց տրված սահմանափակ անկախութունն անգամ դառնում էր խախտւո: Այդ պատճառով էլ Սիրիան ու Լիբանանը պաշտոնապես դրեցին հատուկ զորամասերը իրենց հանձնելու պահանջը, որը դարձավ Սիրիայի ազգային-ազատագրական ուժերի գլխավոր պահանջներից մեկը:

Յրանսիան սկզբունքորեն, ինչպես բազմիցս նշում էին դը Գոլլը, Կատրուն և Լեանտում նոր գլխավոր դելեգատ Բեյնեն²¹⁹, դեմ չէր այդ զորամասերը Սիրիային ու Լիբանանին հանձնելու: Բայց նա չէր ցանկանում այդ բանը առանց պայմանի կատարել: Յրանսիան դրա դիմաց փոխհատուցում էր պահանջում: Նա ձանձրալի միօրինակութեամբ պնդում էր պայմանագրի կնքման վրա: Նա ուզում էր, որ այդ պայմանագրով իրեն իրավունք տրվի այդ երկրներում ունենալ ռազմա-ծովային և ռազմա-օդային բազաներ և պահպանել Ֆրանսիական ռազմական հրամանատարութունը Լեանտում²²⁰: Բացի այդ, ինչպես արդեն նշել ենք, նա ցանկանում էր, որ իրեն արտոնյալ վիճակ ապահովվի տնտեսական ու մշակութային հարցերում:

Պետք է ենթադրել, որ երբ 1943 թ. դեկտեմբերի 22-ի համաձայնագրով Յրանսիան Սիրիային ու Լիբանանին համեմատաբար հեշտութեամբ փոխանցեց կառավարման մի շարք ֆունկցիաներ, ապա դրանով նա ուզում էր պայմանագրի կնքման հարցում կորզել մի շարք զիջումներ: Յրանսիայի ղեկավարները հույս ունեին, որ Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութունները կընտրեն կոմպրոմիսի ուղին: Սակայն սխալվեցին: Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութունները հանդես եկան հանուն մանդատի վերջնական ու լիակատար վերացման: Իսկ հատուկ զորամասերի գոյութունը ու նրանց ստատուսը մանրատային ռեժիմի բնորոշ արտահայտութուններից մեկն էր:

Այսպիսով, բանակի փոխանցման հարցը դարձավ նոր վիճարանութունների առարկա Յրանսիայի ու Լեանտի երկրների մի-

²¹⁹ Նա այդ պաշտոնը ստանձնեց 1944 թ. փետրվարին:

²²⁰ M. Seton-Williams, Britain and the arab states, p. 119.

շն²²¹։ Որոշ պատմաբաններ սխալ դիրքերից են բացատրում Ֆրանս-սիրիական այս տարածայնությունները և մասնավորապես բանակը փոխանցելու հարցը։ Այդ առումով արժե հատկապես հիշատակել Ա. Հաուրանիին։ Նա գրում է. «Այս փաստարկների և պատասխանների (խոսքը բանակը փոխանցելու և պայմանագիր կնքելու մասին է—Ն. Հ.) հիմքում ընկած էր փոխադարձ անվստահությունն ու կասկածը, որոնք և հանդիսանում էին ճգնաժամի իսկական պատճառը»²²²։ Ա. Հաուրանին մեղանշում է ճշմարտության դեմ, նա ոչ մի տարբերություն չի տեսնում մանդատը ներկայացնող Ֆրանսիական իմպերիալիստների ու այդ մանդատից ազատագրվել ձգտող Սիրիայի ու Լիբանանի միջև։ Լեանտում առաջացած ճգնաժամի պատճառը ոչ թե «կասկածամտությունն ու փոխադարձ անվստահությունն էր», թեև սիրիական դեմոկրատական ուժերը ի՞նչ վստահություն կարող էին ունենալ Ֆրանսիական իմպերիալիստների նկատմամբ, այլ այն, որ Ֆրանսիան չէր ցանկանում հրաժարվել իր մանդատից և ամեն կերպ ձգում էր տիրապետող ուղղման, քաղաքական ու տնտեսական դիրքերը պահպանել Լեանտում։ Իսկ զարմանալու որևէ բան կա՞ արդյոք նրանում, որ Սիրիան և Լիբանանը չէին ցանկանում հաշտվել այդպիսի դրություն հետ և ուզում էին վերջնականապես թոթափել Ֆրանսիական լուծը և նվաճել լիակատար ազատություն ու անկախություն։ Ահա այստեղ պետք է փնտրել ճգնաժամի արմատները։ Նույն տիպի սխալ է թույլ տալիս նաև Զ. Հադդադը, որն իր «ժամանակակից Սիրիայի և Լիբանանի հիսուն տարին» գրքում քննարկելով բանակի փոխանցման կապակցությամբ Սիրիայում և Լիբանանում ստեղծված տագնապալի դրության պատճառները, նշում է, որ «դժգոհության աղբյուրներից մեկը գեներալ Բեյնեին 1944 թ. փետրվարին գլխավոր դելեգատ և Ֆրանսիական ուժերի գլխավոր հրամանատար (Լեանտում—Ն. Հ.) նշանակելն էր»²²³։ Ստացվում է այնպիսի տպավորություն, թե Բեյնեն ինչ-որ ինքնուրույն դեր էր խաղում և Ֆրանսիայի Ազատագրության կոմիտեից տարբեր քաղաքականություն էր վարում։ Դա, իհարկե, չի համապատասխանում իրականությանը։ Բեյնեն որպես գլխավոր դելեգատ հետևողականորեն ու ճշտապահությամբ կենսագործում էր

²²¹ Ph. Hitti, Syria, p. 248.

²²² A. Hourani, Syria and Lebanon. p. 283.

²²³ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 97.

Ազատ Ֆրանսիայի որոշումներն ու հրամանները և շի ունեցել ու շէր էլ կարող ունենալ իր սեփական, առանձին քաղաքականութիւնը:

1944 թ. սկզբներից սկսած Սիրիայում, ինչպես նաև Լիբանանում լայն շարժում է սկսվում հատուկ զորամասերի փոխանցման և ազգային բանակի ստեղծման համար: «Ալ-Ինշա» թերթը նշում էր, որ երկրի անկախութիւնը պահպանել կարելի է միայն ազգային բանակի առկայութեան դեպքում²²⁴, Իսկ «Ալ-Քիֆահ» կառավարութեանը առաջարկում էր անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային բանակի ստեղծմանը²²⁵: Նա միաժամանակ առաջարկում էր մի խումբ երիտասարդների ուղարկել արաբական երկրներ՝ ռազմական ուսուցման համար, իսկ Սիրիայում ռազմական դպրոց հիմնել²²⁶:

Բանակի ստեղծման ու ռազմական կադրերի պատրաստման հետ միասին առաջադրվում էր նաև հատուկ ռազմական հարկ մտցնելու պահանջը:

Ի պաշտպանութիւն այս պահանջների՝ Սիրիայում 1944 թ. սկզբներին ծայր առանց սուլոցներ, որին մասնակցում էին աշխատավորական մասսաներն ու ուսանողութիւնը: Այդպիսի մի ցույց տեղի ունեցավ Դամասկոսում 1944 թ. հունվարին: Ցուցարարները տանում էին պաստառներ, որոնց վրա գրված էր. «Երկիրը առանց բանակի չի կարող գոյութիւն ունենալ»²²⁷: Նրանք կառավարութեանը ներկայացրին մի պահանջագիր, որտեղ հետևյալ առաջարկներն էին ներկայացված. մտցնել ընդհանուր զինապարտութիւն, ռազմական գործը ուսուցանել բոլոր դպրոցներում և սահմանել «հայրենիքի բանակի» օր, որի ժամանակ պետք է ստորագրութիւններ ու նվիրատվութիւններ հավաքել ի նպաստ բանակի²²⁸:

1944 թ. հունվարի 11-ին բացվեց սիրիական պառլամենտի նիստը: Մի շարք դեպուտատներ իրենց հիւսիսներում կառավարութեանն առաջարկում էին արդեն այժմվանից սկսել բանակի կազմավորումը²²⁹: Քանի որ բանակի ստեղծման համար անհրաժեշտ

²²⁴ «Ալ-Ինշա», 9.1.1944:

²²⁵ «Ալ-Քիֆահ», 9.1.1944:

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ „Echo de Syrie“, Damas, 12.1.1944.

²²⁸ Նույն տեղում:

²²⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 3229, л. 5.

էին ֆինանսական հատկացումներ, ուստի դեպուտատ Յահրի ալ-Բարուդին առաջարկում է այդ լրացուցիչ դրամական աղբյուրները ստեղծելու համար օտարերկրյա ընկերությունների վրա դրվող հարկը, ինչպես նաև երկաթուղային ու այլ տրանսպորտի տոմսի դները բարձրացնել 5%-ով²³⁰։

Պառլամենտի այդ նիստում հանդես եկավ պրեմիեր-մինիստր Սաադալա ալ-Ջարրին, նա հայտարարեց, որ բանակի ու սուվբե-նության հարցերը ամենակարևորն են մնացած բոլոր հարցերի մեջ և որ «կառավարությունն ու երկիրը այդ հարցում իրենց ոչնչով չեն սահմանափակում»²³¹։ Նա պաշտոնապես հայտարարեց, որ կառավարությունն ամեն ինչ կանի այդ կենսականորեն անհրաժեշտ խնդրի դրական լուծման համար։ Կառավարության այդ դիրքը չփոխվեց նաև այն բանից հետո, երբ 1944 թ. հոկտեմբերին Սաադալա ալ-Ջարրին հրաժարական տվեց և ստեղծվեց նոր կառավարություն Յարիս ալ-Խուրիի գլխավորությամբ։ Վերջինս 1944 թ. հոկտեմբերի 26-ին Սիրիայի պառլամենտում՝ դեպուտատների պալատում հանդես եկավ կառավարական հայտարարությամբ։ Այդ հայտարարության արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող մասում ասված էր, որ նոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը հանդիսանալու է հնի շարունակությունը²³²։ Ինչ վերաբերում է այդ քաղաքականության սկզբունքներին, ապա դրանք երեքն էին՝ երկրի անկախության պահպանումը, լրիվ համագործակցություն դաշնակից երկրների հետ հաղթանակի հասնելու համար և սերտ համագործակցություն արաբական երկրների հետ, որպեսզի նրանք դառնան խաղաղության պատվար Արևելքում²³³։

Կառավարական դեկլարացիայում հատուկ խոսվում էր նաև Ֆրանսիայի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների և զորքերի փոխանցման մասին։ Յարիս ալ-Խուրիի կառավարությունը հայտնում էր, որ ինքը ձգտում է կարգավորել հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ և հասնել սիրիական բանակի ստեղծմանը, որը Սիրիայի իրավունքն է²³⁴։ Այդ նպատակով պետք է բանակցություններ վարվեին։ Սիրիական կառավարությունը համաձայնվելով բա-

²³⁰ Նույն տեղում։

²³¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, л. 3229, л. 5.

²³² Նույն տեղում, ց. 24, դ. 71, թ. 3։

²³³ Նույն տեղում։

²³⁴ Նույն տեղում։

նակցութիւններ վարել Ֆրանսիայի հետ, բնավ մտադիր չէր զիշումներ կատարել պայմանագիր կնքելու հարցում: Կայուն ու հետևողական դիրք գրավեց նաև Սիրիայի հանրապետութեան պրեզիդենտ Շուքրի Քուաթլին: Նա հայտարարեց, որ «Սիրիան երբեք չի կնքի որևէ պայմանագիր Ֆրանսիայի հետ»²³⁵: Շուքրի Քուաթլին որոշակիորեն հասկացնել տվեց, որ ժամանակները փոխվել են և պայմանները հիմա այն չեն, ինչ էին առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Ֆրանսիան կարողացավ բռնի ուժով իր տիրապետութիւնը հաստատել Սիրիայում: Այդ իմաստով խիստ հետաքրքիր է Շուքրի Քուաթլիի զրույցը Սիրիայում և Լիբանանում անգլիական մինիստր-նեզիդենտ Սպիրսի հետ: Իր վիճակը համեմատելով էմիր Ֆեյսալի վիճակի հետ, Շուքրի Քուաթլին ասում է Սպիրսին. «էմիր Ֆեյսալի արմատները նրա աթոռի շրջապատքերն էին, մինչդեռ իմը խորն են, և ամբողջ երկիրը իմ հետևում է»²³⁶: Եվ որպեսզի թյուրիմացութեան տեղ չբողնի այդ հարցում, Շուքրի Քուաթլին այնքան հեռուն գնաց, որ հայտարարեց թե ինքը կդիմի ամենածայրահեղ քայլերի, քան կհամաձայնվի Ֆրանսիայի հետ անիրավահավասար պայմանագիր կնքելուն²³⁷:

Դիմադրելով ֆրանսիական ճնշմանը՝ սիրիական կառավարութիւնը դիմեց ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարութիւններին, բողոքելով ֆրանսիական կառավարութեան գործողութիւնների դեմ:

Պայմանագիր կնքելու կապակցութեամբ ստեղծված իրավիճակը խիստ անհանգստացրեց ամերիկյան կառավարութեանը: ԱՄՆ-ն հեռուն գնացող ծրագրեր ունեւր արաբական երկրների նկատմամբ: Օգտվելով պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադրութիւնից, երբ Անգլիան և մանավանդ Ֆրանսիան խիստ թուլացել էին, ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտում էին ամրապնդել իրենց դիրքերը Արաբական Արևելքում, այդ թվում նաև Սիրիայում ու Լիբանանում: Այդ պատճառով էլ նրանց շահերին չէր համապատասխանում ֆրանս-սիրիա-լիբանանյան այնպիսի պայմանագրի կնքումը, որը պետք է պահանջեր Ֆրանսիայի տիրապետող դիրքը Լևանտի երկրներում: Սրանով է բացատրվում այն հանգա-

²³⁵ „Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. 1944“, v. V, Washington, 1965, p. 778.

²³⁶ Նույն տեղում:

²³⁷ Նույն տեղում, էջ 779:

մանքը, որ ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը ճնշում էր գործադրում ֆրանսիական կառավարութեան վրա, ստիպելով նրան շահավորել իր պահանջները: Այդտեղ իր կարևոր դերը խաղաց նաև մի այլ հանդամանք՝ ամերիկացիների վախը, որ ֆրանսիական շահադանց բացահայտ ճնշումը Սիրիայի վրա կարող է վերջինիս մղել մերձեցման Սովետական Միութեան հետ: Իր այդ մտավախութեան մասին ԱՄՆ-ի կառավարութիւնը Ֆրանսիային պարզորոշ հայտարարեց 1944 թ. հոկտեմբերի 10-ին պետական դեպարտամենտում տեղի ունեցած զրույցի ժամանակ, որին ֆրանսիական կողմից մասնակցում էր Վաշինգտոնում ֆրանսիական դելեգատ Հոպկինսը, իսկ ամերիկյան կողմից՝ պետական քարտուղարի քաղաքական խորհրդական Ու. Մերեյը և պետական դեպարտամենտի մերձավորարևելյան բաժնի պետի տեղակալ Քոհլերը: Զրույցի ընթացքում Մերեյը հույս է հայտնում, որ Ֆրանսիան Սիրիայի և Լիբանանի նկատմամբ, մանավանդ պայմանագիր կնքելու հարցում, կվարի մեծահոգի և բարեկամական քաղաքականութիւն և չի կիրառի դիկտատորական մեթոդներ: Այս կապակցութեամբ Մերեյը Հոպկինսին մատնանշում է, որ Ռուսաստանի կողմից Սիրիայի և Լիբանանի անկախութեան ճանաչումով և Մերձավոր Արևելքում սովետական ակտիվ հետաքրքրութեան վերակենդանացումով, նոր գործոն է ասպարեզ իջել»²³⁶: Քաջ իմանալով, որ ճնշված ժողովուրդները մեծ համակրանք են տածում Սովետական Միութեան հանդեպ և նրան դիտում որպես իրենց շահերի իսկական պաշտպան, Մերեյը, զարգացնելով իր միտքը, ասում է Հոպկինսին. «Լեւանտի ժողովուրդները... կարող են դիմել Ռուսաստանին՝ աշակցութեան համար, եթե ֆրանսիացիների ճնշումը շատ ուժեղ լինի»²³⁷: Իր ասածը հիմնավորելու համար, Մերեյը ուշադրութիւն է դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ Շուքրի Քուաթլին Ֆրանսիայի քաղաքականութեան կապակցութեամբ բողոքել էր ոչ միայն ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին և Անգլիայի պրեմիեր-մինիստրին, այլև ՍՍՀՄ-ի Մինիստրների սովետի նախագահին:

Ֆրանսիան, իհարկե, շատ լավ հասկանում էր, թե ամերիկյան փաստարկների ետևում իրականում ինչ է թաքնված: Ֆրանսիական ղեկավարները հասկանում էին, որ տվյալ պահին իրենց դիրքերին սպառնում էին առաջին հերթին Անգլիան և ԱՄՆ-ն, Հո-

²³⁶ Նույն տեղում:

²³⁷ Նույն տեղում:

պենտոնը այդպես էլ պատասխանում է Մերեյին: Սիրիայի և Լիբանանի հետ պայմանագրեր կնքելու վերաբերյալ «բանակցությունները, — հայտարարում է նա, — դժվար կլինեն, եթե Վեդսվորտը²⁴⁰, շխտսելով արդեն Սպիրսի²⁴¹ մասին, շարունակի իր հակաֆրանսիական գործունեությունը»²⁴²: Մերժելով ամերիկյան փաստաբանները և շենթարկվելով ամերիկյան ճնշմանը, Նոպենտը իր զրույցի վերջում վճռականորեն ընդգծում է, որ «պայմանագիրը անհրաժեշտ է: Ֆրանսիան Սիրիայում և Լիբանանում շատ փող է ներդրել և այնտեղ ունի հանրահայտ շահեր, որոնք պետք է պաշտպանվեն»²⁴³:

Ֆրանսիայի գրաված այսպիսի դիրքի պատճառով բանակցությունները Սիրիայի հետ հատուկ զորամասերը փոխանցելու վերաբերյալ, 1944 թ. ոչ մի արդյունք չտվին: Բայց դա բոլորովին չճշտահատեցրեց Սիրիայի դեմոկրատական ուժերին ու կառավարությունը: Ընդհակառակը, նրանք դիմեցին մի շարք քայլերի, որոնց նպատակն էր ստիպել Ֆրանսիային նահանջել և ամրապնդել Սիրիայի անկախությունը:

Սիրիայի կառավարությունը 1945 թ. հունվարին որոշեց սիրիական նոր բանակ ստեղծելու համար բյուջեում անհրաժեշտ ֆինանսական հատկացումներ կատարել²⁴⁴: Դա նշանակում էր, որ սիրիական կառավարությունը խոսքից անցնում էր գործի՝ ազգային բանակ ստեղծելու ուղղությամբ: Սիրիական արտաքին գործերի մինիստրը, 1945 թ. հունվարի 13-ին պառլամենտին տեղյակ պահելով կառավարության այդ որոշման մասին, հայտարարեց. «Մեր երկիրը ոչ մի մանդատ չի ճանաչում: Պետությունների միջև պայմանագրերի կնքումը բնական բան է: Բայց մենք չենք ուզում այնպիսի պայմանագրեր, որ կնքվում են տիրոջ, որը ցանկանում է իր սովերենիտետը պարտադրել, և ստրուկի միջև, որը դրա հետ չի համաձայնվում...: Մենք Ֆրանսիայից պահանջում ենք հարգել մեր իրավունքները»²⁴⁵: Այսպիսով, պառլամենտի առջև սիրիական կառավարությունը մի անգամ ևս ճշտեց իր դիրքը և դարձյալ պնդեց զորքերի փոխանցման վրա:

²⁴⁰ Բելյուրթում ամերիկյան դիվանագիտական գործակալ և գլխավոր հյուպատոս:

²⁴¹ Անգլիայի դեսպանը Սիրիայում և Լիբանանում:

²⁴² „Foreign relations of the US. Diplomatic papers. 1944“, v. V, p. 800.

²⁴³ Նույն տեղում:

²⁴⁴ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 5.

²⁴⁵ Նույն տեղում:

Այդ նույն օրը՝ հունվարի 13-ին, երկրի տարբեր վայրերում տեղի ունեցան ցույցեր ի պաշտպանութիւն կառավարութեան դիրքորոշման: Յուցարարները պահանջում էին ազգային զորքերը անհապաղ դնել սիրիական կառավարութեան տնօրինութեան տակ²⁴⁶:

Ֆրանսիայի գլխավոր պատգամավոր Բեյնենն ամենախիստ տոնով հանդես եկավ Սիրիայի արտաքին գործերի մինիստրի հունվարի 13-ի հայտարարութեան ու ցուցարարների պահանջի դեմ: «Ֆրանսիան,—հայտարարեց նա,—այս զորքերը (հատուկ զորամասերը—Ն. Ն.) ստեղծել է իր հաշվին և նրանց փոխանցումը Սիրիային վնաս կհասցնէր ռազմական շահերին»²⁴⁷: Թե ինչու էր այդ զորքերի անցումը Սիրիայի հսկողութեան ներքո վնաս հասցընելու դաշնակիցների ռազմական ծրագրերին հայտնի էր թերևս միայն իրեն՝ Բեյնենին:

Սիրիական կառավարութիւնը ուշք չի դարձնում այսպիսի հայտարարութիւնների վրա և շարունակում է ընդունել որոշում որոշման ետևից, որոնք ծառայում էին ֆրանսիական ազդեցութեան վերացմանը և Սիրիայի ինքնուրույնութեան ամրապնդմանը: Ազգային բանակի ֆինանսավորման համար որոշում ընդունելուց հետո, պառլամենտը 1945 թ. հունվարի վերջին քննարկեց սիրիական կառավարութեան մեջ ծառայող ֆրանսիական խորհրդակալների ու մասնագետներին ֆինանսավորելու հարցը: Պառլամենտի ֆինանսական հանձնաժողովը հրաժարվեց նրանց ֆինանսավորել, որովհետև, ինչպես ասված էր որոշման մեջ, «կառավարութիւնը այդ խորհրդակալների կարիքը չի զգում»²⁴⁸: Դեպուտատները խիստ քննադատութեան ենթարկեցին այդ խորհրդակալներին և մասնագետներին գործունեութիւնը: Սիրիական պառլամենտը հավանութիւն տվեց ֆինանսական հանձնաժողովի նախագծին և որոշեց այլևս չվարկավորել ֆրանսիական խորհրդակալներին ու մասնագետներին: Իսկ դա նշանակում էր, որ վերջիններս պետք է հեռանային իրենց գրաված պաշտոններից: Այս շրջանում սիրիական պառլամենտի ընդունած որոշումների մեջ խիստ կարևոր էր նաև մեկ այլ որոշում, որը վերաբերում էր ֆրանսիական լեզվին: Մինչ այդ բոլոր կարգի դպրոցներում պարտադիր ֆրանսերեն էին

²⁴⁶ Նույն տեղում:

²⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 14:

²⁴⁸ Նույն տեղում, թ. 17:

անցնում, ֆրանսերեն լեզվով էին կատարվում պաշտոնական գրագրությունները: Այժմ պառլամենտը որոշում է, որ ֆրանսիական լեզուն պետական ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներում այլևս չեն անցնելու²⁴⁹: Այդ նույն նիստում որոշվեց նաև, որ այդ պահից սկսած ամբողջ պաշտոնական գրագրությունը պետք է կատարվի միայն արաբերեն լեզվով²⁵⁰: Այս որոշումը պատմական մեծ կարեւորություն ունի, որպես սիրիական պետականության ստեղծման կարևոր քայլերից մեկը:

Սիրիական կառավարությունը պարզություն մտցրեց նաև երկու կարևոր հարցերում, նախ, սիրիա-ֆրանսիական դիվանագիտական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Սիրիական կառավարությունը 1945 թ. փետրվարին մի հուշագիր հանձնեց Ֆրանսիայի կառավարությանը, որով պահանջում էր, որ երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող դիվանագիտական հարաբերությունները «հիմնվեն իրավահավասարության վրա, առանց որևէ պետության հատուկ արտոնությունները ճանաչելու»²⁵¹:

Սիրիական կառավարության այս հուշագիրը մի նոր հարված էր ֆրանսիական մանդատի և Ֆրանսիայի դիրքերին, որովհետև Ֆրանսիան, ըստ մանդատի, արտոնյալ իրավունքներ ունի Սիրիայում: Այժմ նա այդ արտոնություններից զրկվում էր և դրվում էր մյուս պետություններին հավասար դրուստյան մեջ:

Երկրորդ հարցը երկրի անվտանգության պահպանման խնդիրն էր: Վեճը այն մասին էր, թե դա ո՞ւմ իրավասության մեջ է մտնում: Չնայած 1944 թ. հուլիսին կնքված ֆրանս-սիրիական արձանագրությանը, Ֆրանսիան 1945 թ. սկզբներին հայտարարեց, որ Սիրիայում ու Լիբանանում կարգ ու կանոնի, ներքին անվտանգության պահպանման համար ինքն է պատասխանատվություն կրում²⁵²: Իսկ դա նշանակում էր ի շեք դարձնել Սիրիայի ու Լիբանանի անկախությունը, որովհետև Ֆրանսիան կարող էր «կարգ ու կանոնի» պահպանման անվան տակ դիմել արտակարգ միջոցների ու միջամտել այդ երկու երկրների ներքին գործերին: Պարզ էր, որ Սիրիան չէր կարող հանդուրժել այնպիսի վիճակ, որ սահմանափակում էր նրա գերիշխանությունը: Ուստի Սիրիական կառավարությունը 1945 թ. փետրվարի 6-ին հրապա-

²⁴⁹ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate p. 342.

²⁵⁰ Նույն տեղում:

²⁵¹ ИГАОП СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 30.

²⁵² Նույն տեղում:

րակեց պաշտոնական մի հայտարարութիւն, որտեղ ասված էր, որ «երկրի անվտանգութեանը վերաբերող հարցերը մտնում են միայն սիրիական կառավարութեան իրավասութեան մեջ»²⁵³:

Այս հարցի շուրջը ծագած կոնֆլիկտը մի անգամ ևս ցույց տվեց, թե որքան անհրաժեշտ էր ունենալ ազգային բանակ և, որ Սիրիայի անկախութիւնը հարգելու մասին Ֆրանսիայի խոստումներին չէր կարելի հավատալ:

Սիրիայում ստեղծվել էր լարված մթնոլորտ: Դամասկոսում, Հալեպում և այլ վայրերում տեղի ունեցան զործադուլներ: 1945 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին մոտ 10 օր Հալեպում շուկաները փակ մնացին²⁵⁴: Դրան զուգընթաց տեղի էին ունենում ցույցեր: Այդ զործադուլի և ցույցերի ժամանակ, ինչպես նշում է «Ժողովուրդի ձայն» թերթը, որոշ ոսակցիտն տարրեր շարժումը պառակտելու նպատակով, փորձեցին մահմեդականի և քրիստոնյայի, հայի ու արարի թշնամութիւն առաջացնել²⁵⁵: Սակայն, բարեբախտաբար, նրանց այդ վնասակար ծրագրերը շիրականացան: Հայերը և արարները միասնական ջանքերով մերկացնում են իմպերիալիզմի շահերը պաշտպանող այդ հետադիմականներին: Արաբ և հայ ժողովրդական մասսաները Նոր-գլուղի հայաշատ շրջանի մեջ համատեղ ցույց են կազմակերպում: Բոլոր ելույթ ունեցողներն էլ շեշտում են արարների և հայերի բարեկամութեան ամրապնդման և միասնական ճակատով հանդես գալու անհրաժեշտութիւնը²⁵⁶: Եվ, իրոք, այս ամբողջ բարդ ու լարված իրադարձութիւնների ժամանակ հայ դեմոկրատական ու առաջադիմական ուժերը կանգնած էին արարների կողքին:

Ֆրանսիական առաջարկները և ֆրանսիական նոր զորքերի ժամանումը: Հակաֆրանսիական ցույցերը շարունակվում էին ամբողջ երկրում: Ֆրանսիան զգում էր, որ այդպես շարունակել չի կարելի, որ դեպքերի զարգացումն այնպիսի ընթացք կարող է ընդունել, որը շատ ծանր հետևանքներ կունենա իր համար: Ուստի նա Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութիւններին առաջարկեց բանակցութիւններ սկսել: Անհրաժեշտ ցուցումներ ստանալու համար գլխավոր պատգամավոր Բեյնեն 1945 թ. մարտին մեկնեց Փարիզ: Բոլորը սպասում էին նրա վերադարձին, հույս ունենալով,

253 Նույն տեղում:

254 «Ժողովուրդի ձայն», 4.II.1945:

255 Նույն տեղում:

256 Նույն տեղում:

որ նա իր հետ կբերի ինչ-որ նոր բան: Բեյնեն Ֆրանսիայից վերադարձավ 1945 թ. մայիսի սկզբներին: Սակայն նա իր հետ որևէ նոր և սիրիացիների և լիբանանցիների համար ընդունելի բան չբերեց: Նրա պայուսակում դարձյալ հին ծրագրերն էին: Ֆրանսիան, որ արդեն ազատագրվել էր գերմանական օկուպացումից, իրեն ավելի վստահ էր զգում և գտնում էր, որ այժմ ավելի ուժ ու հիմք ունի լեանտում մնալու համար:

Բեյնեն Ֆրանսիայի ժամանակավոր կառավարության անունից Սիրիային ու Լիբանանին առաջարկեց կնքել երեք պայմանագիր: Դրանցից առաջինը պետք է ապահովեր ֆրանսիական կուլտուրական հիմնարկների անկախությունը, երկրորդը՝ Ֆրանսիայի տնտեսական իրավունքները, իսկ երրորդը վերաբերում էր ռազմա-ստրատեգիական հարցերին²⁵⁷: Ֆրանսիան երրորդ պայմանագրով պահանջում էր, որ իրեն իրավունք տրվի Սիրիայում ու Լիբանանում կառուցել ռազմա-ծովային ու ռազմա-օդային բազաներ և այդ երկրներում պահպանել ֆրանսիական ռազմական հրամանատարությունը²⁵⁸, Եվ միայն այդ պայմանագրերը կնքելուց հետո Ֆրանսիան համաձայնվում էր հատուկ զորամասերը փոխանցել Սիրիային ու Լիբանանին: Սակայն դրանից հետո էլ նրանք անորոշ ժամանակով մնալու էին ֆրանսիական հրամանատարության հսկողության ներքո²⁵⁹:

Բեյնեն իր այս պահանջները 1945 թ. մայիսի 18-ին ներկայացրեց Սիրիայի ու Լիբանանի կառավարություններին: Սակայն մինչև այդ պահանջները ներկայացնելը Ֆրանսիան դիմեց մի քայլի, որի նպատակն էր ճնշում գործադրել Սիրիայի ու Լիբանանի կառավարությունների վրա և նրանց ստիպել նահանջել: 1945 թ. մայիսի 4-ին ֆրանսիական-սենեգալական նոր զորքեր ժամանեցին Բեյրութ: Սիրիայի ու Լիբանանի կառավարությունները այդ մասին տեղյակ չէին և նոր զորքերի ժամանումը կատարվեց առանց լեանտի երկրների կառավարության գիտություն ու թույլտրվության: Ֆրանսիական այդ ակտը իրենից ներկայացնում էր գաղութարարական քայլ, որը ոտնահարում էր Սիրիայի և Լիբանանի անկախությունը:

Սիրիան ու Լիբանանը բողոքեցին Ֆրանսիային՝ նրա այդ ազ-

²⁵⁷ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 98.

²⁵⁸ Նույն տեղում:

²⁵⁹ Նույն տեղում:

րնսիվ գործողութեան համար: Սիրիայի արտաքին գործերի մի-
նիստը Ջամիլ Մարդամի 1945 թ. մայիսի 6-ի բողոքի նոտայում
ասված էր, որ ֆրանսիական նոր զորքերի ժամանումը անհամա-
տեղելի է Սիրիայի անկախութեան հետ, որը ճանաչել են բոլոր
երկրները²⁶⁰: Մարդամը նշում էր, որ պատերազմը արդեն վերջա-
նում է և նոր զորքեր ուղարկելու ոչ մի կարիք չկա: Նա ֆրանսիա-
կան կառավարութեանը հիշեցնում էր, որ մի երկրի տերիտորիա
զորք բերելու համար պետք է ստանալ տվյալ երկրի համաձայնո-
թյունը: Ֆրանսիան այդպես չվարվեց և դրանով խախտեց Սիրիայի
սուվերենութունը²⁶¹, Ֆրանսիական կողմը ոչ միայն մերժեց Սի-
րիայի ու Լիբանանի բողոքները, այլև մայիսի 17-ին նոր զորքեր,
թվով 1500 մարդ բերեց Լիանա²⁶²:

Ֆրանսիայի այս գործողությունները թշնամական բնույթ էին
կրում, ոտնահարում էին Սիրիայի ու Լիբանանի անկախությունն
ու սուվերենությունը և ցույց տալիս, որ Ֆրանսիան միայն ձեռ-
կանորեն է ընդունում նրանց անկախությունը: Այդ ժամանակ
Սիրիան ու Լիբանանը արդեն Միավորված Ազգերի կազմակեր-
պության անդամ էին, որի կանոնադրությունն արգելում է անդամ
երկրի նկատմամբ թշնամական կամ անբարյացակամ գործողու-
թյան դիմել: Իսկ Ֆրանսիայի այդ քայլը հենց այդպիսի գործո-
ղություն էր, որը հակասում ու խախտում էր ՄԱԿ-ի սկզբունք-
ները:

Ռազմական լրացուցիչ ուժեր Լեանտ բերելով Ֆրանսիան
փորձում էր ահաբեկել Սիրիայի ու Լիբանանի ժողովուրդներին ու
կառավարություններին և ստիպել նրանց ընդունել իր պահանջնե-
րը: Նա պատրաստ էր ուժի դիմել:

Ահա թե ինչու Ֆրանսիան իր առաջարկները Սիրիային ու
Լիբանանին ներկայացրեց այդ երկրները լրացուցիչ զորքեր բերե-
լուց հետո միայն:

Սիրիայի կառավարության դիւրքը ֆրանսիական պահանջների
նկատմամբ և նրա միջոցառումները երկրի պաշտպանունակու-
թյունն ամրապնդելու ուղղությամբ: Երբ Բեյնեն այցելեց Շուբրի
Քուաթլիին ու սիրիական պետության մյուս ղեկավարներին և
նրանց ներկայացրեց վերևում նշված պահանջները, «Շուբրի

²⁶⁰ Բ7 «اربع سنوات العهد الوطني» ص 47

²⁶¹ Նույն տեղում:

²⁶² Նույն տեղում:

Քուսթլին,—ինչպես նշում է այդ հանդիպմանը ներկա եղած Սիրիայի պառլամենտի նախագահ և նախկին պրեմիեր-մինիստր Սաադալլա ալ-Ջարրին,—այնքան զարմացած էր, որ պահանջեց գրավոր հուշագիր ներկայացնել, որը հանձնվեց 12 ժամ անց²⁶³։ Մանոթանալով այդ հուշագրին, սիրիական կառավարությունը գտավ, որ դա անընդունելի է իր համար²⁶⁴։ Սակայն նախքան վերջնական պատասխան տալը Սիրիայի ու լիբանանի կառավարությունները որոշեցին համատեղ քննարկել այդ հարցը և միասնական գիծ մշակել։ Նրանց ներկայացուցիչների հանդիպումը տեղի ունեցավ 1945 թ. մայիսի 19-ին Շթորայում։ Հանգամանորեն քննարկելով ֆրանսիացիների թշնամական գործողությունների հետևանքով ստեղծված դրությունը, երկու կառավարությունները հանգեցին միանման եզրակացության, որն իր արտահայտությունը գտավ մայիսի 20-ին հրապարակված համատեղ կոմյունիկեում։ Այնտեղ ասված էր, որ ճերկու կառավարությունները գտնում են, որ այդ զորքերի ափ հանումը նշանակում է իրենց սուվերենության խախտում, իսկ ֆրանսիական առաջարկները հակասում են երկու երկրների անկախության ոգուն²⁶⁵։

Ելնելով դրանից, սիրիական ու լիբանանյան կառավարությունները որոշեցին դադարեցնել բանակցությունները զլխավոր զեկեզատի հետ և հետագա դեպքերի ամբողջ պատասխանատվությունը դնել Ֆրանսիայի վրա։

Ստեղծված պայմաններում Սիրիայի կառավարությունը դիմեց մի շարք քայլերի իր ներքին ու միջազգային դրությունն ամրապնդելու ուղղությամբ։ Նա համաշխարհային հասարակայնությանը տեղյակ պահեց ֆրանսիական պահանջների և նրանց նկատմամբ Սիրիայի գրաված դիրքի մասին։ 1945 թ. մայիսի 20-ին Սիրիայի արտաքին գործերի մինիստր Ջամիլ Մարդամը մի հուշագիր հանձնեց գեներալ Բենեխին։ Այդ նույն օրը նա ընդունեց Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, ՍՍՀՄ-ի, Եգիպտոսի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի և Անդրհորդանանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին և նրանց հանձնեց վերոհիշյալ հուշագրի պատճենը²⁶⁶։ Այդ հուշագրում ասված էր, որ սիրիական կողմը ամեն կերպ ձգտում

²⁶³ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 260.

²⁶⁴ أربع سنوات من العهد الوطني ص ۴۳.

²⁶⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 118.

²⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 116։

էր բարեկամել հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ, սակայն վերջինիս կողմից լրացուցիչ զորքեր Լեանտ բերելը խանգարում է այդ բանին և Սիրիան դրա հետ չի կարող համաձայնվել²⁶⁷: Սիրիան հայտարարում էր, որ ինքը չի կարող համաձայնվել նաև պայմանագիր կնքելու Ֆրանսիական առաջարկի հետ, որովհետև դա հակասում է երկրի անկախությանը²⁶⁸: Այդ պատճառով էլ Սիրիան անկարող է բանակցությունների մեջ մտնել Ֆրանսիայի հետ:

Իր հուշագրի վերջում սիրիական կառավարութունը պահանջում էր իրեն հանձնել սիրիական բանակը՝ հատուկ զորամասերը, իսկ օտար բանակներն էվակուացիայի ենթարկել²⁶⁹:

Այս հուշագրի մեջ կարևորը ոչ միայն այն է, թե սիրիական կառավարութունը ինչպես է հիմնավորում իր մերժումը Ֆրանսիայի անօրինական պահանջների նկատմամբ, այլ նաև այն, որ առաջին անգամ առաջ քաշվեց օտարերկրյա բանակների, այսինքն Ֆրանսիական ու անգլիական բանակների էվակուացման հարցը: Սա մի նոր մոմենտ էր, որը մինչ այդ բացակայում էր սիրիական պահանջներում: Սիրիական կառավարութունը մինչև մայիսյան իրադարձությունները դնում էր հատուկ զորամասերը իր իրավասությանը փոխանցելու հարցը: Սակայն այժմ, պայքարի տրամաբանութունը հանգեցրեց նրան, որ Սիրիան բանակի հարցը դրեց ամբողջական պլանով, այսինքն, թե՛ հատուկ զորամասերը փոխանցել և թե՛ օտարերկրյա զորքերը հանել: Սա մի առաջընթաց քայլ էր, որի նշանակութունը դժվար է գերազանհատել: Օտար զորքերի էվակուացման պահանջի առաջադրումը նշանակում էր մինչև վերջ արմատախիլ անել մանդատը և Ֆրանսիային զրկել իր ազդեցության վերջին պատվարից: Սիրիայի կառավարութունը հասկանում էր, որ ծանր փորձություններ են սպասում իրեն և հարկավոր է դրան պատրաստ լինել: Այդ պատճառով էլ նա դիմեց մի շարք քայլերի երկրի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու ուղղությամբ: 1945 թ. մայիսի 19-ին սիրիական պառլամենտը ընդունեց օրենք ազգային պաշտպանության մասին²⁷⁰: Այդ օրենքը կառավարությանը իրավունք էր տալիս խաղաղ և պատերազմի

267 ٢٥ ص من العهد الوطني.

268 Նույն տեղում, էջ 46:

269 Նույն տեղում, էջ 46—47:

270 ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 117.

տարիններին զինակոչիկներին զորակոչել, նախատեսում էր երկրի պաշտպանության միջոցների կազմակերպում և սպայական կորպուսի ստեղծում²⁷¹: Օրենքում հատուկ նշված էր, որ սիրիական բանակի սպայական կորպուսում ոչ մի օտարերկրյա մասնագետ չպետք է լինի: Այդ մասնագետները, անհրաժեշտության դեպքում, կարող են հրավիրվել արաբական մյուս երկրներից²⁷²:

Երկրի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու ուղղությամբ սիրիական կառավարության հաջորդ քայլը հանդիսացավ կամավորների ցուցակագրման թույլտվությունը: Կառավարության այդ որոշումը շտեմնված խանդավառություն անաշարացրեց ժողովրդի մոտ: Կամավորներ գրվում էին հասարակական բոլոր խավերից՝ բանվորներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ և այլն: Կամավոր ցուցակագրված պառլամենտի անդամները և այլն: Կամավոր ցուցակագրված պառլամենտի անդամները պառլամենտի նիստին մասնակցում էին զինվորական համագեներալով²⁷³: Կամավորների ցուցակագրումը կատարվում էր գիշեր ու ցերեկ: Արդեն մայիսի 24-ին նրանց թիվը հասավ մի քանի հազարի²⁷⁴: Բացի այդ, այն սիրիացիները, որոնք ծառայում էին ֆրանսիական բանակում, փախչում և միանում էին կամավորներին՝ սիրիական ազգային բանակին²⁷⁵:

Սիրիական կառավարությունը հարկ համարեց ամրապնդել նաև ոստիկանական ուժերը, որոնք տվյալ պահին երկրում փաստորեն միակ զինված ուժերն էին²⁷⁶:

Սիրիական ժողովրդի զինված պայքարը ֆրանսիական իմպերիալիստների դեմ: Կառավարական այս պաշտոնական քայլերին զուգընթաց, ի պաշտպանություն հայրենիքի և նրա ազատության ու անկախության, ոտքի ելան Սիրիայի ժողովրդական զանգվածները, բոլոր ազգային-ազատագրական, դեմոկրատական ու հայրենասիրական ուժերը: Երկրում ծայր առան ցույցեր, գործադուլներ ու հակաֆրանսիական ելույթներ²⁷⁷, Դրանք սկսվեցին մայիսի

²⁷¹ Նույն տեղում:

²⁷² Նույն տեղում:

²⁷³ Նույն տեղում, թ. 15:

²⁷⁴ Նույն տեղում:

²⁷⁵ В. Луцкий, Проблема Сирии и Ливана, стр. 13.

²⁷⁶ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 13.

²⁷⁷ ٢٧ ص من العهد الوطني.

19-ից, երբ սիրիական հասարակայնությունը հայտնի դարձավ ֆրանսիական հուշագրի բովանդակությունը և սիրիական կառավարության նրան տված պատասխանը: Այդ օրը բազմամարդ ցույց տեղի ունեցավ Դամասկոսում: Ֆրանսիական զորքերը կրակ բացեցին ցուցարարների վրա²⁷⁸: Ցուցարարները դիմադրեցին ֆրանսիացիներին: Հրկիզեցին ֆրանսիական երկու ավտոմեքենա: Այդ ընդհարումների ժամանակ վիրավորվեց 10 մարդ²⁷⁹:

Դամասկոսի դեպքերը և ֆրանսիացիների վայրագությունները ցնցեցին ամբողջ երկիրը: Հաջորդ օրը, մայիսի 20-ին, ամբողջ Սիրիայում հայտարարվեց ընդհանուր զործադուլ²⁸⁰: Ամենուր փակվեցին խանութները և շուկաները: Մայիսի 20-ին արյունալի ընդհարում տեղի ունեցավ Հալեպում, որի ժամանակ զոհվեց ֆրանսիական երեք զինվոր²⁸¹: Հակաֆրանսիական ելույթը ձնշելու համար ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները Հալեպ մտցրին զրահամեքենաներ, որոնք փողոցները ցուցարարներից մաքրում էին կրակելով²⁸²: Ֆրանսիական այդ «մաքրման» հետեւանքով սպանվեց 8 և վիրավորվեց 25 սիրիացի: Հալեպում ֆրանսիացիները զորքերի պարեկություն սահմանեցին: Սակայն դա չընկճեց հալեպցիների ֆրանսիական գաղութային լուծը վերջնականապես տապալելու կամքը: Տարբեր քաղաքական կուսակցությունների և կազմակերպությունների, ինչպես նաև տարբեր կրոնական համայնքների ներկայացուցիչները համատեղ ժողով գումարեցին, որտեղ միաձայն հետևյալ որոշումն ընդունվեց. «Ի նկատի ունենալով մեր երկրում արտոնյալ վիճակի հասնելու Ֆրանսիայի փորձերը, որը սահմանափակում է մեր անկախությունն ու ազատությունը, Հալեպի կազմակերպությունները, որոնք ներկայացնում են բնակչության բոլոր խավերը, իրենց բողոքն են հայտնում ընդդեմ այդ փորձերի»²⁸³: Հալեպի այդ իրադարձությունների ժամանակ արաբ հայրենասերների կողքին կանգնած էին նաև հայ դեմոկրատական ուժերը: Նրանք Սիրիան համարելով իրենց երկրորդ հայրենիքը, զենքը ձեռքերին պաշտպանում էին Սիրիայի ազատությունն ու անկախությունը: Նրանց բռնած այդ

²⁷⁸ В. Лущкиѳ, Проблема Сирии и Ливана, стр. 13.

²⁷⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 116.

²⁸⁰ Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 138.

²⁸¹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 112.

²⁸² N. Zladeh, Syria and Lebanon, p. 82.

²⁸³ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 145.

հայրենասիրական դիրքը շատ բարձր գնահատեց Հալեպի նահանգապետ Իհսան Շարաֆը: 1945 թ. մայիսի 21-ին ընդունելով հայ պատվիրակներին՝ նա «իր խորին զոհունակությունը հայտնեց հայերին՝ վերջին դեպքերի առթիվ որդեգրած ընթացքի համար»²⁸⁴: Հայերը նման դիրք բռնեցին նաև Դամասկոսում: Այստեղ Տոհմունի սրբազանի նախագահությունը տեղի ունեցավ Դամասկոսի թեմական և քաղաքական խառը ժողովի հատուկ նիստ, քննելու համար ֆրանսիական իմպերիալիստների գործողությունների հետեւանքով ստեղծված կացությունը: Բազմաթիվ ելույթներից հետո այդ նիստը որոշեց պաշտոնապես հայտարարել, որ «սիրիահայ ժողովուրդը որպես սիրիական քաղաքացի, գիտակից իր պարտականությունը, իր բովանդակ գործակցությունն ու զոհողությունները կրեբե հասարակաց դատին, բոլոր սիրիացիների կողքին»²⁸⁵: Սիրիայի հայերի գրաված այս միակ ճիշտ դիրքը նպաստում էր Սիրիայի ներքին կոնսոլիդացիային, ազգային-ազատագրական ուժերի ամրապնդմանը և բարեկամության ուժեղացմանը հայերի ու արաբների միջև:

Ֆրանսիական գաղութարարների բռնությունները իրենց նպատակին չհասան: Սիրիան չհանդարտվեց: Ընդհանուր գործադուլը և ցույցերը շարունակվում էին: «Սաուֆ ալ-Շաաբ» թերթը գրում էր, որ Դամասկոսի բոլոր մասերում ցույցեր են տեղի ունենում²⁸⁶: Յուցարարները կառավարության շենքի առջև միտինգ կազմակերպեցին, որի ժամանակ ելույթ ունեցողները պաշտպանում էին սիրիական կառավարության դիրքը: Նրանց առջև հանդես եկավ պրեմիեր-մինիստրը, որը կառավարության անունից շնորհակալություն հայտնեց սիրիական ժողովրդին հայրենիքը պաշտպանելու նրա պատրաստակամության համար²⁸⁷:

Ցույցերն ու հակաֆրանսիական ելույթները Դամասկոսից ու Հալեպից տարածվեցին Սիրիայի մյուս վայրերը՝ Հոմս, Համա, Դեյր էզ-Ջոր և այլն: Մայիսի 27-ին ֆրանսիացիները ուժեղացրին Համան, որտեղ սկսվեցին փողոցային մարտեր: Սիրիական ժանդարմերիան ամեն կերպ դիմադրություն էր ցույց տալիս ֆրանսիական կանոնավոր զորքերին և ձգտում իր ձեռքում պահել

²⁸⁴ «Զարթոնք», Բեյրութ, 26.V.1945:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ «Սաուֆ ալ-Շաաբ», 25.V.1945:

²⁸⁷ Նույն տեղում:

երկաթուղային կայարանը²⁸⁸, Համայում հրապարակվեց «Պատերազմական դեկլարացիա»՝ ուղղված Ֆրանսիայի դեմ: Այդ դեկլարացիայից հետո, մի քանի օր Համայի քաղաքագլուխը «ռազմական կոմյունիկե» էր հրապարակում, որտեղ տրվում էր պատերազմական գործողությունների ամփոփագիր²⁸⁹: Ֆրանսիացիները սմբակոծում են քաղաքը: Զայրացած Համայի բնակչությունը հարձակվում է ֆրանսիական կայազորի վրա²⁹⁰, Ֆրանսիացիները ստիպված օժանդակ ուժեր՝ հատկապես տանկեր են բերում Հոմսից և ուժեղացնում տեղական կայազորը²⁹¹:

Մայիսի 27-ին հակաֆրանսիական ցույց է սկսվում նաև Հոմսում, որը շուտով վեր է ածվում իսկական ապստամբության: Փողոցներում բարիկադներ են կանգնեցվում: Զինված բնակչությունը հարձակվում է ֆրանսիական իշխանությունների գրասենյակի շենքի վրա: Նրանք հարձակվում են նաև ֆրանսիական մի ռազմական գումարտակի վրա²⁹²:

Ֆրանսիական գաղութարարների դեմ ծավալված այս հակա-իմպերիալիստական պայքարի մեջ հատկապես պետք է նշել Զեբել Դրուզում տեղի ունեցած ապստամբական ելույթները: Այստեղ ապստամբները Սուլթան Աթրաշի գլխավորությամբ իսկական մարտեր սկսեցին ֆրանսիական զորքերի դեմ²⁹³: Ազգայնական ուժերը գերի վերցրին Զեբել Դրուզում գտնվող ֆրանսիական բոլոր սպաներին²⁹⁴ և Զեբել քաղաքը լրիվ ազատեցին ֆրանսիացիներից²⁹⁵: Ֆրանսիական բանակում գտնվող մոտ 2000 դրուզցի զինվորներ իրենց զենքերով, ռազմամթերքով և մի քանի զրահամեքենաներով անցան ապստամբների կողմը: Քաղաքի բոլոր ձեռնարկությունների վրա բարձրացվեցին սիրիական ազգային դրոշներ²⁹⁶:

Սիրիական հայրենասերները նման հաջողությունների հասան նաև Դեյր էզ-Զորում: Մայիսի 31-ին սիրիական 15000 հայրենա-

²⁸⁸ N. Ziadeh, Syria and Lebanon, p. 83.

²⁸⁹ C. Hollingworth, The arabs and the West.

²⁹⁰ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, д. 126, л. 66.

²⁹¹ Նույն տեղում, ԹԹ. 66—67:

²⁹² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 4116, Թ. 171:

²⁹³ Նույն տեղում, Թ. 285:

²⁹⁴ Amin Saïd, Восстания арабов в XX в., стр. 140.

²⁹⁵ منير تقى الدين، الجلاء، ص 120

²⁹⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4416, л. 285.

սերներ գրավեցին Դեյր էզ-Ջորի բոլոր շրջանները²⁹⁷: Նոր ու կարևոր հաղթանակ են ձեռք բերում նաև Հալեպի ընդդիմադիր ուժերը: Նրանց ճնշման տակ ֆրանսիական զորքերը թողնում են Հալեպի հայտնի ամրոցը, որը գրավում են սիրիական ժանդարմերիայի ուժերը²⁹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք սիրիական հողը այրվում էր ֆրանսիական դաշուձարարների ոտքի տակ:

Սակայն ամենադիսավոր և արյունոտ ու ցավալի իրադարձությունները տեղի ունեցան Սիրիայի մայրաքաղաքում՝ Դամասկոսում: Ֆրանսիան տեսնելով, որ Սիրիայի տարբեր մասերում փաստորեն ապստամբություն է բռնկվել և պատերազմական գործողություններ են գնում ապստամբների և ֆրանսիական զինված ուժերի միջև, հասկացավ, որ դրվում է Ֆրանսիային Սիրիայից վերջնականապես դուրս մղելու հարցը: Ուստի որոշեց վճռական ճակատամարտ տալ Դամասկոսում, հուլյս ունենալով, որ ապստամբների պարտությունը մայրաքաղաքում հուսահատեցնող ազդեցություն կունենա մյուս շրջանների հայրենասիրական ուժերի վրա և վերջին հաշվով կհանգեցնի Սիրիայի ազգային-ազատագրական ուժերի պարտությանը: Ֆրանսիական ռազմական ուժերը 1945 թ. մայիսի 29-ի երեկոյան ժամը 6.50 բոպեին սկսեցին Դամասկոսի ռմբակոծումը²⁹⁹, Քաղաքի զնդակոծումը կատարվում էր զենքի բոլոր տեսակներից՝ ավտոմատներից, զնդացիներից, ականանետներից և ծանր հրետանուց³⁰⁰: Սրան շուտով միացավ նաև ավիացիան³⁰¹, Ֆրանսիական ինքնաթիռները ռմբակոծում էին Դամասկոսի բերդը և մյուս կարևոր շրջանները: Շուտով քաղաք մտան նաև ֆրանսիական տանկերն ու զրահամեքենաները: Հրետանային ռմբակոծումը կատարվում էր կանոնավոր կերպով, որի հետևանքով շատ տներ ու հասարակական հիմնարկներ, ինչպես նաև քաղաքի ամենահինավուրց մզկիթներից մեկը հիմնահատակ քանդվեցին: Քաղաք մտած ֆրանսիական զորքերը շարժվում էին երեք ուղղությամբ: Առաջին խումբը շարժվեց դեպի քաղաքապետարան, նպատակ ունենալով գրավել այն: Այստեղ կատաղի մարտեր տեղի ունեցան շինքը պաշտպանող սիրիական ժանդարմ-

²⁹⁷ «Ջարթոնք», 1.VI.1945:

²⁹⁸ Նույն տեղում, 30.V.1945:

²⁹⁹ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 99.

³⁰⁰ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, д. 126, л. 69.

³⁰¹ منير تقى الدين، احلاء، ص 124

րիաչի և ֆրանսիական ուժերի միջև³⁰²։ Ֆրանսիացիները վերջի-վերջո գրավեցին շենքը և թալանեցին այն բոլորը, ինչ կար այն-տեղ³⁰³։

Մյուս խումբը շարժվեց դեպի պառլամենտի շենքը։ Նրանք գրավեցին այն և հաշվեհարդար տեսան շենքը պաշտպանողներին հետ։ Ֆրանսիացիների գործողությունների հետևանքով շենքի մի մասը փլվեց³⁰⁴։

Իսկ ֆրանսիական երրորդ զորախումբը շարժվեց դեպի Սահաթ ալ-Շուհադա՝ Ջոհված մարտիկների հրապարակը, նւլատակ ունենալով գրավել այն և հսկողություն սահմանել շրջակա տերիտորիայի վրա³⁰⁵։

Քաղաքի ուժեղացումը շարունակվում էր երկու օր անընդ-հատ։ Տանկերն ու դինվորները լցվել էին փողոցները։ Ֆրանսիական դինվորները անկանոն կրակ էին բացում և սպանում ով հանդիպում էր։ Հիվանդանոցներում այլևս տեղ չկար, այնքան որ շատ էին վիրավորները։ Զինվորները իրենց գրաված վայրերում, սպանների թողտվության մեր, կողոպտում և թալանում էին խանութ-ները³⁰⁶։

Դամասկոսի բնակչությունը և ժանդարմերիան շրնկրկեց ֆրանսիական այս տմարդի հարձակման առջև։ Նրանց մեջ ցասումն էր խոստում և նրանք ուժեղ դիմադրություն են կազմակերպում ֆրանսիական հրոսակների դեմ։ Նրանք հարձակվում են ֆրանսիական կոմիսարիատի շենքի վրա, պաշարում այն և պաշտպանող զորքին ստիպում անձնատուր լինել³⁰⁷։ Ոչ մի տուն, ոչ մի փողոց և ոչ մի թաղամաս ֆրանսիացիներին չէր հաջողվում գրավել առանց դիմադրության և դոհերի։ Այդ օրերին՝ մայիսի 29-ից 31-ը, Դամասկոսը պաշարված քաղաք էր։ Շատ շենքեր և հաստատու-թյուններ, շրջապատված ավազի պարկերով, «յուրատեսակ ամրու-թյունների էին նմանվում»³⁰⁸։ Պայքարի էին ելել բոլորը, թե՛ մեծ, թե՛ փոքր, ով կարող էր զենք կրել, արաբը և հայը, մահմեդականն ու բրիտանոնյան։ Դա մի համաժողովրդական ելույթ էր, ուղղված

³⁰² Amin Caud, Восстания арабов в XX в., стр. 139.

³⁰³ Նույն տեղում։

³⁰⁴ G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 99.

³⁰⁵ Amin Caud, Восстания арабов в XX в., стр. 139.

³⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 140։

³⁰⁷ منير تقى الدين، الجلاء، ص 120

³⁰⁸ «Զարթոնք», 31.V.1945։

Ֆրանսիական գաղութարարների դեմ՝ որտեղ արարների կողքին մարտնչում էին շերքեզները, հայերը և այլն: Զերքեզները մեծ ցույց են կազմակերպում ի սլաշտպանություն Սիրիայի անկախության³⁰⁹: Իսկ հայերը այդ ճգնաժամի ծանր օրերին իրենց դնում են սիրիական հայրենասիրական ուժերի տրամադրության տակ: Դամասկոսի կաթողիկոսական փոխանորդ արքեպիսկոպոս Տոհմունին երկու քահանաների ուղեկցությամբ մայիսի 30-ին, այսինքն Դամասկոսի և Սիրիայի ամենատաղնապալի օրերին, այցելեց Սիրիայի ներքին գործերի մինիստր Թակրի Ասալիին և պառլամենտի 5 անդամների ներկայությամբ հայտարարեց, որ «ինքը և իր հոտը, իբրև հավատարիմ ու հարազատ սիրիացիներ, պատրաստ են ծառայելու երկրի շահերին, հանձն առնելով ամեն տեսակ զոհողություններ»³¹⁰: Այնուհետև հայ արքեպիսկոպոսը նրանց տեղյակ է պահում, որ հայերը պատրաստ են մտնել սիրիական ռազմական ուժերի մեջ և որ «ինքը՝ իբրև 65 տարեկան մի հովիվ, պատրաստ է հայերի առջևից երթալու, այդ երկրի շահերի պաշտպանության և պահպանման համար կազմված ու կազմելվելիք ուժերի մեջ»³¹¹: Տոհմունին ներքին գործերի մինիստրից խնդրում է, որ նա հայերի դիրքի մասին հայտնի պրեզիդենտին և կառավարությանը: Ներքին գործերի մինիստրը և պառլամենտի անդամները մեծ գոհունակությամբ են ընդունում Տոհմունու այս հայտարարությունը և նշում, որ «իրենք լավ են ճանաչում հայ եպիսկոպոսին և հայերին՝ իբրև երկրի հարազատ հպատակների ու շեն կասկածում երբեք նրանց հավատարմության վրա»³¹²:

Հայերի գրաված այդ դիրքը շատ բարձր է գնահատում նաև արաբ պատմաբան Ա. Հաուրանին, որը նշում է, որ 1945 թվականի ֆրանսիական ճգնաժամի օրերին հայերն իրենց բախտը կապեցին Սիրիայի հետ և պաշտպանեցին սիրիական ազգային ուժերին, դիմադրելով իրենց սիրիացիների դեմ օգտագործելու ֆրանսիական իշխանությունների բոլոր փորձերին³¹³:

Հայերը կամավորագրվում են սիրիական բանակին: Նրանց մեջ էր նաև Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ականավոր գործիչ Հ. Մատեյանը³¹⁴: Իսկ Հալեպի հայ Առաջ-

³⁰⁹ Նույն տեղում, 29.V.1945:

³¹⁰ Նույն տեղում, 31.V.1945:

³¹¹ Նույն տեղում:

³¹² Նույն տեղում:

³¹³ A. Hourani, Minorities in the arab world, London, 1947, p. 84.

³¹⁴ «Ժողովուրդի ձայն», 21.V.1945:

նորզը դիմում է ֆրանսիական բանակում ծառայող հայ զինվոր-
ներին և պաշտոնյաներին, կոչ անելով նրանց հրաժարվել ծառայել
ֆրանսիական բանակում և անմիջապես մտնել սիրիական ազգա-
յին ուժերի մեջ³¹⁵։

Եվ այսպես, երեք օր անընդհատ Դամասկոսում կատաղի
մարտեր էին զնում, քաղաքը գտնվում էր կրակի ու բոցերի մեջ և
երկուստեք արյուն էր հոսում։ Այդ իրադարձությունների ժամա-
նակ պաշտոնական տվյալներով Դամասկոսում զոհվեց 400, ծանր
վիրավորվեց 500, իսկ թեթև վիրավորվեց 1000 մարդ, անհայտ
կորել էին 120 ժանդարմ³¹⁶։

Ինչպես նշել ենք, արդեն նման վիճակ էր տիրում նաև Սի-
րիայի մյուս վայրերում՝ Հալեպում, Հոմսում, Համայում, Ջեբել
Դրուզում, Դեյր էլ-Ջորում, Կամիշլիում և այլն։ Հոմսում սպան-
վել էր 10 և վիրավորվել 40 մարդ, իսկ Համայում՝ սպանվել 50 և
վիրավորվել 200 մարդ³¹⁷, Հավանաբար այս դրուժյունը երկար
կշարունակվեք, եթե կոնֆլիկտին շմիշամտեին արտաքին ուժեր։

Անժ տերուրյունների դիբբը ֆրանսիական ագրեսիվ գործո-
ղությունների նկատմամբ։ Սիրիական արյունոտ իրադարձություն-
ները հայտնի դարձան համաշխարհային հասարակայնությանը։
Ամբողջ աշխարհի առաջագիծ ուժերը դատապարտում էին Ֆրան-
սիայի վարքագիծը և իրենց ձայնը բարձրացնում ի պաշտպանու-
թյուն Սիրիայի, Ֆրանսիայի ագրեսիվ գործողությունների դեմ
հանդես եկան Եգիպտոսը, Իրաքը, Լիբանանը և արաբական մյուս
երկրները։ Սակայն ամենաակտիվը և վճռականը գործեց Անգլիան։
1945 թ. մայիսի 31-ին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր
Իդենը հանդես գալով համայնքների պալատում Սիրիայի կացու-
թյունը բնութագրեց, որպես «շատ լուրջ»³¹⁸, Այնուհետև նա հայ-
տարարեց, որ բրիտանական կառավարությունը եկել է այն եզրա-
կացություն, որ այլևս չի կարող մի կողմ մնալ և որոշել է միջա-
մրտել ֆրանս-սիրիական կոնֆլիկտին³¹⁹։ Անգլիան այդ քայլին
դիմում էր Սիրիայում կարգ ու կանոնը վերականգնելու և արյունը
դադարեցնելու անվան տակ³²⁰, Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Ու.

³¹⁵ «Ան-Նասր», 29.VI.1945։

³¹⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, л. 815, л. 141.

³¹⁷ Նույն տեղում։

³¹⁸ Նույն տեղում, գ. 126, թ. 63։

³¹⁹ Նույն տեղում։

³²⁰ Նույն տեղում։

Չեռչիլը 1945 թ. մայիսի 31-ի ցերեկը մի նոտա հղեց Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Շարլ դը Գոլլին: Այնտեղ ասված էր. քանի որ Սիրիայում այժմ կատաղի մարտեր են զնում և արյուն է հոսում, Մեծ Բրիտանիայի կառավարութունը հարկադրված է հրաման տալ Մերձավոր Արևելքում իր ռազմական ուժերին, վերջ տալու պատերազմական գործողություններին և արյունահեղությանը³²¹: Եվ «որպեսզի անգլիական ու ֆրանսիական ուժերի միջև ընդհարում և արյունահեղություն թույլ չտրվի,—ասված էր այդ նույն նոտայում,—ես խնդրում եմ Ձեզ հրամայել Ձեր զորքերին դադարեցնել ռազմական գործողությունները և անհապաղ վերադառնալ իրենց զորանոցները: Հակառակ դեպքում համապատասխան միջոցառումները կստիպեն նրանց այնտեղ վերադառնալու»³²²: Ինչպես տեսնում ենք, այս նոտայի լեզուն բավականին խիստ էր: Դա բացատրվում է նրանով, որ անգլիական ուժերը Մերձավոր Արևելքում մի քանի անգամ գերազանցում էին ֆրանսիական ուժերին: Այդ բանը լավ էր գիտակցում ինքը՝ դը Գոլլը: Ուստի և նրան ոչինչ չէր մնում անել, քան ատամները սեղմած լրիվ ենթարկվել անգլիական նոտայում առաջ քաշված պահանջներին: 1945 թ. մայիսի 31-ին, անգլիական նոտան ստանալուց հետո, դը Գոլլի հրամանով Դամասկոսում և ամբողջ Սիրիայում դադարեցվեց կրակը, և ֆրանսիական զորքերը Դամասկոսից ու մի շարք այլ վայրերից դուրս բերվեցին: Նրանց տեղը գրավեցին անգլիական զորքերը, որոնք արդեն մայիսի 31-ին երեկոյան մտան Սիրիայի մայրաքաղաքը: Այնուհետև անգլիական տանկերն ու զրահամեքենաները դիրքեր գրավեցին ֆրանսիական զորանոցների շուրջը³²³, որպեսզի կանխեն որևէ անակնկալ:

Դրանից հետո երկրում կարգը կամաց-կամաց վերականգնվեց և ամեն ինչ մտավ իր հունի մեջ:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչով է բացատրվում անգլիական այդքան ակտիվ ու վճռական միջամտությունը և ինչպիսի՞ դիրք էին գրավել ՍՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը և մյուս տերութունները սիրիական ճգնաժամի օրերին:

Անգլիան իր միջամտությունը պաշտոնապես հիմնավորում էր, ինչպես ասված է Չեռչիլի մայիսի 31-ի նոտայում, Սիրիայում

³²¹ Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 141.

³²² Նույն տեղում:

³²³ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, д. 126, л. 59.

և Լիբանանում անվտանգությունն ապահովելու անհրաժեշտութեամբ, որոնց տերիտորիայի վրայով էր կատարվում զորքերի տեղափոխումը դեպի Ճապոնիա³²⁴։ Այլ կերպ ասած, նա ժխտում էր Սիրիայում և Լիբանանում հատուկ շահեր ու նպատակներ ունենալու հանգամանքը և Ֆրանսիային այնտեղից դուրս մղելու իր մտադրությունները։ Անգլիան փորձում էր երևալ անշահախնդիր կողմ, որին իբր միայն Ճապոնիայի դեմ պատերազմ մղելու հարցն է անհանգստացնում։ Այս տեսակետը, իհարկե, չի համապատասխանում իրականությունը։ Չերչիլը, որը քիչ բան չէր արել Բրիտանական կայսրության ամրապնդման ու հզորացման համար, թաքցնում էր իսկությունը։ Իրականում Մեծ Բրիտանիայի այդքան խիստ ու կտրուկ միջամտությունը արդյունք էր նրա այն քաղաքականության, որի նպատակն էր թույլ չտալ Ֆրանսիային իր դիրքերն ամրապնդել Սիրիայում և Լիբանանում, դուրս մղել բոլոր պետություններին, այդ թվում նաև Ֆրանսիային Մերձավոր Արևելքից և այնտեղ հաստատել իր անբաժան ու անվիճելի տիրապետությունը։

Իսկ ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա նա նույնպես հանդես եկավ հօգուտ կրակի դադարեցման։ Չերչիլի 1945 թ. մայիսի 31-ի նոտան Ֆրանսիային նախօրոք համաձայնեցված էր ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Հ. Տրումենի հետ³²⁵։ Ամերիկյան կառավարությունը տեղյակ պահեց Ֆրանսիայի կառավարությանը, որ լենդ-լիզով նրան տրված զենքը նախատեսված է օգտագործել առանցքի երկրների դեմ և այդ զենքը նա իրավունք չունի օգտագործել Սիրիայում³²⁶։ ԱՄՆ-ի այդ դիրքը պետք է բացատրել հիմնականում նրանով, որ նրան ձեռնտու չէր, որ Ֆրանսիան ճնշի Սիրիայի ազգային ուժերին և այնտեղ կրկին հաստատի իր անսահմանափակ տիրապետությունը։ Պատերազմից ԱՄՆ-ը դուրս էր եկել ուժեղացած և այդ բանը ամերիկյան կառավարությունը քաջ գիտակցում էր։ ԱՄՆ-ին ձեռնտու չէր պահել աշխարհի քարտեզն այնպես, ինչպես գոյություն ունեւր մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը։ Հայտնի է, որ մինչ այդ գաղութային աշխարհը գլխավորապես բաժանված էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև։ ԱՄՆ-ը այլևս չէր կարող հանդուրժել այդպիսի վիճակ, որովհետև ուժը

³²⁴ *Amir Caud*, Восстания арабов в XX в., стр. 141.

³²⁵ *G. Haddad*, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 100.

³²⁶ *N. Zladeh*, Syria and Lebanon, p. 85.

այժմ իր կողմն էր: Ամերիկյան իմպերիալիզմը շատ հեռուն դնացող ծրագրեր ունեւր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նկատմամբ, ինքն էր ձգտում այնտեղ հաստատել իր ռազմա-քաղաքական և տնտեսական տիրապետութիւնը: Իսկ դրա համար պետք էր դուրս մղել Յրանսիային ու Անգլիային: Տվյալ դեպքում մանդատային ռեժիմի վերացումը և խոսքով Սիրիայի ու մյուս երկրներին անկախութեան պաշտպանութիւնը լավագոյն ձևն էր դասական գաղութատեր պետութիւնների դիրքերը թուլացնելու համար: Բացի այդ, ամերիկյան իմպերիալիզմը այն հույսն էր փայփայում, որ հենվելով իր տնտեսական ու ռազմա-քաղաքական հզորութեան վրա կկարողանա Սիրիային և մյուս ազատագրված երկրներին տնտեսական ու քաղաքական կախման մեջ գցել իրենից:

Յրանսիայի բարբարոսական գործողութիւնները խոր զայրույթ առաջացրին սովետական մարդկանց մոտ: Նրանք պահանջում էին դադարեցնել արյունահեղութիւնը Սիրիայում և ճանաչել վերջինիս օրինական իրավունքները: Նրանց այդ պահանջն իր արտացոլումը գտավ սովետական կառավարութեան 1945 թ. հունիսի 1-ի նոտայում՝ ուղղված Յրանսիայի կառավարութեանը: Այդ նոտայում, որ Փարիզում սովետական դեսպան Բոգոլյուբովը հանձնեց Յրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Ժ. Բիդոյին, ասված էր, որ Սիրիայում Յրանսիայի գործողութիւնները հակասում են ՄԱԿ-ի ոգուն և որոշումներին³²⁷: «Այդ պատճառով էլ, — նշվում էր սովետական նոտայում, — Սովետական կառավարութիւնը գտնում է, որ պետք է անհապաղ միջոցներ ձեռք առնվեն, որպեսզի դադարեցվեն ռազմական գործողութիւնները Սիրիայում և իրանանում և ծագած կոնֆլիկտը հարթել խաղաղ ճանապարհով»³²⁸: Սովետական կառավարութիւնը համանման նոտաներ ուղարկեց նաև Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և Զինաստանի կառավարութիւններին:

Սովետական կառավարութեան այս պարզ ու հստակ դիրքը, անշուշտ, իր ազդեցութիւնն ունեցավ Ֆրանս-սիրիական կոնֆլիկտի լուծման գործում: Նրա անկեղծ ու անշահախնդիր դիրքը բարձր գնահատվեց Սիրիայի և արաբական մյուս երկրներին հասարակայնութեան կողմից: Դա իր արտահայտութիւնը գտավ նաև Արաբական իրգայի 1945 թ. հունիսի 4-ի նիստում ընդունված բանաձևում,

³²⁷ «СССР и арабские страны. Документы и материалы», стр. 86.

³²⁸ Նույն տեղում, էջ 87:

որը քննարկելով սիրիա-ֆրանսիական կոնֆլիկտը, իր համերաշխությունը հայտնեց Սիրիային ու Լիբանանին, դատապարտեց Ֆրանսիային և շնորհակալություն հայտնեց Սովետական Միությանն ու այն բոլոր երկրներին ու ժողովուրդներին, որոնք աջակցեցին այդ կոնֆլիկտի լուծմանը:

Հատուկ զորամասերի փոխանցումը Սիրիային: Սիրիայի ազդային ուժերի և համաշխարհային հասարակայնության ճնշման ներքո հարկադրված լինելով դադարեցնել կրակը և իր զորքերը տանել զորանոցներ, Ֆրանսիան, դրանով իսկ ընդունեց իր առաջարկների անիրականանալի լինելու հանգամանքը: Եվ որոշ ժամանակ անց, 1945 թ. հուլիսի 8-ին, նա պաշտոնապես հայտնեց, որ համաձայն է հատուկ զորամասերը 45 օրվա ընթացքում փոխանցել Սիրիային ու Լիբանանին: Այդ առթիվ Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունների 1945 թ. հուլիսի 10-ի համատեղ հայտարարության մեջ ասվում էր, որ նրանք մեծ գոհունակությամբ են ընդունում ֆրանսիական դեկլարացիան զորքերի փոխանցման վերաբերյալ և այդ նպատակով ստեղծում են տեխնիկական հանձնաժողով³²⁹: Հուլիսի 20-ին ավարտվեցին նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները և սկսվեց զորքերի փոխանցումը, որը քիչ անց լրիվ ավարտվեց³³⁰:

Այսպիսով, Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների համատեղ երկար պայքարը ազգային բանակ ստեղծելու համար նույնպես պսակվեց մեծ հաղթանակով:

Սիրիայում մայիսի 19-ին սկսված դեպքերը և հատկապես Դամասկոսի եռօրյա արյունալի իրադարձությունները ազգային մեծ ճակատամարտ էր հանուն Սիրիայի լրիվ անկախության և գերիշխանության: Դամասկոսի ուժեղացումը, ինչպես պատկերավոր նշված է արաբ մի խումբ հեղինակների գրչին պատկանող «Սիրիա» գրքում, հանդիսացավ Սիրիայում ֆրանսիական տիրապետության մահվան դրոշմանը³³¹: Մայիսյան իրադարձությունները Սիրիայի ազգային-ազատագրական պայքարի ամենապայծառ էջերից են և նրանք անգնահատելի ծառայություն մատուցեցին Սիրիայի անկախության ամբողջականացման գործին: Հատուկ զորամասերի հանձնումը Սիրիային ինքնին մեծ նվաճում էր: Մենք

³²⁹ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4418, л. 49.

³³⁰ N. Ziadeh, Syria and Lebanon, p. 88.

³³¹ „Syria. Geography and history“, p. 168.

արդեն նշել ենք, որ հատուկ զորամասերի գոյութունը ֆրանսիական ռազմական հրամանատարութեան ներքո, մանդատային սիստեմի արդյունքն էր, նրա բաղկացուցիչ մասը: Այժմ Ֆրանսիան մանդատով իրեն տրված այդ իրավունքից էլ հարկադրված հրաժարվում էր: Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ երկրի կառավարման ֆունկցիաները, այսինքն մանդատով Ֆրանսիային տրված իրավունքները արդեն փոխանցվել էին Սիրիայի և Լիբանանի կառավարութուններին, ապա հասկանալի կդառնա, որ բանակի փոխանցումով ֆրանսիական մանդատին ըստ էութեան վերջ էր տրվում: Սա այնպիսի պատմական նվաճում է, որ արժանի է ամենաբարձր գնահատականի: Իրավացի է ալ-Արմանազին, երբ նշում է, որ ֆրանսիական իմպերիալիստները սանձազերծելով մայիսյան արյունոտ դեպքերը, հույս ունեին կոտորել սիրիացիների դիմադրութունը, բայց ստացվեց հակառակը. վերջ տրվեց ֆրանսիական օկուպացմանը, որը սկսվել էր 1920 թ.³³²,

Մայիսյան դեպքերի ամենաթեթ օրերին էր, որ առաջ քաշվեց նաև մեկ ուրիշ շատ կարևոր հարց՝ օտար բոլոր ուժերի էվակուացման հարցը:

Այսպիսով, Սիրիայի ազգային-ազատագրական ուժերը 1941—1945 թթ. մեծ ու պատմական նվաճումներ ձեռք բերեցին Սիրիայի քաղաքական անկախութեան նվաճման գործում. ստեղծվեց ազգային կառավարութուն, սահմանադրութունից վերացվեց ֆրանսիական մանդատին վերաբերող հոդվածը և սիրիական կառավարութեանը փոխանցվեցին մանդատային իշխանութունների իրավասութեանը պատկանող կառավարման ֆունկցիաները, այդ թվում նաև հատուկ զորամասերը:

Սիրիայի այս նոր ստատուսը լայն ճանաչում գտավ միջազգային ասպարեզում: Սիրիան և Լիբանանը 1945 թ. ապրիլի 12-ին ընտրվեցին Միավորված Ազգերի կազմակերպութեան անդամ, ՄԱԿ-ի անդամ ընտրվելուն նախորդեց մի կարևոր իրադարձութուն՝ 1945 թ. փետրվարին Սիրիայի կառավարութունը պատերազմ հայտարարեց ֆաշիստական Գերմանիային ու միլիտարիստական Ճապոնիային³³³: Դրանով նա իր համեստ լուծման էր ներդնում դաշնակիցների վերջին ճիգերին:

Ֆրանսիական և Անգլիական զորքերը Սիրիայից դուրս քերե-

³³² نجيب الازمنازي، محاضرات من سوريا، ص 170

³³³ «Современная Сирия», стр. 155.

լու պայմանքի առաջադրումը: Սակայն դեռևս առկախ էր մնում մի շատ կարևոր հարց, օտարերկրյա՝ ֆրանսիական ու անգլիական բանակների էվակուացման հարցը: Առանց այդ զորքերի դուրս բերման խոսք չէր կարող լինել արաբական այդ երկու երկրների քաղաքական լրիվ անկախության մասին: Ահա թե ինչու ֆրանսիական և անգլիական զորքերի էվակուացման պահանջը դարձավ սովյալ էտապում Սիրիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական բովանդակությունը:

Ինչպես նշվեց, այդ հարցն իր ամբողջությամբ դրվեց 1945 թ. մայիսյան իրադարձությունների ժամանակ: Այդ օրերին էր, 1945 թ. մայիսի 20-ի նոտայում, որ սիրիական կառավարությունը պաշտոնապես առաջ քաշեց օտար բանակների էվակուացման խնդիրը³³⁴: Մայիսյան և հետագա օրերին, երբ ֆրանսիական գաղութարարների անմարդկային գործողությունների հետևանքով թափվում էր սիրիական ժողովրդի արյունը, սիրիական կառավարությունը, բնականաբար, չէր կարող այդ խնդրով զբաղվել: Սակայն ռազմական գործողությունների դադարեցումից և հատուկ զորամասերը Սիրիային փոխանցելուց հետո, վերջինիս կառավարությունը սկսում է ամբողջովին զբաղվել այդ կարևոր պրոբլեմով:

Օտար բանակների հեռացումը համազգային պահանջ էր: Նա միայն մեկ դասակարգի կամ կուսակցության շահերը չէր շոշափում, այլ քաղաքական բոլոր ուժերի, Սիրիայի սոցիալական բոլոր խավերի շահերը: Նրանում շահագրգռված էին նախ և առաջ աշխատավորական մասսաները՝ բանվորները, գյուղացիները, ինչպես նաև արհեստավորներն ու առևտրականները, որովհետև դա դամրապնդեր երկրի անկախությունը և նրանք կազատվեին օտարերկրյա, գաղութային ճնշումից: Այդ պրոբլեմի լուծմամբ շահագրգռված էին նաև Սիրիայի ունևոր խավերը և շահագործողական դասակարգերը՝ ազգային բուրժուազիան և ֆեոդալ-կալվածատերերը: Նրանց ձեռքում էր այժմ կենտրոնացված քաղաքական իշխանությունը և նրանք չէին ցանկանում այդ իշխանությունը կիսել որևէ մեկի հետ: Քաղաքականապես անկախ Սիրիան լրիվ համապատասխանում էր նրանց դասակարգային շահերին: «Թե Սիրիայում և թե Լիբանանում,—գրում էր կոմունիստական պարտիայի օրգան «Սաուֆ աշ-Շաարը»,—չկա մի դեպուտատ, մի թերթ, մի

334 ۴۷ ص "اربع سنوات من العهد الوطني".

քաղաքական գործիչ, որ շպահանջի օտարերկրյա զորքերի էվակուացիան»³³⁵։

Ֆրանսիական զորքերի ներկայութիւնը ոչ միայն սահմանափակում էր Սիրիայի անկախութիւնը, այլև ընդհարումների աղբյուր էր նրանց և տեղական բնակչութեան միջև։ Այդպիսի ընդհարումներ սիրիական ժողովրդի ու ժանդարմերիայի և ֆրանսիական զորքերի միջև տեղի ունեցան 1945 թ. հուլիսին Բանյասում, Լաթաքիայում, Հալեպում և Կամիշլիում, իսկ սեպտեմբերին Տարտուսում և այլ վայրերում³³⁶։ Այս հանգամանքն իր հերթին նույնպես ուժեղացնում էր զորքերի էվակուացման պահանջի առաջադրումը։

1945 թ. հուլիսի 19-ին Սիրիայի կառավարութեան ղեկավար Ֆարիս ալ-Խուրին հայտարարեց, որ օտարերկրյա զորքերը, որոնց ներկայութիւնը Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիաներում չի բխում Ճապոնիայի դեմ պատերազմ մղելու անհրաժեշտութիւնից, պետք է դուրս բերվեն ամառվա ընթացքում³³⁷։ Նա ավելացրեց, որ դա չի նշանակում, թե Սիրիան Ճապոնիայի դեմ մղվող պատերազմում իր դիրքը կփոխի։ Սիրիան առաջվա նման աջակցութիւն ցույց կտա դաշնակիցներին։ Սակայն վերջիններիս զորքերի ներկայութիւնը Լեանտում ռայն տպավորութիւնն է ստեղծում, թե այդ երկրները (Սիրիան և Լիբանանը—Ն. Հ.) անկախութիւնից չեն օգտվում»³³⁸։ Ցանկանալով հեշտացնել հարցի լուծումը, Ֆարիս ալ-Խուրին միաժամանակ հայտարարեց, որ սիրիական կառավարութիւնը պատրաստ է փոխհատուցում տալ Ֆրանսիային այն կառուցումների համար, որ նա արել է Սիրիայում։ Այդ հարցում, նշում է պրեմիեր-մինիստրը ռմենք վճռել ենք լինել արդարացի և առատաձեռն»³³⁹։ Սիրիայի կառավարութիւնն իր այս դիրքը կրկին հաստատեց օգոստոս ամսին, մի անգամ ևս հիշեցնելով, որ «զորքերի առկայութիւնը, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն Հեռավոր Արևելքում մղվող պատերազմի հետ, չեն համապատասխանում Սիրիայի անկախութեան պայմաններին»³⁴⁰։

Սիրիական կառավարութեան այս դիրքը պաշտպանութիւն

³³⁵ «Сайт ам-Шиаб», 28.X.1945.

³³⁶ S. Longrigg, Syria and Lebanon under French mandate p. 253.

³³⁷ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4418, л. 71.

³³⁸ Նույն տեղում։

³³⁹ Նույն տեղում։

³⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 98։

դտավ Սիրիայի տարբեր քաղաքական ուժերի կողմից, 1945 թ. օգոստոսի վերջերին Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունները հրապարակեցին համատեղ մանիֆեստ, որտեղ ասված էր, որ պատերազմի սկզբին անգլիական և ֆրանսիական զորքերի ժամանումը Լևանտ պաշտոնապես կարելի էր արդարացնել նրանով, որ նրանք եկան ֆաշիստական ուժերի դեմ պայքարելու համար: Բայց «հիմա, Միավորված Ազգերի կազմակերպության ընդունած որոշումներից, Պոտսդամի կոնֆերանսի որոշումներից, Սովետական Միության կողմից Ճապոնիային պատերազմ հայտարարելուց և Ճապոնիայի կապիտուլյացիայից հետո, օտար զորքերի ներկայությունը Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիաներում, ոչնչով չի արդարացված»³⁴¹:

Ինչպես նշվեց, օտար բանակներ ասելով նկատի էին առնվում թե՛ ֆրանսիական և թե՛ անգլիական ռազմական ուժերը, որոնք գտնվում էին Լևանտի երկրներում: Առաջին հայացքից թվում էր, թե երբ խոսվում է օտար բանակների էվակուացման մասին, ապա դա հավասարապես վերաբերում է ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ անգլիական բանակին: Սակայն այս հարցում սիրիական կառավարությունը միանգամից ճիշտ ու հստակ դիրք չգրավեց: Նա ցուցաբերեց տատանումներ և սխալ թույլ տվեց, Դա իր արտահայտությունը դտավ այն բանում, որ սիրիական կառավարությունը դրեց միայն ֆրանսիական բանակի հեռացման հարցը: Իսկ անգլիական զորքերը դեռևս անորոշ ժամանակով, ըստ սիրիական կառավարության, պետք է մնային Սիրիայում: Այդ մասին 1945 թ. հոկտեմբերի 25-ի պրես-կոնֆերանսում պարզ ու հստակ հայտարարեց կրկին պրեմիեր-մինիստր դարձած Սաադալլա ալ-Ջաբրին: Նա նշեց, որ անգլիական զորքերը Սիրիայում գտնվում են նույն հիմունքներով, ինչ որ դաշնակից զորքերը ազատագրված Եվրոպայում և որ նրանք Սիրիայից դուրս կրեքվեն «եբբ կվերանա նրանց մնալու անհրաժեշտությունը, ելնելով ստրատեգիական նկատառումներից»³⁴², նման հարցադրումից պարզ երևում է, որ սիրիական պահանջները առաջին հերթին վերաբերում էին ֆրանսիական զորքերին:

Ինչո՞վ բացատրել սիրիական կառավարության այսպիսի ոչ ճիշտ ու անհետևողական դիրքը այս կարևոր պրոբլեմի լուծման

³⁴¹ Նույն տեղում:

³⁴² Նույն տեղում, թ. 128:

գործում: Այստեղ պետք է ի նկատի ունենալ երկու հանգամանք: Նախ, հոգեբանական մոմենտը: Սիրիան քառորդ դար ֆրանսիական ենթամանդատային տերիտորիա էր, շահագործվել և բռնության էր ենթարկվել Ֆրանսիայի կողմից: Դեռևս բոլորի հիշողության մեջ թարմ էին մայիսյան արյունալի դեպքերը, երբ ֆրանսիական իմպերիալիստները դիմեցին բացահայտ բռնի մեթոդների ազգային-ազատագրական այդ հոյակապ ելույթը խեղդելու համար: Այս բոլոր հանգամանքները խաղացին իրենց դերը զորքերի էվակուացման հարցի գործում: Սիրիան ցանկանում էր առաջին հերթին ազատվել ֆրանսիական կապալաններից, նա իր թշնամին համարում էր ֆրանսիական իմպերիալիզմը:

Երկրորդ, իր որոշակի դերը խաղաց նաև Անգլիայի ազդեցության ուժեղացումը Սիրիայում: Ինչպես արդեն նշել ենք, նրա ձեռքում էր գտնվում ռազմական ընդհանուր հրամանատարությունը: Բացի այդ, ինչպես նշված էր Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունների 1946 թ. հունվարի միացյալ հայտարարության մեջ, անգլիացիները մարզելու պատրվակի տակ միջամբտում էին սիրիական ազգային բանակի և ժանդարմերիայի գործերին³⁴³, Անգլիական «փորձագետները» սկսել էին սողոսկել սիրիական հիմնարկները, իսկ «քաղաքական սպաները ցրված են ամեն կողմ, մանավանդ շրջանները, ուղղակի կամ անուղղակի միջամտում են երկրի բոլոր գործերին»³⁴⁴:

Բացի այդ Անգլիան շատ ճարպկորեն քողարկվում էր Սիրիայի լրիվ անկախության կողմնակցի անվան տակ: Այս բոլորը իր ազդեցությունն ունեցավ Սիրիայի կառավարության դիրքի վրա: Սակայն այդ տատանումները երկար չտևեցին: Սիրիայի ազգային ուժերի և ժողովրդական մասսաների ճնշման տակ նա հետագայում իր գիծը ճշտեց և կանգնեց անգլիական ու ֆրանսիական զորքերը միաժամանակ երկրից դուրս բերելու տեսակետի վրա: Նման տեսակետ ունեւր նաև Լիբանանի կառավարությունը:

1945 թ. դեկտեմբերի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը: Շուտով Սիրիայի և Լիբանանի կառավարություններին և հասարակությանը հայտնի դարձավ, որ Ֆրանսիան ու Անգլիան բանակցություններ են վարում Լևանտում գտնվող անգլո-ֆրանսիական զորքերի վերաբերյալ: Թվում էր, թե բնական կլիներ, եթե այդ

³⁴³ «Ժողովուրդի ձայն», 26.1.1946:

³⁴⁴ Նույն տեղում:

բանակցութիւններին մասնակցելին նաև Սիրիայի և Լիբանանի ներկայացուցիչները, քանի որ խոսքը դնում էր նրանց տերիտորիայում գտնվող զորքերի մասին, Սակայն Անգլիան ու Ֆրանսիան զերադասեցին այդ բանակցութիւնները վարել փակ դռների ետևում, առանց Սիրիայի ու Լիբանանի ներկայացուցիչների մասնակցութեան:

Այդպիսի քաղաքականութիւնը խիստ բողոք առաջացրեց Սիրիայի և Լիբանանի դեմոկրատական ու հայրենասիրական շրջաններում: Նրանք հայտարարեցին, որ «այդ բանակցութիւնների հետևանքով կնքված ամեն մի պայմանագիր ոչ մի դեպքում մեզ համար պարտադիր լինել չի կարող»³⁴⁵, Սիրիայի և Լիբանանի ազգային ուժերը դռնում էին, որ Լոնդոնն ու Փարիզը կարող են համաձայնութեան գալ իրենց քաղաքականութեան վերաբերյալ, ինչպես Արևմուտքում, այնպես էլ Լեանտում: «Բայց մենք կարող ենք մերժել ամեն մի որոշում, որը կվնասի մեր շահերին»³⁴⁶:

Իսկ ինչու՞ անգլիացիներն ու ֆրանսիացիները չհրավիրեցին Սիրիային ու Լիբանանին մասնակցելու այդ բանակցութիւններին: Դրա պատասխանը կարելի է լինի տալ, երբ ծանոթանանք կնքված պայմանագրի տեքստի հետ:

«Մերձավոր Արևելքի վերաբերյալ անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը» կնքվեց 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ին: Այնտեղ ասված էր, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան համաձայն են իրենց զորքերը դուրս բերել Սիրիայից ու Լիբանանից, Սակայն «էվակուացման ծրագիրը պետք է կազմվի այնպես, որ նա ապահովի Լեանտում բավարար քանակութեամբ զորքերի պահպանումը մինչև այն ժամանակ, երբ Միավորված Ազգերի կազմակերպութիւնը կորոշի կոլեկտիվ անվտանգութիւն կազմակերպել այդ գոտում»³⁴⁷: Իսկ մինչ այդ Ֆրանսիան իր զորքերը պետք է վերախմբավորեր: Այնուհետև համաձայնագրում ասվում էր, որ դեկտեմբերի 21-ին անգլիական և ֆրանսիական ռազմական մասնագետները կհանդիպեն և կքննարկեն մասնաձայնութիւններ կապված զորքերի վերախմբավորման հետ³⁴⁸:

Այսպիսով, այս համաձայնագրում փաստորեն ոչ մի խոսք չէր ասվում զորքերի էվակուացման հարցի մասին: Նա փոխարինվել

³⁴⁵ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4418, л. 163.

³⁴⁶ Նույն տեղում:

³⁴⁷ J. Hurewitz, «Diplomacy in the Near and Middle East», v. II, p. 256.

³⁴⁸ Նույն տեղում:

էր «զորքերի վերախմբավորման» հարցով: Մյուս կողմից Անգլիան ու Ֆրանսիան տեսականորեն ընդունելով զորքերի էվակուացման անհրաժեշտութիւնը, գործնականում այն կապում էին Մերձավոր Արեւելքում կոլեկտիվ անվտանգութեան խնդրի հետ, որը իբր իրականացնելու էր ՄԱԿ-ը: Սա մի խորամանկութիւն էր այդ երկու գաղութատեր պետութիւնների կողմից: Էվակուացման հարցը կապել կոլեկտիվ անվտանգութեան կազմակերպման հետ, նշանակում էր շատ երկար ու անորոշ ժամանակով այդ զորքերը պահել Լեանտում, որովհետև այդ ժամանակ ՄԱԿ-ը ոչ միայն ձեռնամուկ չէր եղել կոլեկտիվ անվտանգութեան կազմակերպմանը, այլև խոսք անգամ չէր գնում նրա մասին: Լեանտում կոլեկտիվ անվտանգութիւնը կազմակերպելը Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հնարածն էր, որ մեշտեղ նետվեց, որպես պատրվակ իրենց զորքերի էվակուացիան հետաձգելու համար:

Դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագիրը փաստորեն համաձայնագիր էր Լեանտում տիրապետելու մասին և նա վկայում էր անգլո-ֆրանսիական մերձեցման մասին ի հաշիվ Սիրիայի և Լիբանանի ազգային շահերի: Այդ տեսակետից իրավացի է Ջ. Հուրևիցը, երբ նշում է, որ «1945 թ. դեկտեմբերի 13-ի անգլո-ֆրանսիական պայմանագիրը... ժամանակավորապես վերականգնում էր ներդաշնակութիւնը եվրոպական երկու պետութիւնների միջև»³⁴⁹: Անգլո-ֆրանսիական մերձեցումը պետք է բացատրել արաբական երկրներում ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացմամբ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո այդ պայքարը ուժեղացավ ոչ միայն Սիրիայում և Լիբանանում, այլև Եգիպտոսում, Իրաքում և այլն: Ստեղծվում էր ճնշված ժողովուրդների յուրօրինակ ճակատ, ուղղված Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դեմ: Դրա հետևանքով ստեղծվեց նոր իրադրութիւն, որը Անգլիայից ու Ֆրանսիայից պահանջում էր միավորել իրենց ջանքերը և միասնական ճակատով հանդես գալ արաբական ժողովուրդների դեմ: Այդ մերձեցմանը նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ Սիրիան ու Լիբանանը պահանջում էին ֆրանսիական զորքերի հետ միասին հեռացնել նաև անգլիական զորքերը:

Այսպիսով Անգլիային ու Ֆրանսիային միավորեց ընդհանուր վտանգը:

Պատմական գրականութեան մեջ գոյութիւն ունեն սխալ ու իրարամերժ տեսակետներ դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրի

³⁴⁹ J. Hurewitz, „Diplomacy in the Near and Middle East“, v. II, p. 257.

վերաբերյալ: Կան հեղինակներ, որոնք շեն տեսնում այդ համա-
ձայնագրի իմպերիալիստական բնույթը և նրա անընդունելի լինե-
լը Սիրիայի ու Լիբանանի համար: Այդ տեսակետի բնորոշ ներկա-
յացուցիչն է Հ. Դեյվիսը: Նա գրում է. «Ֆրանսիայի և Մեծ Բրի-
տանիայի կառավարությունները Սիրիայի և Լիբանանի տերիտո-
րիայում դռնվող անգլիական և ֆրանսիական զորքերի վերաբեր-
յալ 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ին համաձայնության եկան, որ այդ
զորքերը Սիրիայից և Լիբանանից էվակուացիայի ենթարկեն»³⁵⁰:
Սա ճիշտ չէ: Մենք արդեն նշեցինք, որ էվակուացումը միայն տե-
սականորեն էր նշվում: Իրականում խոսքը գնում էր այդ զորքերի
վերախմբավորման և նրանց Լևանտում անորոշ ժամանակով
պահելու մասին:

Նման ոչ ճիշտ գնահատական է տալիս նաև Ֆ. Հիթթին, չը-
տեսնելով այդ համաձայնագրի իմպերիալիստական բնույթը: Նա
գրում է. «Տարվա (1945 թ.—Ն. Հ.) վերջին Ֆրանսիան և Բրիտա-
նիան համաձայնվեցին խորհրդակցել իրենց զորքերը Սիրիայից և
Լիբանանից դուրս բերելու մասին»³⁵¹:

Այդ համաձայնագրին բոլորովին այլ և միանգամայն ճիշտ
գնահատական է տալիս արաբ պատմաբան Զ. Հազդադը: Նա
գրում է. «Անգլիան և Ֆրանսիան 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ին կըն-
քեցին համաձայնագիր՝ ազդեցության գոտիների բաժանելով Մեր-
ձավոր Արևելքը, այդ թվում Սիրիան և Լիբանանը»³⁵²: Դեկտեմբե-
րի 13-ի համաձայնագրի իմպերիալիստական բնույթը լավ է նկա-
տել նաև Մուսա Դիրբը: Նա նշում է, որ այդ համաձայնագրով արա-
բական այդ երկու երկրների անվտանգությունը կախման մեջ էր
դրվում օտարերկրյա պետություններից³⁵³:

Սիրիայի կառավարության և դեմոկրատական ուժերի բացա-
սական դիրքը անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի նկատմամբ:
Սիրիան, բնականաբար, շահամաձայնվեց և չէր կարող համաձայն-
վել դեկտեմբերի 13-ի անգլո-ֆրանսիական զործարքի հետ, նրա
մեջ իրավացիորեն տեսնելով բանակների էվակուացումը Լևանտում
անորոշ ժամանակով հետաձգելու միտում: Սիրիայի պրեմիեր-
մինիստրը հայտարարեց, որ Սիրիան այդ համաձայնագրից կվեր-

³⁵⁰ H. Davis, „Constitutions, electoral laws, treaties of the state in
the Near and Middle East“, p. 284.

³⁵¹ Ph. Hitti, Syria, p. 249.

³⁵² G. Haddad, Fifty years of modern Syria and Lebanon, p. 100.

³⁵³ Dib Moussa, The arab block in the United Nations, p. 67.

ցընի այն, ինչ իրեն ձեռնառու է և կմերժի այն բոլորը, ինչ հակասում է նրա շահերին³⁵⁴։ Նա այնուհետև ավելացրեց, որ գլխավորը օտար բանակների լրիվ հեռացման հարցն է։ 1945 թ. դեկտեմբերի 31-ին սիրիական կառավարությունը պաշտոնապես բողոքեց անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի դեմ որպես Սիրիայի անկախության հետ անհամատեղելի մի քայլ³⁵⁵։ 1946 թ. հունվարի 4-ին Սիրիայի պրեմիեր-մինիստր Սաադալլա ալ-Ջաբրին կրկին հայտարարեց Սիրիայի համար այդ համաձայնագրի անընդունելի լինելու մասին³⁵⁶։ Նա նշեց, որ չի կարելի համաձայնվել այնպիսի դրուժյան հետ, որ մի այլ պետություն Սիրիայի փոխարեն և Սիրիայի համար վճիռներ ընդունի³⁵⁷։

Դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրի նկատմամբ իր վերաբերմունքը ցուցաբերեց նաև սիրիական պառլամենտը, որը այդ հարցը հատուկ քննարկման առարկա դարձրեց³⁵⁸։ Պառլամենտի 1945 թ. դեկտեմբերի 31-ի նիստում տեղի ունեցան բուռն վիճաբանություններ, որի ժամանակ դեպուտատները դատապարտեցին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Սիրիայի և Լիբանանի նկատմամբ։ Այդ կապակցությամբ պառլամենտն ընդունեց հետևյալ որոշումները։

Առաջին, ՄԱԿ-ին բողոք հայտնել անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի և Լևանտի տերիտորիաներում օտար զորքեր թողնելու դեմ։

Երկրորդ. խնդրել Արաբական երկրների լիգային անհապաղ հրավիրել լիգայի խորհրդի նիստ՝ վերոհիշյալ համաձայնագիրը ուսումնասիրելու համար, քանի որ այն շոշափում է ոչ միայն Սիրիայի և Լիբանանի, այլև արաբական բոլոր երկրների շահերը։

Երրորդ, պատրաստ լինել ամեն մի անակնկալի³⁵⁹։

Երբ սիրիական հասարակայնությունը հայտնի դարձավ, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան առանց Սիրիայի և Լիբանանի գիտությունն ու մասնակցության համաձայնությունն են կնքել Արաբական Արև-վելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու և Լևանտում անգլո-ֆրանսիական զորքերը անորոշ ժամանակով թողնելու մասին,

³⁵⁴ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 4418, л. 210.

³⁵⁵ اربع سنوات من العهد الوطني ص ۱۲۱.

³⁵⁶ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 5580, л. 6.

³⁵⁷ Նույն տեղում։

³⁵⁸ «Ժողովուրդի ձայն», 1.I.1946։

³⁵⁹ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 5580, л. 5.

ապա դա խոր վրդովմունք առաջացրեց ամբողջ երկրով մեկ: Սկսվեցին ցույցեր ու գործադուլներ: 1945 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդհանուր գործադուլ հայտարարվեց Դամասկոսում³⁶⁰: Մի շաբաթ անց, դեկտեմբերի 29-ին Դամասկոսում և Հալեպում տեղի ունեցավ ուսանողական մեծ ցույց՝ ուղղված անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի դեմ: Ցուցարարները անցնում էին քաղաքի գլխավոր փողոցներով և պահանջում օտար բանակների հեռացում³⁶¹:

Հատկապես պետք է նշել Հալեպում տեղի ունեցած ցույցը, որ աչքի էր ընկնում իր կազմակերպվածությամբ: Ցուցարարները տանում էին «Անկախություն և օտար բանակների հեռացում», «Ոչ մեկ առանձնաշնորհում որևէ օտար երկրի» և այլ լուզունգներ: Հետաքրքիր է նշել, որ Հալեպում տեղի ունեցած այդ համաժողովրդրդական ելույթի ժամանակ ցուցարարներից մեկը հարց էր տալիս. «Ի՞նչ կուզեք», բոլորը միաբերան պատասխանում էին «ջալա, ա», «ջալա, ա» (جلا — էվակուացիա)³⁶², Հալեպում այդ ելույթները շարունակվում էին մի քանի օր: 1946 թ. հունվարի 2-ին այնտեղ տեղի ունեցավ մի նոր ցույց, որին մասնակցում էին 10000 բանվորներ և ուսանողներ³⁶³, նրանք անցնելով քաղաքի գլխավոր փողոցներով, կանգ առան նահանգապետի շենքի առաջ: Նրանց առջև հանդես եկավ Հալեպի մուհամմադիզմի նահանգապետը, որը նշեց, որ անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը մի դավադրություն է Սիրիայի դեմ³⁶⁴:

Հուզումները բացի Դամասկոսից և Հալեպից ընդգրկեցին նաև Հոմսը, Համան և այլ վայրեր: Այդ բոլոր վայրերում գործադուլներ տեղի ունեցան³⁶⁵: Փակ էին գործարանները, արհեստանոցները, շուկաները, ուսումնարանները և այլ ձեռնարկություններ: Ամբողջ երկիրը բողբոջում էր այդ համաձայնագրի դեմ և պահանջում օտար զորքերի էվակուացիա: Այդ համաժողովրդական պայքարի առաջին շարքերում էին կոմունիստները, որոնք սկզբից ևեթ զրավեցին միանգամայն ճիշտ ու հետևողական դիրք: 1946 թ. հունվարի 24-ին հրապարակվեց Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունների քաղբյուրոների հայտարարությունը, որտեղ

³⁶⁰ Նույն տեղում, գ. 4418, թ. 211:

³⁶¹ Նույն տեղում, ց. 24, գ. 232, թ. 1:

³⁶² «Ժողովուրդի ձայն», 1.1.1946:

³⁶³ Նույն տեղում, 3.1.1946:

³⁶⁴ Նույն տեղում:

³⁶⁵ «Արաբատ», Բեյրութ, 4.1.1946:

նշվում էր, որ անգլո-ֆրանսիական համաձայնությունը ոտնահարում է երկու երկրների անկախության և սուվերենության իրավունքը, Սիրիան և Լիբանանը իմպերիալիստական ազդեցության և տիրապետության գոտիներին է բաժանում Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, նպատակ ունենալով երկարաձգել անգլիական և ֆրանսիական բանակների ներկայությունը Սիրիայում և Լիբանանում³⁶⁶։

Նույնպիսի լարված վիճակ գոյություն ունի նաև Լիբանանում։ Բեյրութում, Տրիպոլիում, Սայդայում և այլ վայրերում շէին դադարում ցույցերն ու գործադուլները։ Լիբանանի ժողովուրդը պահանջում էր վճռական գործողությունների դիմել անգլիական և ֆրանսիական զորքերը երկրից դուրս հանելու համար։

Օտարերկրյա զորքերի էվակուացման հարցի ֆենաղիումը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում։ Հենվելով ժողովրդական մասսաների աջակցության վրա, Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները որոշեցին օտար զորքերի էվակուացման հարցը դնել ՄԱԿ-ի քննարկմանը։ Նրանք այդ քայլին դիմեցին տեսնելով, որ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ բանակցությունների ուղին ոչ մի արդյունք չի տալիս, քանի որ վերջիններս յուրաքանչյուր անգամ մի նոր պատրվակ էին հորինում Լեանտում իրենց մնալը արդարացնելու և երկարաձգելու համար։

1946 թ. փետրվարի 4-ին Սիրիայի և Լիբանանի պատվիրակությունների ղեկավարները մի նամակ հղեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, նշելով, որ Լեանտում անգլիական և ֆրանսիական զորքերի ներկայությունը սպառնում է իրադադությանը և այդ շեղանի անվտանգությանը։ Նրանք հույս ունեին, որ Գերմանիայի և Ճապոնիայի հետ պատերազմը վերջանալուց հետո այդ զորքերը կէվակուացվեն, իսկ 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագիրը այդ էվակուացիան կախման մեջ է դնում այնպիսի պայմաններից, որոնք հակասում են ՄԱԿ-ի կանոնադրության ոգուն։ Ելնելով դրանից, Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունները, համաձայն ՄԱԿ-ի կանոնադրության 34 հոդվածի, իրենց վեճը՝ օտար բանակների էվակուացման հարցը, դնում են Անվտանգության խորհրդի քննարկմանը, պահանջելով ընդունել մի որոշում, որը հանձնարարի օտար զորքերի լրիվ և միաժամանակյա էվակուացումը Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիաներից»³⁶⁷։

³⁶⁶ «Ժողովուրդի ձայն», 24.1.1946։

³⁶⁷ *Dib Moussa*, The arab block in the United Nations, p. 67.

Այսպիսով, բանականների էվակուացման հարցը վերածվեց մի-
շաղգային հարցի³⁶³։

Միրիայի և Լիբանանի կառավարությունների կողմից բանակ-
ների հեռացման խնդրի առաջարկումը Անվտանգության խորհրդի
ուշադրությանը, իրավական տեսակետից միանգամայն անվիճելի
էր։ ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը արգելում է ՄԱԿ-ի անդամ տերու-
թյան զինվորական զրավումը ՄԱԿ-ի անդամ մեկ այլ պետության
կողմից։ Այդ զորքերի ներկայությունը չէր կարելի արդարացնել
պատերազմական իրադրության կամ ռազմա-ստրատեգիական
խնդիրներով, որովհետև այդ ժամանակ պարտություն կրած Գեր-
մանիան ու Ճապոնիան իրենց ռազմական դրոշները նետել էին
հաղթողների ոտքերի առջև և կնքել անվերապահ կապիտուլյա-
ցիայի ակտը։

Մյուս կողմից, Միրիայի և Լիբանանի անվտանգությանը ոչ
ոք չէր սպառնում։ Նույնիսկ եթե սպառնային էլ, ապա անվտան-
գության ապահովումը յուրաքանչյուր երկրի սովորեն իրավունքն
է և որևէ երկրորդ պետություն իրավունք չունի և չի կարող իր
«օգնությունը» ուժով փաթաթել այդ պետության վզին։ Մանավանդ
որ Միրիայի և Լիբանանի կառավարությունները ոչ միայն չէին
խնդրել այդպիսի «օգնություն», այլ ընդհակառակը, պայքարում
էին իրենց տերիտորիաները իմպերիալիստական տերությունների
զորքերից ազատելու համար։ Եթե աշխարհում կար մի ուժ, որ
սպառնում էր Մերձավոր Արևելքի և մասնավորապես Միրիայի ու
Լիբանանի անվտանգությանը, ապա դա Անգլիան ու Ֆրանսիան
էին։

Միավորված Ազգերի կազմակերպության Անվտանգության
խորհուրդը, հաշվի առնելով Լևանտում ստեղծված լարված վիճա-
կը, որը սպառնում էր խաղաղության պահպանմանը Մերձավոր
Արևելքում, 1946 թ. փետրվարի 14-ից սկսեց քննարկել Միրիայի
և Լիբանանի կառավարությունների գանգատը։

Անվտանգության խորհրդի փետրվարի 15-ի նիստում առա-
ջինը հանգես եկավ Լիբանանի պատվիրակության ղեկավար Հ.
Ֆրանժիեն։ Նա շարադրեց իր կառավարության դիրքը վիճելի
հարցի կապակցությամբ։ Նա նշեց, որ Միրիան ու Լիբանանը սու-

³⁶³ Այդ մասին տե՛ս նաև Ն. Հ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական
պայքարը Լիբանանում (1939—1958 թթ.), Երևան, 1967, Ի. Օ. Օգանեսյան, Об-
разование независимой Сирийской республики (1939—1958), Москва, 1968.

վերեն պետութուններ են և օտար զորքերի գոյութունը նրանց տերիտորիայում հակասում է այդ սովերենութայնը և ՄԱԿ-ի կանոնադրութայնը: Յրանժիեն հայտարարեց, որ «միջազգային հարաբերութունների պատմութայն մեջ դեռևս նման նախադեպ չի եղել, երբ օտար զորքերը գտնվեին սովերեն պետութայն տերիտորիայում առանց այդ պետութայն համաձայնութայն»³⁶⁹: Նա այնուհետև խիստ քննադատութայն ենթարկեց 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը և նշեց, որ այն անընդունելի է Սիրիայի և Լիբանանի համար: Վերջում Լիբանանի պատվիրակը հույս հայտնեց, որ Անվտանգութայն խորհուրդը որոշում կընդունի, «մեր տերիտորիաներից օտար զորքերի անհապաղ, լրիվ և միաժամանակյա էվակուացիայի մասին»³⁷⁰:

Այնուհետև հանդես եկավ սիրիական պատվիրակութայն դեկավար, Սիրիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆարիս ալ-Խուրին: Նրա ելույթի առաջին մասը նվիրված էր վիճելի հարցի պատմութայնը: Ալ-Խուրին Անվտանգութայն խորհրդի անդամներին հիշեցնում է, որ Անգլիայի և Ազատ Ֆրանսիայի զորքերը Սիրիա ու Լիբանան մտան Վիշիի զորքերին դուրս մղելու, բայց ոչ Վիշիին փոխարինելու համար և որ նրանց զորքերի մտնելուց առաջ, ինչպես նաև դրանից հետո, Անգլիան ու Ազատ Ֆրանսիան բազմիցս նշել են, որ նրանց միակ նպատակը այս երկրները ազատելն է³⁷¹:

Սիրիայի պատվիրակը հայտարարեց, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան փաստորեն շպահեցին իրենց խոստումը և նրանց զորքերը գտնվում են Սիրիայի ու Լիբանանի տերիտորիայում, շնայած պատերազմական գործողութունները Եվրոպայում և Ասիայում վաղուց ավարտվել են: «Մենք,—նշում է ալ-Խուրին,—իզուր սպասում էինք գոհացուցիչ որոշման (այսինքն՝ զորքերի էվակուացման—Ն. Ն.)»³⁷²: Այդ գոհացուցիչ որոշումը տեղի չունեցավ: Դրա փոխարեն հրապարակ նետվեց դեկտեմբերի 13-ի անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը, որը կնքվեց առանց Սիրիայի և Լիբանանի գիտութայն:

Ֆարիս ալ-Խուրին իր ելույթում Անվտանգութայն խորհրդի անդամների առջև մերկացրեց այդ գործարքը և բացահայտեց նրա իմպերիալիստական բնույթը: Նա նշեց, որ ըստ այդ համաձայնա-

³⁶⁹ ЦГАОП СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 5580, л. 110—111.

³⁷⁰ Նույն տեղում, Թ. 109:

³⁷¹ Նույն տեղում, Թ. 108:

³⁷² Նույն տեղում:

դրի օտարերկրյա ուժերը անորոշ ժամանակով կշարունակեն մնալ
լեանտում, նրանց դուրս բերումը կախված չի լինելու զուտ տեխ-
նիկական պայմաններից և որ իբր այդ զորքերի նպատակն է ապա-
հույիլ անվտանգությունը: Դիմելով Անվտանգության խորհրդին՝
Ֆարիս ալ-Նուրին ասում է. «Սիրիայի կառավարությունը չի կա-
րող չհարցնել ո՞ւմ անվտանգությունն են մտադիր կողմերը
(Անգլիան և Ֆրանսիան—Ն. Հ.) ապահովել»³⁷³:

Անվտանգության ապահովումը կարելի է հասկանալ երկու
իմաստով՝ ներքին և արտաքին: Եթե խոսքը գնում է ներքին անվը-
տանգության ապահովման մասին, ապա դա տվյալ սուվերեն պե-
տության ներքին գործն է և ուրիշ ոչ մի պետություն իրավունք
չունի իր «մասնակցությունը» բերել այդ խնդրում: «Պատասխա-
նատվությունը ներքին անվտանգության համար,—նշում է սի-
րիական պատվիրակը,—ընկնում է բացառապես Սիրիայի և Լի-
բանանի կառավարությունների վրա»³⁷⁴: Իսկ ինչ վերաբերում է
արտաքին անվտանգությանը, ապա նրա պահպանումը, նրա մա-
սին հոգ տանելը նույնպես յուրաքանչյուր սուվերեն պետության
գործն է: Այդ բանը հաստատված է նաև ՄԱԿ-ի կանոնադրության
մեջ: Ֆարիս ալ-Նուրին կառավարության անունից հետևյալն է
հայտարարում. Ի նկատի ունենալով, որ օտարերկրյա զորքերը,
հակառակ Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունների և ժողո-
վուրդների ցանկության, դեռևս գտնվում են նրանց տերիտորիա-
յում և վեճը մի կողմից Սիրիայի և Լիբանանի, մյուս կողմից՝ Անգ-
լիայի և Ֆրանսիայի միջև հասել է ծայր աստիճանի, և որ դեկ-
տեմբերի 13-ի համաձայնագիրը անօրինական է, Սիրիայի պատ-
վիրակությունը խնդրում է Անվտանգության խորհրդին, որ օտար-
երկրյա բոլոր զորքերը դուրս բերվեն միաժամանակ, և որոշի
նրանց դուրս բերման ժամկետը»³⁷⁵:

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բիդոն հայտարարեց,
որ Ֆրանսիան զարմացած է Սիրիայի և Լիբանանի բողոքի առթիվ:
Պատերազմի հետևանքով մի երկրի զորքերը հայտնվեցին մի այլ
երկրի տերիտորիայում և այդ դրությունը մինչև հիմա էլ պահպան-
վում է: Հետևաբար, նշում է նա, «ես հարցնում եմ, թե նրանց դը-
րությունը ինչո՞ւ է տարբերվում նրան պայմանների մեջ դրված
ուրիշ երկրների դրությունից»³⁷⁶: Բիդոյի այս հարցադրումն արդեն

³⁷³ Նույն տեղում, թ. 107:

³⁷⁴ Նույն տեղում:

³⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 105:

³⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 104:

սխալ է: Այն հանգամանքը, որ ուրիշ երկրների տերիտորիաներում էլ կան օտար զորքեր, դեռևս չի խոսում հօգուտ այն բանի, որ անգլիական և ֆրանսիական զորքերը պետք է թողնվեն Սիրիայում և Լիբանանում: Ինչո՞ւ էր Լևանտից օտարերկրյա զորքերի դուրս բերումը կապվում երկրագնդի այլ մասերում կատարվող համա- նման գործողությունների հետ: Օտար զորքերի էվակուացման խնդիրը կոնկրետ խնդիր է և այն պետք է լուծել ամեն մի երկրի համար առանձին, ելնելով տվյալ երկրի ռազմական իրադրությունից: Երբ այս տեսանկյունից ենք մոտենում Սիրիայի ու Լիբանանի խնդրին, ապա տեսնում ենք, որ անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի հետագա մնալու համար ոչ մի պատճառ չկար: Պատե- րազմը վաղուց էր ավարտվել Գերմանիայի և Ճապոնիայի հետ և կոմունիկացիաների պահպանման հարցն էլ ինքնին մեջտեղից դուրս էր եկել:

Իր ելույթում Բիդոն անդրադարձավ նաև դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրին: Այդ համաձայնագրի կնքումը նա համարեց օրինական և նրա բովանդակությունն էլ միանգամայն ընդունելի: Նա փորձում էր այն տպավորությունը ստեղծել, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան, կամովին, իրենց սեփական նախաձեռնությունամբ են բարձրացրել էվակուացման հարցը: Սակայն անմիջապես ավե- րացրեց, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան իրենց զորքերը դուրս կբերեն, երբ ՄԱԿ-ը կազմակերպի կոլեկտիվ անվտանգություն³⁷⁷: Այլ կերպ ասած, Ֆրանսիան կողմնակից չէր առանց պայմանների և անհապաղ էվակուացման: Նա այդ հարցը կապում էր կոլեկտիվ անվտանգության խնդրի հետ, որը ինչպես մենք արդեն նշել ենք, լոկ պատրվակ էր հարցը ձգձգելու համար, քանի որ կոլեկտիվ անվտանգության կազմակերպման խնդիրը այդ ժամանակ չէր դրված: Ֆրանսիան այդ բանը շատ լավ գիտեր և ամեն կերպ ուզում էր համոզել Սիրիային ու Լիբանանին, որ նրանք շտապեն ու համբերեն, որովհետև խնդիրը շատ դժվար է: Բիդոն Անվտան- գություն խորհրդում հենց այդպես էլ ասաց. «Շեշտ վճիռների ժա- մանակը դեռևս չի եկել: Անհրաժեշտ է, որ բոլոր ազգերը՝ սկզբում մեծ, ապա և փոքր, լրիվ փոխըմբռնում հանդես բերեն»³⁷⁸:

Բիդոյի ելույթից պարզ դարձավ, որ Ֆրանսիան չի շտապում կատարելու Լևանտի երկրների խնդրանքը: Դա ավելի որոշակի

³⁷⁷ Նույն տեղում, թ. 102:

³⁷⁸ Նույն տեղում, թ. 99:

երևաց նրա ելույթի եզրափակիչ մասից: Դիմելով Անվտանգության խորհրդին, նա ասաց. «Ես խնդրում եմ միացյալ ազգերի ներկայացուցիչներին, հաշվի առնելով այն շանքերը, որ գործադրվել են Սիրիային ու Լիբանանին անկախության հասցնելու համար, վրստահութուն ցուցաբերել Ֆրանսիային՝ Անգլիայի հետ միասին, հավատացած լինելով, որ կգտնվի այս պրոբլեմի լուծումը»³⁷⁹: Փաստորեն դա Ֆրանսիայի կողմից մի փորձ էր այդ հարցը Անվտանգության խորհրդի քննարկումից հանելու և դարձյալ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի տնօրինությունը հանձնելու:

Անվտանգության խորհրդի ամբիոնում Բիդոյին փոխարինեց Անգլիայի ներկայացուցիչ Կադոզանը, որը հիմնականում պաշտպանեց իր ֆրանսիական կոլեգայի փաստարկները:

Կադոզանի ելույթը ուշագրավ էր նաև մեկ այլ կողմից: Նա բաց արեց իմպերիալիստների խաղաթղթերը: Դիմելով Անվտանգության խորհրդի անդամներին, նա ասաց ...«Թույլ տվեք ինձ բացատրել, որ բանակցությունների (ի նկատի ունի դեկտեմբերի անգլո-ֆրանսիական բանակցությունները—Ն. Ն.) ժամանակ մենք զգում էինք, որ շենք կարող մեր զորքերը անհապաղ էվակուացիայի ենթարկել և մեր հետևից դատարկություն թողնել»³⁸⁰:

Այսպիսով Կադոզանը պարզորեն խոստովանեց, որ բանակցությունների ժամանակ իրենք բոլորովին նպատակ չեն ունեցել դնել զորքերի անհապաղ էվակուացման հարցը: Հետևաբար իրավացի էին բոլոր նրանք, ովքեր դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագիրը համարում էին գործարք և նշում, որ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի պլաններում չկար Լեանտից հեռանալը:

Մյուս կողմից Կադոզանի ելույթում խոսվում էր այն շարաբաստիկ վակուումի մասին, որը հետագա տարիներին տարբեր երանգներով կրկնում էին անգլիական, ֆրանսիական և ապա ամերիկյան իմպերիալիստները: «Վակուումի» տեսությունը մի իսկական պատուհաս դարձավ թույլ զարգացած երկրների, այդ թվում նաև արաբական երկրների գլխին: Այդ տեսությունը նախկին գաղութների, նրանց ուժերի ու կարողությունների նկատմամբ անվստահության արտահայտություն էր: Դա ցույց էր տալիս, որ իմպերիալիստները այն կարծիքին են, որ թույլ զարգացած երկրները չեն հասունացել ինքնուրույն քաղաքական ու տնտեսա-

³⁷⁹ Նույն տեղում:

³⁸⁰ Նույն տեղում:

կան զարգացման համար, որ նրանց գլխին խնամակալներ են պետք: Եվ եթե այդ խնամակալները չլինեն, եթե սրանք թողնեն ու հեռանան, ապա կառաջանա վակուում, ամեն ինչ քաոսի կվերածվի: Եզրակացութունը պարզ է. որպեսզի կանխվի քաոսը, պետք է մնան օտարերկրյա, իմպերիալիստական ուժերը:

Այսպիսով, Անվտանգության խորհրդի առաջին նիստում շահագրգռված երկու կողմերի ելույթները պարզ ցույց տվեցին, որ եթե Սիրիան և Լիբանանը ձգտում էին ամեն կերպ հասնել հարցի դրական լուծմանը, այսինքն օտար զորքերի էվակուացիային, ապա Ֆրանսիան և Անգլիան ամեն կերպ աշխատում էին արդարացնել իրենց իմպերիալիստական քաղաքականութունը և սողանցքներ գտնել իրենց զորքերը Լեանտում անորոշ ժամանակով պահելու համար:

Անվտանգության խորհուրդը լսելով երկու կողմերին, անցավ հարցի կոնկրետ քննարկմանը: Եվ այստեղ ի հայտ եկավ երկու տարբեր քաղաքականութուն: Անվտանգության խորհրդի անդամների մի մասը՝ Սովետական Միությունը, Լեհաստանը, Եգիպտոսը և Մեքսիկան պաշտպանեցին Սիրիայի և Լիբանանի պահանջները, իսկ ԱՄՆ-ը, Հոլանդիան, Բրազիլիան և Ավստրալիան՝ անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստների դիրքորոշումը: Դա պարզ երեվաց այդ պատվիրակությունների ելույթներից և նրանց կողմից մտցված բանաձևերից:

Փետրվարի 15-ի նիստում հանդես եկավ սովետական պատվիրակ Ա. Վիշինսկին: Նա սովետական կառավարության անունից պաշտպանեց Սիրիայի և Լիբանանի խնդիրքը ու մերկացրեց անգլո-ֆրանսիական մեքենայությունները այդ հարցում: Նա հայտարարեց, որ 1945 թ. դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագիրը չի լուծում այդ պրոբլեմը: Վիշինսկին անգլո-ֆրանսիական այդ համաձայնագիրը բնութագրեց «միջազգային իրավունքի տարրական նորմաների տեսակետից ուղղակի անօրինական, ուղղակի ոչ լոյալ Սիրիայի և Լիբանանի գերիշխանության նկատմամբ»³⁸¹: Այնուհետև նա կանգ առավ Լեանտում ՄԱԿ-ի կողմից կուլեկտիվ անվրտանգություն կազմակերպելու հարցի վրա, որի մասին նշված էր դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրում, Վիշինսկին նշեց, որ դա ընդհանրապես նորութուն է իր և Անվտանգության խորհրդի մյուս

³⁸¹ «СССР и арабские страны. 1917—1960. Документы и материалы», стр. 92.

անդամների համար, քանի որ ՄԱԿ-ը չի ծրարգրում նման որևէ բան կիրառել Արարական Արևելքում³⁸², Վիշինսկին գտնում էր, որ ոչ մի հիմք չկա անգլիական և ֆրանսիական զորքերը հետազայում և ևանտում թողնելու, Այն պայմանները, որոնք իր ժամանակին ինչ-որ շահով կարող էին արդարացնել այդ զորքերի առկայությունն այնտեղ, այժմ վերացել են: Ուստի պետք է բավարարել Սիրիայի և Լիբանանի պահանջը անգլո-ֆրանսիական զորքերը իրենց տերիտորիաներից հանելու մասին, որովհետև այդ պահանջը հիմնված է սովերեն երկրի պետական սովերենության սկզբունքի վրա³⁸³: Մեր կազմակերպությանը արժանի միակ որոշումը,— ասացելու վերջում Ա. Վիշինսկին,— դա սիրիական և լիբանանյան կառավարությունների պահանջը բավարարելն է:

Եզիպտոսի ներկայացուցիչ Ռիպոլը ներկայացրեց մի բանաձև, որը պահանջում էր օտարերկրյա զորքերը դուրս բերել և ևանտի երկրներից, Այդ բանաձևում ասված էր. «Լսելով Լիբանանի, Սիրիայի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հայտարարությունները և կարծիքներ փոխանակելով իր առջև դրված հարցի շուրջը, համարելով, որ անգլիական և ֆրանսիական զորքերի ներկայությունը սիրիական և լիբանանյան տերիտորիաներում անհամատեղելի է բոլոր անդամների սովերեն իրավահավասարության սկզբունքի հետ, ինչպես դա գրված է Կանոնադրության (ՄԱԿ-ի—Ն. Հ.) մեջ, գտնելով որ սովերենության այդ սկզբունքը իր կիրառումը պետք է գտնի տերիտորիաներից անգլիական և ֆրանսիական զորքերի անհավաղ և միաժամանակյա դուրս բերման մեջ, որի մասին խոսքը գնում է, Անվտանգության խորհուրդը հանձնարարում է, որ անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները մի կողմից, և սիրիական ու լիբանանյան կառավարությունները մյուս կողմից, ինչքան հնարավոր է շուտ, բանակցությունների մեջ մտնեն, բացառապես սահմանելու տեխնիկական մանրամասները, որոնք վերաբերում են զորքերի դուրս բերմանը, ներառյալ նրա ավարտման ժամկետը»³⁸⁴:

Ինչպես նշվեց, Անգլիայի և Ֆրանսիայի պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս ԱՄՆ-ը, Ավստրալիան, Բրազիլիան և Հոլանդիան: Սակայն չպետք է կարծել, թե նրանք դա անում էին բացա-

³⁸² Նույն տեղում, էջ 93:

³⁸³ Նույն տեղում, էջ 95:

ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. I, д. 5580, л. 146.

հայտ ու անսքող: Բնավ ոչ, նրանք էլ էին ընդունում զորքերի դուրս բերման անհրաժեշտութիւնը, ինչպես դա անում էին նաև Անգլիան և Ֆրանսիան: Սակայն միայն բառերով: Իրականում նրանք այնպիսի առաջարկութիւններ էին անում, որոնք փաստորեն հանգեցնում էին այդ զորքերի անորոշ ժամանակով լեանտում թողնելուն, այսինքն այն, ինչին ձգտում էին Անգլիան ու Ֆրանսիան: Այդ տեսակետը լավագույնս արտացոլվեց ամերիկյան բանաձևվում, որը մտցրեց Ստեփնիուսը: «Անվտանգութեան խորհուրդը, — կարգում ենք ամերիկյան բանաձևում, — ի գիտութիւն է ընդունում շորս կողմերի և Անվտանգութեան խորհրդի մյուս անդամների հայտարարութիւնները, իր վստահութիւնն է հայտնում, որ Սիրիայից և Լիբանանից օտար զորքերը դուրս կբերվեն այնքան շուտ, որքան դա հնարավոր է իրագործել, որ այդ նպատակով բանակցութիւնները կողմերի միջև կսկսվեն անհապաղ և առաջարկում է կողմերին՝ բանակցութիւնների արդիւնքների մասին տեղյակ պահել Անվտանգութեան խորհրդին»³⁸⁵:

Այսպիսով, Անվտանգութեան խորհրդի առջև դրված էր երկու բանաձև, մեկը եզրպատահանը, մյուսը՝ ամերիկյանը:

Իսկ ի՞նչ տարբերութիւն կար այդ երկու բանաձևերի միջև: Առաջին հայացքից թվում է, որ նրանց միջև սկզբունքային տարբերութիւն չկա, քանի որ երկու բանաձևերն էլ ղնում են օտարերկրյա զորքերի դուրս բերման հարցը: Սակայն դա միայն առաջին հայացքից: Իսկ երբ խորամուխ ենք լինում խնդրի էութեան մեջ, ապա ակներև է դառնում, որ բանաձևերի եզրպատահան ու ամերիկյան նախագծերը սկզբունքային տարբեր դիրքերից են ելնում:

Բանաձևի ամերիկյան նախագիծը ունի երկու զլխավոր թերութիւն: Այն չէր ղնում Սիրիայից և Լիբանանից օտար զորքերի անհապաղ և միաժամանակյա դուրս բերման հարցը, այլ միայն ցանկութիւն էր հայտնում, որ այդ զորքերը դուրս բերվեն այնքան շուտ, որքան դա հնարավոր է իրագործել»³⁸⁶: Իսկ ո՞վ կարող էր ասել, թե երբ է հնարավոր այն իրագործել: Հարցի այսպիսի անորոշ ու ոչ հստակ ձևակերպման հետևանքով սողանք էր թողնելով զորքերի դուրս բերման հարցը անվերջ ձգձգելու համար: Մինչդեռ պետք էր վճռականորեն ու կտրուկ ասել, որ զորքերը պետք է վակուացիայի ենթարկվեն առանց ձգձգելու և անմիջապես: Ամերիկյան նախագիծը այդ բանի երաշխիքը չէր տալիս:

³⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 143:

³⁸⁶ Նույն տեղում:

Մինչդեռ եգիպտական բանաձևը այդ հարցում կասկածի ու մեքենայությունների ոչ մի տեղ չէր թողնում, նա պահանջում էր այդ բանակցությունները սկսել շուտ և նույնիսկ սահմանել օտար-երկրյա զորքերի դուրս բերման ժամկետը:

Բայց սա հարցի մի կողմն է: Հարցի մյուս և շատ սկզբունքային կողմը այն է, թե առաջարկվող բանակցությունները ինչի՞ շուրջն են գնալու: Այս խնդրում նույնպես բանաձևի ամերիկյան ու եգիպտական նախագծերը միմյանցից տարբերվում էին: Ամերիկյան բանաձևում կողմերին առաջարկվում էր բանակցություններ սկսել զորքերի դուրս բերման հարցի շուրջը: Ի՞նչ կարելի էր հասկանալ դրա տակ, Ամեն ինչ, Այդ բանակցությունները կարող էին վարվել բացառապես զորքերի դուրս բերման հարցի շուրջը, ի նկատի ունենալով հարցի տեխնիկական կողմը, սակայն կարող էին վարվել նաև սակարկության նպատակով և զորքերի էվակուացման հարցը պայման դարձնել քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական բնույթի արտոնություններ ձևաք բերելու համար: Մենք այս կողմը շեշտում ենք այն պատճառով, որ Ֆրանսիան Սիրիայի ու Լիբանանի մանդատից հրաժարվելը, հատուկ զորամասերը փոխանցելը, ինչպես նաև զորքերի դուրս բերումը կապում էր ֆրանս-սիրիական և ֆրանս-լիբանանյան հատուկ պայմանագրեր կնքելու հետ, որոնք պետք է նրան քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական գերիշխող դիրք ապահովեին վերոհիշյալ երկրներում: Ամերիկյան բանաձևը դռները լայն բաց էր անում այդպիսի հավակնությունների համար:

Ինչ վերաբերում է բանաձևի եգիպտական նախագծին, ապա այնտեղ ուղղակի շեշտված էր, որ բանակցությունները պետք է վարվեն բացառապես խնդրի տեխնիկական կողմի վերաբերյալ: Դա նշանակում էր, որ անգլիական ու ֆրանսիական զորքերը հանելու կամ չհանելու հարցը չի քննարկվելու: Այդ հարցը անվիճելի է, նրանք պետք է հանվեն: Բանակցությունները գնալու էին միայն ու միայն զորքերի դուրս բերման ժամկետը որոշելու և դրա հետ կապված տեխնիկական այլ հարցերի շուրջը:

Ինչպես տեսնում ենք էական տարբերություններ կային երկու բանաձևերի նախագծում: Մեկը՝ ամերիկյանը, նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Անգլիայի և Ֆրանսիայի համար զորքերի դուրս բերման հարցը անորոշ ժամանակով երկարաձգելու և սակարկման առարկա դարձնելու համար, իսկ մյուսը՝ եգիպտականը, այդ հարցը դնում էր որոշակի շրջանակներ մեջ և պահանջում

զորքերի անհապաղ էվակուացիա: Ուստի պատահականութիւն չէ, որ Անգլիան և Ֆրանսիան դեմ արտահայտվեցին եգիպտական բանաձևին: Նրանք նախապատվութիւնը տալիս էին ամերիկյան բանաձևին: Իսկ ինչ վերաբերում էր Սիրիային ու Լիբանանին, ապա նրանք հայտարարեցին, որ իրենք զերադասում են եգիպտական բանաձևը, որտեղ ձևակերպումներն ավելի հստակ էին: Սիրիայի պատվիրակ ալ-Խուրին հայտարարեց, որ «երբ փոքր տերութիւնները գործ ունեն մեծ տերութիւնների հետ, ապա նրանց միակ պաշտպանութիւնը տեքստն է: Դրա համար էլ նրանք մեծ ուշադրութիւն են դարձնում բանաձևերի ձևակերպումներին»³⁸⁷:

Եգիպտական բանաձևին հավանութիւն էին տալիս նաև ՍՍՀՄ-ը, Լեհաստանը, ինչպես նաև Մեքսիկան: Լեհաստանի ներկայացուցիչ Մոձելևսկին հայտարարեց, որ Ստետինիուսի բանաձևը տեխնիկական հարցերի վերաբերյալ բանակցութիւնները ենթարկում է այլ հարցերին վերաբերող բանակցութիւնների: Ուստի նա նշում է, որ բանակցութիւնները պետք է վերաբերվեն միայն «էվակուացիայի տեխնիկական ու գործնական մանրամասներին»³⁸⁸:

Վիշինսկին նույնպես նշեց, որ եթե բանակցութիւնները վերաբերվելու են խնդրի տեխնիկական կողմին, ապա այդ մասին տեքստում պետք է նշվի³⁸⁹:

Այնուհետև այդ բանաձևերը դրվեցին քվեարկութիւն: Հօգուտ եգիպտական բանաձևին քվեարկեցին ՍՍՀՄ-ը, Լեհաստանը, Եգիպտոսը և Մեքսիկան³⁹⁰, Դեմ քվեարկեցին ԱՄՆ-ը, Ավստրալիան, Բրազիլիան և Հոլանդիան: Անգլիան ու Ֆրանսիան չէին մասնակցում քվեարկութիւնը: Քանի որ Անվտանգութիւն խորհրդի մշտական անդամներից մեկը՝ ԱՄՆ-ը, դեմ քվեարկեց, ուստի, եգիպտական բանաձևը շանցավ:

Այնուհետև քվեարկութիւն դրվեց ամերիկյան բանաձևը: Նախքան քվեարկելը, Վիշինսկին առաջարկեց հրեք ուղղում այդ բանաձևում: Առաջինը, Անվտանգութիւն խորհուրդը «իբր վստահութիւնն է հայտնում, որ օտարերկրյա զորքերը դուրս կբերվեն» և այլն բառերի փոխարեն, գրել «ի գիտութիւն է ընդունում Անգ-

387 Նույն տեղում, Թ. 197:

388 Նույն տեղում:

389 Նույն տեղում:

390 Նույն տեղում, Թ. 194:

լիայի և Ֆրանսիայի հայտարարութիւններն այն մասին, որ իրենց զորքերը դուրս կբերվեն Սիրիայից և Լիբանանից»³⁹¹: Սա էական ուղղում էր, քանի որ նա հարցը ավելի կոնկրետացնում էր: Ոչ թե վստահութիւն հայտնել, դա լոկ ցանկութիւն էր, այլ գրեթէ, որ Անգլիան ու Ֆրանսիան համաձայն են իրենց զորքերը դուրս բերել: Երկրորդ, վիշինսկին առաջարկում էր «Ինչքան հնարավոր է շուտ» բառերի փոխարեն գրել «անհապաղ»³⁹²: Այս ուղղումը կատարվում էր այն նպատակով, որպեսզի հարցը անվերջ ձգձգելու հնարավորութիւն չստեղծվի: Սովետական պատվիրակութիւնն երրորդ ուղղումը հետևյալն էր. «բանակցութիւններ» բառի առջև դնել «տեխնիկական» բառը³⁹³, Այս ուղղման նպատակն էր Անգլիային ու Ֆրանսիային զրկել բանակցութիւնները սակարկութեան առարկա դարձնելու հնարավորութիւնից և նրանց միակ խնդիրը համարել զորքերի դուրս բերման ժամկետի ու մեթոդների սահմանումը:

Սակայն սովետական այս ուղղումները չանցան: Անվտանգութեան խորհրդի անդամներին մեծամասնութիւնը այն մերժեց:

Դրանից հետո քվեարկութեան դրվեց ամերիկյան բանաձևը: Նա նույնպես չանցավ, որովհետև Անվտանգութեան խորհրդի մըշտական անդամներից մեկը՝ Սովետական Միութիւնը դեմ քվեարկեց: Նա դեմ քվեարկեց, որովհետև նրա մտքրած ուղղումները մերժվել էին, իսկ ամերիկյան բանաձևը ինքնին վերցրած չէր ապահովում խնդրի գոհացուցիչ լուծումը:

Այսպիսով, Անվտանգութեան խորհուրդը երեք օր քննարկելով Սիրիայի և Լիբանանի բողոքը, փաստորեն ոչ մի բանաձև չընդունեց:

Չնայած այդ հանգամանքին, նա իր դրական նշանակութիւնն ունեցավ, այն առումով, որ անգլիական և ֆրանսիական զորքերի դուրս բերումը համընդհանուր ճանաչում ստացավ: Սկզբունքորեն բողոքն էլ, այդ թվում նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան, համաձայնվեցին զորքերի դուրս բերման խնդրի շուրջը:

Այդ իմաստով իրավացի են արաբ մի խումբ պատմաբաններ, երբ նշում են, որ Անվտանգութեան խորհրդում օտար զորքերի էվակուացման պրոբլեմի քննարկումով Սիրիան շահեց իր հարցը³⁹⁴, իսկ ալ-Արմանաղին ուղղակի նշում է, որ Անվտանգութեան խոր-

³⁹¹ Նույն տեղում:

³⁹² Նույն տեղում:

³⁹³ Նույն տեղում:

³⁹⁴ اربع سنوات من العهد الوطني ص ۱۲۴

հըրդում Սիրիան և Լիբանանը բարոյական մեծ հաղթանակ տարան, որը անպայման իր պտուղները կտա³⁹⁵:

Սիրիա-լիբանանյան բողոքի քննարկումը պարզ ցույց տվեց, որ Սիրիան ու Լիբանանը, և ընդհանրապես բոլոր փոքր պետությունները, ի դեմս Սովետական Միության ունեն իրենց անշահախնդիր պաշտպանը: Արաբ պատմաբան Ամին Սաիդը Անվտանգության խորհրդում Սովետական Միության գրաված դիրքը համարում է ազնիվ³⁹⁶: Նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս նաև մեկ ուրիշ արաբ հեղինակ՝ Սունիր Թակկի էդ-Ռիներ: Նա նշում է, որ սովետական պատվիրակը լիակատար կերպով պաշտպանեց Սիրիային ու Լիբանանին³⁹⁷: Սովետական Միությանը իրենց շնորհակալությունն են հայտնում Սիրիայի աշխատավորական մասսաները, քաղաքական և հասարակական գործիչները: Այդ հարցին անդրադարձավ նաև հանրապետության պրեզիդենտ Շուբրի Քուաթլին: Նա այլ գործոնների թվում, որոնք ապահովեցին Սիրիայի անկախությունը, ընդգծեց նաև Սովետական Միության դիրքը, որը հենց սկզբից պաշտպանեց Սիրիայի իրավունքը³⁹⁸:

Օտարերկրյա զորքերի էվակուացիան: Անվտանգության խորհրդի նիստից հետո, որտեղ փաստորեն բոլորն էլ համաձայնվեցին, որ օտար զորքերը պետք է դուրս բերել Լևանտի երկրներից, Անգլիային ու Ֆրանսիային ոչինչ չէր մնում անել, քան կոնկրետ բանակցություններ սկսել զորքերի դուրս բերման հարցի շուրջը: Նրանք հարկադրված էին այդ քայլին դիմել ոչ միայն այն պատճառով, որ Անվտանգության խորհրդում իրենց համաձայնությունն էին տվել ամերիկյան բանաձևին և հետևաբար, ինչ-որ շահով պաշտոնապես ընդունել էվակուացիայի անհրաժեշտությունը, այլ նաև այն իրադրության պատճառով, որ այդ ժամանակ ստեղծվել էր Արաբական Արևելքում, Արաբական բոլոր երկրներում, այդ թվում նաև Սիրիայում և Լիբանանում, ազգային-ազատագրական ուժեղ պայքար էր ծավալվել: Բոլորի հիշողության մեջ դեռևս թարմ էին Լիբանանի 1943 թ. նոյեմբերյան և Սիրիայի 1945 թ. մայիսյան իրադարձությունները: Այդ բոլորը համոզիչ ցույց էին տալիս, որ Սիրիայի ու Լիբանանի ժողովուրդները մտադիր շեն պայքարը դադարեցնել: Ժողովրդական շարժումների ճնշման տակ

395 ۱۸۱ ص سوريا، معاضرات من

396 Амин Саид, Восстания арабов в XX в., стр. 143.

397 ۲۲۰ ص منير تقى الدين، الجلاء

398 ۱۷۷ ص اربع سنوات من العهد الوطنى

Անգլիան ու Ֆրանսիան հարկադրված էին նահանջել և համաձայն-վել իրենց զորքերը դուրս բերել: Այդ հարցի շուրջը 1946 թ. մարտի 2—6-ը Փարիզում սկսվեցին բանակցություններ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև³⁶⁹: Բանակցություններն ավարտվեցին մի համաձայնագրով, որը նախատեսում էր օտարերկրյա զորքերը Սիրիայից դուրս բերել 1946 թ. ապրիլի վերջին: Ըստ որում հատուկ նշվեց, որ այդ էվակուացիան կատարվելու է առանց որևէ պայմանի և դրա դիմաց քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական բնույթի փոխհատուցում Սիրիայի ու Լիբանանի կողմից չի լինելու⁴⁰⁰: Սա շատ կարևոր հանգամանք էր և մեծ նվաճում Սիրիայի ու Լիբանանի համար: Ֆրանսիայի երկարատև և հաճախ արյունայի պայքարը այն բանի համար, որ մանդատից հրաժարվելը և Լեվանտի երկրներից իր զորքերը դուրս բերելը հատուցվի ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական հատուկ իրավունքներով, վերջացավ անհաջողությամբ: Նա այժմ հարկադրված էր հեռանալ առանց որևէ պայմանի:

Ֆրանսիական ու անգլիական զորքերի էվակուացիան Սիրիայից լրիվ ավարտվեց 1946 թ. ապրիլի 17-ին, իսկ Լիբանանից՝ նույն տարվա դեկտեմբերին: Ապրիլի 17-ը Սիրիայում համարվում է ազդային տոն: Այդ տոնը մեծ շուքով նշեց սիրիական ժողովուրդը: Տեղի ունեցան մեծ տոնախմբություններ: Դամասկոսում և մյուս վայրերում բնակչությունը դուրս էր եկել փողոցները: Ապրիլի 17-ի առավոտյան տեղի ունեցավ սիրիական բանակի զորահանդես, որը ընդունեց պրեզիդենտ Շուքրի Քուաթլին⁴⁰¹, Գնահատելով այդ ախտի նշանակությունը՝ նա հայտարարեց. «այսօր մեր երկրի վրա ծագեց ազատության արևը և մեր հայրենիքում այսօր ծածանվում է միայն մեր դրոշմը»⁴⁰²:

Սիրիայի ժողովրդական մասսաների և դեմոկրատական ու հակաիմպերիալիստական ուժերի մոտ քառորդ դար տևած պայքարը ֆրանսիական մանդատի վերացման և քաղաքական անկախության համար պսակվեց հաջողությամբ: Սիրիան առաջինը արարական երկրներից լրիվ ազատվեց օտարերկրյա կապանքներից:

Այդ հաջողությունը պայմանավորված էր մի շարք ներքին ու

369 ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 1, д. 5580, л. 267.

400 Նույն տեղում:

401 Նույն տեղում, թ. 309:

402 اربع سنوات من العهد الوطني ص 171

արտաքին պատճառներով: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է նշել հակաիմպերիալիստական ուժերի կոնսոլիդացիան և համախմբումը: Ֆրանսիական մանդատի վերացումը և քաղաքական անկախության նվաճումը համազգային պահանջ էր, որի շուրջը խմբվել էին, ինչպես աշխատավորական մասսաները՝ բանվորները, գյուղացիները և արհեստավորները, այնպես էլ ազգային բուրժուազիան, առևտրական խավը և ֆեոդալ-կալվաժատերերի մի մասը: Փաստորեն ստեղծվեց համազգային ճակատ ընդդեմ Ֆրանսիական իմպերիալիզմի: Եթե հակաիմպերիալիստական ուժերը չհամախմբվեին, ապա հաղթանակը Ֆրանսիական իմպերիալիզմի դեմ կարող էր ձգձգվել և ձեռք կբերվեր մեծ դժվարություններ:

Այդ հաղթանակին նպաստեցին նաև ազատագրական շարժումները արաբական մյուս երկրներում: Դա մի կողմից վճռականություն ու համարձակություն էր հաղորդում Սիրիային, իսկ մյուս կողմից լրացուցիչ բարդություններ ստեղծում Ֆրանսիայի և հատկապես Անգլիայի համար, հնարավորություն շտալով նրանց իրենց ուշադրությունն ու ուժերը ամբողջովին կենտրոնացնել Սիրիայի ու Լիբանանի խնդրի վրա:

Իր որոշակի դերը խաղաց նաև Ֆրանսիայի պարտությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Նա այլևս նախկին հզոր Ֆրանսիան չէր, այլ մի թուլացած պետություն, որը շատ բանով կախված էր իր դաշնակիցներից և հատկապես Անգլիայից:

Եվ վերջապես գաղութային լծից Սիրիայի և Լիբանանի ազատագրման գործում իր վճռական դերը ունեցավ Սովետական Միությունը: Նրա պատմական հաղթանակների շնորհիվ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալման և հաղթանակների համար: Հենց երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո է, որ այդ շարժումները լայն թափ ստացան և, որ կարևորն է, հասան դրական արդյունքների: Բացի այդ, Սովետական Միության հստակ ու վճռական դիրքը ի նպաստ Սիրիայի և Լիբանանի նրանց համար ստեղծված բոլոր ծանր պահերին և հատկապես Անվտանգության խորհրդում, բարոյական ու քաղաքական մեծ աջակցություն էր նրանց: Վայելելով այդ աջակցությունը՝ Սիրիան ու Լիբանանը ավելի համարձակ էին դառնում իրենց ազգային պահանջի՝ գաղութային լծի թոթափման խնդրում:

Ֆրանսիական մանդատի վերացումով և անկախ սիրիական հանրապետության ստեղծումով նոր դարաշրջան սկսվեց սիրիական ժողովրդի պատմության մեջ:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Սիրիան նորագույն շրջանում անցել է զարգացման երեք փուլ: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1918—1946 թթ., երբ ժողովրդական զանգվածները և հայրենասիրական ուժերը պայքարում էին օտարնկրյա տիրապետության վերացման և անկախ Սիրիայի ստեղծման համար: Համառ և դժվարին պայքարից հետո սիրիական ղեմավարական-հայրենասիրական ուժերին հաջողվեց հասնել իրենց առջև դրված այդ ծանր ու բարդ խնդրի լուծմանը: Սիրիան առաջինը արաբական աշխարհում նվաճեց քաղաքական անկախություն: Ֆրանսիական մանդատի վերացումը և 1946 թ. ապրիլին օտարնկրյա բոլոր զորքերի դուրս բերումը Սիրիայից, հանդիսանում է առաջին փուլի վերջնագիծը:

1946 թ. Սիրիան թևակոխեց իր զարգացման երկրորդ փուլը, որը հարատևեց մինչև 60-ական թվականների կեսերը: Սիրիայի, ինչպես նաև զաղութային լուծը թոթափած մյուս երկրների սլաոմական փորձը վկայում է, որ քաղաքական անկախության նվաճումից հետո ծաղում են քաղաքական ու տնտեսական բնույթի նոր բարդություններ, որոնց լուծման համար միզուցե քիչ ճիգ ու շանք չի սահանջվում, քան նախորդ շրջանում: Այս ժամանակահատվածում Սիրիայի առջև կանգնած գլխավոր խնդիրը դարձավ նվաճված քաղաքական անկախության պահպանումը, տնտեսական անկախության ձևեր բերումը և ղեմավարտիայի ու առաջադիմության ուղիով ընթանալը, Երկրորդ փուլում Սիրիան ենթարկվեց ամենածանր փորձությունների, որի ժամանակ նա մերթ ընդ մերթ ընկերկում էր զժվարությունների առջև և առանձին ղեկավարում շեղվում զարգացման ճիշտ ուղուց, որի հետևանքով երբեմն հարցականի տակ էր դրվում անգամ նրա քաղաքական անկախության պահպանումը: Դրա բնորոշ արտահայտությունն էր ներքին հետադիմության՝ քաղաքական և ռազմական, գլուխ բարձրացնելն ու ակտիվացումը, պետական բազմաթիվ հեղաշրջումները 40-ական թվականների վերջերին և 50-ական թվականներին, ժողովրդական զանգվածների իրավունքների սահմանափակումը և զրույթյան

վատթարացումը, բուրժուազիայի, մասամբ նաև կալվածատերերի դիրքերի ամրապնդումը և այլն: Սրան պետք է ավելացնել միջազգային իմպերիալիզմի, գլխավորապես ամերիկյան իմպերիալիզմի որոգայթները, որը բացահայտ ճնշում գործադրելով արաբական երկրների, այդ թվում նաև Սիրիայի վրա, ձգտում էր նրանց գցել իր ծուղակը և ներգրավել ռազմական հակասովետական խմբավորումների մեջ, որոնք 50-ական թվականներին առատությամբ հրապարակ էին նետվում տարբեր անուններով: 1958 թ. Սիրիան ու Եգիպտոսը միավորվեցին և ստեղծվեց Արաբական Միացյալ Հանրապետություն: Սակայն այդ միավորումը տեղի ունեցավ հալածեպ, առանց յուրաքանչյուր երկրի առանձնահատկությունները հաշվի առնելու: Հստակ չէին սահմանված միավորման հիմնական սկզբունքները, որոնց վրա պետք է խարսխվեր միացյալ արաբական պետությունը: Այդ պատճառով սիրիա-եգիպտական միասնական պետությունը երկար կյանք չունեցավ: 1961 թ. Սիրիան դուրս եկավ Արաբական Միացյալ Հանրապետության կազմից: Այս բոլորի հետևանքով ներքաղաքական կյանքը Սիրիայում երկրորդ փուլում՝ 1946-ից մինչև 60-ական թվականների կեսերը, խիստ լարված էր և անկայունության, երբեմն նաև քաոսայնության կնիք էր կրում:

Եվ չնայած այդ բոլորին, Սիրիայի կենսունակ ուժերը, առաջին հերթին աշխատավորական դանդախները, կարողացան դիմանալ պատմական ծանր փորձությունը, և, վերջիվերջո, հաղթահարելով բազմաթիվ խոչընդոտներ, ոչ միայն պահպանել Սիրիայի անկախությունը, այլև նոր սահմանագծերի սկիզբը դնել:

Նոր, թվով երրորդ փուլը սկսվեց 60-ական թվականների կեսերից: Այս փուլի բնորոշ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ Սիրիայում հաստատվեց առաջադիմական վարչակարգ: Սիրիայի քաղաքական կյանքում մեծացավ աշխատավոր դասակարգերի և մանր արտադրողների տեսակարար կշիռը: Սիրիական այսօրվա վարչակարգն առաջին հերթին արտահայտում է հենց այդ խավերի դասակարգային, տնտեսական ու քաղաքական շահերը: Փոխըմբռնում և փոխհասկացողություն հաստատվեց Սիրիայի տարբեր առաջադիմական և դեմոկրատական ուժերի միջև, առաջին հերթին բաաս և կոմունիստական կուսակցությունների միջև: Կոմունիստները մտան կառավարության կազմի մեջ:

Երրորդ փուլի մյուս բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ երկրում հաստատված վարչակարգը հետևողականորեն կիրառում է սոցիալ-տնտեսական առաջադիմական, Սիրիայի համար

մինչ այդ շտեմանված և արմատական բնույթ կրող վերափոխումները: Այդ վերափոխումներն իրենց սոցիալ-դասակարգային և քաղաքական ուղղվածությամբ հակակապիտալիստական բնույթ ունեն և մինչև վերջ հասցվելու դեպքում միանգամայն նոր հորիզոններ կարող են բացել:

Զարգացման առաջադիմական ուղին ավելի հետևողականորեն կիրառվեց Սիրիայի նոր ղեկավարության կողմից, որն իշխանության գլուխ եկավ 1970 թ. նոյեմբերի 16-ին: Բաաս կուսակցության X համագումարը, որը կայացավ 1970 թ. հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 12-ը, որոշեց նոր փոփոխություններ մտցնել կուսակցության և պետության ղեկավարության մեջ: Կազմվեց կուսակցության ռեզիոնալ նոր ղեկավարություն գեներալ Հաֆիզ Ասադի գլխավորությամբ, որը նուրբդդին Աթասիի կառավարության մեջ զբաղեցնում էր պաշտպանության մինիստրի պոստը: Նոյեմբերի 18-ին պետության ղեկավար նշանակվեց Ա. Խաթիրը, իսկ պրեմիեր-մինիստր՝ Հաֆիզ Ասադը, որը 1971 թ. փետրվարի 22-ից դարձավ Սիրիայի պրեզիդենտ: Սիրիայի կառավարության մեջ մտան Բաաս և կոմունիստական կուսակցությունների, ինչպես նաև այլ առաջադիմական քաղաքական խմբավորումների ներկայացուցիչներ: Նոր ղեկավարությունը վերստին հավաստեց իր հավատարմությունը հակաիմպերիալիստական քաղաքականության և երկրի ներսում ղեմոկրատիայի ընդլայնման ու սոցիալ-տնտեսական առաջադիմական վերափոխումներ կիրառելու կուրսին: 1971 թ. փետրվարի 16-ին ստեղծվեց ժողովրդական խորհուրդ, որին, ըստ սիրիական սահմանադրության, պատկանում է բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը: Նրա նախագահ ընտրվեց Ա. Խաթիրը: Որոշակիորեն ընդլայնվեցին քաղաքական կուսակցությունների և խմբավորումների, արհմիությունների և հասարակական այլ կազմակերպությունների իրավունքները և մի շարք դյուրություններ ընձեռվեցին նրանց գործունեությանը: Դրա շնորհիվ զգալիորեն նվազեց ներքաղաքական լարվածությունը և ամրապնդվեցին առաջադիմական ուժերի դիրքերը:

Սիրիայի ղեմոկրատական ուժերի խոշոր հաղթանակը պետք է համարել 1972 թ. մարտի 7-ին Ազգային առաջադիմական ճակատի ստեղծումը: Նրա մեջ մտան Արաբական վերածնունդի սոցիալիստական կուսակցությունը՝ Բաասը, Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը, Արաբական սոցիալիստական միությունը, «սոցիալիստ-յունիոնիստները» և արաբական սոցիալիստական շարժում կազմակերպությունը: Ազգային առաջադիմական ճակա-

տի նախագահ ընտրվեց Սիրիայի պրեզիդենտ Հաֆիզ Ասադը։ Ստեղծվել է ճակատի կենտրոնական ղեկավարութուն, որի մեջ մտնում են Բասս կուսակցության 9 ներկայացուցիչներ և 2-ական ներկայացուցիչներ մնացած շորս կազմակերպություններից։ Կենտրոնական ղեկավարության մեջ կոմունիստական կուսակցությունը ներկայացնում են Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Խալեդ Բեկդաշը և Քաղբյուրոյի անդամ, ԿԿ-ի քարտուղար, Սիրիայի պետական մինիստր Յուսեֆ Ֆեյսալը։

Ազգային առաջադիմական ճակատն ունի իր Կանոնադրությունը և Մրագիրը։ Կանոնադրությունը նախատեսում է, որ ճակատի մեջ մտնող կուսակցությունները կարող են պահպանել իրենց կազմակերպչական ինքնուրույնությունը, ներքին գործունեության մեջ ղեկավարվել իրենց կուսակցական ծրագրով, կարող են հրատարակել իրենց պարբերականները և այլն։ Նրանց կուսակցական գործունեությունը չի հետապնդվում։ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունն առաջին անգամ պաշտոնապես լեզալ գործունեության իրավունք ստացավ։

Ազգային առաջադիմական ճակատի Մրագրում սահմանված են այն գլխավոր խնդիրները, որ կանգնած են Սիրիայի և նրա առաջադիմական ուժերի առջև արտաքին և ներքին քաղաքականության բնագավառում։ Արտաքին քաղաքականության մեջ հիմնական խնդիրը համարվում է Իսրայելի կողմից արաբական գրավված տերիտորիաների ազատագրումը, պայքարը իմպերիալիզմի դեմ, հատկապես ամերիկյան, Պաղեստինի ժողովրդի օրինական իրավունքների ճանաչումը, միասնականության ամրապնդումը արաբական երկրների հետ, առաջին հերթին այն երկրների հետ, որտեղ գոյություն ունեն առաջադիմական ուժեր։ Մրագրում առանձնահատուկ տեղ է հատկացված Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների հետ ունենալիք հարաբերություններին։ Սիրիայի առաջադիմական կուսակցությունները զրտնում են, որ պետք է ամեն կերպ ընդլայնեն ու ամրապնդեն իրենց քաղաքական, տնտեսական և այլ բնույթի կապերը սոցիալիստական երկրների հետ, որոնք լայն ու անշահախնդիր բազմակողմանի օգնություն են ցույց տալիս արաբական երկրներին։

Ինչ վերաբերում է ներքին քաղաքականությանը, ապա Մրագրում նշվում է, որ պետք է շարունակվեն ու խորացվեն սոցիալտնտեսական առաջադիմական վերափոխումները. անհրաժեշտ է զարկ տալ պետական սեկտորի զարգացմանը, ուժեղացնել կոոպերատիվ շարժումը գյուղում, ապահովել անհատի ազատությունը,

ակտիվացնել հասարակական կազմակերպությունների և առաջին հերթին արհմիությունների գործունեությունը: Երազրում նախատեսվում է ներքևից ժողովրդական վերահսկողություն սահմանել իշխանություն մարմինների գործունեության վրա:

Ինչպես տեսնում ենք, Ազգային առաջադիմական ճակատի Երազիրը խարսխված է դեմոկրատական և հակաիմպերիալիստական սկզբունքների վրա և նրանում առաջ քաշված դրույթների հետևողական կիրառման դեպքում, Սիրիան կարող է լուրջ նվաճումներ ձեռք բերել գոյություն ունեցող առաջադիմական ռեժիմի ամրապնդման և հակակապիտալիստական միջոցառումների խորացման մարզերում:

Սիրիական առաջադիմական ուժերի միավորումը և միասնական ճակատի կազմավորումն իր նշանակությամբ դուրս է գալիս սիրիական շրջանակներից և դրական ազդեցություն կարող է թողնել արաբական, ինչպես նաև Ասիայի ու Աֆրիկայի զարգացող մյուս պետությունների վրա:

Սիրիայի հետագա զարգացման և հասարակական կյանքի դեմոկրատացման համար մեծ նշանակություն կունենա մշտական սահմանադրության ընդունումը: Մինչև 1973 թ. մարտը գործում էր ժամանակավոր սահմանադրություն, որն ընդունվել էր 1969 թ. մայիսին: 1973 թ. մարտի 12-ին ամբողջ Սիրիայում անցկացվեց հանրաքվե և ընտրողների 97,6%-ը արտահայտվեց հօգուտ նոր, մշտական Սահմանադրության, որը իրավաբանորեն ամրապնդում է գոյություն ունեցող առաջադիմական վարչակարգը և ժողովրդական, աշխատավորական զանգվածների դեմոկրատական իրավունքների երաշխիքներ տալիս:

Սիրիայի նոր ղեկավարությունը պրեզիդենտ Հաֆիզ Ասադի գլխավորությամբ նոր զգալի նվաճումներ ձեռք բերեց տնտեսության, գլխավորապես արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառներում, Հաջողությամբ իրագործվում է ազրարային ռեֆորմը: Արդեն հողագույրկ և սակավահող գյուղացիներին է բաժանվել կալվածատերերից բռնագրավված 1,5 մլն հեկտար հողերի մեծ մասը: Առանձնապես մեծ թափ է ստացել կոոպերատիվ շարժումը գյուղում: 1972 թ. Սիրիայում կային 1600-ից ավել կոոպերատիվներ: Օրեցօր ամրապնդվում է պետական սեկտորը. կառուցվում են նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, երկաթուղագծեր, բացվում են նոր նավթահորեր, որի շնորհիվ արագ թափով զարգանում է ազգային նավթարդյունաբերությունը: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով այսօր Սիրիայում արդյունաբերության մեջ

արտադրամիջոցների մոտ 85 տոկոսը վերահսկում է պետութունը։ Ակնհառու են Սիրիայի հաջողութունները նաև արտաքին քաղաքականության մեջ, հատկապես միջարաբական մարզում։ 1971 թ. սեպտեմբերին Սիրիան Եգիպտոսի և Լիբիայի հետ ստորագրեց համաձայնագիր արաբական հանրապետութունների ֆեդերացիա ստեղծելու վերաբերյալ։ Ֆեդերացիայի ստեղծման գըլխավոր նպատակն է միավորել այդ երեք պետութունների նյութական, մարդկային և ռազմական ջանքերը իսրայելական ագրեսիայի հետևանքները վերացնելու համար։ Սիրիան ղեկավարվում է այն սկզբունքով, որ պետք է դիմել այդ ծանր հարցի ոչ թե մասնակի, այլ համընդհանուր լուծմանը, այսինքն, հասնել Իսրայելի կողմից զավթած բոլոր արաբական տերիտորիաների լրիվ ազատագրմանը և Պաղեստինի արաբ ժողովրդի օրինական իրավունքների վերականգնմանը։ Առաջնորդվելով այդ տեսակետով, Սիրիայի կառավարութունը լայն աջակցութուն և օգնութուն է ցույց տալիս Պաղեստինի դիմադրական շարժմանը։ Ուշագրավ է հարաբերութունների բարելավումը Սիրիայի և Իրաքի միջև, որը պետք է համարել 70-ական թվականներին այդ երկու պետութունների արտաքին քաղաքականության լուրջ նվաճումներից մեկը։ Սիրիան զորավիգ կանգնեց Իրաքին այն պատմական նշանակութուն ունեցող պայքարում, որ վերջինս 1972 թ. կեսերին և 1973 թ. սկզբներին ծավալեց օտարերկրյա «Իրաք պետությունում կոմպանի» դեմ։ Իրաքը հաղթանակով դուրս եկավ այդ պայքարից. «Իրաք պետությունում կոմպանին» ազգայնացվեց։ Առանց շափազանցության կարելի է ասել, որ Իրաքի այդ կարևոր հաղթանակի գործում շոշափելի էր Սիրիայի ներդրումը։ Վերջինս իր հերթին ազգայնացրեց Սիրիայի տերիտորիայում գտնվող այդ մոնոպոլիստական ընկերությանը պատկանող ունեցվածքը։

Սիրիայի և առաջադիմական ուժերի ունեցող մյուս արաբական պետութունների հարաբերութունների բարելավումը և մերձեցումը կարևոր նշանակութուն ունի Արաբական Արևելքում առաջադիմական ուժերի դիրքերի ամրապնդման և այդ շրջանի քաղաքական վիճակի կայունացման գործում։ Եվ, վերջապես, անհրաժեշտ է նշել բարեկամական հարաբերութունների հետագա զարգացումը մի կողմից Սիրիայի, իսկ մյուս կողմից Սովետական Միության և սոցիալիստական մյուս երկրների միջև։ Սովետա-սիրիական կապերն օր-օրի ավելի ու ավելի են ամրապնդվում։ 1971 թ. Սովետական Միութուն այցելեց Սիրիական կուսակցական-կառավարական պատվիրակութունը Հաֆեզ Ասադի գլխավոր-

րութիւններ: Պատվիրակութիւնը բանակցութիւններ վարեց սովետական ղեկավարներին հետ, որի ժամանակ կողմերը վերստին հավաստիացրին միմյանց՝ վճռականորեն պայքարելու Մերձավոր Արևելքի հզնաժամի արդար լուծման համար: Սովետական կառավարութիւնը կրկին ընդգծեց իր պատրաստականութիւնը օգնութիւն ցույց տալ Սիրիային նրա տնտեսութեան զարգացման և պաշտպանունակութեան ամրապնդման գործում: Միջպետական հարաբերութիւններին զուգահեռաբար զարգանում են տարբեր բնութիւնի կապերը նաև կուսակցական գծով՝ ՍՄԿԿ-ի և Արաբական սոցիալիստական վերածննդի՝ Բաաս (ԱՍՎԿ) կուսակցութեան միջև: Աշխուժացել են երկու կուսակցութիւնների միջև պատվիրակութիւնների փոխալցելութիւնները, կուսակցական աշխատանքի փորձի փոխանակումը և այլն: 1973 թ. ապրիլի 6—12-ը Սիրիայում էր գտնվում ՍՄԿԿ պատվիրակութիւնը, որը պաշտոնական բանակցութիւններ էր վարում ԱՍՎԿ-ի ղեկավարութեան հետ: Ապրիլի 12-ին ստորագրվեց արձանագրութիւն ՍՄԿԿ-ի և ԱՍՎԿ-ի կուսակցական կապերի մասին: Այդ կապակցութեամբ տպագրված պաշտոնական հաղորդագրութեան մեջ նշված է, որ արձանագրութեան ստորագրումը վկայում է հարաբերութիւնների այն խորութեան մասին, որ գոյութիւն ունի ՍՄԿԿ-ի և ԱՍՎԿ-ի միջև: Արձանագրութեամբ նախատեսվում է փորձի փոխանակում կուսակցական շինարարութեան, կուսակցական-կազմակերպչական և զաղափարական աշխատանքների բնագավառում:

Կուսակցական կապերի զարգացումը ՍՄԿԿ-ի և ԱՍՎԿ-ի միջև իր բարերար ազդեցութիւնը կունենա սովետա-սիրիական հարաբերութիւնների հետագա խորացման ու ամրապնդման վրա:

Սակայն չպետք է կարծել, թե առաջադիմական վերափոխումները հեշտ ու խաղաղ են ընթանում: Երկրում դեռևս զորեղ են այն ուժերը, որոնք ամեն կերպ դիմադրում են այդ վերափոխումներին և վայելում օտարերկրյա իմպերիալիստների աջակցութիւնը: Յուրաքանչյուր քայլ առաջընթացի ուղղութեամբ կատարվում է կատաղի պայքարի միջոցով, ուժերի լարումով և աշխատավորական զանգվածների և բոլոր դեմոկրատական ուժերի մոբիլիզացման շնորհիվ: Սիրիայի նորագույն պատմութիւնը սիրիական ժողովրդի կենսունակութեան և պետութիւն ստեղծելու ընդունակութեան անհերքելի վկայութիւնն է:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	5
Ն ե բ ա յ ու թ յ ու ն	9
ԳՂՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. Ֆրանսիական մանդատի հաստատումը Սիրիայում (1917—1920 թթ.)	26
ԳՂՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. Սիրիան ֆրանսիական մանդատային ռեժիմի տնօրինելու (1920—1939 թթ.)	108
ԳՂՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. Ֆրանսիական մանդատի վերացումը և Սիրիայի բաղադրական անկախության նվաճումը (1939—1946 թթ.)	188
Վ ե բ ջ ա բ ա ն	313

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Պատ. խմբագիր Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Նկարիչ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր Ս. Կ. ՋԱԲԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Կ. Ն. ԱՍԻՐԻԱՆՅԱՆ

ՎՋ 05568 ԽՀԽ 1373 Հրատ. 3623 Պատվեր 725 Տպաքանակ 3000

Հանձնված է շարվածքի 25. X. 1973 թ. ստորագրված է տպագրության 31. XII. 1974 թ., տպագր. 20,0 մամուլ, հրատ. 17,3 մամուլ, թուղթ № 1,60 × 90¹/₁₆: Գինը 1 ռ. 62 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

